355.48
7-26

1 MAR 2010

ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ ԶԱՐԹՈՆՔԻ թիւ -6-

ՏԱՐՏԱՆԷԼԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Քաղուած

ԶԱՆԱԶԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԷ

5053

5053

ՏՊԱՐԱՆ «ԶԱՐԹՈՆՔ»

1939 — ՊԷՅՐՈՒԹ

41.812

29 MAR 2013

2488
47

Ա. ՄԱՍ

Ա

ՏԱՐՏԱՆԷԼԻ ԱՐՇԱԻԱՆՔԻ ՆԱԽՕՐԵԱԿԻՆ

Մեծ պետութիւններու միջեւ կինէն ի վեր գոյութիւն ունեցող վէճերը այնքան սուր քնոյթ առած էին, որ 28 Յունիս 1914ին Սարայեվօի մէջ Աւստրիոյ գահաժառանգին դէմ գործուած մահափորձը բաւական եղաւ համաշխարհային պատերազմին յանդգնելու։

Արհիդուքս Ֆրանսուա Ֆէրտինանտի սպանութենէն յետոյ տեղի ունեցած դիւանագիտական բանակցութիւնները անհաւանք մնացին։

Ոճրափորձէն գրեթէ ամիս մը յետոյ, և մէկ շաբթուան ընթացքին, պատերազմի յայտարարութիւնները իրարու յաջորդեցին։ 1914 Օգոստոսին, Եւրոպայի գլխաւոր պետութիւններն արդէն իսկ ճակատ յարդարած էին,— Անգլիա, Ֆրանսա, Ռուսիա, Պելժիա, Սերպիա և Մոնթենեգրօ յաջորդաբար պատերազմ հռչակած էին Գերմանիոյ և Աւստրօ-Հունգարիոյ դէմ։

Օգոստոսի կիսուն, Ճաքոն, Անգլիոյ դաշնակիցը, միացաւ Համաձայնականներուն։ Երկու ամիս յետոյ, Հոկտեմբերին, Թուրքիա միացաւ Երրեակ Զինակցութեան։

Այսպէս, տասը պետութիւններ, որոնցմէ վեցը աշխարհի մեծ [illegible] էին համաշխարհային

պատերազմին մէջ, որ հետզհետէ հակայական համեմատութիւններ կ'ստանար։ Արդարեւ, չարքերը կը խտանային հետզհետէ, որովհետեւ Պուլկարիա, Իտալիա, Ռումանիա, Փորթուգալ եւ Միացեալ Նահանգները — առանց հաշուելու Չինաստանն ու հարաւ-ամերիկեան կարգ մը պետութիւնները, հետզհետէ կը միանային պատերազմիկներուն։

Չէզոք մնացած պետութիւնները, բաղդատաբար նուազ կարեւորութիւն ունէին եւ չէին կրնար գրական միջամտութիւն մը փորձել՝ համաշխարհային աղէտին առաջքը առնելու համար։ Ու պատերազմը հետեւեցաւ իր բնականոն ընթացքին, ստանալով անախորժութեց բնոյթ մը։ Սպանդը չարունակուեցաւ ո՛չ միայն Եւրոպայի անմեղական ռազմաբեմերուն վրայ, այլեւ Ասիոյ ու Ափրիկէի մէջ եւ ծովերուն վրայ։

1914 Օգոստոսի սկիզբը Երրեակ Զինակցութիւնը ճակատներու վրայ համախմբած էր 3,400,000, իսկ Երրեակ Համաձայնութիւնը՝ 5,700,000 հոգի։

Այսպէս, միլիոնաւոր մարդիկ, իրենց ծաղիկ հասակին մէջ, ամէն կարգի օգտակար աշխատանքները լքելով զօրանոցները փութացին՝ իրենց երկրի սահմաններու պաշտպանութեան ղրկուելու համար։ Գրեթէ բոլորն ալ կը յուսային չուտով իրենց տուները վերադառնալ։ Շատ քիչ էր թիւը անոնց, որոնք կը ղպային թէ պատերազմը տարիներ պիտի տեւէր եւ Եւրոպան պիտի վերածէր այնպիսի քաոսի մը, որուն մէջէն դժուար պիտի ըլլար ելլել՝ նոյնիսկ պատերազմէն յետոյ։

Զօրաշարժի պատրաստութիւնները հազիւ չաբաթ մը տեւեցին եւ 7-8 օր յետոյ, կառավարութիւնները սկսան ճակատ փոխադրել միլիոնաւոր զինուորներ։ Համախմբումները կատարուեցան համաձայն նախապէս պատրաստուած ծրագիրներուն։ Զօրաշարժի սկզբնաւորու-

թենէն գրեթէ երկու չաբաթ յետոյ, բանակները արդէն իսկ գիրք բռնած էին իրարու դէմ եւ պատրաստ՝ գինուորական ծրագիրներուն գործադրութեան։

Օգոստոս 18ին, գերման բանակները իրենց պատրաստութիւնները լրացուցած ըլլալով, սկսան յառաջանալ Ծրանսայի եւ Պելժիոյ սահմանաց։ Հզօր կայական բանակներ օրերով մոռու կենաց կռիւ մղեցին՝ Հակառակ նախատեսութիւններուն, Պելժիոյ երկու ամրոցները, Նամիւռ եւ Լիէժ, երկու չաբաթ դիմադրեցին գերման ուժերուն։ Այս դիմադրութիւնը Ծրանսացիներուն պատեհութիւն տուաւ իրենց ուժերը վերախմբելու եւ զօրաւոր յարձակողական պատրաստելու։ Մինչ այդ ատեն, Գերմանիա, վստահ իր ծրագիրներուն յաջողութեան վրայ, Ֆրանսական ճակատէն ռուսական ճակատ փոխադրեց կարեւոր ուժեր։ Գերման ռազմակոյտը յետագային չատ ուշ վճարեց իր այս սխալ առաջնորդութիւնը, որ ճակատագրական դեր ունեցաւ Մառնի ճակատամարտին մէջ։

Մինչ Պելժիա գրեթէ ամբողջովին թշնամի գերեզմանի տակ կը գտնուէր եւ հիւսիսային Ծրանսա ուէրակի վերածուած էր, գերման բանակները չէին կրցած իրագործել իրենց ծրագիրը, որուն գլխաւոր նպատակն էր 3 չաբաթէն Բարիզը գրաւել։

Մբա կռմէ. գժնդակ կռուութեան մասնուած էր Ռուսիան, Ծրանսական ճակատէն Արեւելք փոխադրուած բանակներու օժանդակութեամբ, Հինգենպուրգի եւ Լաւտենսօրֆ յաղթեցան ա՛չ միայն արեւելեան Բրուսիան մաքրել ռուսական գինուորներէն, այլեւ չահեցան Թանէնպէրգի յաղթանակը, որ աննախընթաց երեւոյթներէն մէկը եղաւ մեծ պատերազմին։

Հինտէնպուրկ և Լուտէնտորֆ Թաննէնպէրկի մէջ բնաջնջեցին զօր. Սամսօնովի բանակը, գերի բռնելով 90,000 զինուոր և 350 թնդանօթ։ Այսպէս ռուսական Բ. բանակը դադրած էր գոյութիւն ունենալէ և Բըշնամին կը շարունակէր իր յառաջխաղացումը։ Հարուածը այնքան ուժգին եղած էր, որ զօր. Սամսօնով անձնասպան եղաւ՝ իր բանակին բնաջնջումը տեսնելով։

Ռուսական այս պարտութիւնը մեծապէս քաջալերեց Գերմանիան, և նոյն ատենն յուսալքում առաջ բերաւ դաշնակից երկիրներուն մէջ։ Անգլիոյ և Ֆրանսայի մէջ մանաւանդ, հանրային կարծիքը որոշին խոհոյն խորհրդածողով մը գումարել՝ նոր ծրագիրներ մշակելու համար։

Այս աշխատանքը ամիսներ տեւեց ապակին, և 1914 տարին վերջացաւ դաշնակիցներուն համար յուսալքումի և պարտութեան նոր դէպքերով։

1 Յունուար 1915ին ապակին, դաշնակիցները որոշին այլեւս գործի լծուիլ։ Այդ Թուականին էր, որ Անգլիոյ ներքին նախարարը՝ Լոյտ Ճորճ Պալքաններու մէջ զինուորական գործողութեանց ձեռնարկելու անհրաժեշտութեան մասին կարեւոր ծրագիր մը ներկայացուց։ Այդ ծրագրին գլխաւոր նպատակն էր Յունաստանն ու Պուլկարիան տանիլ՝ դաշնակիցներուն կողմանալու։

Այս առթիւ, գնդապետ Հէնքէյ եւս պատրաստեց չտնկան յիշատակագիր մը, որ յիշատակուած է «Տարտանէլի Յանձնաժողով»ի տեղեկագրին մէջ։ Այս երկու ծրագիրներն ալ անհրաժեշտ կը նկատեն Միջերկրական Արեւելքի մէջ անմիջական գործողութեանց ձեռնարկումը։

Բ

ՌՈՒՍԻԱՆ ՕԳՆՈՒԹԻՒՆ Կ'ՈՒԶԷ

Անգլիոյ ծովային նախարար Ջըրչիլ այս մասին հետեւեալը կը գրէ.

«Դեկտ. 31ին գնդապետ Հենքէյի ծրագիրը ներկայացուցի վարչապետին, ըսելով.

— Բոլորս ալ համաձայն ենք... անձնապես, ես կողմնակից եմ որ Տարտանէլս ծրայ յարձակինք պատերազմի յայտարարութենեն ամիս ջապես յետոյ,.. դժբախտաբար կարելի չեղաւ եւ այդ օրեն ի վեր, դժուարութիւնները աւելցան։ Իմ կարծիքս. պատերազմաեան խորհուրդը պէտք է գալ շարքումեն or նիստ գուվերջնական որոշում մը տալու համար»։

Յունուար 2ին հետեւեալ նամակը ստացայ պատերազմական նախարար լորտ Քիչնէրէն.

«Անշուշտ տեսաք Պըքէնընի հետագիրը՝ Ռուսերու և Թուրքերու մասին։ Կը կարծէ՞ք թէ ծովային գործողութիւն մը Թուրքերը պիտի արգիլէ Գոլսէն կովկաս մեծ թիւով զինուորներ ղրկելէ»։

Ստորեւ պէտք կը տեսնեմ քաղուած մը տալ այն նամակէն, որուն կ'ակնարկէր լորտ Քիչնէր.

«Այս չաբթուան սկիզբը, կ'ըսէր Սըր Պըքէնըն, կովկասի մէջ Ռուսերու դիրքը սկսաւ լուրջ մտահոգութիւններ պատճառել, որովհետեւ Թուրքերը ձեռնարկած են պաշտպանական գործողութեան մը, որ լրջօրէն կը սպառնայ ռուսական ուժերուն։ Կովկասեան բանակի ընդդ. հրամանատարը անմիջականօրէն օգնական ուժ կը պահանջէ, նկատելով որ քաղաքական կովկասեան զօրամասեր Գերմանացիներուն դէմ կը կռուին։ Մեծ դուքսը պատասխանած է թէ, առ այժմ կարելի չէ ընթացք տալ այդ պահանջին։

«Այս պայմաններուն մէջ, մեծ դուքսը լուռ Քիչ-
ներին կը հարցնէ թէ, կարելի չէ՞ր ուրիշ տեղ մը
Թուրքերուն դէմ ո՛ւ եւ է յոյժ կատարել — զինուո-
րական կամ ծովային — և միեւնոյն ատեն հրթռտրակ
հանել այնպիսի ղրոյցներ, որոնք հետեւանքով Թուր-
քերը ստիպուին Կովկասի մէջ ներկայիս Ռուսերուն
դէմ կռուող իրենց ուժերուն մեկ մասը ևս քաշել»:

Նկատի է որ, այն պահուն երբ Ռուսիա գժուա-
րին դիրքի մատնուած էր Կովկասի մէջ, չէր ուզեր
գերմանական ճակատէն զինուոր փոխադրել, որպէս-
զի Գերմանիա չկարենայ աւելի նեղել Ֆրանսան՝ ա-
րեւմտեան ճակատին վրայ:

Անգլիա, սակայն, որ մօտէն տեղեակ էր այս կա-
ցութեանը փոխանակ իրեն եղած դիմումին ընդառա-
ջելու, ընդհակառակն, դիմաց իր սովորական գիւա-
նագիտական խաղերուն և սկսաւ կեղծ խոստումներ
տալ իր ռուսական դաշնակիցներուն:

Այն օրը, երբ մեծ դուքսին նամակը ղրկուած էր
Զըրչիլի լուռ Քիչներ կէսօրէն յետոյ անձամբ այցելեց
Անգլիոյ ծովային նախարարին, որու հետ երկար
խորհրդակցութիւն մը կատարեց՝ Թուրքիոյ դէմ կա-
տարուելիք ձեռնարկի մը կարելիութեանց շուրջ:

Այս առթիւ պէտք է խոստովանիլ թէ, Զըրչիլ
առջին իսկ օրէն ջերմ պաշտպանը — եթէ ա՛չ յաղ-
թողը — եղած է Տարտանէլի արշաւանքին: Այս տե-
սակէտը ունի նաև «Աւստրալիոյ պաշտօնական պատ-
մութիւն» գործին հեղինակը, որ կ՛ըսէ.

«Այսպէս Տարտանէլի ղրկերդութիւնը ծնունդ ա-
ռած է Զըրչիլի մը հիւանդագին երեւակայութենէն,
հրեաների վերաբերեալ գործերու կատարեալ ապի-
տութենէ մը, և համոզելու այն եղերական կարողու-
թենէն, զոր երիտասարդ խանդավառութիւն մը իր
գործ է աւելի ծեր եւ աւելի լրջախոհ ուղեղներու

վրայ»:

Որքան մեծ էր Զըրչիլի խանդավառութիւնը,
այնքան բուռն էր լուռ Քիչների ընդդիմութիւնը:
Պատերազմական նախարարը, Կիպատերազմը ծագած
օրէն ի վեր սեւեռուն դազափար մը կը հետապնդէր.
«Անգլիա պէտք է խնայողութեամբ գործածէ իր զին-
ուորները՝ առանց սակայն ռազմանիւթ խնայելու»:
Ուրիշ խօսքով լուռ Քիչներ կ՛ուզէր որ դաշնակից-
ները զինուոր տրամադրեին, իսկ Անգլիա՝ ռազմա-
նիւթ...:

Արդարեւ, ամէն անգամ որ դաշնակիցներուն օգ-
նելու խնդիրը սեղանի վրայ կուգար, լուռ Քիչներ
միեւնոյն վճռակամութեամբ կը յայտարարէր. «Տրա-
ժադրելի զինուոր չունիմ»:

2 Յունուար 12ին ալ, Տարտանէլի խնդրին մա-
սին իր ունեցած խորհրդակցութեան առեն, լուռ
Քիչներ նոյն յանկերգը կրկնած էր, աւելցնելով թէ
«չէր կրնար մարդկային նոր զոհողութիւններ պար-
տադրել ո՛ւ եւ է ձեռնարկ նկատի առնելո»:

Անգլիոյ երկու նախարարներուն միջեւ տեղի
ունեցած այս խորհրդակցութենէն յետոյ, լուռ Քիչ-
ներ իր պաշտօնատունը վերադարձած, և պատերազ-
մական նախարարութեան բարձրաստիճան պաշտօնա-
տարներուն հետ խորհրդակցելէ յետոյ, հետեւեալ նա-
մակը ղրկած էր Ծովային նախարարին.

Լուռ Քիչներէն Մ. Զըրչիլի

2 Յունուար 1915

«Կովկասի մէջ լրջօրէն Ռուսերուն օգնելու համար
մեր կողմէ կատարուելիք ո՛ւ եւ է բան չեմ տեսներ:

«Այս պայմաններուն մէջ, մեծ դուքսը լորա Քիչներին կը հարցնէ թէ, կարելի չէ՞ր ուրիշ տեղ մը Թուրքերուն դէմ ո եւ է ցոյց կատարել — զինուորական կամ ծովային — եւ միեւնոյն ատեն հրթռպարակ հանել այնպիսի ղրոյցներ, որոնք հետեւանքով Թուրքերը ստիպուին Կովկասի մէջ ներկայիս Ռուսերուն գէմ կռուող իրենց ուժերուն մեկ մասը եա քաշել»:

Նկատի է որ, այն պահուն երբ Ռուսիա գժուարին դիրքի մատնուած էր Կովկասի մէջ, չէր ուզեր գերմանական ճակատին զինուոր փոխադրել, որպէսզի Գերմանիա չկարենայ ուրիշ նեղել Ֆրանսան՝ արեւմտեան ճակատին վրայ:

Անգլիա, սակայն, որ մօտէն տեղեակ էր այս կացութեանը փոխանակ իրեն եղած դիմումին ընդառաջելու, ընդհակառակն, դիմեց իր սովորական գիւանագիտական խաղերուն եւ սկսաւ կեղծ խոստումներ տալ իր սեփական Դաշնակիցներուն:

Այն օրը, երբ մեծ դուքսին նամակը ղրկուած էր Զըրչիւի լորա Քիչները կէսօրէն յետոյ անձամբ այցելեց Անգլիոյ ծովային նախարարին, որուն հետ երկար խորհրդակցութիւն մը կատարեց՝ Թուրքիոյ դէմ կատարուելիք ձեռնարկի մը կարելիութեանց շուրջ:

Այս առթիւ պէտք է խոստովանիլ թէ, Զըրչիլ առջին իսկ օրէն չերմ պաշտպանը — եթէ ա՛չ յղացողը — եղած է Տարտանէլի արշաւանքին: Այս տեսակէտը ունի նաեւ «Աւստրալիոյ Պաշտօնական Գաղտնութիւն» գործին հեղինակը, որ կ՚ըսէ.

«Այսպէս Տարտանէլի ողբերգութիւնը ծնունդ առած է Զըրչիլի մը հիւանդագին երեւակայութենէն, հրեաններ վերաբերեալ գործերու կատարեալ տգիտութենէ մը, եւ համոզելու այն եղերական կարողութենէն, զոր երիտասարդ խանդավառութիւն մը ի գործ է ածելի ծեր եւ ածելի լրջախոհ ուղեղներու

վրայ»:

Որքան մեծ էր Զըրչիլի խանդավառութիւնը, այնքան բուռն էր լորա Քիչներուն ընդդիմութիւնը: Պատերազմական նախարարը, [պատերազմը ծագած օրէն ի վեր սեւեռուն դաղափար մը կը հետապնդէր. «Անգլիա պէտք է խնայողութեամբ գործածէ իր զինուորները՝ առանց սակայն ռազմանիւթ խնայելու»: Ուրիշ խօսքով լորա Քիչները կ՚ուզէր որ դաշնակիցները զինուոր տրամադրեին, իսկ Անգլիա՝ ռազմանիւթ...:

Արդարեւ, ամէն անգամ որ դաշնակիցներուն օգնելու խնդիրը տեղանի վրայ կուգար, լորա Քիչներ միեւնոյն վճռակամութեամբ կը յայտարարէր. «Տրամադրելի զինուոր չունիմ»:

2 Յունուար 12ին ալ, Տարտանէլի խնդրին մասին իր ունեցած խորհրդակցութեան առեն, լորա Քիչներ նոյն յանկերգը կրկնած էր, ասելցնելով թէ «չէր կրնար մարդկային նոր զոհողութիւններ պարտադրել ո եւ է ձեռնարկ նկատի առնել»:

Անգլիոյ երկու նախարարներուն միջեւ տեղի ունեցած այս խորհրդակցութենէն յետոյ, լորա Քիչները իր պաշտօնաւորութիւնը վերադարձած, եւ պատերազմական նախարարութեան բարձրաստիճան պաշտօնատարներուն հետ խորհրդակցելէ յետոյ, հետեւեալ նամակը ղրկած էր ծովային նախարարին.

Լորա Քիչներէն Մ. Զըրչիլի

2 Յունուար 1915

«Կովկասի մէջ լրջօրէն Ռուսերուն օգնելու համար մեր կողմէ կատարուելիք ո եւ է բան չեմ տեսներ:

իրականութիւն է թէ, Կովկասի իրենց բանակը զօրացնելու համար, Թուրքերը քաշած են Էսքիշէհիրի շրջանին մէջ գտնուող ուժերուն մեծ մասը, որոնց հետեւանքով կովկասեան ճակատ կը փոխադրուին Սեւ Ծովի ճամբով։ Կովկասի եւ հիւսիսային Պարսկաստանի մէջ Ռուսերուն կացութիւնը դէպ՛ի՛ է։

Ո՛եւէ տեղ ցամաք հանելու համար պէտք չունինք։ Իզմիրի դէմ տեղի ունենալիք ցոյց մը ոչինչի պիտի ծառայէ։ Իսկէնտէրունի մէջ արդէն փորձ մը կատարուեցաւ. երկրորդ փորձ մը մեծ ազդեցութիւն չպիտի գործէ։ Սուրիոյ ծովեզերքը ո՛եւէ չահեկանութիւն չի ներկայացներ։

Միակ վայրը, որու դէմ տեղի ունենալիք ցոյց մը կրնայ դէպի Արեւելք կատարուած թրքական փոխադրութիւնները կասեցնել՝ Տարտանէլն է։ Մանաւանդ, եթէ կարելի ըլլայ,— ինչպէս Մեծ Դուքսն ալ կ՛ըսէ — միեւնոյն ատեն ջրոյց հանել թէ Պոլիս ապառնալիքի տակ է։

Աճէն պարագայի մէջ, մինչեւ քանի մը ամիս մենք չենք կրնար ո՛եւէ լուրջ գործի ձեռնարկել»։

Ինչպէս կը տեսնուի, պատերազմական նախարարն ալ կ՛սկսէր հաւանութիւն յայտնել Տարտանէլի արշաւանքին։ Այս հաւանութիւնը պարզ ձեւականութիւն մը չէր սակայն, որու նպատակն էր նոր յոյսեր տալ Ռուսիոյ։ Լորտ Ֆիշըր կը խոստանար «քանի մը ամիս յետոյ» լուրջ գործի ձեռնարկել։ Մինչ այդ սակայն, հաւանաբար պէտքերը գահավիժէին եւ Անգլիա ժամանակ չունենար իր խոստումը գործադրելու։ Այդ պարագային յանցաւորը պիտի ըլլար՝ Ռուսիան որ չէր կրցած սպասել՝ մինչեւ որ Անգլիա լուրջ գործի ձեռնարկելու պատրաստուէր...։

Ուրիշ կերպով կարելի չէ բացատրել այն հետաքրքիրը, որ Ցունուար 2ին լորտ Ֆիշըր գրկած էր

փէթերսպուրգի անգլիական դեսպանին.

«Հաճեցէք հաւատալ մեծ դուքսին, թէ միլիոններ ձեռք պիտի առնենք Թուրքիոյ դէմ ցոյց մը կատարելու համար։ Միայն թէ, կը վախնանք որ մեր կողմէ կատարուելիք ո՛եւէ ձեռնարկ չկարենայ լուրջ ազդեցութիւն մը գործել թշնամիին վրայ, կամ առիթով պայն որ ետ քաշէ Կովկասի իր ուժերուն մէկ մասը»։

Ինչպէս ըսինք, լորտ Ֆիշըրի ըրածը պարզ ձեւակերպութիւն էր, քանի որ ոչ մէկ լուրջ խոստում կուտար։ Ընդհակառակն կը խոստանար ձեռք առնել միջոցներ՝ որոնց յաջողութեան մասին ինքն անգամ համոզուած չէր։

Մինչ Ռուսիա անձկութեամբ կ՛սպասէր Լոնտոնի խոստումներուն իրականացումին, Անգլիոյ պատական վարիչները ակադեմական վիճաբանութիւններ կը կատարէին եւ ամենահասարակ խնդիրներու համար չաթաթներով կը վիճաբանէին։

Գ

ԼՈՐՏ ՖԻՇԸՐ ԾՈՎԱՅԻՆ ՆԱԽԱՐԱՐԻՆ ԴԷՄ

Ցունուարի առաջին շաբաթը «Տարտանէլի Շաբաթ» մը եղաւ Անգլիոյ մէջ։ Բոլոր չհաշտգրգռուող նախարարութիւնները յանձնաժողովներ կազմելով ծրագիրներ պատրաստեցին։

Այս առթիւ ծովային նախարարութեան մէջ ծագած բուռն վէճ մը պատճառ եղաւ որ դարձեալ յետաձգուի Տարտանէլի արշաւանքը։

Ծովային սպայակոյտի նախագահը, լորտ Ֆիշըր բողոքի բուռն նամակ մը ուղղած էր ծովային նախարար Զըրչիլի, որ առանց իր կարծիքը առնելու հաւանութիւն յայտնած էր Տարտանէլի դէմ ծովային

գործողութեան ձեռնարկելու։

Բոլորովին անարդար չէր լորտ Փիլըրի բողոքը քանի որ, Անգլիոյ մէջ, ծովային ապահովութի նախագահին հրամանով միայն նաւատորմը ճամբայ կրնայ ելլել և զարձեալ անոր հրամանով միայն թնդանօթները կրնան կրակ բանալ։ Այս պայմաններուն մէջ, լորտ Փիլըր իր արժանապատուութիւնը վիրաւորուած զգաց և նոյնիսկ սպառնաց հրաժարիլ։

Բարեբախտաբար լորտ Ֆիշըր միջամտեց, և բացատրեց թէ խնդիրը հեռու է լուրջ բնոյթ մը ունենալէ և թէ, ազմուկին միակ նպատակն է նոր յաւելեր ներշնչել Ռուսիոյ, որու կացութիւնը կը վատթարանար հետզհետէ։

Լորտ Ֆիշըրի բացատրութիւններէն յետոյ, լորտ Փիլըր ո՛չ միայն հրաժարեցաւ, այլ պատրաստեց գործողութեան ծրագիր մը որու գլխաւոր գիծերը հետեւեալներն էին.

1. Թուրքիոյ դէմ յարձակումը անհրաժեշտութիւն մըն է, միայն թէ, յարձակողականը պէտք է սկսի անմիջապէս։

2. Ընդհ. ապահովոյթի նախագահ Սըր Ու. Ռոպերթսընը հրամանատար պէտք է կարգել արշաւախումբին։

3. Բոլոր Հնդիկներուն և Սըր Ճօն Ֆրէնչի բանակին մէջ գտնուող 75,000 զինուորներուն տեղ Անգլիայէն հաւաքուած ցամաքային զինուորներ զրկել և այնպէս մը ցոյց տալ թէ, իբր թէ արշաւախումբը Եգիպտոսի պաշտպանութեան յատկացուած է։

4. Կարելի եղածին չափ արագ կերպով Մարսիլիա փոխադրել այս զինուորները և զանոնք ցամաք հանել Գէսիքայի շրջանը։

5. Ներկայիս Եգիպտոս գտնուող զինուորները յարձակողականի մղել Հայֆայի և Իսկէնտէրունի դէմ։

6. Իրականապէս գրաւել այս վերջին նաւահանգիստը, որովհետեւ քարիւղի տեսակէտով անփոխարինելի կարեւորութիւն ունէր։

7. Հելլէններէն կէլիպոլուի, Պուլկարներէն Պոլսոյ, իսկ Ռուսերէն, Սերպերն ու Ռումանացիները Աւսարիոյ դէմ յարձակումի մղել։

8. Միեւնոյն ատեն անգլիական տրէթնօթներու կողմէ ամբակոծել Տարտանէլը։ Միայն թէ, ինչպէս կ՚ըսէր մեծն Նաթոլէօն, «ԱՐԱՖՈՒԹԻՒՆ» — հակառակ պարագային «ՋԱՀՈՂՈՒՄ»։

Այս ծրագրին հեղինակը չատ լաւ գիտէր թէ, ահռելի պայմաններուն մէջ, անհրաժեշտ էր նոյնութեամբ գործադրել իր ներկայացուցած ուղիը առաջարկները։

Սըր Ուիլեըմ Ռոպերթսըն, օրինակ, զոր կը ներկայացնէր իբրեւ թեկնածու Տարտանէլի բանակներու ընդ. հրամանատարութեան, բուռն կերպով հակառակ էր հեռաւոր չրջաններու մէջ զինուորական գործողութիւններ կատարելու ծրագրին։ Անոր միակ քաղաքականութիւնն էր բոլոր տրամադրելի ուժերը համախմբել գլխաւոր թատերաբեմին՝ Ֆրանքլեզերման ճակատին վրայ։ Սըր Ռոպերթսըն համոզուած էր թէ պատերազմին քանոը հո՛ն պիտի վճռուէր, հետեւաբար հո՛ն պէտք էր կեդրոնացնել բոլոր ուժերն ու ճիգերը։

Լորտ Ֆիշըր, որ պաշտօնին ըերումով տեսակցօրէն և անմիջապէս յարաբերութեան մէջ էր Սըր Ռոպերթսընի հետ, ուրիշ ոեւէ անըատէ աւելի տեղեակ էր անոր գաղափարներուն։ Հակառակ ատոր, թեկնածու ներկայացուցած էր զայն, վստահ ըլլալով որ այդ առաջարկը միայն բաւական էր Տարտանէլի ծրագիրը ջուրը ձգելու համար.

Միւս կողմէ սակայն, ի՞նչպէս կարելի պիտի ըլլար համոզել Սըր Ռոպէրթսընը որ հաւանի 75 հազար տոլիւացի զրկել Տարտանէլը երբ օգնական ուժի պէտքը ա՛յնքան զգալի էր մօտիկ Ֆրանսայի մէջ։ Միայն այս պարագան բաւական էր, որ ամէն կողմէ դժգոհութիւններ ու բողոքներ բարձրանային, և նոյնիսկ պատճառ հանդիսանային Սըր Ռոպէրթսընի հրաժարումին՝ իր ապայակոյտի ամբողջական կազմով։

Բացի այս կարգի ներքին բարդութիւններէ, զօրաժողով և ֆրանսական կառավարութիւնը անմիջապէս պիտի բողոքէին և նոր կնճռոտութիւններ պիտի ծագէին։

Մովալին նախարար Զըրչիլ թափանցած էր լորտ Ֆիշըրի նպատակներուն և երբեք չէր ուզեր վէճի բռնուիլ անոր հետ։ Ընդհակառակն, մինչև վերջը սիրալիր, բարեկամութիւն մը կեզծեց անոր հանդէպ, և նոյնիսկ խորհրդակցութեան դրաւ լորտին ծրագիրը։

Միւս կողմէ սակայն, զգալով որ Տարտանէլի խընդիրը կրնար օրակարգէն հանուիլ, Զըրչիլ ակաւ նախարարներն ու դիւանագէտները համոզել։

Ամէնէն առաջ հաւանութիւն յայտնողներէն մէկը եղաւ Լոյտ Ճօրճ, որ կ՛ուզէր Պալքանեան պետութիւնները միացնել՝ Թուրքիոյ և Աւստրիոյ դէմ հանելու համար զանոնք։ Լորտ Պալֆուր եւս համոզուած էր թէ Մերձաւոր Արեւելքի մէջ ձեռք բերուելիք յաջողութիւն մը անփոխարինելի օգուտներ կրնար ապահովել։ Արտաքին գործերու նախարար Սըր Էտուարտ Կրէյ եւս կուսակից էր Մերձաւոր Արեւելքի մէջ կատարուելիք փորձին։

Նախարարներու մեծամասնութեան հաւանութիւնը սառնալէ յետոյ, Զըրչիլ ուզեց կատարուած իրողութեան մը առջեւ դնել իր հակառակորդները։ Այս նպատակով, հետեւեալ հեռագիրը քաշեց Մէյսերկ-

բակաձի դաշնակից նաւատորմի ընդհ. հրամանատար դեր-ծովակալ Կօրընի.

«Կը կարծէ՞ք թէ կարելի է միմիայն ծովէն ճնշում բանեցնելով Տարտանէլէն անցնիլ։ Այս նպատակին պիտի յատկացուին հին զրահաւորներ, ածխաթարձ չոգենաւեր և փոխադրանաւեր։

«Արդիւնքին կարեւորութիւնը նկատի ունենալով, կարելի է լուրջ վնասներու յանձնառու ըլլալ։

«Ձեր կարծիքը հաղորդեցէք ինծի»։

Զըրչիլ կ՛ուզէր որ վերջնական գործողութեանց ձեռնարկելէ առաջ ատացած բլլար բոլոր չհաղորդագրուած պաշտօնատարներու կարծիքը։ Այսպէսով, ծովային նախարարը կարելիութիւն պիտի ունենար բոլոր կարծիքները բազդատելէ և անոնց հետեւանքները կշռելէ յետոյ ամենէն նպատակաւոր լուծումի եզրակը գործադրել։

Այսպէս, ամբողջ չորեքշաբթի մը, Անգլիոյ պետական մարդիկը ծրագիրներու քննութեամբ զբաղեցան։ Այս առիթով կատարուած վիճաբանութիւններու հետեւանքով, Տարտանէլի արշաւանքը նոր կուսակիցներ կը չահէր։ Պատերազմական Խորհուրդը, որ յաջորդական նիստեր գումարած էր միմիայն այս խնդրով զբաղելու համար, լուրջ դժուարութիւններ կը տեսնէր Տարտանէլի ծրագիրներու գործադրութեան մէջ։

Արդարեւ, անխոհեմ բոլոր ծրագիրներն ալ՝ զուտ ծովային յարձակումը անբաւական և անօգուտ կը համարէին, ապեղծելով թէ անխուսափելիօրէն անհրաժեշտ էր առնուազն 100 հազար հոգինոց բանակ մը տրամադրել արշաւախումբին։

Ներկայացուած ծրագիրներուն մէջ մասնաւոր կարեւորութիւն մը ունէր գնդապետ Հէնքէյի տեղեկագիրը, որ Պալսոյ գրաւման առաւելութիւնները թուելէ յետոյ, կ՛եզրակացնէր թէ նեղուցներու բա-

ցուամէն վերջ դաշնակիցները պիտի ուննենային ռուսական նաւահանգիստները ամբարուած հակայական ցորենի մթերքները իրենց երկիրները փոխադրելու։

Հակառակ այս բոլոր լաւատեսութիւններուն, միակ պատասխանատու մարմինը — Պաղերազմական Խորհուրդը —չարունակ կը ձգձգէր խնդիրը և չէր ուզեր վճռական որոշում մը տալ։

Խնդիրը այս անորոշ վիճակին մէջ էր, երբ Յուն. 5ին ստացուեցաւ դեր Ծովակալ կօրսքնի պատասխանը, որ կ'ըսէր.

Դեր Ծովակալ Կօրսքն՝ Ծովային նախարարին
5 Յունուար 1915

Չեմ կարծեր որ կարելի ըլլայ անակնկալ կերպով եւ բռնի ուժով ճնշում մը գործել Տարտանելի վրայ։

Տարտանելը կարելի կ'ըլլայ անցնիլ եթէ մեծ թիւով պաղերազմական նաւերու մասնակցութեամբ ընդարձակ գործողութեանց ձեռնարկուի։

Այս յատկանշական հեռագրին վրայ, Պաղերազմ. Խորհուրդը կէսօրէն յետոյ նիստ գումարելով՝ մանրամասն կերպով սկսաւ քննել Տարտանէլի արշաւանքին և Մերձաւոր Արեւելքի մէջ տեղի ունենալիք ձեռնարկներուն վերաբերեալ բոլոր ծրագիրները։ Պաղերազմ. Խորհուրդին մէջ ընդհ. տպաւորութիւնը այն էր թէ, բոլորն ալ կը գնահատէին ծրագրին առաւելութիւնները։ Այս պատճառով, մանաւանդ ուշացրութեան և երկար վիճաբանութիւններու առարկայ եղաւ դեր-Ծովակալ կօրսքնի հեռագիրը, որովհետեւ հակառակ տիրող կարծիքին, Միջերկրականի նաւատորմին հրամանատարը կը հաւատար թէ, առանց զինուորական մեծ զոհողութիւններու, և միմիայն նաւատորմին վստահելով կարելի էր Տարտանէլը անցնել։ Այսպէս, կարելի պիտի ըլլար մէկ կողմէն Ռուսիոյ օգնութեան կոչին դրական պատասխան մը տալ, իսկ միւս կողմէ բոլորովին նոր գործութիւն մը ստեղծել Մերձաւոր Արեւելքի մէջ։

Դ

ԴԻՒԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՍԱԿԱՐԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Այն միջոցին, երբ Անգլիոյ ծովային նախարարութիւնը գիշեր ցերեկ Տարտանէլի արշաւանքի ծրագրով զբաղած էր, Արտաքին նախարար Սըր Էտուարտ Կրէյ դիւանագիտական սակարկութեան մտած էր Ռուսիոյ և Ֆրանսայի հետ։

Լոնտոնի կառավարութիւնը կ'ուզէր որ նախապէս ամէն բան որոշ ըլլար դաշնակիցներուն միջև, մանաւանդ որ Տարտանէլի արշաւանքին առթիւ ինքնաբերաբար պիտի վերածարծուէր Պոլսոյ և նեղուցներու տիրապետութեան հարցը։

Այս մասին, սկզբունքային համաձայնութիւն մը գոյութիւն ունէր դաշնակիցներուն միջև։ Զանազան նկատումներով — որոնց մէջ գլխաւոր տեղ կը գրաւէր Ռուսիան տիրացնելու տեսակէտը — Անգլիա հաւանութիւն յայտնած էր որ Պոլիսն ու նեղուցները Ռուսիոյ պատկանին։

Նոյն բանը ըրած էր նաև Ֆրանսա, որովհետեւ երկու մեծ պետութիւնները կ'ուզէին տիրացնել Ռուսիան, որպէսզի այս վերջինն ալ դժուարութիւններ չհանէր Փոքր Ասիոյ բաժանման առիթով Անգլիոյ և Ֆրանսայի կողմէ ներկայացուելիք առաջարկներուն։

Աւելի յետոյ, այս պարագան որոշ կերպով երեւան եկաւ արդէն, երբ բաժանման ծրագիրները ստ-

2488
47

ղեկնի վրայ եկան։

Հաւանութիւն յայտնելը պատճառ չէր եւրոպն որ ռուսական բոլոր յաւակնութիւնները ընդունուէին։ Այս պատճառով, Սըր Էտուարտ Կրէյ ատիպուեցաւ Խորհրդարանին մէջ մանրամասն բացատրութիւններ տալ Պոլսոյ և նեղուցներու մասին կնքուած համաձայնութեան շուրջը։ Իր հրապարակային յայտարարութիւններով Անգլիոյ Արտաքին նախարարը կը հաւկըցներ թէ, առարկրուած համաձայնութիւնը ո՛եւ է վնաս չէր հասցներ Մեծն Բրիտանիոյ կենսական շահերուն եւ թէ, Անգլիա կը չարաւնակէր քննել ընդհանրապէս իր բոլոր կողմերով։

Սըր Էտուարտ Կրէյի յայտարարութիւնները խիստ անբաւական տպաւորութիւն գործեցին Ռուսիոյ մէջ։ Փետրուարի կառավարութիւնը սկսաւ կասկածիլ Անգլիոյ անկեղծութեան մասին, քանի որ ան կը չարունակէր քննել խնդիր մը որ չատոնց լուծուած էր դաշնակիցներու միջև։

Այս պատճառով, Ռուսիոյ Արտաքին նախարար Մ. Սազանօֆ Լոնտոնի ռուս դեսպանին միջոցով բացատրութիւններ պահանջեց Սըր Էտուարտ Կրէյէն։

Այդ միջոցին, Ռուսիոյ մէջ այն կարծիքը կը տիրէր թէ, Անգլիա դիտումնաւոր կերպով կը յետաձգէր Թուրքիոյ դէմ կատարուելիք ցոյցը, որպէսզի Պոլիսն ու նեղուցները ռուսական տիրապետութեան տակ չանցնէին։

Սազանօֆ, Լոնտոնի դեսպանին միջոցով վճռական բացատրութիւններ պահանջած էր Անգլիայէ իր պաշտօնակիցէն։

Ստորեւ կը հրատարակենք Լոնտոնի ռուսական դեսպանին չահեկան տեղեկագիր-հեռագիրը։

Հ Ե Ռ Ա Գ Ի Ր

Թիւ 151

Լոնտոն. 6 Յունուար 1915

Երէկ առաջ Կրէյի մասնաւոր նամակը, որով կը հաղորդէր թէ ծայր տարբեր վերաբերած է այն զգուշութեան, որ Ռուսաստանի մէջ գործած էր իր յայտարարութիւնը և կը խնդրէր որ այսօր իրեն այցելէի։ Ես գինքը գտայ յուզախառն վիճակի մէջ։ Իրեն կարդացի երկու հատուածները 147 թիւ անձնական հեռագրիս, որով Զեզի կը բացատրէի թէ ի՛նչպէս տեղի ունեցան դէպքերը, ինչպէս նաև իմ անձնական կարծիքս՝ Կրէյի յայտարարութեան վերջին հատուածի մասին։

Կրէյ ըսաւ թէ չատ լաւ հասկցած եմ իր միտքը։ Ասոր վրայ ինքն կարդացի հեռագրիս այն հատուածը որ կը վերաբերէր անգլիական քաղաքականութեան մէջ կատարուած հիմնական և խոր փոփոխութիւններուն։ Պատասխանեց թէ կատարելապէս հաւանութիւն կը յայտնէ տուած բացատրութիւններուս և աւելցուց թէ, պատերազմի սկիզբէն իսկ իրեն մեծ զարմանք պատճառած էր այն անբնականոն երեւոյթը, որ Ռուսաստանի պէս հսկայական կայսրութիւն մը ճիրանկէզէն և վէտիվոսթոքէն զատ ծովային ո՛եւ է ելք չունէր։

Իր կարծիքով, այս երեւոյթը այսուհետեւ չի կրնար չարաւնակուիլ, և նեղուցներու խնդիրը պէտք է լուծուի համաձայն մեր քաղաքական և տնտեսական շահերուն։ Կրէյ աւելցուց թէ այդ խնդիրը լուծելու համապատասխան ձիշդ ձեւը կարելի է գտնել խաղողութեան շրջանին միայն։ Կրէյի այս խօսքերուն վրայ իրեն մատնանշեցի մեր հանրային կարծիքին նոր ու անհրաժեշտ պահանջները։ Ասկէ զատ, հա-

մաձայն երէկ ինծի ղրկուած գաղտնի հրահանգներուն, ընդհանուր գծերով մատնանշեցի այն գօտին, ուր Ռուսաստանի հաստատուիլը անհրաժեշտ է: Այսօր քար առէ վրայ քար տուէ՞ն — Միտիա և Սաքարիայի գիծերը և աւելցուցի՝ թէ, անհրաժեշտ էր երաշխիքներ գտնել Մարմարա ծովի հարաւակողմը: Որոշ կերպով ըսի նաև թէ, ըստ իս, պէտք չկայ պատրանքներ անուացնելու և թէ, իմ կարծիքովս, ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԱՑՆՏԵՂ ՀԱՍՏԱՏՈՒԻԼԸ ԿՑՈՒՄ ԿԻ ՆՇԱՆԱԿԻ: Կրէյին ըսի թէ, կը կարծէի որ Անգլիոյ հանրային կարծիքը արդէն իսկ նախապատրաստուած էր այդ գաղափարներուն: Պատասխանեց թէ անմիջապէս չի կրնար կարծիք յայտնել, բայց յետոյ յայտարարեց թէ ներկայիս սակաւաթիւ են այն Անգլիացիները, որոնք սկզբունքով անկարելի կը համարեն Պոլիսը Ռուսիոյ յանձնել: Ան որոշ առարկութիւններ չըրաւ, բայց աւելցուց թէ վերջնական կարծիք յայտնելէ առաջ, անգլիական կառավարութիւնը պէտք է տեղեկանայ Ֆրանսայի կարծիքին: Միւս կողմէ սակայն, նոյնիսկ այդ պարագային, այդ խնդրին՝ իսկոյն Խորհրդարանին մէջ վիճաբանութիւնը ամէն բանէ առաջ տրնտեսական պայմաններուն խնդիրը մէջտեղ պիտի հանէր: Բացի այդ բոլորէն, չարունակեց կրէյ, Ռուսաստանի հողային ընդարձակումը պիտի արծածէր բովանդակ Թուրքիոյ բաժանման խնդիրը, որ կը գրգռէր բազմաթիւ պետութիւններու ախորժակները: Ան յաւելցուց թէ, Անգլիա ամենաբին ոչէք չունի փոքր Ասիոյ կամ Սուրիոյ ո և է մասին վրայ, բացի Պարսից ծոցի շրջանին մէջ գտնուող քանի մը կէտերէ, և թէ անձնապէս երբէք կասկածից չէ որ բաժանումի ծրագիրն իմացած, օրուվհետև Թուրքիան դէմ չդրած չէ: Այս պայմաններուն մէջ, աւելցուց կրէյ, չեմ կրնար Խորհրդարանին մէջ ընել նոր յայտարա-

րութիւն մը, որ անժամանակ պիտի ըլլայ ամէն տեսակէտով:

Միւս կողմէ սակայն, չարունակեց խօսակիցս, հաշտութեան վայրկեանին նկատի պիտի առնուին իրաւունքները, առանց հաշուի առնելու թէ ո՛ր ազգութեան վրայ գործած են իրաւունքները՝ առանձին առանձին: Այդ պարագային, ռուսական չահերու մարզը երբէք կասկածի չպիտի ենթարկուի:

Պատասխանեցի թէ, կ'ըմբռնեմ այն դժուարութիւնները, որ կը ներկայանան արդէն տեղի ունեցած յայտարարութիւնը լրացնող երկրորդ յայտարարութիւն մը ընելու գաղափարին դէմ: Աւելցուցի սակայն, վերջին դէպքերուն հետեւանքով, ամէն աեւէ աւելի փափաքելի էր որ աւելի որոշ երաշխիքներ և հաւաստիքներ տրուէին մեր այն ծրագիրներուն մասին, զորս պարզեցի իրեն գաղտնօրէն: Առանց ուղղակի առարկութիւններ ընելու, ըսաւ թէ այդ խնդրի մասին տակաւին բառ մը անգամ չէ փոխանակած Ֆրանսական կառավարութեան հետ և թէ դժուար պիտի ըլլար ռուսական պահանջին գոհացում տալ, առանց Ֆրանսայի հետ նախապէս քննելու և կարծիքի փոխանակութիւն կատարելու:

Նկատելով որ ան գոհ է մասնաւորաբար Լեհաստանի մէջ կատարուած յառաջխաղացումէն և միւս ճակատներու ընդհ. վիճակէն, առիթէն օգտուելով ըսի թէ, իմ կարծիքովս պէտք չկար ժամանակ կորնցնելու: Այս խօսակցութիւնը խիստ գաղտնի բնոյթ ունէր: Տնտեսութեան հետեւանքով հաստատ համոզում և տպաւորութիւն ունեցայ թէ Պոլսոյ մասին մեր ունեցած յաւակնութիւններուն դէմ վերջերս

երեւան եւած դժուարութիւններուն աղբիւրը Լոնտոնէն ասելի Բարիզն է։ Եւ այս պարագան մասնաւոր կերպով կը դժուարացնէ Կրէյի դիրքը։ Կ'ենթադրեմ թէ, Անգլիա պիտի բաւականանայ տնտեսական երաշխաւորութիւններ միայն պահանջելով։

ԲԷՆԿԷՆՏՈՐՖ

Այս գաղտնի թղթակցութիւնը պերճախօս փաստ մըն է դաշնակիցներու միջեւ գոյութիւն ունեցող մըրցակցութիւններուն։ Ռուսիա հակցած էր թէ նոր դժուարութիւններու առջեւ կը գտնուէին իր դաբար։ երազները։ Իսկ Անգլիա, կը չարունակէր կոզմերը քնացնելու իր քաղաքականութիւնը և վերջին պահուն յանցանքը կը նետէր Ֆրանսայի վրայ։ Նոր պատրուակ մըն էր այս պարագան՝ ձգձգումը չարունակելու և սառնձուած յանձնառութիւններէն խուսափելու։

Այս պայմաններուն մէջ, դժուար թէ Անգլիա անմիջական ձեռնարկ մը կատարէր Թուրքիոյ դէմ, քանի որ Պոլսոյ և նեղուցներու հաւանական գրաւումը մը կրնար նոր և չատ ասելի բուռն վէճերու դուռ բանալ Ռուսիոյ և դաշնակիցներուն միջեւ։ Ցարին կառավարութիւնը քնականաբար նեղուցներու համաձայնութեան գործադրութիւնը պիտի պահանջէր, բան մը որ կապ ունէր Անգլիոյ և Ֆրանսայի հիմնական չահերուն հետ։ Լոնտոն և Բարիզ երբեք կուսակից չէին համաձայնագրին անմիջական գործադրութեան։ Լորտ Կրէյ այդ պարագան մասնաւոր կերպով մատնանշած էր Լոնտոնի ռուս դեսպանին ըսելով թէ իրաքանչիւր պետութեան չահերու ամբողջականութիւնը նկատի պիտի առնուէր հաշտութեան վայրկեանին։

Անգլիոյ այս խուսափողական ընթացքին առջեւ, Ռուսիա որոշ հաւաստիքներ կը պահանջէր առկայն։

Հաւանական բարդութիւններու առաջքը առնելու համար, Անգլիա խոհեմութիւն համարեց — գոնէ ձեւականօրէն — հաւանութիւն յայտնել Ռուսիոյ՝ կրկին օրակարգի վրայ դնելով Տարտանէլի ծրագիրը։

Ե

ԱՐՇԱԼԱՆԴԻ ՆՈՐ ԾՐԱԳԻՐ

Այսպէս, Լրկին առնդապին գործունէութեան լծեցաւ Զըրչիլ։ Պատերազմ. Խորհուրդին Յունուար 5ի նիստէն յետոյ, ծովային նախարարը իր մտահրաւիրեց նախարարութեան բոլոր բարձրաստիճան պաշտօնատարները, նոր խորհրդակցութիւն մը կատարելու համար։ Այս կարեւոր նիստի ընթացքին, Սըր Հէնրի Ճէքսըն — որ մասնաւոր յիշատակագիր մը պատրաստած է Տարտանէլի արշաւանքի մասին — բուռն կերպով գէմ արտայայտուեցաւ Տարտանէլի դէմ կատարուելիք ոեւէ ի անակնկալ փորձի։ Ասոր փոխարէն ան կ'առաջարկէր տեւական ռմբակոծումի մը չորհիւ աստիճանական լռութեան դատապարտել Տարտանէլի ամրութիւնները։

Սըր Ճէքսըն, այս ձեռնարկին և մասնաւոր բար Պոլսոյ գրաւումին համար անհրաժեշտ կը նկատէր ցամաքային ուժերու մասնակցութիւնը։

Այս պայմաններուն մէջ, ընդհ. համաձայնութիւն մը գոյացած էր ընդհ. ապրակոյտի պետին և այն ծովակալին միջեւ, որ մասնաւոր կերպով պաշտօն ստացած էր Տարտանէլի արշաւանքի ծրագրին մասին խոր քննութիւն մը կատարելու։ Ասկէ զատ, հաւանութիւն յայտնած էր նաև Տարտանէլի գործողութեանց հրամանատար-ծովակալը։

Տեսնելով որ իրարմէ անջատ այս բարձրաստի-

ձան պաշտօնատարները կատարելապէս համաձայն են, Զբրչի որոշեց փութացնել խնդրին լուծումը։ Այս նպատակով, ծովային նախարարը հետեւեալ նոր հեռագիրը ղրկեց Միջերկրականի անգլ. նաւաբաժնի հրամանատարին.

Ծովային նախարարը՝ դեր-ծովակալ Կօրաընի

6 Յունուար 1915

Այս տեղը բարձրագոյն իշխանութիւնները հաւանութիւն կը յայտնեն Ձեր կարծիքին։ Հաճեցէք մանրամասնօրէն հեռագրել թէ Ձեր կարծիքով ի՛նչ արդիւնք կրնան ունենալ ընդարձակ գործողութիւնները, ի՛նչ քանակութեամբ ուժերու պէտք պիտի ունենան, և Ձեր կարծիքով, ի՞նչպէս պէտք է գործածուին անոնք։

Բարձրագոյն իշխանութիւնները, որոնց կ՛ակնարկէր Զբրչիլ, ծովային սպայակոյտն ու Սըր Հէնրի Ճէքսընը կը կազմէին։ Լորա Ֆիշըր զգուշացած էր կարծիք յայտնելէ, բայց տեսած էր վերի հեռագիրը։

Պատասխանով դեր-ծովակալի պատասխանին, Պաութերազմ։ Յորինուրդը նոր նիստ մը գումարեց Յնվր. 8ին։

Տարտանէլի համար նախապէս ներկայացուած բազմաթիւ և այլազան լուծումի եղանակները քննելէ յետոյ, պատերազմ. նախարար լորա Ֆիշըր առաջին անգամ ըլլալով և բացէ ի բաց ի նպաստ արտայայտուեցաւ Տարտանէլի յարձակումին։

Անգլիական «Կապոյտ գիրք»ը հետեւեալ կերպով կը խտացնէ այդ նիստի ընթացքին լորա Ֆիշըրի յայտնած կարծիքները։

«Ներկայ պայմաններուն մէջ, ընդհանուր կացութեան բերումով յարձակողականի համար յարմարագոյն վայրը Տարտանէլն է, քանի որ նաւատորմիղ ալ պիտի կարենայ մասնակցիլ գործողութիւններուն։

«Իմ կարծիքովս, կրնայ 150 հազար հոգինոց ուժով մը գրաւել Տարտանէլը։ Միայն թէ, առայժմ կարելի չէ այս մասին վճռական կարծիք յայտնել մինչեւ որ խնդիրը մանրակրկիտ քննութեան չենթարկուի։»

Իր յայտարարութիւնները վերջացնելէ առաջ լորա Ֆիշըր չէ մոռցած իր ամէնօրեայ յանկերգը և հակցուցած է թէ «արամադրելի ուժ չունենալով չէ կրնար գինուած արամադրել». սուրիչ խօսքով, պատերազմ. նախարարը հաւանութիւն կը յայտներ միայն ծրագրին, առանց սակայն անոր գործադրութիւնը երաշխաւորելու։

Այս քննդհանուր ժողովոյթեան չորրորդ նիստին, Յնվր. 11ին Լոնտոն հասաւ դեր-ծովակալ Կօրաընի պատասխանը։ Այս ծրագիրը մեծ մասով պատրաստած էր դեր-ծովակալութեան սպայակոյտի անդամներէն հարիւրապետ Քօֆրէյ, որ չատ կարող և հնչակ հանած ծովային հրեաններէ մէկն էր։ Կօրաընի ծրագրին պատրաստութեան մասնակցած էին նաև մարտանաւերուն հրեաններէ մասնագէտները։

Միջերկրականի նաւատորմիղ հրամանատարին ծրագիրը խոր ապատրաստութիւն գործած էր Լոնտոնի մէջ։ Անխտիր, բոլոր չհապշտապատող չորրանակները հաւանութիւն յայտնած էին անոր, հաւատալով թէ կարելի չէր ուրիշ բնամեալ և աւելի մանրամասն գործողութեան ծրագիր մը մշակել։

Ծովային նախարար Մ. Զբրչիլ այս ծրագրին պատճէնը խօսքն ղրկեց վարչապետին և այն բոլոր

անձնաւորութիւններուն օրանք մօտէն կը զբաղէին այդ խնդրով։ Ծովային ազգակոյտն ու անոր պետք անմիջական հաւանութիւն յայտնելով, վաւերացուցին ծովակալ Կօրքնի ծրագիրը։ Զբրչիլ կը հաստատէ թէ ո՛չ ոք հակառակ արտայայտուած է ծրագրին, որ հրապարակային վիճաբանութեան ենթարկուեցաւ օրերով։ Ընդհակառակը, ծովային նախարարութեան ամենէն պատասխանատու անձերն իր յետին մանրամասնութիւններուն մէջ անդամ «ոգանչելի» որակած էին դեր-ծովակալին պատրաստած աշխատութիւնը։

Միւս կողմէ պատերազմական նախարարութիւնն ալ մանաւանդ կարեւորութիւն տուած և օգտած էր մանրամասն կերպով քննել ծրագիրը։ Նոյնիսկ այս նպատակով մանաւանդ յանձնաժողով մըն ալ կազմուած էր։ Հակառակ այս դրութեանը և հակառակ Զբրչիլի կրկնակ դիմումներուն, պատերազմ. նախարար լորա Քինները դադրեր պահեց վերջը յիշուած յանձնաժողովին եզրակացութիւնները։

Եւս ոչ միայն յայտնի եղած է թէ, մանաւանդ յանձնաժողովը հաւանութիւն յայտնած է դեր-ծովակալ Կօրքնի ծրագրին։ Բայց որովհետեւ պատերազմ. նախարարը անձնապէս համաձայն չէր, լորա Քինները չէ կրցած յանձնաժողովին եզրակացութիւնը՝ պատրուակելով թէ վերջնական որոշում մը տալէ առաջ դաշնակից — մանաւանդրաքար Ֆրանսական — ազգակոյտին հետ ալ կարծիքի փոխանակութիւններ պէտք է կատարուին։

Զ

«ՔՈՒԻՆ ԷԼԻԶԱՊԵԹ» ԲԵՄԻ ՎՐԱՅ

Վէճերու և բանակցութիւններու այս շրջանին, ծովային նախարարութեան ազգակոյտին յատկանշական մէկ առաջարկը բոլորովին նոր քնոյթ մը առաւ խնդրին և միեւնոյն առեն մեծ պզտիկութիւն դարձեց որոշումները փութացնելու առումով։

«Քուին Էլիզապեթ» զրահաւորը, որ 15 մառնաչափ թնդանօթներով զինուած արընթաց հինգ զրահաւորներուն լաւագոյնն էր, միշտ այդ մրցումին ծով իջեցուած էր։ Որոշուած էր զայն Միջերկրականի քաղաղ ջուրերը զրկել՝ առաջին ազմափորձները կատարելու համար։ Բոլոր պատրաստութիւնները աւարտած էին լալով, մեկնումի հրամանն անգամ տրուած էր։

Ճիշդ այդ մրցումին առթի, ծովային նախարարութեան քնդկ. ազգակոյտին կողմէ յատկանշական առաջարկ մը ներկայացուած էր։ Նկատելով որ «Քուին Էլիզապեթ» ազմափորձ կատարելու հրամանը քաշուած էր արդէն, ծովային ազգակոյտը խորհուրդ տուած էր Քուին Էլիզապեթը զրկել Տարտանել՝ թուրքական ամրութիւններուն դէմ կատարելու համար իր առաջին ազմափորձերը։ Այսպէսով, մէկ քարով երկու թռչուն զարնուած պիտի ըլլար։ Նախ Քուին Էլիզապեթ պարտք առնէր ամրացուած պիտի չըլլար, երկրորդ՝ Տարտանէլի արշաւախումբը զօրացած պիտի ըլլար արդիական զրահաւորով մը։

Ծովային ազգակոյտի այս առաջարկը խիստ նպաստաւոր ընդունելութիւն գտած էր անխտիր բոլոր շրջանակներուն մէջ։ Միջերկրականի նաւատորմի

հրամանատար ծովակալ կօրբըն Հոռ միաքէն չէր տե-ցուցած թէ Փուին Էլիզապէթը կարելի պիտի ըլլար իր արամադրութեան տակ դնել։

Փուին Էլիզապէթի պարագան հրատապ քնոյթ մը առացաւ ու Տարտանէլի արշաւանքին ծրագիրը նոր ուսումնասիրութեանց ենթարկուեցաւ։ Այս առիթով, ծովային եւ պատերազմ. նախարարութեան միջեւ կըրկին բանակցութիւններ տեղի ունեցան։

Ծովային նախարարութեան մէջ տիրող քնդհանուր տպաւորութիւնը այն էր թէ, 1870—1880էն ի վեր անգլիական նաւատորմին համար անկարելի եղած էր բռնի կերպով Տարտանէլէն անցնիլ՝ առանց ցամաքային ուժերու օժանդակութեան։ Ցամաքային հրետանիներու կատարելագործութիւնը, ականներու եւ ընդծովեաններու դիւտերուն արագ յառաջդիմութիւնը, եթէ ոչ անկարելիութեան, առնուազն դժուարութեան մատնած էին Տարտանէլի դէմ կատարուելիք հաւանական գործողութիւնները։ Այս բոլորէն զատ, մասնագէտները միաձայնութեամբ այն կարծիքը կը յայտնէին թէ, նաւատորմը խիստ աննպատակ կացութեան մը կը մատնուէր ամրութիւններու դէմ պատերազմած պահուն եւ թէ «վեց քնդհանօթներէ բազկացեալ մարտկոց մը կրնար պատերազմիլ 100 քնդհանօթներով զինուած զրահաւորի մը դէմ։»

Այս կարծիքները անվիճելիօրէն ճիշդ էին մինչեւ մեծ պատերազմը, որ սակայն նոր դարագլուխ մը բացաւ մասնաւորաբար նաւամարտերուն մէջ։ Այս պատճառով, Փուին Էլիզապէթի մասնակցութիւնը յաջողութեան առաւելագոյն հաւանականութիւնները կը ներկայացնէր։

Նկատելով որ, Փուին Էլիզապէթի քնդհանօթներու հասողութիւնը չատ աւելի էր քրջ. հրետանիներուն հասողութենէն, անդլ. նաւատորմը ը մասնա-

ւորաբար Փուին Էլիզապէթ — պիտի կարենար 11,000 մէթր հեռուէն ռմբակոծել թրք. ամրոցները։ Ասոր փոխարէն թրք. ռումբերը երբեք չպիտի կարենային հասնիլ Փուին Էլիզապէթին, որ պիտի յաջողէր ապահովաբար և չատ հեռուէն լռութեան մատնել Տարտանէլի մարտկոցները։

Այս մեծ առաւելութենէն զատ, ծովային նախարարութիւնը դեր-ծովակալ կօրբընի տրամադրութեան տակ կը դնէր նաև կարգ մը զրահաւորներ, որոնք, ըստ օրինի, քանի մը ամիսէն պիտի հանուէին գործօն ծառայութենէ։ Նկատելով ուրեմն որ, այդ զրահաւորները ինքնաբերաբար հրապարակէն պիտի քաշուին քանի մը ամիսէն, ծովային նախարարութիւնը կ'ուզէր Տարտանէլ ղրկել զանոնք։ Այս պայմաններուն մէջ, այդ զրահաւորներուն հաւանական կորուստը ա՛չ մէկ ձլուս պիտի պատճառէր ծովակալութեան։

Ինչպէս կը տեսնուի, Անգլիա ամէն խնդրի մէջ իր սեփական խնայողական հաշիւներով կ'առաջնորդուէր։ Փուին Էլիզապէթը Տարտանէլ կը ղրկէր ա՛չ թէ ծրագիրը յաջողցնելու, այլ ռազմափորձերու առթեն այդ զրահաւորին սպառելիք ռումբերը աննպատակ չվատնելու և չահ մը ապահովելու համար։ Երկրորդ՝ արշաւանքին մասնակցելու կը ղրկէր զրահաւորներ, որոնք այլեւս զուրկ էին պատերազմական արժէքէ և քանի մը ամիսէն պիտի հանուէին գործօն ծառայութենէ։

Երկար ուսումնասիրութիւններէ և վիճաբանութիւններէ յետոյ, վերջապէս որոշուեցաւ աչքէ հանած զրահաւորներ ալ տրամադրել Տարտանէլի արշաւախումբին։ Սկզբունքային այս համաձայնութենէն

վերջ, Զըրչիլի հրաւէրով, ծովային ընդհ. ապայտ կոյսը նիստ գումարեց՝ Տարտանէլի յարձակողականին վերջնական յատակագիծը պատրաստելու համար։

Յունուար 13ին պատրաստուած յատակագիծը ներկայացուեցաւ Պաեերազմ. Խորհուրդին։ Ժողովէն 24 ժամ առաջ, Զըրչիլ դեր-ծովակալ Կօրաըն հեռագրին պատճէնը ղրկած էր Պաեերազմ. Խորհուրդի գլխաւոր անդամներուն, վարչապետին և Լորտ Ֆիշնէրի։

Խիստ կարեւոր և չահեկան եղած էին Պաեերազմ. Խորհուրդին այդ օրուան վիճաբանութիւնները (13 Յնվր. 1915)։ Սըր Մօրիս Հէնքէյ հետեւեալ ամփոփ տեղեկագիրը պատրաստած էր այդ ուշագրաւ նիստի մասին։

«Մ. Զըրչիլ ըսաւ թէ, Տարտանէլի դէմ գործուելիք յարձակումի մը հաւանականութիւններուն մասին հեռագիրներ փոխանակած էր Միջերկրականի անգլ. նաւատորմի հրամանատար դեր-ծովակալ Կօրտընի հետ։ Դեր- ծովակալը այն կարծիքը յայտնած է թէ, կարելի չէ անակնկալ բռնի ճնշում մը գործել Տարտանէլի դէմ, բայց կարելի է յաջորդաբար քանդել ամրութիւնները։ Այս իմաստով հեռագիր մըն ալ ներկայացուցած է։ Դեր ծովակալը կ'առաջարկէր նախ ռմբակոծել նեղուցին մուտքը գտնուող ամրութիւնները։ Անգամ մը զանոնք քանդելէ վերջ, գործողութիւնները պիտի կեդրոնացնէր ներքին ամրութիւններուն վրայ՝ ծովէն ու նեղուցէն յարձակում գործելով անոնց դէմ։ Այս յատակագիծը կը յենուր այն իրողութեան վրայ որ, Տարտանէլի ամրութիւնները 35նոց հին թնդանօթներով միայն զինուած էին և չէին համներ անգլ. նաւերուն, որոնք սակայն կըրնային իրենց պաշտօնը կատարել՝ առանց թշնամիին ռումբերու հասողութենէն վախնալու։ Ծրագրին այս

մասը գործադրելէ յետոյ, ծանր թնդանօթներով զինուած երեք մարտանաւեր և մօտաւորապէս 12 հին զրահաւորներ բաւական էին ծրագրին միւս մասերը յաջողութեամբ գործադրելու։ Այժմէն իսկ կարելի է պահանջուած մարտանաւերը տրամադրել՝ առանց գլխաւոր ռազմաբեմին վրայ մեր ծովային ուժը նուազցնելու։

«Այս առիթով, Մ. Զըրչիլ յիշեց անուանները, Triumph, Swiftsur, Goliath, Glory, Canopus, մարտանաւերուն, որոնք մինչև այն ատեն առեւտրական ճամբաներու պաշտպանութեան յատկացուած էին։ կարելի պիտի ըլլար նաև օգտագործել զրահաւորի «Թիփ»ին պատկանող չորս մարտանաւեր, որոնք մօտ ատենէն պիտի հանուէին գործօն ծառայութենէ։ Երկու ուրիշ զրահաւորներ, Միջերկրականի մէջ արդէն իսկ պատրաստ կը սպասեն, բաւ Մ Զըրչիլ։ Գալով Ֆուշին Էլիզապէթի, կը պատրաստուէր ձիպրալթար մեկնելու՝ իր առաջին ռազմախորձերը կատարելու։ Հետեւաբար, այս նոր զրահաւորն ալ շատ դիւրութեամբ պիտի կրնար մասնակցիլ Տարտանէլի արշաւանքին։ Ծովակալութիւնը, որ մասնաւորաբար զբաղած էր Տարտանէլի խնդրով ու քննած բոլոր մանրամասնութիւնները, այն կարծիքը ունէր թէ, պատրաստուած ծրագիրը գործադրուելով կարելի պիտի ըլլար քանի մը շաբթուան ընթացքին լուսթեան մատնել Տարտանէլի թրքական բոլոր ամրութիւնները։ Այս առաջին արդիւնքը ձեռք բերելէ յետոյ, նեղուցը պիտի մաքրուէր ականներէն, նաւատորմը պիտի յառաջանար դէպի Պոլիս՝ ոչնչացնելու համար հոն ապաստանած գերմանական կէօպէն զրահաւորը։ Տեղեկագիրները կ'ապեցնեն թէ, զաշտային հրետանիներն ու հետեւակազօրաց հրացանները ո՛ւ եւ է լուրջ արգելք չէին կրնար հանդիսանալ նաւատորմին գոր-

ծուննէութեան։»

Այս մանրամասնութիւններու ճշդումէն յետոյ, կարծիքի փոխանակութիւնները չորսնակուեցան Պատերազմական Խորհուրդի անդամներու միջև։ Լորա Փիչնէր այն կարծիքը յայտնեց թէ, կ'արժէր այդ ուղղութեամբ փորձ մը կատարել, մանաւանդ որ կարելի էր իսկոյն հրաժարիլ ծրագրէն, երբ տեսնուէր թէ անօգուտ կը մնար ամբակոծումը։ Լորտը Տարտանէլի արշաւանքէն առելի կարեւորութիւն կուտար Ադրիանոպի քանդրին և կ'ուզէր որ դաշնակից նաւատորմը Ադրիական ծովուն մէջ ցոյց մը կատարէր, և Պատ. նախարարը կը յուսար թէ, նման ցոյց մը բաւական պիտի ըլլար որ Իտալիա միանար դաշնակիցներուն։

Քանի մը հոգի համակարծիք գտնուեցան Լորա Փիչնէրի, և Պատերազմական Խորհուրդը միաձայնութեամբ առաւ հետեւեալ յանկանչական որոշումը.

«Ծովակալութիւնը կարելի եղածին չափ արագօրէն պիտի ուսումնասիրէ Ադրիականի մէջ (Քաթարոյի առջեւ կամ այլուր) ազդու գործունէութեան մը կարելիութիւնը, որու նպատակը պիտի ըլլայ ձնշում բանեցնել Իտալիոյ վրայ։

«Ծովակալութիւնը Փետրուարի ընթացքին պիտի պատրաստէ նաւային արշաւանք մը, որու նպատակը պիտի ըլլայ ռմբակոծել և գրաւել Կըլիպօլուի թերակղզին և հասնիլ Պոլիս։»

Այսպէս, առաջին անգամ ըլլալով, պաշտօնական հանգամանք կը ստանար Տարտանէլի ծրագիրը և օրէն միակ իրաւատու իշխանութիւնը (Պատերազմական Խորհուրդ) ծովակալութիւնը կ'արտօնէր արշաւախմբ պատրաստելու։

Հակառակ այս բոլորին, այդ ժիջոցին կարելի չէր տակաւին կատարեալ հաւատացած նկատել

Տարտանէլի ծրագիրը։ Արդարեւ ինչպէս վերի որոչումէն ալ կը տեսնուի, պատասխանատու բազմաթիւ անձեր, մէջն ըլլալով նաև Լորտ Փիչնէր, բացառիկ կարեւորութիւն չէին տար Տարտանէլի արշաւանքին, և եթէ որոշեցին պատրաստութիւն տեսնել, բոլորէն տարբեր մտածումներ ունէին։

Նկատելով որ ծովային իշխանութիւնները փատերով զինուած կը պաշտպանէին Տարտանէլի ծրագիրը՝ մանրամասն կերպով օգուտները թուելով, Պատերազմական Խորհուրդը չէր ուզեր մասնագէտներու կարծիքը ջանտեսել և պատմական պատասխանատուութիւն մը տանձնել։ Մանաւանդ որ, ո և է ձախողութեան պարագային, ծովակալութիւնը պիտի ամբաստանէր Պատերազմական Խորհուրդը, ըսելով թէ, նկատի չէր առած մանրամասն կերպով ուսումնասիրուած ծրագիր մը։

Այս պարագաներուն մէջ, Պատերազմական Խորհուրդը ինքզինքը ստիպուած նկատեց փորձ մը կատարելու։ Փորձ կըսենք, որովհետեւ հակառակ մասնագէտներու կարծիքին, չատեր յոյժ չուռնէին։ Այդ պատճառով էր արդէն որ, Պատերազմական Խորհուրդը առանձին կերպով նկատի չէր առած Տարտանէլի ծրագիրը և ուզած էր զայն կապել Ադրիականի մէջ կատարուելիք ցոյցին։

Տարտանէլի առջեւ հաւանական ձախողումի մը պարագային, Պատերազմական Խորհուրդը չատ դիւրաւ պիտի կարենար ինքզինքը արդարացնել՝ յայտնելով թէ իր դէխաւոր նպատակը եղած էր Ադրիականի ցոյցը, և ուշադրութիւնները ուրիշ կողմ հրաւիրելու համար էր որ Տարտանէլի դէմ «կեղծ յարձակում» մը կատարած էր։

ինչպէս կը տեսնուի, անգլիոյ զեկավար շրջանակներու մէջ թերահաւատութիւն կը տիրէր և կուզէին նախապէս նահանջի գիծ մը պատրաստել։ Այսպէսով միայն կարելի է բացատրել վարանոտ ընթացքը Պատերազմական Խորհուրդին, որ հակառակ Զըրչիլի պնդումներուն չէր ուզած Տարտանէլի արշաւանքը անջատել Ադրիականի ցոյցի ծրագրէն։

Իրականին մէջ, Ծովային Նախարար Մ. Զըրչիլ բուռն կերպով պայքարած էր Ադրիականի մէջ ցոյց կատարելու ծրագրին դէմ։ Ընդունելով հանդերձ թէ, Իտալիոյ համակրութիւնը մեծ արժէք ունէր դաշնակիցներուն համար, Զըրչիլ կը պնդէր թէ, Ադրիականի մէջ կատարուած ցոյց մը ո՛ եւ է դրական ազդեցութիւն չէր կրնար գործել Իտալիոյ վրայ, որ չատ աւելի կը հետաքրքրուէր թրքական հարցով։

Զըրչիլ, հետեւեալ բառերով պաշտպանած է իր այս տեսակէտը.

«...կատարելապէս կը գնահատեմ Իտալիոյ համակրութիւնը կամ անոր պատերազմի մասնակցութեան կարեւորութիւնը։ Միայն թէ, իմ կարծիքովս, Ադրիականի ցոյցէն աւելի Տարտանէլի և Թուրքիոյ դէմ տեղի ունենալիք ձեռնարկներն են որ կրնան Իտալիան մեր կողքին պատերազմի մղել։

Առանց խօսելու հակաւատարիական այն զօրաւոր զգացումներուն մասին, որոնք գոյութիւն ունին բովանդակ Իտալիոյ մէջ, Իտալիոյ հանրային կարծիքը կը փափաքի որ պատուհասի մատնուի և Հոյնիկ ամբողջովին չախչախուի Օսմանեան պետութիւնը, որուն հետ տակաւին նոր հաշտութեան դաշինք կնքած է Իտալիա՝ խլելով տակաւին Աֆրիկեան Տրիպոլիսը։

Այս պայմաններուն մէջ, երբ Օսմանեան պետութեան ամբողջութեան բաժանումը թեդրոյ առաջիկայ էր, Իտալիա երբեք չպիտի ուզէր անմասն մնալ և ի դին չատ մը զոհողութիւններու պիտի մասնակցէր պատերազմին։»

Զըրչիլ իր պաշտպանողականը վերջացուցած էր հանդիսաւոր կերպով յայտարարելով.

«Այս բոլորէն կը հետեւի թէ ազդակները, որ Իտալիան պիտի մղեն պատերազմին մասնակցելու, կը գտնուին ո՛չ թէ Ադրիականի մէջ՝ այլ Տարտանէլի առջեւ...։»

Տեսնելով սակայն որ իր պերճախօսութիւնը հետեւանք չունենար և Պատերազմական Խորհուրդը կը չարունակէ վարանոտ ընթացք բռնել, Զըրչիլ նոր գործունէութեան մը լծուեցաւ։ Վախնալով որ անակընկալ դէպքեր կրնան նոր փոփոխութիւններ առաջ բերել տրամադրութիւններու մէջ, Ծովային Նախարարը որոշեց իսկոյն գործադրութեան դնել Պատերազմական Խորհուրդին որոշումը և անմիջապէս ձեռնարկեց արշաւանքի պատրաստութիւններուն։

Պատերազմական Խորհուրդի նիստէն անմիջապէս յետոյ և առանց վայրկեան մը իսկ կորսնցնելու, Զըրչիլ հետեւեալ հեռագիրը ղրկեց Միջերկրականի Նաւատորմի հրամանատարին.

Ծովային Նախարարը՝ Դեր Ծովակալ կօրաբնի

15 Յունուար 1915

Ձեր ծրագիրը ներկայացուեցաւ Պատերազմական Խորհուրդին և սկզբունքով վաւերացուեցաւ։

Ո եւ է դժուարութիւն չենք տեսներ Փետրուար 15ին ձեր տրամադրութեան տակ դնելու համար անո-

հրաժեշտ ծովային ուժերը՝ մէջը ըլլալով նաև Փռանսին Էլիզապէթը։

Կատարելապէս համաձայն ենք ամրոցները ատաձանական լուսաթեան մատնելու վերաբերեալ ձեր ծրագրին, ինչպէս Գերմանացիները ըրին Անվէրսի մէջ։

Կառաջարկենք ձեզի յանձնել գործողութեանց հրամանատարութիւնը։

Ծովակալ սը Ռօպէք պիտի երկրորդէ ձեզ։

Որքան չուտ կարենաք սկսիլ, այնքան լաւ պիտի ըլլայ։

Ատ ատենէն պիտի սառնաք Ծովակալութեան Խորհուրդի պաշտօնական հրահանգները։

Շարունակեցէ՛ք կէտ առ կէտ ճշդել ձեր ծրագիրը։

Լ

ՖՐԱՆՍԱ ԵՒ ՌՈՒՍԻԱ ՀԱՒԱՆՈՒԹԻՒՆ ԿԸ ՅԱՅՏՆԵՆ

Սպասելով գերծովակալ կօրաբնի պատասխանին, Զբրչիլ առանց ժամանակ կորնցնելու, Տարանէլի ծրագիրը հաղորդեց Ֆրանսայի և Ռուսիոյ։

Ստորեւ նոյնութեամբ կը հրատարակենք անգլծանուցագիրը, որ կը պարզէ ծրագիրը և կը ճշդէ Ֆրանսական նաւատորմին մասնակցութեան բաժինը.

1.— Անգլիական կառավարութիւնը անհրաժեշտ կը նկատէ ժամիկ ապագային յարձակումի ձեռնարկել Թուրքիոյ դէմ։ Այս առիթով, ծովակալութիւնը որոշած է Տարանէլի ամրութիւններուն դէմ յարձակում կատարել և եթէ կարելի է, բանի ուժով անցնիլ նե-

ռեցէն։ Կը յուսանք թէ կարելի պիտի ըլլայ այս արդիւնքը ձեռք բերել աստիճանաբար և «մինթեմաթիկ» ծովային ամբակոծութեան մը ենթարկելով ամրոցները։ Գործողութիւնները երեք կամ չորս շաբաթ պիտի տեւեն — եթէ պէտք ըլլայ։ Այս գործողութեանս պիտի յատկացնենք մեր կարգ մը հին զրահաւորները, ինչպէս նաև երկու արդիական մարտանաւեր և Փռանսին Էլիզապէթը, որու 15նոց թնդանօթները կրնան շատ հեռուէն ամբակոծել թշնամի դիրքերը։

Մեր ծրագրին գործադրութեան համար ընդամէնը պէտք են 15 զրահաւորներ կամ զրահապատ մարտանաւեր, 3 թեթեւ յածանաւեր, 16 թորփիլահալածներ, 6 ընդծովեաններ, 1 ջրասաւառնակ փոխադրող մարտանաւ, ինչպէս նաև մեծ թիւով ականահաւաք և օժանդակներ։ Այս բոլորը անհրաժեշտ կը դատենք՝ նկատի ունենալով հաւանական կորուստները և նեղուցէն անցնելէ յետոյ Մարմարայի մէջ Թուրքագերմանական նաւատորմին դէմ պատերազմելու հարկին տակ գըտնըւելու հաւանականութիւնը։

Մեր նաւատորմը Տարանէլի առջեւ պիտի համախմբուի Փետր. 7ին մինչեւ 15 և կը յուսանք թէ, կարելի պիտի ըլլայ անմիջապէս յարձակումի ձեռնարկել։ Գործողութեանց ծրագիրը պատրաստուած է Դեր-Ծովակալ կօրաբնի կողմէ որ հրամանատար կարգուած է Տարանէլի դաշնակից նաւատորմին։

Նկատի ունենալով ձեռնարկին բացառիկ արդիւնքն ու կարեւորութիւնը, ծովակալութիւնը չի փափաքիր որ Միջերկրականի այդ մասին մէջ ոեւէ փոփոխութիւն կատարուի տեղական հրամանատարութեան մէջ։ Ծովակալութիւնը կը յուսայ սակայն թէ Ֆրանսական զրահաւորներու տարմղիկը, ինչպէս նաև

Ֆրանսական թորփիլահալածներ և ընդծովեաններ՝ մէջը ըլլալով նաև ջրասուսանականներ փոխադրող նաւեր Ֆրանսայի Դեր-ծովակալի մը հրամանին տակ պիտի գործակցին անգլիական նաւատորմին։

Նկատելով որ կարելի չէ նախատեսել մեզի հանդէպ ցոյց տրուելիք ընդդիմութեան իրական տարողութիւնը, փափաքելի էր որ մեր ծրագրին և միջոցներուն մասին յայտնութիւններ չըլլան և անհրաժեշտ է խնդիրը ծայր աստիճան գաղտնի պահել։

2.— Պատերազմական նախարարութիւնը միևնոյն ատեն անհրաժեշտ կը նկատէ փետրուարի ընթացքին դրաւել Իսկէնտերունը և անոր անմիջական ծովակալ չրջանները՝ որպէսզի կարելի ըլլայ ռազմական տեսակէտով կարեւոր այդ չրջաններուն երկաթուղային հաղորդակցութիւնները կտրել։ Եթէ այս գործողութիւնը կատարուի, Իսկէնտերունի ցամաքահանումը և Բրիտանական ուժերու յանկեղ պահպանումը տեղի պիտի ունենան անգլիական մարտանաւերու միջոցով։ Հաւանական է որ, այդ նպատակին յատկացուին ներկայիս եգիպտական չլուսերուն մէջ գտնուող անգլիական հին մարտանաւերէն ոմանք։»

Ծովային նախարար Մ. Չըրչէլ մեծ դուքս Նիքոլայ Նիքոլայեվիչի ղրկած էր նաև նոյնիսկ ծանուցագիր մը՝ Ռուսիան եւս տեղեակ պահելու համար Տարտանէլի ծրագրին։ Ցեռազային իր առացած քայլիկ կարեւորութիւնը նկատի ունենալով, առորեակ նոյնութեամբ կը թարգմանենք խնդրոյ առարկայ ծանուցագիրը։

Անգլիոյ Ծովային Նախարարէն
Ն. վ. Մեծ Դուքս Նիքոլայի
19 Յունուար 1915

«Ծովային նախարարութիւնը մեծ կարեւորութեամբ և ուշադրութեամբ քննեց այն առաջարկը,

զոր Ձերդ Կայսերական Վեհափառութիւնը ներկայացուցած էր Լորտ Քիչնէրի միջոցով, և որ կը վերաբերէր Թուրքիոյ դէմ ծովային յարձակում մը գործելու ծրագրին։ Այս առիթով, ծովային նախարարութիւնը որոշեց որ, գաշնակիցներու ընդհանուր շահերուն համապատասխան էր՝ մեծ ճիգ մը գործել և քրքական ընդդիմութիւնը խորտակել։ Ասկէ զատ, նկատի առնուած է նաև երկրորդական ցոյցի մը առաջարկը, որու մասին Լորտ Քիչնէր հեռագրով տեղեկութիւն հաղորդեց Ձեզի։ Խնդիրը իր բոլոր կողմերով քննելէ յետոյ, որոշեցինք Տարտանէլէն անցնելու փորձ մը կատարել՝ մարտանաւերու միջոցով... (Ծանուցագիրը կը յիշատակէ գործողութեանց ծրագիրը, և արշաւանքի համար տրամադրուած ծովային ուժերը)։

Ծովային նախարարութիւնը կը յուսայ թէ, ռուս կառավարութիւնը զօրաւոր կերպով պիտի գործակցի այս գործողութեան՝ պատեհ վայրկեանին վոսփորի դեղուցին բերանը նաւային գործողութեանց ձեռնարկելու համար։ Կը յուսանք նաև թէ, պէտք եղած քանակութեամբ զինուորներ պատրաստ պիտի ունենաք դաշնակիցներու ընդհանուր շահերուն ի նպաստ առիթէն օգտուելու համար։

Աւելորդ է ըսել թէ, ռուսական միջամտութիւնը տեղի պիտի ունենայ Տարտանէլի արտաքին ամրութեանց խորտակումէն յետոյ, որպէս զի ձախողումի պարագային կարենանք փրկել երեւոյթները։ Հակառակ այս բոլորին, մենք որոշած ենք ի գին ամէն բանի մինչեւ վերջը հետապնդել այս ծրագիրը և համոզուած ենք թէ, պատեհ վայրկեանին չատ արժէքաւոր պիտի ըլլայ ռուս նաւատորմին միջամտութիւնը։

Ընթերցողը նկատեց անշուշտ, թէ խոր տարբերութիւն մը գոյութիւն ունի Ֆրանսայի և Ռուսիոյ ուղղուած ծանուցագիրներուն միջև, որոնք սակայն նոյն խնդիրը կը չօշափեն։

Ֆրանսական ծանուցագիրը աւելի սեղմ ոճ մը ունի, և ինչ որ ամենէն ուշագրաւն է, խօսքը անգամ չըներ ռուսական նաւատորմին հաւանական միջմտութեան։ Ընդհակառակը, Զըրչիլ խորամանկաբար լուռ կ'անցնի այդ կարեւոր կէտին վրայէն։ Աւտր փոխարէն սակայն, կը ծանրանայ Ֆրանսական նաւատորմի գործակցութեան վրայ, որպէս զի Ֆրանսա չխրտչի և մտանկագի Տարտանէլի Արշաւանքին։ Զըրչիլի այս երկերես քաղաքականութիւնը կատարեալ յաջողութեամբ պսակուեցաւ, և ինչպէս պիտի տեսնուի յաջորդ գլուխներուն մէջ, Ֆրանսական նաւատորմը ո՛չ միայն մասնակցեցաւ՝ այլեւ ամենածանր կորուստներու մատնուեցաւ Տարտանէլի արշաւանքի ընթացքին։

Առարկելով թէ, Գուրին Էլիզապէթի թնդանօթներու հաւասարութիւնը անմրցելի է, Անգլիոյ ծովային նախարարութիւնը իր մարտանաւերուն հրամայած էր 11 հազար մեթր հեռուն դիրք բռնել։ Գալով Ֆրանսական մարտանաւերուն, սահմանուած էին մօտենալ կրագի գիծին, քանի որ հեռուն կենալով ոեւէ գործ չէին կրնար տեսնել իրենց թնդանօթներով։

Այս ճարպիկ խաղը պատճառ եղած էր, որ Ֆրանսական լաւագոյն մարտանաւերէն ոմանք ընկղմին Տարտանէլի առջեւ։ Ճիշդ է որ անգլիական մարտանաւեր ալ ընկղմեցան, բայց ինչպէս տեսանք ակռ առաջ, անգլիական իշխանութիւնները արդէն իսկ աչքէ հանած էին զանոնք։

Առայժմ չենք ուզեր մտնել այս չհեկեան մանրամասնութիւններուն մէջ, որոնք լայնօրէն պիտի պարզուին գարտանէլի պատերազմական գործողութիւնները ներու նկարագրութեան առեն։

Կը գոցենք ուրեմն այս փակագիծն ալ, չարաչար նակելու համար դէպքերու ատաիճանական զարգացումը։

Ը

ԾՈՎԱՅԻՆ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԵԱՆ ԳԱՂՏՆԻ ՀՐԱՀԱՆԳՆԵՐԸ

Անգլիոյ ծովային նախարարութիւնը ամէն ուղղութեամբ՝ տենդոտ գործունէութեան մը լծուած էր՝ օր առաջ Տարտանէլի արշաւանքին ձեռնարկելու համար։

Մինչ մէկ կողմէն դաշնակիցները — հոգ չէ թէ տարբեր ձեւերով — տեղեակ կը պահէին ծրագրէն, միւս կողմէ ծովակալութիւնը գիշեր ցերեկ աշխատելով պաշտօնական ու վերջնական յատակագիծ կը պատրաստէր։ Ծովակալութեան բարձրաստիճան և իրաւասու անձերու միջև կատարուած երկարատեւ խորհրդակցութիւններուն հետեւանքով, Զըրչիլ գրի առած էր հետեւեալ պատճէնը, վաւերացուած ծովակալութեան ընդհ. սպայակոյտին և Լորտ Ֆիշըրի կողմէ.

Լոնտոն. 20 Յունուար 1915

Ծովակալութեան քարտուղարին, Նաւատորմի ընդհ. հրամանատարին, ընդհ. սպայակոյտի պետին,

Տարտանէլի դէմ յարձակումը պիտի սկսի՝ անմի-

ջապէս որ հոն հասնի Փուրին Էլիզապէթը: Ջանք պիտի թափուի ամէն կերպով փութացնելու համար անոր մեկնումը, որպէս զի կարելի ըլլայ Փետրուար 15ին կրակ բանալ Տարտանէլի ամրոցներուն դէմ: Գէթ չկայ յարձակողականի առաջին իսկ օրը հոն համախմբել բոլոր մարտանաւերը, որովհետեւ այս պարագան կրնայ ծանրակշիռ հանգամանք մը տալ հաւանական ձախողանքին՝ եթէ չկարենանք լռեցնել թշնամի ամրութիւնները: Ինֆադիկէյզըլ և Փուրին Էլիզապէդ մարտանաւերը՝ ընկերակցութեամբ ուրիշ 3 4 զրահաւորներու և «Արք Րոյըլ» ականահաւաքին, ակզբնական շրջանին համար բաւարար են, մանաւանդ որ Ֆրանսական մարտանաւերն ալ պիտի տրամադրըւին: Նաւատորմին մնացորդ մասը դիրք բռնած պիտի ըլլայ Մ՚ալթայի, Աղեքսանդրիոյ և Իսկէնտէրունի միջև, այնպէս որ կարելի պիտի ըլլայ չուառով Տարտանէլի առջև համախմբել զայն՝ անմիջապէս որ յուսադրիչ յաջողութիւններ ձեռք բերուին:

Անմիջապէս որ Տարտանէլի յարձակումը սկսի, պիտի գրաւեն Իսկէնտէրունը: Այսպէսով, եթէ չկարենանք Տարտանէլի մէջ յառաջանալ, պիտի կարենանք յայտարարել թէ Տարտանէլի առջև կատարուածը պարզ ցոյց մըն էր, որու նպատակն էր Իսկէնտէրունի գրաւումին առիթով այլուր կեդրոնացնել թշնամիին ուշադրութիւնը: Ինչպէս այս երեւոյթը իր մանաւանդ կարեւորութիւնը կունի Արեւելքի մէջ:

Տարտանէլի դէմ կատարուելիք յարձակողականի բոլոր պատրաստութիւնները պիտի տեսնուին հապաղելով և միաժամանակ կերպով՝ համաձայն 12 և 13 Յունուար թուակիր գրութիւններուս: Ընդհանուր ռազմակոյտի պետը արդէն իսկ հարկ հեղաձրամանները առած է և մարտանաւերը սկսած են չարժման մէջ մտնել՝ իրենց ստացած հրահանգները գործադրելու համար:

Սըր Ճէլլիքօ մանաւանդ կերպով պիտի քննէ այս գործողութեան վերաբերեալ բոլոր խնդիրները և մանագէտ-խորհրդականի պաշտօնը պիտի ստանձնէ Ծովակալութեան խորհուրդին մօտ: Ան, մանրամասն միեւնոյն ատեն պիտի ուսումնասիրէ Իսկէնտէրունի գրաւման ամենայարմար մանրամասնութիւնները՝ այս գործողութեան ընթացքին նաւատորմին դերը որոշելու համար: Սըր Ճէլլիքօ արտօնուած է այս խնդիրներու մասին ուղղակի Պատերազմական նախարարութեան հետ չփման մէջ մտնելու և իր յարմար դատած եղանակով մասնագիտական ծրագիր մշակելու:

Անմիջապէս որ Ինֆլէքսիպըլ զրահաւորը փոխանորդէ «Ինֆլէքսիպըլ»ին, դեր ծովակալ Ֆօրբըն պիտի կարենայ Մալթա երթալ՝ «Ինֆլէքսիպըլ»ի նորոգութեան անձամբ հսկելու, ինչպէս նաև ականներուն դէմ նաւատորմին պաշտպանութեան համար հարկ եղած նախազգուշական միջոցները ձեռք առնելու համար: Դեր-ծովակալը Տարտանէլ պիտի վերադառնայ Փետրուար 12ին, և «Ինֆլէքսիպըլը» պիտի միանայ Մեծ Նաւատորմին:

Դեր-ծովակալ Ռոպէք, կարելի եղածին չափ չուառով իր գրօշը պիտի ծածանեցնէ արշաւախումբին տրամադրուած զրահաւորներէն մէկուն վրայ և Մալթա պիտի մեկնի, դեր-ծովակալ Կօրբէնի հետ վերջնականապէս ճշդելու համար գործողութեանց մանրամասնութիւնները:

Վ. Ս. ՉՐՉԻԼ

Բաւական չհամարելով միայն ծովային իշխանութեանց վերջնական հրամաններ տալ, Չըրչիլ միեւնոյն ատեն կուզէր ցամաքային բանակին գործակցութիւնը

ապահովել, այդ նպատակով, նոյն իսկ հեռեւեալ նամակը ուղղեց պատերազմական նախարար Լորտ Քիչ-
ներին.—

*Մինչեւ որ Տարտանէլի ռմբակոծումը գործնակա-
նապէս չսկսի, չենք կրնար վճռաբար ըսել թէ, ի՛նչ
ընթացք պիտի առնեն գործերը։ Ամէն պարագայի
մէջ, և ամէն հաւանականութիւն նկատի առնելով
լուրջ ձեռնարկ պէտք է ղրկուի անոնք։ Այս պատճա-
ռով, ծովակալութիւնը որոշած է գործողութեանց
առաջին շրջանին սահմանափակ թիւով — այսինքն
պէտք եղածին չափ մի՛այն — մարտանաւեր տրամա-
դրել և նաւատորմին մնացորդ մասը պահել Մալթայի,
Աղեքսանդրիոյ և Իսկէնտէրունի միջև։ Այսպէս, ան-
միջապէս որ պէտք եւնուի, մեծ դիւրութեամբ կա-
րելի պիտի ըլլայ բովանդակ նաւատորմը Տարտանէլի
առջև համախմբել։*

*Միայն թէ, անգամ մը ևս կ'ուզենք Ձեր ուշա-
դրութեան յանձնել այն պարագան թէ, բացարձակա-
պէս անհրաժեշտ է որ Իսկէնտէրունի դէմ տեղի ու-
նենալիք գործողութիւնները կատարուին Տարտանէլի
ռմբակոծումին հետ միաժամանակ կերպով։ Մանաւանդ
որ, ձախողանքի պարագային, պիտի կարենանք գո-
հացուցիչ կերպով հանրային կարծիքին, յայտարարելով թէ
Իսկէնտէրունի դրաւման վերաբերեալ մեր ծրագիրը
երեւան չհանելու համար էր որ պարզ ցոյց մը կատա-
րեցինք Տարտանէլի դէմ։ Կ'ենթադրեմ թէ խնդրին
այս երեսոյթը իր բացառիկ կարեւորութիւնը ունի
Ռուսերէզցիներուն համար։*

*Կանայի՞ք ուրեմն խնդիրը այս ձեւով կարգադրել
և տեղեկացնել, թէ ո՛ր թուականին Ձեզի համար
հնարաւոր պիտի ըլլայ Իսկէնտէրունի գործողութեան
ձեռնարկել։ Մենք մտադիր ենք փետրուար 15ին
կրակ բանալ Տարտանէլի առջև։*

*Ց. Գ.— Ներկայ գրութեան պատճէնը ղրկած եմ
վարչապետին՝ զայն տեղեակ պահելու համար խնդրին։*

*Տարտանէլի արշաւանքին ծրագիրը, այլևս հա-
ստատուած էր իր բոլոր կողմերով։ Գլխաւոր ձեռնհաս
իշխանութիւնները իրենց հաւանութիւնը յայտնած
էին, իսկ ծովակալութիւնը վերջնական ու պաշտօ-
նական հրահանգներ տուած էր նաւատորմին։ Այսպէս,
Յունուար 20ին Անգլիոյ մէջ ընդհանուր համաձայ-
նութիւն գոյացած էր Տարտանէլի արշաւանքի ծրա-
գրին շուրջ։ Բացի ծովային, պատերազմական գործ. ար-
տաքին նախարարութիւններէն, Պատերազմ. Խորհուր-
դըն ալ իր որոշումը տուած էր։*

*Այս ընդհանուր համերաշխութեան մթնոլորտին
մէջ էր որ, լորտ Ֆիշըր կրկին սկսաւ բուռն կերպով
քննադատել Տարտանէլի արշաւանքը, նկատելով որ
իր ներկայացուցած ծրագիրը չէր գործադրուած։
Լորտ Ֆիշըր հրապարակով կը յայտարարէր թէ, Տար-
տանէլի դէմ տեղի ունենալիք ո՛ևէ փորձ դատա-
պարտուած էր ձախողելու, եթէ տառացիօրէն չգոր-
ծադրուէր նախապէս իր ներկայացուցած մանրամասն
ծրագիրը։ Ասկէ զատ, լորտ Ֆիշըր անխոհեմութիւն
կը համարէր Ռուսին Էլիզապէթի նման կարեւոր ու-
ժերու անջատումը Մեծ Նաւատորմէն, որ կրնար յան-
կարծական վտանգի մը մատնուիլ գերման նաւատոր-
մին կողմէ։*

*Վերը յիշուած երկու գլխաւոր պատճառները ա-
ռաջ քշելով, Լորտ Ֆիշըր սկսաւ բացէ ի բաց պայ-
քարիլ Տարտանէլի ծրագրին դէմ։ Հակառակ լորտին
բուռն ընդդիմութեան, արշաւանքի պատրաստու-
թիւնները առաջ կը տարուէին փութով և նաւատորմը*

արդէն իսկ սկսած էր համաթմբուիլ պատերազմական գործողութեանց շրջանակին մէջ։

Ռուսիա յունաշատութեան մատնումը

Երբ Անգլիոյ մէջ պարզ ծրագրի մը չուրջ ամիսներով ակադեմական վիճաբանութիւն կը կատարէին, անդին Ռուսիոյ մէջ յունահատութիւնը մեծ համեմատութիւններ կը ստանար։ Հակառակ կատարուած մեծ զոհողութիւններուն, արեւմտեան ճակատին վրայ ռուս բանակները ո՛չ մէկ լուրջ յաջողութիւն ձեռք բերած էին։ Ընդհակառակը, գերմանական և աւստրիական ճակատներուն վրայ յաճախ նեղ ու դժնդակ կացութեան կը մատնուէին ռուսական բանակները։ Գալով կովկասեան ճակատին, հոն ալ վարդագոյն չէր կացութիւնը։ Ճիշտ է որ այդ ճակատին վրայ տեղական յաջողութիւններ կ'ունենային ռուս բանակները, բայց ընդհ. սպայակոյտը մեծ յոյսեր չէր դրած ձեռք բերուած արդիւնքներուն վրայ։ Նոյնիսկ մեծ դուքս Նիքօլա Նիքօլայեվիչն անգամ յոյսը կարած էր կովկասեան ճակատէն և այն կարծիքը ուներ թէ «Էրզրումի գրաւումն իսկ բաւական չափով ըլլար թշնամին ջախջախելու» համար։

Ընդհանուր յուսալքումի այս շրջանին էր ահա, որ Անգլիա Ռուսիոյ կ'առաջարկէր զինուոր արտադրել՝ վոսփորի նեղուցին առնչ գործողութեանց ձեռնարկելու համար, երբ Ռուսիա իր նեղ կացութիւնը պարզելով կը խնդրէր որ դաշնակիցները ճնշում մը գործէին Թուրքիոյ վրայ...։

Նոյնքան տարօրինակ էր նաև վոսփորի դէմ ցոյց կատարելու մասին Անգլիոյ կողմէ Ռուսիոյ ներկայացուած առաջարկը։ Տարօրինակ այն պատճառով, որ ռուսական արդիւնաբերութեան չինուածքը սակաւին սարտած չէր և Սև Ծովի ռուսական նաւատորմը իր վիճակի չէր պատերազմելու թրքական նաւատորմին դէմ, որ զօրացած էր Կէօպէնի և Պրէսլաուի նման երկու դարավերջիկ արժէքաւոր զրահաւորներով։

Առանց պատճառի չէր սակայն որ Անգլիա անկարելի և անգործադրելի պահանջներ կ'ընէր Ռուսիոյ։ Լոնտոնի դահլիճը ուրիշ ոչ ոքէ աւելի մօտէն տեղեակ էր Ռուսիոյ զինուորական և ծովային կացութեան։ Իսկ եթէ Ռուսիոյ ուժերէն վեր պահանջներ կ'ընէր, պարզապէս կ'ուզէր նեղ կացութեան մատնել զայն՝ երբ յաջողութեամբ պսակուէր Տարտանէլի արշաւանքը։ Այդ պարագային Ռուսիա ի՛նչ երեսով պիտի կարենար նեղուցներու և Պոլսոյ մասին կնքուած համաձայնագրին գործադրութիւնը պահանջել, երբ ինքը ո՛չ մէկ մասնակցութիւն ունեցած էր զինուորական և նաւային գործողութեանց մէջ։ Մէկ խօսքով, Անգլիա տեղեակ ըլլալով Ռուսիոյ անձուկ կացութեան, անկարելի պահանջներ կը ներկայացնէր՝ նեղուցներու և Պոլսոյ խնդրին վերարծարծումին համար գետին պատրաստելու նպատակով։

Մեծ դուքս Նիքօլա ըմբռնած էր Անգլիոյ յետին միտքերը և փետրուարկի առ. դեսպանը իր մօտ հրաւիրելով կէս-պատառնական, կէս-ազաչական բերանացի ծանուցագիր մը տուած էր անոր։

Դեսպան Սըր Ճօրճ Պըքէնըն Յունուար 25ին ծածկագիր հեռագրով մը Լոնտոնի արտաքին նախարարութեան կը հաղորդէր Մեծ Դուքսին յայտարարութիւնները։ Արտաքին Գործոց նախարար Սըր Էտուարտ Կրէյ, գնահատելով խնդրին կարեւորութիւնը, հեռագիրը յղած էր ծովային նախարարութեան, հետեւեալ մակագրութեամբ.

«Անհաւանիկ ռուսական պատասխանը Տարանէլի մասին։ Ան կը հաւաստէ թէ, որքան որ Ռուսիա ի վիճակի չէ մեզի օգնելու, կատարելապէս հաւանութիւն կը յայտնէ գործողութեան ծրագրին և Մեծ Դուքսը մեծ կարեւորութիւն կ'ընծայէ անոր յաջողութեան։ Պէտք է առիթէն օգտուիլ՝ ազդելու համար Օկանեէօրի վրայ և միևնոյն ատեն համոզել զայն թէ պէտք է մինչև վերջը յարատեւենք, որովհետեւ ծրագրէն հրաժարումի պարագային ծայր աստիճան դժգոհ պիտի ըլլար Ռուսիան։ Ակէ զատ պէտք է բացատրել անոր թէ, նման հրաժարումի մը խիստ աննպաստ ազդեցութիւն պիտի գործէ նաև զինուորական ընդհանուր կացութեան վրայ, որ ներկայիս մեր ուշադրութեան գլխաւոր առարկան է»։

Պէտք չենք տեսներ մեկնաբանելու այս տողերը, որոնք թափանցիկ կերպով ցոյց կուտան իրենց տակ ապաստանած յետին նպատակները։ Միայն թէ, Ռուսիոյ արամադրութիւններուն մասին մեր յայտնած կարծիքը հաստատելու համար, անհրաժեշտ կը նկատենք ստորեւ նոյնութեամբ հրատարակել նաև փետրապուրկի անգլ. դեսպանին հեռագիրը։

Սըր Ճօրճ Պըքէնըն՝ Սըր Լյոուսրա կրեյի

25 Յունուար 1915

Ձօրավար Ուիլըմս ինծի ըրկած է Տարանէլի ծրագրին վերաբերեալ Մեծ. Դուքսին մէկ յիշատակագիրը, որու պարունակութիւնը հետեւեալն է.—

Զիշատագիրը նախ կը պարզէ թէ, Ռուսիա դաշնակիցներու օժանդակութեան դիմած/էր՝ որովհետեւ չէր ուզեր արեւմտեան ճակատը ակարացնել և այդ ճակատի իր զօրքերը արեւելեան ճակատ փոխադրել։ Այս պատճառով. օգնութեան կոչր երբեք նկատի չէր առած Ռուսիոյ մասնակցութիւնը Թուրքիոյ դէմ կատարելիք ռազմ գործողութեան։

Ակէ զատ, ռուսական զրկումներու չինուածքները դեռ չեն աւարտած և Ռուսիա արդիական ընդծովեաներ չունի։ Գալով արագընթաց թորփիլանաւերուն, անոնց թիւն ալ չատ սահմանափակ է։

Այս պայմաններուն մէջ, ռուսական նաւատորմը պատերազմական արժէքի տեսակէտով կը հաւասարի Թրքական նաւատորմին, այն ալ եթէ ամբողջական կազմով հրապարակ ելլէ։ Ակէ զատ, ռուսական մարտանաւերը չորս օրուան բաւելու չափ միայն ածուխ ունին, իսկ ձմեռ ատեն, սեւական փոթորիկներուն պատճառով, Սև Ծովի մէջ անկարելի կը գտնայ ածուխի հայթայթումը։ Մանաւանդ որ վոսփորի նեղուցին ամենամօտիկ ռուսական ծովային կայանը 24 ժամ հեռաւորութիւն ունի։

Միւս կողմէ վոսփորի Թրքական ամրոցներուն դէմ օդանաւերը քանակի և որակի տեսակէտով ռուսական մարտանաւերու թնդանօթներուն վրայ անքակ դատելի առաւելութիւններ կը ներկայացնեն։

Այն պարագային, երբ Իմփերաթրիցա Մարիա մարտնօթը, ինչպէս նաև արդիական ընդծովեաներ ու արագընթաց թորփիլանաւեր զօրացնեն Սև Ծովի ռուսական նաւատորմը, կասկած չկայ թէ, կացութիւնը հիմնովին կը փոխուի։ Դժբախտաբար սակայն, այս օգնական ուժերը կարելի չգիտեր ըլլայ Սև Ծովի ռուսական նաւատորմի հրամանատարութեան տրամադրութեան տակ դնել՝ Մարմարէն առաջ։

Դաշնակիցներու կոմէ Տարանէլի դէմ տեղի ունեցած յարձակումի պարագային Ռուսիա պիտի օժանդակութիւն մը կրնար ընել՝ զինուորներ ցամաք հանելով։ Դժբախտաբար, նման օժանդակութիւն մը

«Անհաւասիկ ռուսական պատասխանը Տարտանէլի մասին։ Ան կը հաւաստէ թէ, որքան որ Ռուսիա իւ վիճակի չէ մեզի օգնելու, կատարելապէս հաւանութեան կը յայտնէ գործողութեան ծրագրին և Մեծ Դուքսը մեծ կարեւորութիւն կ'ընծայէ անոր յաջողութեան։ Պէտք է առիթէն օգտուիլ՝ ազդելու համար Օկանեէօրի վրայ և միւնոյն ատեն համոզել զայն թէ պէտք է մինչև վերջը յարատեւենք, որովհետեւ ծրագրէն հրաժարումի պարագային ծայր աստիճան դժգոհ պիտի մնար Ռուսիան։ Ակէ զատ պէտք է բացատրել անոր թէ, նման հրաժարումմ մը խիստ աննպաստ ազդեցութիւն պիտի գործէ նաև զինուորական ընդհանուր կացութեան վրայ, որ ներկայիս մեր ուշադրութեան գլխաւոր առարկան է»։

Պէտք չենք տեսներ մեկնաբանելու այս տողերը, որոնք թափանցիկ կերպով ցոյց կուտան իրենց տակ ապաստանած յետին նպատակները։ Միայն թէ, Ռուսիոյ տրամադրութիւններուն մասին մեր յայտնած կարծիքը հաստատելու համար, անհրաժեշտ կը նկատենք ստորեւ նոյնութեամբ հրատարակել նաև Փեթերսպուրկի անգլ. դեսպանին հեռագիրը.

Սըր Ճօրճ Պըքէնըն՝ Սըր Էտուարտ Կրէյի

25 Յունուար 1915

Ջօրավար Ուիլըմս ինձի ղրկած է Տարտանէլի ծրագրին վերաբերեալ Մեծ. Դուքսին մէկ յիշատակադիրը, որու պարունակութիւնը հետեւեալն է.—

Յիշատակադիրը նախ կը պարզէ թէ, Ռուսիա դաշնակիցներու օժանդակութեան դիմած/էր՝ որովհետեւ չէր ուզեր արեւմտեան ճակատը տկարացնել և այդ ճակատի իր զօրքերը արեւելեան ճակատ փոխադրել։ Այս պատճառով. օգնութեան կոչր երբեք նկատի չէր առած Ռուսիոյ մասնակցութիւնը Թուրքիոյ դէմ կա-

տարուելիք ռազմագործողութեան։

Ասկէ զատ, ռուսական արեւմնօթներու չինուորները դեռ չեն աւարտած և Ռուսիա արդիական ընդծովեաներ չունի։ Գալով արագընթաց թորփիլանաւերուն, անոնց թիւն ալ չատ սահմանափակ է։

Այս պայմաններուն մէջ, ռուսական նաւատորմը պատերազմական արժէքի տեսակէտով կը հաւասարի Թրքական նաւատորմին, այն ալ եթէ ամբողջական կազմով հրապարակ գլլէ։ Ակէ զատ, ռուսական մարտանաւերը չորս օրուան բաւելու չափ միայն ածուխ ունին, իսկ ձմեռ ատեն, տեսական փոթորիկներուն պատճառով, Սև Ծովի մէջ անկարելի կը գտնայ ածուխ հայթայթումը։ Մանաւանդ որ վոսփորի նեղուցին ամենամօտիկ ռուսական ծովային կայանը 24 ժամ հեռաւորութիւն ունի։

Միւս կողմէ վոսփորի Թրքական ամրոցներուն Թղանօթները քանակի և որակի տեսակէտով ռուսական մարտանաւերու Թղանօթներուն վրայ անբաղդատելի առաւելութիւններ կը ներկայացնեն։

Այն պարագային, երբ իմիերաթրիցա Մառիա արեւմնօթը, ինչպէս նաև արդիական ընդծովեաներ ու արագընթաց թորփիլանաւեր զօրացնեն Սև Ծովի ռուսական նաւատորմը, կասկած չկայ թէ, կացութիւնը հիմնովին կը փոխուի։ Դժբախտաբար սակայն, այս օգնական ուժերը կարելի չգիտեր ըլլայ Սև Ծովի ռուսական նաւատորմի հրամանատարութեան տրամադրութեան տակ դնել՝ Մանչեսէն առաջ։

Դաշնակիցներու կողմէ Տարտանէլի դէմ տեղի ունենալիք յարձակումի պարագային Ռուսիա պիտի օժանդակութիւն մը կրնար ընել՝ զինուորներ ցամաք հանելով։ Դժբախտաբար, նման օժանդակութիւն մը

անկարելի է, որովհետև այդ պարագային, Ռուսիա ստիպուած պիտի ըլլայ երկու զօրաբանակ քաշել գլխաւոր ռազմաբեմէն։

Ցիչատակագիրը մանրամասն կերպով պարզելէ յետոյ ռուս բանակներու վիճակը և Ռուսիոյ ընդհանուր կացութիւնը, կ'եզրակացնէ թէ հակառակ իր բուռն փափաքին Ռուսիա ի վիճակի չէ դաշնակիցներուն օգնելու։

Ցիչատակագիրը կ'աւելցնէ նաև թէ, Մեծ Դուքսին կարծիքով, ծրագրուած ձեւով Թուրքիոյ դէմ տեղի ունենալիք պինուորական գործողութիւն մը մեծ օգուտներ պիտի ունենայ դաշնակիցներուն համար, բայց կարելի պիտի չըլլայ Թուրքերը ջախջախել կովկասի մէջ, նոյնիսկ եթէ Ռուսները գրաւեն Էրզրումը։ Ասոր փոխարէն, Թուրքիոյ դէմ տեղի ունենալիք ծովային գործողութիւն մը մեծ ազդեցութիւն պիտի գործէր գլխաւոր ճակատին վրայ, անդամալուծութեան պիտի դատապարտէր Թուրքիան և միւս կողմէ դիրքերու ճշդումի տեսակէտով ճակատագրական ազդակ մը պիտի չըլլար Գալլիպոլիի չէզոք պետութիւններուն համար։

Ինդրոյ առարկայ յիշատակագիրը ինծի յանձնած միջոցին, Զօրավար Ուիլկըմս ըսաւ թէ մանաւանդ խօսակցութեան մը ընթացքին Մեծ Դուքսը բերանացի կերպով եւս պարզած էր կացութիւնը, պնդելով թէ Տարտանէլի դէմ տեղի ունենալիք յարձակողականը հակայական ազդեցութիւն պիտի գործէ Թուրքիոյ և Գալլիպոլիի պետութիւններուն վրայ։

Ռուսիոյ այս պատասխանը նոր վիճաբանութիւններու դուռ բացաւ Անգլիոյ մէջ։ Լորտ Ֆիշըր, որ արդէն սկսած էր հակառակ արտայայտուիլ Տարտանէլի ծրագրին, Մեծ Դուքսին պատասխանը իբր ձեռք զործածելով կը պնդէր թէ, առանց վոսփորի

կողմէն ուժեղական ճնշում մը կատարելու, Տարտանէլի դէմ յարձակումը ո և է լուրջ արդիւնք պիտի չունենար։

Լորտ Ֆիշըր այն աստիճան կը յամառէր իր տեսակէտին վրայ, որ կառավ բուքիւնը ստիպուեցաւ արտակարգ նիստի հրաւիրել դահլիճը։ Մինչ այդ, վարչապետ Մ. Էսքուիթ առանձին տեսակցութիւններ ունեցած էր Մ. Զըրչիլի և լորտ Ֆիշըրի հետ։ Առաջինը, իր բոլոր ուժով պաշտպանած էր Տարտանէլի ծրագիրը և անոր անմիջական գործադրութեան անհրաժեշտութիւնը։ Գալով լորտ Ֆիշըրի, ան վճռապար և կորովի կերպով դէմ արտայայտուած էր ծովային գործողութեան, յայտնելով թէ անգլ. նաւատորմին ընդհանուր վիճակը թոյլատու չէր նման փորձի մը, և թէ համակարծիք չէր որ կարևոր մարտանաւեր գլխաւոր ռազմաբեմէն հեռանային։ Լորտ Ֆիշըր կ'ըսէր նաև թէ Գերմանիա կրնար օգտուիլ այս կացութենէն և անակնկալ ծովային գործողութեան մը ձեռն արկել։ Բոլոր այս պատճառաբանութիւնները առաջ քշելով, լորտ Ֆիշըր բացէ ի բաց կը պայքարէր Տարտանէլի ծրագրին դէմ։ Նոյնիսկ, ուեւէր առաջ երթալով, կը սպառնար հրաժարիլ եթէ գործադրուէր այդ ծրագիրը։

Հակառակ Լորտ Ֆիշըրի ներկայացուցած փաստերուն, վարչապետ Մ. Էսքուիթ, որ լսած էր երկու կողմերը, յարեցաւ Զըրչիլի տեսակէտին՝ ա՛լ աւելի զայրացնելով ծովային սպայակոյտի նախագահը։

Վարչապետը ծովային նախարարին կողմը անցած էր այն պատճառով որ, ճիշդ այդ միջոցին ֆրանսական ծովային նախարարութիւնը պատասխանած էր Զըրչիլի ծանուցագրին, յայտնելով թէ, ֆրանսական նաւատորմը անյապաղ պիտի գործակցէր անգլիական նաւատորմին։ Այս պայմաններուն մէջ Մ. Էս-

քուիթ կը կարծէր թէ, Ֆրանսական նաւատորմին գործակցութիւնը մեծապէս պիտի թեթևցնէր Անգլիոյ բեռը և թէ, Անգլիա ստիպուած պիտի չըլլար իր Մեծ Նաւատորմը զգալի կերպով ուժգնացնելու։

Նկատելով սակայն որ, Լորա Պիչըր և անոր կուսակիցները նոյն ուժգնութեամբ կը պնդեն իրենց տեսակէտներուն վրայ, վարչապետը անհրաժեշտ նկատած էր Պատերազմական Խորհուրդին ու Նախարարաց Խորհուրդը խառն նիստի մը հրաւիրել։

Անգլիոյ պատասխանատու իշխանութիւններուն մասնակցութեամբ գումարուած այս խառն նիստի ընթացքին վիճաբանութեան դրուեցան Ռուսիոյ և Ֆրանսայի պատասխանները, ինչպէս նաև Տարտանէլի ծրագրին թեր ու դէմ յայտնուած բոլոր կարծիքները։

Նկատելով որ, խառն նիստի ընթացքին տրուած որոշումները ճակատագրական դեր մը ունեցան յետագայ դէպքերուն վրայ, ստորև կը հրատարակենք ա դ պատմական նիստին ամենակարևոր մասը, որ գրի առնուած է գնդապետ Հէնքէյի կողմէ.—

Ծովային նախարար Մ. Զըրչիլ բաւ թէ, Մեծ Դուքս Նիքոլային և Ցրանսական ծովային նախարարութեան հաղորդած էր Տարտանէլի յարձակողականին ծրագիրը։ Մեծ Դուքսը խանդավառութեամբ պատասխանած էր, ապելցնելով թէ այդ յարձակողականը մեծ օգտակարութիւն կրնայ ունենալ իրեն համար. Ֆրանսայի ծովային նախարարն ալ նպաստաւոր պատասխան մը ղրկած և իր գործակցութիւնը խոստացած էր։ Այս պատճառով, Ֆրանսայի ծովային նախարարութիւնը սկսած էր պատրաստութիւն տեսնել՝ փետրուարի կիսուն ծովային գործողութեանը ձեռնարկելու համար։ Մ. Զըրչիլ, այս տեղեկութիւնները հաղորդելէ յետոյ հարցուց թէ, Պատերազմական Խորհուրդը

կարեւորութիւն կուտա՞ր այս ծրագրին, որու գործադրութիւնը որոշ զոհողութիւններ և վտանգներ կը պարտադրէր։

Լորա Պիչըր բաւ թէ, իր կարծիքով այդ խնդրին վիճաբանութիւնը յարմար չէ այսօր։ Լորդը աւելցուց թէ, այդ մասին իր անձնական տեսակէտը արդէն իսկ պարզած է վարչապետին։

Վարչապետը պատասխանեց թէ, նկատի ունենալով մինչև հիմա ձեռք առնուած միջոցները, կարելի չէ առկախ ձգել խնդիրը։

Ապա վրայ, պատերազմական նախարար Լորա Պիչըր յայտնեց թէ, աներկբայապէս կենսական կարեւորութիւն կ'ընծայէ ծովային յարձակումին։ Լորդը աւելցուց որ, եթէ ան յաջողէր, հակառական օգուտներ ապահովուած պիտի ըլլար դաշնակիցներուս դաշին։ Մանաւանդ որ, ըստ ան, եթէ կարելի չըլլայ ապահովել ծրագիրը կը նախատեսէ իսկոյն դադրեցնել գործողութիւնները։

Դահլիճի անդամներէն Լորա Գալֆուր՝ բաւ թէ, Տարտանէլի դէմ տեղի ունենալիք յաջող յարձակողական մը հետեւեալ արդիւնքները պիտի տայ.—

Ա.— Թուրք բանակը երկուքի պիտի բաժնուի։

Բ.— Գալիքը մեր իշխանութեան տակ պիտի մանէ։

Գ.— Ռուսիա պիտի կարենայ ժեղի ցորեն արտահանել և տեւական կերպով զանազան մթերք հայթայթել։

Դ.— Ռուսական առևտուրը որ արտաքին աշխարհի դադարումին հետեւանքով մեռնելու վիճակ մը ապրած է, պիտի վերակենդանանայ։

Ե.— Դաշնակիցներուն առջև Դանուբի ուղղու-

թեամբ նոր ճամբայ մը բացուած պիտի ըլլայ։

Բոլոր այս կարեւոր պարագաները թուելէ յետոյ, Լորա Գալֆուր եզրակացուց թէ, կարելի չէր աւելի արդիւնաւոր ձեռնարկ մը նախատեսել։

Արտաքին գործերու նախարար Սըր Ջառուարա Կրէյ ըսաւ թէ, քաղաքական տեսակէտով ալ մեծ օգտաւետներ պիտի ունենար Տարտանէլի արշաւանքը, որովհետեւ ամէն բանէ առաջ Գուլկարիան պիտի ստիպէր պատերազմին դադրեցնելու։

Ծովային նախարար Մ. Ջըրչիլ ըսաւ թէ, մեջերկրականի նաւատորմի ընդհ. հրամանատարութիւնը ձեռնարկին յաջողութեան մասին խոր համոզում յայտնած էր- աւելցնելով թէ երեք շաբաթէն, կամ առնուազն մէկ ամիսէն կարելի պիտի ըլլար կատարեալ յաջողութեամբ գործադրել զայն։

Մ. Ջըրչիլ ըսաւ նաեւ թէ, անհրաժեշտ մարտանաւերը արդէն իսկ ճամբայ ելած էին դէպի Տարտանէլ։

Պատասխանելով Մ. Գալֆուրի, ծովային նախարարը յայտարարեց թէ, աւստրիական ընդծովեանները պիտի չկարենան Տարտանէլ հասնիլ։

Ապա վրայ, Լորա Հալատան հարցուց թէ, Թուրքերը ընդծովեաններ ունի՞ն։

Մ. Ջըրչիլ պատասխանեց թէ, որքան որ պիտի Թուրքերը ընդծովեայ չունին եւ թէ, չի կարծեր որ ամբակոծման ընթացքին մեծ վնասներու ենթարկուինք։ Ծովային նախարարը աւելցուց ապակայն թէ, ականներու հատքումի ընթացքին վտանգներու հանդիպելու հաւանականութիւնը թերեւս աւելնայ։

Ծովային նախարարը այն կարծիքը յայտնեց թէ, իրական դժուարութիւնները ծայր պիտի տային՝ արտաքին ամրութիւններու քանդումէն յետոյ, երբ նաւատորմը սահիպուէր ուղղակի նեղուցէն անցնիլ։

Մ. Ջըրչիլ այս առիթով քարտէսին վրայ բացատրութիւններ տուաւ գործողութեանց ծրագրին մասին։

Ինչպէս այս տեղեկագրէն կը հասկցուի, Ջըրչիլ յաջողած էր համոզել դահլիճի անդամներուն մեծամասնութիւնը՝ մէջը ըլլալով նաեւ վարչապետ Ս. Էսքուիթը։

Տարտանէլի արշաւանքին միակ հակառակորդը դարձեալ Լորա Ֆիշըրն էր։

Գաղտնական տեղեկագիրը լուռ կանցնի այդ պատմական նիստի ընթացքին Լորա Ֆիշըրի եւ Մ. Ջըրչիլի միջեւ ծագած բուռն վէճին վրայէն։

Ծովային Նախարար Մ. Ջըրչիլ սակայն, պատասխանելով իր դէմ եղած քննադատութիւններուն, իր Յիշատակներուն մէջ (էջ 106) հետեւեալ կերպով կը նկարագրէ վէճը, որ ժամանակին մեծ ազմուկ հանեց համաշխարհային մամուլին մէջ։

«Այն պահուն երբ Լորա Ֆիշըր ըսաւ թէ, պէտք է յետաձգել Տարտանէլի վիճաբանութիւնը, վարչապետը պատասխանեց թէ անկարելի էր խնդիրը աւելի երկար ատեն առկախ ձգել՝ նկատի ունենալով մինչեւ հիմա ձեռք առնուած միջոցները։

Մ. Էսքուիթի այս վճռական յայտարարութեան վրայ Լորա Ֆիշըր ոտքի ելաւ եւ հեռացաւ ժողովարանէն։

Պատերազմական նախարար Լորա Ֆիշըր անմիջապէս հետեւեցաւ Լորա Ֆիշըրի՝ անոր մատնութիւններուն տեղեկանալու համար Պատասխանելով Լորա Ֆիշըրի հարցումներուն, Լորա Ֆիշըր յայտարարած է թէ այլեւս պիտի չմասնակցի ժողովին եւ թէ ուղած է հրաժարիլ ապայակոյտի պետի պաշտօ-

նէն։

Ասոր վրայ Լորա Ջիչներ բացատրած է թէ Տարատանէլի արշաւանքը որոշուած էր նոյն ինքն վարչապետին կողմէ և թէ ոեւէ նախարար հակառակ չէր արտայայտուած ծրագրին։ Լորա Ջիչներ աւելցուցած է նաև թէ այդ ճգնաժամային վայրկեաններուն Լորա Ջիչըր ծանր պատասխանատուութիւններ ունէր իր հայրենիքին հանդէպ և ոեւէ կերպով չէր արդարանար՝ եթէ հրաժարէր իր պաշտօնէն։

Պատերազմական նախարարին պնդումներուն առջև տեղի տալով Լորա Ջիչըր ժողովատան վերադարձաւ և չորեքշաբթի մասնակցիլ նիստին։»

Վերջին պահուն գոյացած այս համաձայնութեան չնայիւ, տարակարծութիւնները անդամ մը եւս յարթուեցան, ու ծրագրին դէմառդէմ հակառակորդը Լորա Ջիչըր դադրեցաւ Տարատանէլի արշաւանքի ծրագրին դէմ պայքարելէ։

Լորաը, աւելի յետոյ այս պարագան խոստովանած է Տարատանէլի յանձնաժողովին, հետեւեալ բառերով.

«Երբ վերջնական որոշումս առի, այլեւս երբեք ընկրկումի չունեցայ։ Մանաւանդ որ ծովային նախարարութեան բոլոր մասնագէտները Մ. Զըրչիլի կողմը կը բռնէին և ես միայնակ մնացած էի՝ իրրև հակառակորդ»։

Յունուար 28ը պատմական օր մը եղաւ ուրեմն։

Այդ օրուընէ սկսեալ, Տարատանէլի արշաւանքը պաշտօնապէս և վճռաբար որոշուեցաւ, ու դահլիճին և Պատերազմական Խորհուրդին հաւանութեամբ ծրագրին գործադրութիւնը յանձնուեցաւ ծովային նախարարութեան։

ԴԱՇՆԱԿԻՑՆԵՐԸ ԿԸ ՀԱԿԱՌԱԿԻՆ ՌՈՒՍԻՈՅ ԾՐԱԳԻՐՆԵՐՈՒՆ

Մինչ Անգլիոյ Ծովային Նախարարութիւնը վերջնական պատրաստութիւններ կը տեսնէր՝ Տարատանէլի ծրագիրը գործադրութեան դնելու համար, Ռուսիա Ֆրանսայի կը դիմէր՝ առկախ խնդիրներու մասին վճռական համաձայնութեան մը յանգելու համար։ Մանաւանդ որ, Լոնտոնի Ռուսական դեսպանը հեռագրած էր թէ, Անգլիայէն աւելի Ֆրանսան էր, որ կը հակառակէր Պոլսոյ և նեղուցներու վերաբերեալ ռուսական պահանջներուն։

Այս պայմաններուն մէջ, փետրուարի կառավարութիւնը որոշեց դիմել ուղղակի Բարիզի դահլիճին։

Այս նպատակով Հրահանգներ տրուեցան Բարիզի ռուս դեսպան Մ. Իզվոլսքիի, որ մանաւանդ տեսակցութեան մը ընթացքին, Ֆրանսայի Արտաքին գործերու նախարար Մ. Տէլքասէի պարզած էր ռուսական տեսակէտը։

Սարև կը հրատարակենք Բարիզի ռուս դեսպանին հեռագիրը, որ մանրամասն կերպով կը նկարագրէ իր տեսակցութիւնը.

Բարիզի ռուս դեսպան Ա. Գ. Իզվոլսքին արտաքին գործերու նախարար Ս. Դ. Սազանօֆին

ՀԵՌԱԳԻՐ

Թիւ 113 Պատէէնը Լոնտոն

Սատայ Զեր 879 և 887 թիւ հեռագիրները

Ասկե առաջ, 197 թիւ հեռագրովս արդէն ձեզ հաղորդած էի Ցելքասէի առեակէտն ու արամագրութիւնները՝ Նեղուցներու և Պոլսոյ խնդրին մասին։

Ներկայ պայմաններուն մէջ, դժուար է ապառել որ այստեղի կառավարութիւնը անմիջապէս կարենայ տղդել հանրային կարծիքին վրայ այն ուղղութեամբ, որ լիովին համերաշխ ըլլայ մեր ցանկութիւններուն։

Ցելքասէի հետ ունեցած տեսակցութեանս ընդհանուր բնոյթ տալի և զգուշացայ մեր պահանջներուն մասին ձեւաւորուած ճշդումներ ընելէ։ Անձնապէս այն կարծիքը ունիմ թէ, մինչեւ որ լիազօրուած չըլլամ մեր պահանջները լիովին և մանրամասն կերպով բացատրելու և յայտնելու թէ ի՛նչ երաշխիքներ մատրած ենք տալ՝ միջազգային առեւտուրին, Ցելքասէի հետ ունենալիք սեւեռ նոր կարծիքի փոխանակութիւն վտանգաւոր միտք կ՚ըլլայ։ Մանաւանդ որ, այդ պարագային ֆրանսական դաւլիթը կրնայ պէտք տեսնել նախապէս այս խնդիրներուն մասին բանակցութեան մտնելու Լոնտոնի հետ, ինչ որ անժամանակ և վտանգաւոր է ներկայիս։

Պատճառներ ունիմ կարծելու, որ Ցելքասէի ինծի ըսած խօսքերը արձագանգ չեն տար խօսակցութիւններուն, զոր վերջերս ունեցած է անգլիացի նախարարներու և քաղաքական գործիչներու հետ։ Ու ես, աւելի քան երբեք կը ցաւիմ որ ան Լոնտոն այցելելէ առաջ առիթ չունեցաւ ձեզի հետ տեսնուելու։ Յարակայս չկայ թէ, խնդրին հանգոյցը կը գտնուի Լոնտոնի մէջ և ա՛յ թէ հոս՝ ինչպէս կը կարծեն ոմանք։

Եթէ, ինչպէս կ՚եզրակացնեմ Ձեր հեռագրէն, Պոլսոյ եւ նեղուցներու գրաւումը տեղի պիտի ունենայ առանց մեր մասնակցութեան այդ հանգամանքը չափազանց աննպաստ պայմաններ կը ստեղծէ

այնհան հնարաւոր կարեւորութիւն ունեցող խնդիրը մեր օգտին լուծելու համար։

Այս պայմաններուն մէջ, կը կարծեմ թէ սովորական դիւանագիտական ճամբաները բաւական չեն, և կը չարունակեմ կարծել որ արդի արտակարգ հանգամանքները յամառօրէն կը պահանջեն որ Դուք անմիջապէս լուսաբանական հաղորդագրութիւններ ուղղէք Ցելքասէի և Սըր Էտուարտ Կրէյի հետ՝ ա՛չ միայն Պոլսոյ և նեղուցներու, այլեւ Փոքր-Ասիական Տաճկաստանի ապագայի մասին։

Ամէն պարագայի, մինչեւ որ Ձեզմէ ճշգրիտ և որոշ հրահանգներ չստանամ, պիտի խուսափիմ այս նիւթի մասին Ցելքասէ հետ ոեւէ նոր տեսակցութիւն և խօսակցութիւն ունենալէ։

ԻԶՎՈԼՍԿԻ

Բարիզի դեսպանին հեռագրէն կը հասկցուի թէ, հակառակ պաշտօնական հաւաստիքներուն, առս կառավարութիւնի չէր հաւատար դաշնակիցներու անկեղծութեան։ Բոլորովին անտեղի չէին Ռուսիոյ այս կասկածները, քանի որ Անգլիա և Ֆրանսա իրարու վրայ կը նետէին քեռը, և կ՚զգուշանային առւսական պահանջներու մասին երաշխիքներ տալէ։ Մօտէն տեղեակ ըլլալով դաշնակիցներու այս մտայնութեան, առս կառավարութիւնը խոհեմութիւն տեսած էր Պոլսոյ և նեղուցներու համաձայնութեան մասին նոր պնդումներ չընել, վախնալով որ դաշնակիցները կ՚օգտուին իր ենթարկուած դէղ կացութենէն և ոեւէ ձեւով կը փորձեն խուսափիլ իրենց ստանձնած յանձնառութիւններէն։

Արդէն Բարիզի առս դեսպան Իզվոլսկին ալ նոյն կարծիքը կը յայտներ՝ աւելցնելով թէ յարմար

չէր նկատեր այդ խնդրին չուրջ Ֆրանսայի արտաքին գործերու նախարարին հետ ո եւ է նոր վիճաբանութիւն կատարել։ Բոլոր այս դէպքերը անգամ մըն ալ կը հաստատեն այն իրողութիւնը, թէ տակաւին պատերազմի սկզբնական շրջանին իսկ խոր տարակարծութիւններ գոյութիւն ունէին դաշնակիցներուն միջեւ։

Ցաճախ, ամենատագնապալի օրերուն անգամ, չաղերու հակամարտութիւնը դժուարին կացութիւն կը ստեղծէր դաշնակիցներուն համար։ Ամէն անգամ սա կամ, Անգլիա կը յաջողէր լուծումի եղանակ մը գտնել՝ գրեթէ միշտ օգտուելով բոլոր վէճերէն։ Ֆրանսա եւ Ռուսիա ակամայ տեղի կուտային Անգլիոյ առջեւ, որովհետեւ բոլոր հանդոյցներուն լուծումը Լոնտոնի ձեռքը կը գտնուէր։ Ֆրանսա չէր կրնար դժգոհութիւն պատճառել Անգլիոյ, որու անմիջական օժանդակութեան պէտք ունէր՝ արեւմտեան ճակատին վրայ։ Նոյն պայմաններուն մէջ կը գտնուէր նաեւ Ռուսիան, որ շատ աւելի դժուար կացութեան մատնուած էր՝ իր կղզիացած վիճակին հետեւանքով։

Բրիտանական կայսրութեան վարիչները ճարտարօրէն կը շահագործէին դաշնակիցներու ակարութիւնը, միշտ իրենց ձեռքին մէջ պահելու համար դիւանագիտական եւ քաղաքական խնդիրներու լուծման բանալին։

Ռուսիոյ կոչին առիթով Անգլիոյ բռնած դիրքը որոշ կերպով երեւան կը հանէ Մեծն Բրիտանիոյ քաղաքականութեան այդ հիմնական գիծը։

Աւելորդ պիտի չըլլայ ուրեմն թուել Տարտանէլի ծրագրին ստացած նոր երեւոյթները, որոնք մերկապարանոց կերպով երեւան կը հանեն այդ արշաւանքին հետ կապ ունեցող դէպքերու բոլոր դաղանի ծալքերը։

Ժ.Ա

ԱՐԴԻԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Տարտանէլի արշաւանքին ծրագիրը վերջնական ձեւ ստացաւ 1915ին միայն, մինչդեռ մօտաւորապէս վեց ամիս առաջ օրակարգին վրայ կը գտնուէր ան։

Պարզ դիպուածի արդիւնք չէր այս յետաձգումը. ո՛չ ալ անձնական հակառակութեանց հետեւանք։ Անոնք որ կը հակառակէին անմիջական յարձակողականի նկատի ունէին պատերազմին ընդհանուր վիճակը, որ կը չարունակէր մահոգիչ եւ անորոշ բնոյթ մը ունենալ։

Տարտանէլի պատերազմին անցնելէ առաջ, անհրաժեշտ էր ընդհ. ակնարկ մը նետել եւրոպական ռազմաբեմերու կացութեան վրայ՝ լաւագոյն կերպով կարենալ վերլուծելու համար յետագայ դէպքերը։

Առանց վարանելու կարելի է ըսել թէ, 1915 տարին աղիտաբեր եղաւ թէ՛ դաշնակիցներուն եւ թէ բովանդակ աշխարհի համար։ 1915ի ընթացքին գործուած սխալներու հետեւանքով, կարելի չեղաւ սահմանափակել ղինուորական գործողութիւնները, որոնք ընդհակառակը հսկայական ծաւալ ստացան հետզհետէ։

1915ի պատերազմը աշխարհի ժողովուրդներուն համար ֆիզիքական, բարոյական ու նիւթական ուժերու իրական սպառում մը եղաւ։ 1915էն սկսեալ դէպքերը իրարու յաջորդեցին չարժանկարի արա-

դաշնակցութեամբ եւ ո՛չ ոք յաջողեցաւ հակակշռել զանոնք, կամ արգելք հանդիսանալ անոնց գլխաւոր պատմական թաւալումին։ Կառավարութիւնները եւ ժողովուրդները ամէն տեղ գլուխ ծռեցին ազէտին առջեւ։ Առաջինները՝ հակայական ընդունելներ սունեցան յաճախ, իսկ ժողովուրդները, տաժեցին պատմութեան մէջ աննախընթաց կերպով ու չատ հեղ անմիտաւեցան կամ բնաջինջ եղան։ Այսպէս, Գելժիոյ, Սերպիոյ, Ռումանիոյ եւ Մոնթենեկրոյի նման փոքր ժողովուրդներ, գրեթէ ամբողջովին թշնամի տիրապետութեան տակ մնացին, կամ տեսպաւեցան գարաւոր օճախները լքել։ Մէկ խօսքով Արեւմուտքի եւ Արեւելքի ժողովուրդներուն համար անլուր ազէտներու, զրկանքներու, տղերդութեանց տարին եղաւ 1915ը։ Այդ սեւ օրերուն, պատերազմիկ ժողովուրդներու սպանդը այն սահմանն ընդարձակ համեմատութիւններ առաց, որ հիմէն սարսեց մարդկային ընկերութեան չէնքը։ Արդարեւ, տակաւին այսօր, այդ աղէտի օրերէն 24 տարի յետոյ, մարդկութիւնը չատ աննչան կերպով միայն կրցած է դարմանել արդի քաղաքակրթութեան կրած վնասները՝ ու թերեւս ամբողջ դար մը պէտք ըլլայ՝ վերանորոգելու համար մեծ պատերազմին սահաւոր աւերները։

1915ի առաջին օրերուն, կառավարել յանձնաժողովը կը տիրէր բոլոր պատերազմիկ կառավարութիւններուն մօտ, որովհետեւ հակառակ նախատեսութիւններուն, հակառակ երկու կողմերու թափած ջերմարդկային ճիգերուն, տակաւին ո՛չ պատռուող խոր ոչ ալ յաղթական։ Այս պայմաններուն մէջ, կ'ենթադրուեր թէ, պատերազմը պիտի վերջանար մէկ կամ միւս կողմին ամբողջական բնաջնջումով։ Այդ պարագային իսկ, յաղթականն այ պարտուածին չափ ուժասպառ եւ ապառած պիտի ըլլար ամէն տեսակէտով։ Ու նման պատ

ճառ մը տեւէ երաշխաւորութիւն պիտի չապահովէր նոյնիսկ յաղթանակին։

Կը հետեւի թէ, բոլոր գեղեցիկ յոյսերը, հերոսական զոհաբերութիւնները եւ փառապանծ յաղթութիւնները ո՛ եւ է փոխարինութիւն պիտի չդտնէին ու ժողովուրդները պիտի քնջնջուէին անխնա՛յ, որքան չսրտնակուէր արդիական տեղ պատերազմը։

Ցարեվերջին, մեծ պատերազմիկները Արեւմուտքի մէջ կատարեալ անելի մը մատնուած էին՝ ծովի թէ ցամաքի վրայ։ Գերման նաւատորմը իր ամրացած նաւահանգիստներէ ապատտանած էր եւ հակառակ կատարուած այլազան փորձերուն, դաշնակիցները չէին կրցած զայն բաց ծով հանել։ Գէր՛ան ծովային ուժը ուրեմն, տակաւին անվթար կը մնար եւ մասնաւորաբար անգլիական ծովային իշխանութիւնները մեծ մտահոգութեան մէջ էին ու կը վախնային որ աղիտալի անակնկալի մը առջեւ պիտի գտնուին օր մը։

Նոյնքան մտահոգիչ էր նաեւ ցամաքային քանակներու կացութիւնը։ Ռազմաբեմը հետզհետէ ընդարձակուած եւ հակայական համեմատութիւններ առած էր։ Արեւմտեան ռազմաբեմին վրայ, ճակատը կ'երկարէր Ալպեան լեռներէն մինչեւ ծով՝ անհնար դարձնելով զինուորական ո եւ է ազատ շարժում։

Այս պայմաններուն մէջ, դաշնակից նաւատորմի հրամանատարները խոհեմութիւն համարած էին պաշարման սեղմ օղակի մը մէջ առնել Գերմանիան։ Միւս կողմէ, ցամաքային բանակներու հրամանատարութիւնն ալ կ'որոշէր բացառիկ ճիգեր թափել թշնամի ճակատը ճեղքելու համար։ Աչխարհի առեղծուածն իր վեր այսքան երկար եւ չարաւնական ճակատի վրայ երբեք պատերազմ տեղի չէր ունեցած։ Երկու կողմէն, միլիոնաւոր մարդիկ զրահեալ զէնքերով

պինուած, կը պաշտպանէին ճակատ մը, որու երկարութիւնը 600 քիլոմէտրի կը հասնէր։ Զուէյեցիոյ ահմանէն մինչեւ Հիւսիսային ծով երկարող այս գիծը, երկու կողմէն պաշտպանուած էր միլիոնաւոր թնդանօթներով, բազմաթիւ թանքերով, գընդացիրներով եւ օդանաւերով։

Զանձրացած այս սպառողական վիճակէն, գերմանները գերագոյն ճիգ մը փորձեցին՝ ֆրանսական ճակատը ճեղքելու համար։ Զարաչար պարտութեամբ վերջացաւ սակայն այս փորձը, որովհետեւ դաշնակիցները գիտական վերջին եղանակներով ամրացուցած էին իրենց պաշտպանութեան գիծերը, որոնց առջեւ հնձուեցան յարձակող բանակները։

Աւելի քան քառասուն տարիէ ի վեր, պատերազմիկ բանակները սուինաւոր յարձակումի չէին ըրած, որովհետեւ պատերազմի այդ ձեւը յարձակողին համար չատ սուղի կը նստի արդիական պատերազմներու մէջ։ Ֆրանքֆուրտեան պատերազմի ընթացքին, Գերմանացիները իրենց մեծ յաղթանակը ապահոված էին պաշարողական ընդարձակ գործողութիւններով, զոր ուղղած էին ֆրանսական բանակներու երկու թեւերուն դէմ։

Ռուսահայրն պատերազմի ընթացքին, դարձեալ նման ռազմավարութեան մը հետեւանքով էր որ ճապոնները մեծ յաղթանակներ ապահուեցին։ Այսպէս, Լիաօ-եանկի մէջ, զօրավար Քուրոքիի բանակը պաշարեց ռուսական բանակին ձախ թեւը, և Մուքտէնի մէջ զօրավար Նոկիի բանակը — որ յայդ նպատակով մանաւանդ փոխադրուած էր Փորթ-Արթիւրէն — պաշարեց ռուսական ձախ թեւը։

Այս անգամ սակայն, այնքան երկար ու չարաչար կռիւ չեղաւ, որ հնարաւոր չէր պաշարողական ուժերուն համար փորձել Երանաւի կամ Ցալուաւի մէջ, առանց ահռելի զոհեր տալու։ Ռուսական բանակին մեծագոյն մասը, ինչպէս ըսինք, կրցաւ ազատիլ, ու ետ քաշուելով, Մուքտէնի շրջանին մէջ, ամրացաւ։ Ճապոնացիները, որոնք ամբողջ ձմեռ մը կռուած էին, ուժասպառ եղած էին, ու չկրցան հետապնդել նահանջող ռուսական բանակը։

Ռուսական բանակը, Մուքտէնի մէջ, ամրացած դիրքերու մէջ, ամբողջ ձմեռ մը հանգիստ անցուցած էր, ու գարնան, երբ ճապոնական բանակները յարձակեցան, ռուսերը նահանջեցին, ետ քաշուելով, Թիէ-Լինի շրջանը, ուր ամրացան։ Ճապոնացիները, որոնք ամբողջ ձմեռ մը կռուած էին, ուժասպառ եղած էին, ու չկրցան հետապնդել նահանջող ռուսական բանակը։

Ռուսական բանակը, Մուքտէնի մէջ, ամրացած դիրքերու մէջ, ամբողջ ձմեռ մը հանգիստ անցուցած էր, ու գարնան, երբ ճապոնական բանակները յարձակեցան, ռուսերը նահանջեցին, ետ քաշուելով, Թիէ-Լինի շրջանը, ուր ամրացան։ Ճապոնացիները, որոնք ամբողջ ձմեռ մը կռուած էին, ուժասպառ եղած էին, ու չկրցան հետապնդել նահանջող ռուսական բանակը։

Ռուսական բանակը, Մուքտէնի մէջ, ամրացած դիրքերու մէջ, ամբողջ ձմեռ մը հանգիստ անցուցած էր, ու գարնան, երբ ճապոնական բանակները յարձակեցան, ռուսերը նահանջեցին, ետ քաշուելով, Թիէ-Լինի շրջանը, ուր ամրացան։ Ճապոնացիները, որոնք ամբողջ ձմեռ մը կռուած էին, ուժասպառ եղած էին, ու չկրցան հետապնդել նահանջող ռուսական բանակը։

կալ ռազմավարութեան մը չնորհիւ թշնամին պարտութեան մատնուի։ Եւ նման յաղթանակներ անբաղդատելիօրէն լաւագոյն պատճառած են յաղթողներուն։ Մարդկութեան երախտապիտութեան կ'արժանանան այն զօրավարները միայն, որոնք իրենց զինուորական տաղանդին կը վստահին՝ խնայելու համար մարդկային կորուստները։ Իսկ անոնք որ զինուորականութիւնը կը չփոթեն սպանդին հետ, սև անուն մը միայն կը թողուն պատմութեան մէջ։

Պատերազմի տեսլեան են ռազմավարական ձեւերը, որոնց չատ քիչերը միայն կը գործադրուին ռազմաբեմերուն վրայ։ Բացի զուտ զինուորական բնոյթ ունեցող ռազմավարութիւններէն, կան նաեւ ժամանակի, դիւանագիտական, գիտական եւ հոգեբանական ռազմավարութիւնները, որոնք տեղի կ'ունենան ռազմաբեմերէն դուրս։ Բոլորը սակայն մէկ նպատակ կը հետապնդեն.— սպանդէն տարբեր ճամբաներ գտնել՝ նպատակին հասնելու համար,

Իրականին մէջ ռազմավարութիւնն ու դիւանագիտութիւնը իրարմէ տարբերութիւն չունին։ Դիւանագիտական ճարտարութեան մը հետեւանքով կարելի է յաճախ նոր դաշնակից մը չահիլ։ Նման յաջողութիւն մը, զարեզային համաձայն, չատ աւելի մեծ նշանակութիւն ունի, քան պատերազմի դաշտին վրայ չահուած յաղթանակ մը։ Իսկ եթէ կարելի ըլլայ սեղմ գործակցութիւն մը ապահովել դիւանագէտներուն եւ զինուորականներուն միջեւ, այդ պարագային յաջողութեան հաւանականութիւնները չատ աւելի կը զօրանան։

Ընդհ. պատերազմի ակզբնական շրջանին, դիւանագիտական, եւ զինուորական ոեւէ լուրջ կապ գոյութիւն չունէր դաշնակիցներուն միջեւ, որոնք անջատօրէն կը գործէին՝ համաձայն իրենց սեփական չա-

հերուն եւ տեսակէտներուն։ Դաշնակիցները չատ ուշ անդրադարձան այս սխալին ու տարիներ յետոյ միայն միացուցին բանակներուն ընդհ. հրամանատարութիւնը եւ սկսան դիւանագիտական գործունէութեան հաւասքակոն ծրագիր մշակել։ Մինչ այդ սակայն, միլիոնաւոր կեանքեր հնձուեցան ծովին ու ցամաքին վրայ։

Ժ.Բ

ՌՈՒՍԻԱ ԱՌԱՆՑ ՋԻՆԲԻ

Արեւմտեան ճակատի առնպաստ կացութեան փոխարէն, դէպքերը կը գահավիժէին արեւելեան ճակատին վրայ։

1914ին, Գերմանացիները իրենց բանակներուն չորս հինգերորդը Ֆրանսական ճակատին վրայ համախմբած ըլլալով, քանի մը զօրաբանակ միայն ձգած էին արեւելքի ճակատը՝ սահմանը պաշտպանելու համար։ Մասնի ճակատամարտի ամենէն տաք օրերուն, դաշնակիցները մեծ քանակներ կ'ակնկալէին Ռուսիայէն, յուսալով որ ռուս բանակները չուտով պիտի յաջողին ջախջախել արեւելքի գերման ուժերը եւ քանի մը օրուան ընթացքին պիտի կարենան Գերմանիոյ ներթները յառաջանալ։ Մասամբ արդարացան այս յոյսերը եւ զօրաշարժի յայտարարութենէն սկսեալ, 15 օրուան ընթացքին, ռուս բանակները հակայական յաջողութիւններ ձեռք բերին Արեւելքի մէջ՝ ստիպելով Գերմանիան որ, կռիւի ամենէն տաք վայրկեանին արեւմտեան ճակատէն երկու զօրաբանակ փոխադրէ Արեւելք։

Ռուսիոյ այդ օժանդակութիւնը ճակատագրական դեր խաղաց Մառնի ճակատամարտին մէջ և Բարիզին հետ փրկեց նաև դաշնակիցները։ Այս քաջութիւնը չատ առաջ նաև ազգային Ռուսիոյ ծաղրին բանակները օրգան յառաջացան, իրենց դէմ գըտան — թիւով թեև քիչ — բայց գիտականօրէն և կարգապահութեան տեսակէտով պատրաստուած բանակ մը, որ խուճապի մատնեց անկազմակերպ ռուս բանակները։ Գանձինին ռուսական զօրաբաժիններուն դէմ Գերմանիա ունէր ընդամէնը 14 զօրաբաժին միայն, որոնց գլուխը կը գտնուէր սակայն Հինդենպուրգի նման կորովի զօրական մը և փորձառու սպայակոյտ մը, որ մասնակցած էր Լիէժի գրաւումին, Թաննէնպէրգի (25—31 Օգոստոս) և Մազուրեան լիճերու (5—15 Սեպտ.) պատմական կռիւներուն ընթացքին, Հինդենպուրգ և Լուդենտորֆ ջախջախեցին Սամսոնովի և Րէնէնքամպֆի բանակները։ Այն ատեն անհասկնալի թուեցաւ այս պարտութիւնը, որ դատապարտութեան վերագրուեցաւ անոր։ Գաղտնիքը անշուշտ պիտի լուսաբանէ այդ չհեկեկան պարագան։

Ռուս բանակները, որոնք գերման ուժերուն առջև պարտութեան մատնուած էին, աստիճանական ուժերուն դէմ լուրջ յաղթանակներ կը չահէին և կը չարունակէին յառաջանալ Գալիցիոյ մէջ։ Այդ չըրջանին, էր որ Ծարին բանակները կը գրաւէին Լէմպերգը, նոր խանդավառութիւն առեղծելով դաշնակից երկիրներուն մէջ։

Անակնկալ պարագայ մը սակայն կրկին չուարուցի մատնեց դաշնակիցները։ Ռուսիա պատերազմի մտած էր 5.000 Գնդանօթներով և 5 միլիոն ռումբերով։ Պատերազմի առաջին երեք ամիսներուն ընթացքին, ժիջին հաշուով, ան սպառած էր օրական 45 հազար ռումբ։ Ասոր փոխարէն, ռուսական զօրաբանները ամսական 85 հազար ռումբ միայն կրնային պատրաստել, այնպէս որ, 1914 Դեկտեմբերին, Ռուսիա ունէր 800 ռումբ միայն, որ հազիւ երեք չաբաթ կը բաւէր։ Այսպէս, այն միջոցին երբ ռուսերը ամէն տանէ աւելի պէտք ունէին իրենց ծանրը հրետանիին. ռումբի չգոյութեան պատճառով պիտի չկարենային օգտուիլ Գնդանօթներէն։

Նոյնքան ծանրակչիռ հանգամանք առաջած էր նաև զէնքերու պահեստը։ Երեք ամիս տեւող չարաչահական ու կատղի կռիւներու ընթացքին, Ռուսիա պահազան ձեւերով կորնչուցած էր աւելի քան մէկ միլիոն հրացան։ Զէնքի պահեստը, որ հինգ ու կէս միլիոնի կը հասներ պատերազմի յայտարարութեան օրը, չորս միլիոնի իջած էր։

Գալով մարդկային կորուստներուն, 1915ի սկիզբը Ռուսիա կորնչուցած էր ընդամէնը 1 միլիոն 350 հազար զինուոր (սպաններուած, վիրաւոր և գերի)։ Հայրութեան զօրանոցները լեցուն էին կատար զինուորներով և 800.000 մարզուած զինուորներ պատրաստ էին ճակատ մեկնելու, բայց... զէնք չկար։ Ռուս Գնդանօթները լաւութեան գատապարտուած էին, իսկ զինուորները՝ սահմանուած էին ռազմանութի և զէնքի սպասել։ Կացութիւնը այս սխալ գոյնով կը ներկայանար դաշնակիցներուն, պատերազմի առաջին ծնունդի գիշերը։

Այս տողերով կ՚արժէ ծանրանալ կարեւոր պարագայ մը վրայ։ Անկազմակերպութիւնն ու անկարգապահութիւնը այն տարիքան հասած էին Ռուսիոյ մէջ, որ պատերազմական նախարար զօրավար Սուխոմլինով անգամ տեղեակ չէր բանակին ընդհ. կացութեան։ Նոյնքան անտեղեակ էր փետրուկրատի ընդհ. ազգակոյտը, որ հետեւեալ կերպով կը պատասխաներ

պօրավար ժօֆֆռի հարցուփներուն. «Ռազմանիւթի խընդիրը մտահոգիչ բնոյթ չունի։ Գալով մեծ դաշտ նիքօլային՝ պատերազմական գործողութիւններով այնքան կլանուած էր, որ չէր կրնար տեսնել ահաւոր վտանգը։

Անգլիացի գնդապետ Նօքսը միայն, որ ասլա սպասկայոյին մօտ բրիտանական գործակալի պաշտօնը կը վարէր, վտանգը ճօշին տեսած և մանրամասնօրէն տեղեկագրած էր իր կառավարութեան։ Գնդապետ Նօքսի հեռագիրները ասլամբի մը տպաւորութիւնը գործած էին Անգլիոյ ծմէջ։ Անգլիական պատերազմ. խորհուրդը մանաւանդ նիսա զբաղարելով, խորհրդակցած էր Ռուսիոյ կացութեան մասին և յանգած այն եզրակացութեան թէ՝ կացութիւնը ծայր աստիճան վտանգաւոր բնոյթ մը ստացած էր։

Ուշագրաւ ծ սակայն, որ կացութեան ծանրակչիռ բնոյթը գնահատելովչհանգերձ, Անգլիա ո՛ւ և է դրական միջոցի մասին չէր խորհեր։ Ընդհակառակը, կարծես կը փափաքէր որ ռուսական կայսրութիւնը առանձին ձայ՝ գերմանական կազմակերպուած և զրահակիր բանակներուն հետ։

Անգլիա անկարելի կը նկատէր ո՛ւ և է անմիջական օգնութիւն հասցնել Ռուսիոյ և յոյծսմի իբր միջոց՝ հետևեալ դարմանը միայն կը խորհէր.

«Պատերազմ. խորհուրդը քննելէ յետոյ Ռուսիոյ կացութիւնը, յանգեցաւ այն եզրակացութեան թէ, Ռուսիա իր յոյսը պէտք է դնէ միմիայն իր ընդարձակ երկրին վրայ։ Ռուսական կայսրութեան ընդարձակածաւալ հողերը դիւրաւ պիտի կարենային ապահովել բանակներուն։ Երկրին ներսերը նահանջելով՝ Ռուսիա թերեւս հնարաւորութիւն սւնենար ինքզինքը վերազանելու։ Մանաւանդ որ, մինչ այդ, ռուսական գործարաններն ալ անկըրա-

ժեշտ քանակութեամբ թնդանօթ և ռազմամթերք պիտի կարենային ապահովել բանակներուն։ Այսպէս, ինչպէս Նափոլէօնի օրով (1812), ռուս բանակները պիտի յաջողէին անվթար վիճակի մէջ երկրին ներսերը քաշուիլ՝ հան հրաւիրելով նաև թշնամին։ Մնայն թէ, անհրաժեշտ է նոր յոյսեր տալ ռուս ժողովուրդին, որպէսզի այդ դառն փորձութեան օրերուն, բարոյալքում չսւնենայ ան։ Այս պատճառով, դաշնակիցները պէտք է բացարձակ միջոցներ թափեն՝ ռուս կառավարութիւնն ու ժողովուրդը չլացնելու համար յաղթանակի հեռապատկերներով։

Անգլիոյ ծովային նախարարին կողմէ գրի առնուած այս տողերը ո՛չ մեկ կասկած կը ձգեն անոնց վտանգաւորութեան մասին։ Այս տողերէն, մարդ ակամայ զարմանք կը զգայ մեծ պետութիւններու վարիչներուն հանդէպ։

ԿԱՑՈՒԹԻՒՆԸ ՊՈԼՍՈՅ ՄԷՋ

Այն պահուն, երբ դաշնակիցները մահապիչ կացութեան մատնուած էին եւրոպական գրեթէ բոլոր ռազմաբեմերուն վրայ, կարեւոր դէպքեր տեղի կ'ունենային Օսմանեան կայսրութեան մէջ։

Ի՛տալիէ հարեւանցի ակնարկ մը նետել Թուրքիոյ ընդհ. կացութեան վրայ, ամբողջացնելու համար պատերազմիկ երկիրներու ընդհ. պատկերացումը։

Մեծ պատերազմի ընթացքին Օսմ. կայսրութեան զեկը կը գտնուէր «Միութիւն և Առաջդիմութիւն» (Իթթիհատ վէ Թերաքքի) Կոմիթէին ձեռքը։ Իրականին մէջ սակայն այս, կազմակերպութիւնը կը ներկայացնէին Թալէաթ և Էնվէր փաշաները։ Առաջինին ծագումը չատ մթին էր և այլպէս պատմութիւնները չրջան կ'ընէին անոր մասին։ Ոմանք պուլկար գնչու մը կը նկատէին զայն, իսկ ուրիշներ փոմաք կը կոչէին։ Այս ըրոյցներուն մէջ միակ իրականութիւնը այն է, թէ Թալէաթ հարազատ Թուրք չէր։ Այս կարծիքը կը հաստատուի նաև այն իրողութեամբ որ, հարազատ Թուրք մը պիտի վարաներ իր երկրին հասցնէր այն վէրաւորները, որոնց պատճառ հանդիսացաւ Թալէաթ իր իշխանութեան տեւողութեանը ամբողջ ընթացքին։ Օսմ. կայսրութեան այս Մեծ նպաստքսոք կեանքի պայքարին մատ եր ներքին մէջ՝ իբրեւ պարզ Թղթատարական ըրուիչ, և ուրիշ չեղաւ դերը ձեռք էր հետագրական պաշտօնեայ։

Այդ չրջանի Թուրք քաղաքական գրեթէ բոլոր գիմքերուն նման Թալէաթ ծագումով ազնիւ Թուրք էր։

աներազմական նախարար, Էնվէր փաշան, Հազիւ 32 տարեկան այս երիտասարդը փոքրասիրութեան գերի մըն էր պարզապէս։ Ան պարագլուխներէն մեկը դարձած էր 1908ի յեղափոխութեան, որ մարդկային չատ քիչ կեանք արժած էր։ Սակայն չատ, մասնակցած էր 1912ի Տրիպոլիտանեան պատերազմին, ինչպէս նաև 1913ի Գալիքանեան պատերազմին։ Այս կռիւներէն ո՛չ մեկը սակայն գոհացում տուած էին փոքրասիրութեան Էնվէրի որ ի՛նչպէս 20րդ գարու Նափոլէոնը գտնուէր։

Դէպք է ընդունիլ սակայն թէ, յանդգնութիւնը տիրական գիծն էր Էնվէրի, և իր այդ յատկութեան չնորհիւ էր որ ան յաջողութիւններ ունենցաւ, Թուրքիոյ նման անկազմակերպ երկրի մը մէջ։

Կը պատմուի թէ, Էնվէրի աչքառութենական զարգացուած էր նկարներուվը Նափոլէոնի և Ֆրէտերիք Մեծի, որոնց վրայ իսր հիացում ունէր։ Էնվէր, որ մինչեւ այն տեսն օգտուած էր բախտէն նպաստաւորուած առիթներէ, պարտաւ չէր ամենայանդգնագոյն արկածախնդրութիւններու դիմել նեռուելու, համոզուած ըլլալով որ ճակատագիրը Նափոլէոնի կամ Ֆրէտերիք Մեծի դերը վերապահած չէ իրեն։ Ուրիշ կերպով կարելի չէ բացատրել ընթացքը այդ երիտասարդին, որ 26 տարեկանին մասնակցած էր Ապտիւլ Համիտի գէմ ուղղուած յեղափոխութեան։

Բռնակալ սուլթանին անհետումի օրերուն, Էնվէր պաշտօնով Գերլին կը գտնուէր։ Գերմանիոյ կայսրը վիլհելմ, իր խորաթափանց ակնարկով Էնվէրի մէջ տեսած էր գործիք մը, որ պիտի կարենար ուժ տալ Գերմանիոյ ծրագիրներուն և նպաստել անոնց գործադրութեան։ Այս նպատակին հասնելու համար, Գայզերը աչքառութեամբ մտնի կերպով սիրաւոնիլ Էնվէրը,

որ ատրճներով Գերմանիոյ մայրաքաղաքը ապրեցաւ իբրեւ զինուորական կեդրոն։

Իր այս հանգամանքին բերումով, ան մօտէն չփուեմ ունեցաւ գերման զինուորականներու հետ, որոնց հանդէպ խոր համակրութիւն եւ համակրանք տածել սկսաւ։ Այնպէս որ, Գոլիս վերադարձին, ան Թուրք ըլլալէ աւելի Գերմանացի մըն էր՝ զգացումներով եւ դաղափարներով։ Այնքան տպաւորուած էր Գերմանիայով, որ իր տեսածները ուզեց նոյնութեամբ ընդօրինակել, եւ ուրիշներուն օրինակ հանդիսանալու համար սկսաւ իր պէխերն անգամ վիլհէլմի վերապատիկ պէխերուն նմանցնել...

Երբ պատերազմական նախարար եղաւ, Գոլոյ գերման դեսպանը՝ վանկէնհայմ սկսաւ գրգռել անոր երիտասարդական փառասիրութիւնները՝ Գերմանիոյ բացարձակ աջակցութիւնը խոստանալով անոնց իրականացումին մէջ։ Այս պայմաններուն մէջ, Ենվէրի պատերազմական նախարար անուանումը գերմանական ճչմարիտ յաղթանակ մը եղաւ։

Նախարարի աթոռին վրայ բազմած իսկ օրէն, Ենվէր ձեռնարկեց բանակին կատարեալ ու արմատական վերակազմութեան։ Այս նպատակով առանց վարանելու պաշտօնանկ ըրաւ 268 սպաներ, որոնց հոմոզումներուն մասին կասկածներ կային։

Ենվէրի ծրագիրները մտահոգութիւն պատճառեցին նոյնիսկ Թալէաթի, որ կոալակցութեան եւ ինքզինքին համար միայն կ'ուզէր աշխատիլ։ Նկատելով սակայն որ զօրաւոր բանակի մը պէտք ունէր միշտ, ստիպուեցաւ համակերպիլ Ենվէրի, եւ դառնալ Գերմանիոյ կողմը։ Այսպէս, Թուրքիոյ ճակատագիրը այլեւս կապուած էր Գերմանիոյ բախտին առանց կարծիքը կամ հաւանութիւնը առնելու ժողովուրդին, որու մեծամասնութիւնը — պատերազմերէ պարա-

սած — խաղաղութիւն միայն կը բազձար։

1914ին, Գերմանները արդէն իսկ սեր կերպով հաստատուած էին Թուրքիոյ մէջ, սեր զինուորական բարեկարգիչ մարմին մըն ալ ունէին, գլխաւորութեամբ լիման ֆոն Զանտէրս փաշայի։ Այս կացութեան չնորհիւ, Թուրք բանակը ամբողջովին գերման բարձրաստիճան սպաներու ձեռքին տակ կը գտնուէր, այնպէս որ երբ պատերազմը սկսաւ, Թուրքիա գրեթէ ինքնաբերաբար յորձանքին մէջ մտաւ։

Նոյն պատճառներուն հետեւանքով էր դարձեալ որ կէօպէնն ու Պրէսլաուն անարգել անցան Տարտանէլի նեղուցէն, որ Սեպտեմբեր 27ին զոցուեցաւ աշխարհի առջեւ։

Կ'արժէ յայնօրէն անդրադառնալ Տարտանէլի փակման մանրամասնութիւններուն, որովհետեւ այդ դէպքը սկզբնաւորութիւնը եղաւ հետագայ աղիտաբեր պատերազմներուն, որ տեղի ունեցաւ Թերակղզիի վրայ։

ԺԴ

«ԿԷՕՊԷՆ» ԵՒ «ՊՐԷՍԼԱՈՒ» ՏԱՐՏԱՆԷԼԷՆ Կ'ԱՆՑՆԻՆ

«Կէօպէն» եւ «Պրէսլաու» զրահաւորներուն գործունէութիւնը մեծ ազդեցութիւն գործեց Թուրքիոյ միջազգային քաղաքականութեան վրայ։ Գերմանիա, որ ամէն կերպով պատերազմի պատրաստուած էր, 1914ի գարնան Միջերկրական ղրկած էր այդ երկու կարեւոր զրահաւորները, որոնք այնքան հակայական

գեր պիտի կատարէին ազգագրին։

Պատերազմի յայտարարութենէն առաջ, և Աւըստրիոյ գահաժառանգին սպանութենէն անմիջապէս յետոյ, Պերլինի մէջ Բայղեր Վիլհելմի նախագահութեան տակ գումարուած էր կայսերական Խորհուրդ մը։

Գալոյց գերման դեսպան Վանկենհայմ, որ Պերլին հրաւիրուած էր այդ միջոցին, ժամնակցած էր այդ կարեւոր ժողովին և մանրամասն տեղեկութիւններ առած էր Թուրքիոյ ընդհ. կացութեան մասին։

Կայսերական ժողովին մասնակցած են կարեւոր պետութիւններու մօտ ծառայող դրեթէ բոլոր դեսպանները, ինչպէս նաև զինուորական և ծովային ատաշէներ պետերը (մարշալ ֆօն Մոլթքէ և ծովակալ ֆօն Թիրփից)։ Հրաւիրեալներուն մէջ կը գտնուէին նաև գերման ճարտարարուեստի պետերը և կարեւոր երկաթուղային ընկերութիւններու տնօրէնները։

Վիլհելմ, Գերմանիոյ այս կարեւոր յիշերը հաւաքած էր, հանկնալու համար թէ «պատրա՞ստ էին պատերազմին»։ Դեսպաններն ու զինուորականները հաստատական պատասխան տուած են այս հարցումին, իսկ ճարտարագործները պահանջած են որ երկու չորք տարի եւս պատերազմը, որպէս զի ժամանակ ունենան օտար արժեքուղթերը ծախելու եւ գերմանական արժեքուղթերը ճիշտուն դրամի վերածելու։

Բայղերը տուաւ պահանջուած պայմանաժամը, որու ընթացքին միջազգային սակարանը հակայական ցնցումներ կրեց՝ առանց երբեք գիտնալու թէ ի՛նչ էր տագնապին բուն պատճառը։

Փոքրամի կայսերական ժողովէն յետոյ, Գերման նիւ ակաւ ուժ տալ իր պատրաստութիւններուն, և օրպէս զի թշնամիները քնացնէ, նախագործական այլազան միջոցներ ձեռք առաւ։

Նախ վիլհելմ կայսրը այցելութեան ելաւ Եւրոպի Նորվեկիա, վարչապետ Գիմման Հօլվեկ արձակուրդ առաջաւ, իսկ դեսպանները իրենց պաշտօններուն գլուխը վերադարձան։

Ձիշդ այդ միջոցին էր, որ «Կէօպէն» և «Գրէսլաու» զրահաւորները հրաման առան Միջերկրական մեկնելու։ Հետեւեալ թէ, պատերազմի յայտարարութեան պահուն անոնց Միջերկրական գտնուիլը պարզ դիպուածի մը արդիւնքը չէր։ Ընդհակառակը, ծովային ատաշէները յարմար դատած էր որ անոնք գտնուին Թրքական ջուրերուն մօտ, ուր կարեւոր գործողութիւններ տեղի պիտի ունենային։

«Կէօպէն»ը ամենավերջին տիպով հզօր յածանաւ մըն էր։ Անոր ընկերը, «Գրէսլաու», թէեւ նուազ մեծ, բայց ծայրաստիճան արագընթաց էր և մեծ դեր կրնար խաղալ այդ ջուրերուն մէջ։

Երբ Գերմանիա իր պատրաստութիւնները լրացուց և պատերազմ հռչակեց, (4 Օգոստոս 1914), «Կէօպէն»ն ու «Գրէսլաու»ն կը գտնուէին Իտալիոյ Մէսինա նաւահանգիստը, ուրկէ ածուխ կ'առնէին։ Նոյն օրը, գիշերուան ժամը 5ին, գերման ծովակալութիւնը հեռագրով տեղեկութիւն հեռագիրը կը գրէր «Կէօպէնի հրամանատար ծովակալ Ջոէխոնի.

«Նորին կայսերական վեհափառութիւնը վստահ է թէ, Կէօպէն ու Գրէսլաու պիտի յաղթողի համբաւ մը բերեն»։

Այս հեռագիրը, խիստ գժուարին կացութեան կը մատնէր գերման զրահաւորները։ Իտալիա, որ տակաւին չեզոք էր, չէր կրնար իր նաւահանգիստներուն

մէջ պատերազմիկ երկիրներուն պահանջ զրահաւորներ պահել։ Այդ պատճառով 24 ժամ պայմանաժամ տրուած էր ծովակալ Զաբլոնի՝ իտալական չոքերէն հեռանալու համար։ Իտալական բազմաթիւ թորփիլանածներ Մեհինայի նաւահանգիստին մէջ կը հսկէին զերման զրահաւորներուն, սպասելով զանոնք որ յարձակին Իտալիոյ չէզոքութիւնը։

Տաղնապալի կացութեան մատնուած էին զերման զրահաւորները, որովհետեւ, Մեհինայի նաւահանգիստէն դուրս, Օթրանթոյի նեղուցին մէջ, անգլիական յածանաւեր պահակ կեցած էին և կեղծ անթել հեռագիրներով ծովակալ Զաբլոնի կը հրամայէին աւստրոիական փօլա նաւահանգիստը ապաստանիլ։

Միւս կողմէ, անգլիական նաւատորմը փակած էր հաւանական փախուստի բոլոր ճամբաները՝ պահակ զրահաւորներ զետեղելով Ճիպրալթարի նեղուցին և Սուէզի ջրանցքին առջեւ։

Այս պայմաններուն մէջ զերման զրահաւորներուն առջեւ փրկութեան միակ ճամբայ մը կար... Տարանէլը։ Գերման ծովային նախարարութիւնը արդէն նախատեսած էր այս պարագան և ճիշդ այդ պատճառով էր որ Միջերկրական ղրկած էր «կէօպէն»ը, որ նախապէս երկու անգամ Պոլիս այցելած ըլլալով բոլոր ճամբաները գիտէր և անոր նաւաստիներն ու սպաները ծանօթ էին Տարանէլի։

Մինչ Գերմանիա նախապէս ապահոված էր փըրկութեան ճամբան, անգլիական ծովային իշխանութիւնները երբեք այդ ուղղութեամբ միտք չէին յղացած, կարծելով որ Թուրքիա թոյլ պիտի չտայ պատերազմիկ պետութեան մը պատկանող զրահաւորներու ազատ մուտքը՝ Տարանէլէն։

Իրականին մէջ, 1856ին ստորագրուած Բարիզի դաշինքը, ինչպէս նաև 1871ին կնքուած Լոնտոնի

դաշնագիրը կ'արգիլէին պատերազմական նաւերու անցքը Տարտանէլէն։ Նոյն դաշնագիրներու համաձայն, բացառութիւն կը կազմէին այն մարտանաւերը միայն, որոնք խաղաղութեան ժամանակ մասնաւոր արտօնութիւնը կը ստանային։

Նկատելով որ Թուրքիա չէզոք երկիր մըն էր, դաշնակիցները կ'ենթադրէին թէ ան պիտի յարգէր միջազգային դաշինքները և թոյլ պիտի չտար որ 24 ժամէն աւելի երկար տանի իր ջուրերուն մէջ Յոան զերման զրահաւորները. մանաւանդ որ, պատերազմի այդ օրերուն «կէօպէն»ի և «Պրէսլաու»ի հանդէպ ունէր բացառիկ բարեացակամութիւն պատերազմի յայտարարութեան մը համազօր պիտի նկատուէր։

Միջազգային դաշինքներու անբռնաբարելիութեան վստահելով, անգլիական նաւատորմը պէտք անգամ չէր տեսած Տարտանէլի ճամբան փակել։ Մինչդեռ նման հեռատեսութիւն մը կրնար չատ դժուարին կացութեան մատնել զերման զրահաւորները և թոյլ չտալ որ Գերմանիա գրեթէ բոնի պատերազմի յորձանքին մէջ ձգէ Թուրքիան։

Գերմանիա օգտուեցաւ դաշնակիցներու այս սըխալէն և յաջողեցաւ ատոյգ քանչնչումէ ազատել իր երկու կարեւոր զրահաւորները։

Այս մանրամասնութիւնները ապագայ պատմագրերին թողուլով, չարունակենք դէպքերու ընթացքը, որ ճակատագրականօրէն պիտի յանգէր Տարտանէլի արշաւանքին։

Երբ լրացաւ Իտալիոյ կողմէ տրուած 24 ժամուան պայմանաժամը, «կէօպէն» և «Պրէսլաու» Մէօհինայի նաւահանգիստէն ճամբայ ելան և սկսան արբնթաց յառաջանալ Ջրանցքին վերի կողմէն։ Երբ հասան Սփարթիվէնթօ հրուանդանին առջեւ, իրենց դէմ գըտան անգլիական «Կլաչուէօթ» եղերապատը։ Վախ-

նալով որ այդ նաւը կրնար անդլ. նաւատորմը օգնաբերան կանչել, «Կէօպէնն» և «Պրէսլաուս» անդամին գործունէութեան մէջ դրին իրենց անթելները, որոնք սկսան անդորրաչնակ ժամուկներով խանգարել մթնոլորտը և թոյլ չտային որ «Կլաչուէթթր» կարենայ օգտագործել իր անթել հեռագրի գործիքը։ Գերմանացիներուն այսինարքը կատարեալ յաջողութեամբ պսակուեցաւ։ «Կէօպէնի» և «Պրէսլաուս»ի անթելները այնքան ժամուկ կը հանէին և հաղորդակցութիւնները կը խանգարէին, որ «Կլաչուէթթր» չի կրցաւ ուեւէ որոշ հեռագիր հասցնել անդլ. նաւատորմին, որուն հասած հեռագիրները անկապակից, անիմաստ և անհասկընալի բառերէ միայն կը բաղկանային։

Ծնորհիւ այս հանճարեղ գլուխին, գերման զրահաւորները իրենց արագութեամբ ժամանակ չահեցան և մինչ անդլ. նաւատորմը անոնց մասին ուեւէ նորութիւն չուներ, «Կէօպէն» և «Պրէսլաուս» յաջողեցան Ղրանքքէն դուրս ելլել և ուղղուիլ դէպի Եգէական։

Մինչ «Կլաուչէթթր» չատ ուշ միայն կրցաւ դէպքը հաղորդել բրիտանական նաւատորմին, որ Ադրքանական բերանը համախմբուած էր՝ կարծելով թէ Աբդուլ-Համիտի նաւահանգիստները պիտի ապաստանին գերմանական զրահաւորները։

Հակառակ «Կլաուչէթթր»ի հեռագրին, անդլ. նաւատորմի հրամանատարը չի կրցաւ գնահատել կացութիւնը և կարծեց թէ վերջնականապէս իր ձեռքը ինկած են գերման զրահաւորները, քանի որ Տարտանելի նեղուցը դոց պիտի գտնեն իրենց առջեւ։

Այս սխալ տեսակէտէն առաջնորդուած, անդլ. նաւատորմի հրամանատարը քանի մը ժամ յետոյ միայն սկսաւ հետապնդել իր թշնամին, որ արդէն բաւական ժամանակ չահած էր։

«Կլաչուէթթր» սակայն հակ վայրկեանին հեռագրած

էր «Կէօպէնի և «Պրէսլաուս»ի, որոնց հետ հանդիպում բռնաւած էր Ճանթականի մէջ, բայց չէր կրցած ուեւէ յաջողութիւն ձեռք բերել, որովհետեւ իրմէ չատ աւելի արագընթաց էին իր հակառակորդները։

Մինչ թրքական ջուրերուն մէջ այս կարեւոր դէպքերը տեղի կ'ունենային, Գալաց մէջ ո՛չ ոք տեղեակ էր իրական կացութեան։ Գերման դեսպան Վանկենհայմը միայն տեւական կերպով հաղորդակցութեան մէջ էր Ծովակալ Ջուխոնի հետ և անձնուիրեան պահեր կ'ապրէր, վախնալով որ Անգլիացիներուն ձեռքը կ'իյնան Գերմանիոյ երկու կարեւոր մարտանաւերը։

Գերման դեսպանատունը «Փօրթօվատա» անունն ընդունող մը ուներ Վոսփորի մէջ։ Այդ չոգենաւին անթելին միջոցով էր որ վանկենհայմ յաջողեցաւ հետեւեալ կարեւոր հրամանները տալ Ծովակալ Ջուխոնի.

«Անմիջապես որ Տարտանելի ճեղուցը հասնիք, վար առէք գերման դրօշը եւ անոր տեղ բրիտանական դրօշ պարզեցէք, որովհետեւ այդ վայրկեանին սկսեալ օսմ. նաւատորմին մաս կը կազմեն Կէօպէնը ու Պրէսլաուն»։

Վայրկեանի ապաւորութեան մը արդիւնք չէր գերման դեսպանին այս հրամանը։ Եւ արդէն դեսպանը երբեք չպիտի համարձակէր նման ծանրակշիռ պատասխանատուութիւն մը ստանձնել, եթէ նախապէս չհաստատուէր անոր ճշմարտութեան մէն։

Վանկենհայմի հեռագիրը կը հաստատէ սերթ Թ, Փոթամի կայսերական թագուհուհին նախատեսած

էր այս պարագան և հարկ եղած լիազօրութիւնը աջուած՝ Պոլսոյ իր դեսպանին։

Այսպէս, Թրքական դրօշ պարզելով և թրքական նաւատորմին մաս կազմելով, «Կէօպէն» և «Պրէսլաու» այլեւս ենթակայ չէին միջազգային դաշինքներու արգելքին, և ազատօրէն կրնային նեղուցէն անցնիլ՝ իբրեւ՝... Թրքական մարտանաւեր։

Այս առիթով պէտք է խոստովանիլ սակայն թէ, վանկէնհայմ դիտցաւ ճարտարօրէն չահագործել կարգմը դէպքեր, որոնք մօտէն կը չահագրգռէին Թուրքիոյ հանրային կարծիքը։

Այդ դէպքերուն մէջ կարեւոր տեղ մը կը գրաւէ Անգլիա ապստրաւած երկու Թրքական ըրահաւանութիւնը։

Երբ պատերազմը ծագեցաւ, Թուրքիա անգլիական նաւահանգիստներուն մէջ ունէր երկու «արէթնօթ»ներ (Սուլթան Օսման և Բէչաիյէ), որոնց չինուելիքը ապահովուած էր այդ մարտանաւերուն, որոնց վրայ կապած էր այդ մարտանաւերուն, որոնց վրայ ժողովրդական նուիրատուութիւններով։ Նաւատորմի Ընկերութիւնը (Ջօնսմա Ճեմիյէթի) նուիրատուաբերումի դիմած էր ամէն տեղ և յաջողած էր վճարել վերջին մասնաւոր ճարներն անգամ։ Եւ երբ Թուրք նաւաշներ Անգլիա գացած էին արէթնօթները Պոլիս բերելու համար։

Ճիշդ այդ միջոցին սակայն վրայ հասաւ պատերազմը, և Անգլիա բրիտանական ծովակալութեան տրամադրութեան տակ դրաւ Թուրքիոյ համար չինուած արէթնօթները՝ առանց վերադարձնելու վճարուած 5 միլիոն անգլիական ոսկին։

Անգլիոյ այս ընթացքը խիստ անդորրած ազատութիւն գործնց Թուրքիա և հանրային կարծիքին

պայթյոյթ պատճառեց։ Վանկէնհայմ, անմիջապէս օգտագործեց այս անակնկալ առիթը և Թուրքիոյ զեկավարներուն հասկցուց թէ Գերմանիա, իբրեւ հաւատարիմ բարեկամը Օսմ. կայսրութեան, կ'ուզէ գտնել այդ ազօրէն յափշտակութիւնը։

Պետութեան վարիչներուն և հանրային կարծիքին այս հոգեկան վիճակին մէջ խիստ նպաստաւոր ընդունելութիւն գտաւ Վանկէնհայմի առաջարկը։

Անմիջապէս զրոյց եղաւ թէ, Թուրքիա գնած է «Կէօպէն»ն ու «Պրէսլաու»ն, որոնք Օսմանեան՝ նաւատորմին միացած էին՝ Անգլիոյ կողմէ գրաւուած երկու արէթնօթներու տեղ։ Զրոյցները հետզհետէ պաշտօնական բնոյթ առացան, ու այն օրը, երբ գերման նաւերը Տարտանէլէն ներս կը մտնէին, «Իգտամ» հակայական խորագիրներու տակ պաշտօնական տեղեկագիր մը կը հրատարակէր այդ «գնումի» մասին, զոր կ'որակէր Կայսերական կառավարութեան մեծ յաղթանակը։

Այսպէս, անվերադարձ կերպով նեղուցէն ներս կը մտնէին գերման զրահաւորները, կրկնակ օգուտներ ապահովելով Պերլինի կառավարութեան։ Նախ, Գերմանիա, գրեթէ բոլոր ինքնիքը բարեկամ—եթէ ոչ գինակից—կը դարձնէր Թուրքիոյ։ Երկրորդ փախուստի և փրկութեան ապահով ճամբայ մը կը գտնէր իր երկու մարտանաւերուն համար, որոնք «Եաւուզ» և «Միտիլի» անուններով մկրտուած՝ պիտի կարենային տեւականօրէն Թրքական ապահով ջուրերուն մէջ մնալ՝ Թուրք դրօշին պաշտպանութեան տակ։

Անմիջապէս որ մարտանաւերը Պոլիս հասան, Թուրք նաւաշներ զետեղուեցան անոնց մէջ, առանց սակայն դուրս հանելու գերման նաւաշները, որոնք չարունակեցին իրենց գործօն ծառայութիւնը։ Եւ յարմարելու համար իրենց Թուրք պաշտօնակիցնե-

էր այս պարագան և հարկ եղած լիազօրութիւնը աբուած՝ Պոլսոյ իր դեսպանին։

Այսպէս, քրքական դրօշ պարզելով և քրքական նաւատորմին մաս կազմելով, «Կէօպէն» և «Պրէսլաու» այլևս ենթակայ չէին միջազգային դաշինքներու արգելքին, և ազատօրէն կրնային նեղուցէն անցնիլ՝ իբրև՝... քրքական մարտանաւեր։

Այս առիթով պէտք է խոստովանիլ սակայն թէ, վանկէնհայմ գիտցաւ ճարտարօրէն չահագործել կարգ մը դէպքեր, որոնք մօտէն կը չահագրգռէին Թուրքիոյ հանրային կարծիքը։

Այդ դէպքերուն մէջ կարեւոր տեղ մը կը գրաւէ Անգլիա ապստրաւած երկու քրքական զրահաւանրնեռու խնդիրը։

Երբ պատերազմը ծագեցաւ, Թուրքիա անգլիական նաւարաններուն մէջ ունէր երկու «արէթնօթ»ներ (Սուլթան Օսման և Բէշմաիյէ), որոնց չինուածքին մեծ մասը ապահովուած էր ժողովրդական նուիրատուութիւններով։ Նաւատորմի Ընկերութիւնը (Ջօնանմա Ճէմիյէթի) նուիրատուաքուժի դիմած էր ամէն տեղ և յաջողած էր վճարել վերջին մանաւանդ ճարներն անգամ։ Եւ երբ Թուրք նաւաղներ Անգլիա գացած էին արէթնօթները Պոլիս բերելու համար։

Ճիշդ այդ միջոցին սակայն վրայ հասաւ պատերազմը, և Անգլիա բրիտանական ծովակալութեան տրամադրութեան տակ դրաւ Թուրքիոյ համար չինուած արէթնօթները՝ առանց վերադարձնելու վճարուած 5 միլիոն անգլիական ոսկին։

Անգլիոյ այս ընթացքը խիստ անդպատ ապստրութիւն գործեց Թուրքիա և հանրային կարծիքին

դէմ։ Պատճառեց։ Վանկէնհայմ, անմիջապէս օգտագործեց այս անակնկալ առիթը և Թուրքիոյ վերաբերումն հասկցուց թէ Գերմանիա, իբրև հաւատարիմ բարեկամը Օսմ. կայսրութեան, կ'ուզէ գթամանել այդ ազօրէն յափշտակութիւնը։

Պետութեան վարիչներուն և հանրային կարծիքին այս հոգեկան վիճակին մէջ խիստ նպատակաւոր ընդունելութիւն գտաւ Վանկէնհայմի առաջարկը։

Անմիջապէս զրոյց եղաւ թէ, Թուրքիա գնած է «Կէօպէն»ն ու «Պրէսլաու»ն, որոնք Օսմանեան՝ նաւատորմին միացած էին՝ Անգլիոյ կողմէ գրաւուած երկու տրէթնօթներու տեղ։ Զրոյցները հետզհետէ պաշտօնական բնոյթ ստացան, ու այն օրը, երբ Գերմանի նաւերը Տարտանէլէն ներս կը մտնէին, «Իգտամ» հակայական խորագիրներու տակ պաշտօնական տեղեկագիր մը կը հրատարակէր այդ «գնում»ի մասին, զոր կ'որակէր Կայսերական կառավարութեան մեծ յաղթանակը։

Այսպէս, անվերադարձ կերպով նեղուցէն ներս կը մտնէին գերման զրահաւորները, կրկնակ օգուտներ ապահովելով Պերլինի կառավարութեան։ Նախ, Գերմանիա, գրեթէ բոնի ինքզինքը բարեկամ—եթէ ոչ գինակից—կը դարձնէր Թուրքիոյ։ Երկրորդ փախուստի և փրկութեան ապահով ճամբայ մը կը գտնէր իր երկու մարտանաւերուն համար, որոնք «Եաւուզ» և «Միտիլի» անուններով մկրտուած՝ պիտի կարեւոր տեւականօրէն Թրքական ապահով չսրերուն մէջ ձեռք՝ Թուրք դրօշին պաշտպանութեան տակ։

Անմիջապէս որ մարտանաւերը Պոլիս հասան, Թուրք նաւաղներ գետեղուեցան անոնց մէջ, առանց սակայն դադրա հանելու գերման նաւաղները, որոնք չարունակեցին իրենց գործօն ծառայութիւնը։ Եւ յարմարելու համար իրենց Թուրք պաշտօնակիցնե-

րուած, անոնք ալ ակռան կարմիր ֆէս կրել՝ գերման ծովայիններու գլխարկին փոխարէն։

Գոլսոյ ամերիկեան դեսպան Հէնրի Մօրկընթաու իր «յիշատակներ»ուն մէջ կը պատմէ.

«Ոչ մէկ խելացի մարդ խաբուեցաւ զրահաւորներու այդ առուծախէն։ «Գէօպէն»ը և «Պրեսլաուս»ն կրնային անուն փոխել, և գերման նաւաստիները կընային ֆէս կրել, բայց ամենքս ալ, առաջին իսկ վայրկեանին, այն դիտակցութիւնը ունէինք թէ, հնդիկ մըն էր այդ վաճառուժը։ Անոնք որ տեղեակ էին երկրին ելմտական կացութեան, չէին կրնար հաւատալ թէ, Թուրքիա իրապէս գնած կրնար ըլլալ այդ նաւերը։

Վանկէնհայմ միշտ «մեր նաւերը» կը յորջորջէր զանոնք։ Գալով Թալէաթ պէյի, օր մը երկաթօրէն ինծի բացատրեց թէ, իրենց չէին վերաբերեր անոնք։

«Գերմանները այդպէս կը ձեւացնեն, բայց ան ինծի. ամէն պարագայի մէջ, մեր մտքին եռ չատ գոհ եմ, որ անոնք հոս գտնուին, օրավհետև, Գերմանները յարթեն պատերազմին մէջ« այլեւս անոնց մասին պիտի չխոսինք։ Իսկ երբ պատուին, պիտի չկարենան զանոնք մեր ձեռքեն առնել»։

Ամերիկեան դեսպանին այս հաւատացումէն կը հետեւի թէ, Օսմանեան պետութեան վարիչները, հոգ չէ թէ իրարմէ տարբեր նկատումներով, հաչտուած էին գերման զրահաւորներու գնուելուն դաղափարին հետ։

Հակառակ այս բոլորին, վարչապետ Սայիտ Հալիմ փաշա դաշնակից դեսպաններու բողոքներուն կը պատասխանէր՝ հաւատացնելով թէ «Եաւուզ»ն ու «Միթիլլի»ն Գերմանիոյ չէին պատկաներ, այլ մաս կը կազմէին ազգային նաւատորմին։

Ք. Մօրկընթաու, այս մասին չանկիան պատմած

թիւն մը կ'ընէ իր յիշատակներուն մէջ։

«Գէօպէն» օր մը վաղորդ եւաւ և Մարմարայի ռազմանաւատորմիղին (Գէօյիւք Տերեի առջեւ։) Սպաներն ու նաւաստիները կամրջակին վրայ չարաչարան՝ թշնամի դեսպանին մինչ դէմը։ Հանդիսաւորապէս հանեցին իրենց ֆէսերը, և անոնց տեղ գրին գերմանական գլխարկները։ Նաւապետութիւնը նաւատեղ Տօյչլանտ իւպէր ալլէս (Գերմանիա ամէն բանէ վեր) քայլերգը և Ցի վախթ տի Ֆլակ (Գահակալութիւն Հանդիսաւոր վրայ) ազգային երգը։ Նաւաստիները խմբերդով կը մտնէին այս երգերուն։ Այսպէս, քանի մը ժամ ցայգանաւազ հրամցնելէ յետոյ գերմանական գեսպանները հանեցին գերմանական գեսպանները, և կրկին գրին իրենց ֆէսերը։ Աւելի յետոյ «Գէօպէն» վերջապէս խարխափը և ցուռկը հարաւ գարձնելով վերագարձաւ իր կայանը՝ մինչ ռուս գիւանագէտներն ակնկալին սպասելով Ք՝արձագանգեր գերմանական առաջարկներուն դրած ձայնը։

Գերման նաւաստիներուն այս ցոյցը մեծ վրդովմունք պատճառեց գեսպաններուն, մասնաւորաբար մեծապէս դէմ դաշնակից պետութիւններու դեսպանները, որոնք հաւատացած դիմում մը կատարեցին Մեծ Եզարքային մօտ՝ բացատրութիւններ պահանջելու համար անկէ։

Դժբախտաբար մինչեւ այսօր սպասին որոշ կերպով յայտնի չէ թէ Սայիտ Հալիմ փաշա ինչ պատասխան տուաւ դեսպաններուն։ 1918ի գիւղատարին յետոյ Օսմ. երիտթուրքական ժողովը պատերազմի մասնակցութեան իրաւունքը լուսաբանելու համար քննութեան մը ձեռնարկեց թէեւ, բայց կարելի չեղաւ մուտք ծածան կարեւոր կէտերը լուսաբանել,

որովհետեւ գլխաւոր ընդդիմադիրները մեծ մասը հեռացած կին երկրէն։ Այս պայմաններուն մէջ կարելի չեղաւ խորացնել քննութիւնները եւ մինչեւ այսօր որոշ կերպով լուսաբանուած չեն շատ մը կողմեր կէտեր։

Ընդհակառակը, քննութիւնները հաստատած են թէ դահլիճի անդամներուն մեծամասնութիւնը տեղեկութիւն անգամ չունէր դէպքերէն։

Հանրապետ Շինութեանց Նախարար Ջիւրիւք Սուլթա Մահմուտ փաշա, ե Ներքին Գործոց Նախարար Մէհմէտ Ալի պէյ օրինակ, յայտարարած են թէ ոեւէ տեղեկութիւն չունէին անցուդարձերէն, և թէ երբ Նախարարաց Խորհուրդին մէջ բացատրութիւն պահանջին պատերազմական նախարարէն, այս վերջինը հանդիսաւոր կերպով հաստատել խուսափող ակնպատասխանը տուած էր։

«Ջինուորական իշխանութիւնները մինչեւ այսօր ո եւ է գործունէութիւն չեն ունեցած՝ առանց դահլիճին հաւանութիւնը առնելու։»

Իսկ եթէ հաստատենք դէպքին Մօրկընթաւի, քննիչը շատ աւելի ծանրակշիռ բոյթ ստացած էր Նախարարաց Խորհուրդին մէջ, ուր Մեծ Եզարքոսն ու Ծովային Նախարար ձէմալ փաշա յայտնապէս դէմ արտայայտուած էին գերման զրահաւորներու «գընումի»ին։

«Զրոյց չըլլցաւ թէ, ի՛նչ պ. Մօրկընթաւ, Նախարարաց Խորհուրդի այն նիստին մէջ, ուր գերման զրահաւորներու «գնումի»ի որոշումը արուեցաւ, տարակարծութիւններ ծայր նախարարներու միջեւ։ ի՛նչեւ թէ, Մեծ Եզարքոսն ու Ծովային նախարարը ընդվզած էին այդ «չնչնում» գնումին դէմ, և պահանջած՝ որ ան իրական ըլլայ։ Գիմաքանութիւնը իր

բարձրագոյն կէտին հասած ըլլալով, ենվէր, որ Գերմանիոյ գործիքն էր, յայտարարած էր թէ գործնականապէս իրականացուցած է արդէն այդ գնումը։ Իր յայտարարութեան յաջորդող լուսաբեան մէջ, այդ եռիտասարդ Նափոլէոնը, տարբանակը հանած և սեղանին վրայ գրած է ըսելով.— «եթէ հոս կայ մէկը որ կը փափաքի ընդդիմախօսել այս գնումին, պատրաստ են անոր պատասխանելու»։

Յայտնի չէ թէ ո՛ր տեսիլան վաւերական է այս մանրավէպը։ Իրականութիւն է սակայն որ, այդ թուականէն սկսեալ Օսմանեան Նաւատորմը կանգներ Գերմանիոյ հրամանատարութեան ձեռքը՝ քանի որ Նաւատորմի Ընդհ. Հրամանատար կը կարգուէր Փովսկալ Զուխօնը։ «Կէօպէն» և «Պրէսլաւ» թուրքէ գերման սուժերուն գործնապէս կազմակերպէին Սեւ Ծովի գերակշռութիւնը և գերման ծովային իշխանութեան դիւրութիւն կ՝ընծայեին՝ ի հարկին ճնշում բանեցնելու Թուրքիոյ վրայ։

Գերմանիա հաշիւով՝ քայլ կը նետէր ամէն մարզի մէջ։ Օսմանեան Պետութեան ծովային սուժը ձեռք ձգելէ շատ առաջ, ան անուղղակի կերպով՝ իշխած էր նաև ցամաքային բանակին չնորհիւ Լիման Ֆոն Զանտէրս փաշայի նախագահութեան տակ գործող գերմանական զինուորական մարմինին։

Ասկէ շատ ամէն ըգիչեր եւրոպական ճնպընթացը պերլինէն ոլիս կը փոխադրէր զինուորական և ծովային մասնագէտներ, որոնց թիւը չուռուվ հասաւ 3800ի։

Այն միջոցին երբ «Կէօպէն» ու «Պրէսլաւ»ն ոլիս կը հասնէին, Օսմանեան Պետութեան մայրաքաղաքին մէջ գոյութիւն ունէր անգլիական ծովային պատուիրակութիւն մը, գլխաւորութեամբ ծովակալ Լիմփըսի որ անմիջապէս եռ եռմբռւեցաւ անձայն,

անշշուկ:

Անգլիական պատասխրակութեան մեկնումէն յետոյ, Գերմանները ձեռք անցուցին անգլիական «Արմըթրօն Ինա Վիքըրս» ընկերութեան նաւարանը, ու գերման մասնագէտներ սկսան նորոգել Թրքական մեծ ու պզտիկ մարտանաւերը՝ պատերազմելու վիճակի մէջ դնելով զանոնք:

Այսպէս, Գերմանիա յամր քայլ վստահ քայլերով պատերազմ կը դարբնէր Թուրքիոյ մէջ, առանց մտահոգելու դաշնակից դեսպաններու ներկայութենէն:

Արդարև, անոնց աչքին առջեւ, Գերմանները սկսան ամրացնել Տարտանէլի նեղուցը՝ պատրաստ դանուելու համար գաշնակիցներու կոմմէ սեպի ունենալիք ոեւէ յարձակումի դէմ: Այս սենդպին գործունէութեան հետեւանքով, պատահեցաւ անխուսափելին. և Սեպտեմբեր 27ին, Տարտանէլի նեղուցը փակուեցաւ պաշտօնապէս:

Լիման Ֆոն Զանտերս փաշայի հրամանին, այս պատմական դէպքը սեպի չունեցած է հետեւեալ պարագաներու առիթ.

«Թրքական Թորփիլահալած մը անցած իր Տարտանէլէն և փորձած եգէական մտնել»: Անգլիական մարտանաւերը սակայն, որ նեղուցին բերանը պահակ կը սպասէին, կեցուցած և խուզարկած էին Թորփիլահալածը, որ իր մէջ գերման նաւաստիներ կը պարունակէր: Անգլիացի ծովակալը Թույլ չէր տուած որ Թորփիլահալածը իր ճամբան շարունակէ, և հրամայած էր որ հոս գտնուայ: Համակերպելով այդ հրամանին, Թորփիլահալածը վերադարձած էր Տարտանէլ և խնդիրը պարզած Տարտանէլի ամրութեանց ընդհանրամատար Զօրավար Վէպեր փաշայի: Գերմանացի Զօրավարը, Անգլիոյ այս քաղաքական փոխադարձելու

համար հրամայեց անմիջապէս փակել նեղուցը:

Վէպեր փաշայի հրամանը գործադրուեցաւ իսկոյն և 30 վայրկեան յետոյ, ականներ և ցանցեր զետեղուած էին նեղուցին մէջ և մարած էին փարոսներու լոյսերը՝ ամբողջ աշխարհի յայտարարելով թէ ո՛ և է նաւ չի կրնար մտնել Տարտանէլէն:

Սայիտ Հալիմ փաշայի դահլիճը, այս անգամ ալ անակնկալի եկած էր, և դէպքէն յետոյ միայն տեղեկացած էր իրականութեան:

Անգլիական դեսպան Սըր Լուի Մալէթ իր միւս պաշտօնակիցներուն հետ անմիջապէս ներկայացաւ Մեծ Եպարքոսին, բացատրութիւն պահանջելու համար անկէ: Այն պահուն երբ դեսպանները Բ. Դուռը կը հասնէին, Նախարարաց Խորհուրդը արտասովոր նիստ կը գումարէր, և կը խորհրդակցէր օրուան խնդրին՝ Տարտանէլի փակումին մասին:

Սայիտ Հալիմ փաշա ստիպուեցաւ խոստովանիլ թէ ճիշդ էր նեղուցին փակման լուրը և առանց պատասխան գտնելու դաշնակից դեսպաններու բազմաքին հրաժեշտ առաւ և անոնց ղրկեց ելմտական նախարար Ճավիտ պէյը, որ յայտարարած է թէ, «Դահլիճին համար ալ անակնկալ մըն էր խնդիրը, որուն մասին ճիշդ այդ պահուն կը վիճաբանէր»:

Մինչ դահլիճն ու դեսպանները անակնկալի եկած էին այսպէս Սուլթանը, որուն առորագրութիւնը անհրաժեշտ էր նեղուցը փակելու համար, տեղեկութիւն անգամ չունէր անցուդարձերէն:

Հետագայ դէպքերը ցոյց տուին թէ, դահլիճը իրական ոչ մէկ զօրութիւն և հեղինակութիւն ունէր քանի որ չէր կրցած Տարտանէլը վերաբանալու ստիպել գերմանացիները: Այս կացութեան հետեւանքով

ետն մեծագոյն մասի ընթացքին սառերով պաշարուած
կը Ձայ Ակէ զատ ան Ռուսիոյ կեդրոնին հետ կապ-
ուած է միակից երկար երկաթուղիով մը, ինչ որ մեծ
դժուարութեան կը մատնէ հաղորդակցութիւնները։
Նոյնքան անօգտագործելի կը երթորդ ելքը՝ Նաղա-
ղականի վլատիվոստոք նաւահանգիստը, չոր նոյնպէս
սառնապատ վիճակի մէջ կը գտնուի տարուան երկու
ամիսներուն և որ կեդրոնին հետ կրնայ հաղորդակ
ցիլ 5000 մղոն երկարութեամբ սիպերիական գրեթէ
նախնական երկաթուղիով։

Ինչպէս կը տեսնուի, Ռուսիոյ երկաթ գլխաւոր
ծովային ելքերը անգործածելի կը դառնային մանա-
ւանք պատերազմի չրջանին։ Կը մնար միայն չորրորդ
և վերջին ճամբան. որ անթազդատելիօրէն անվտանգ
էր և որ հաղորդակցութեան անմիջական դիւրու-
թիւններ կ՚ունէր Ռուսիոյ սրտին հետ։ Այդ նեղ գօտին
Տարատանէլն էր, որուն 180 միլիոն ժողովուրդներու
արդիւնաբերութեան պաշարները կը հոսէին Եւրո-
պա։ Տարատանէլը առեւտրական մայր երակն էր Ռու-
սիոյ, որ իր արտածումներուն և ներածումներուն
90 0/0ը կը կատարէր այդ ճամբով։

Քրիմեան միակ ազատով գօտին փակելով,
Գերմանիա անտեսական և զինուորական բուռն հար-
ուած մը տուած կ՚ըլլար Ռուսիոյ, զայն կղզիացնելով
աշխարհէն։

Յափտնելով ռուսական արմատին արտածումը,
Գերմանիա Ռուսիան զրկեց երեւմտեան ուժէն, որ
եական պայմաններէն մէկն է յաջողութեան։ Եւելի
կարեւորը սակայն զինուորական հարուածը եղաւ, ո-
րովհետեւ Տարատանէլի փակումով, դաշնակիցներուն
համար անկարելի դարձաւ զինք և ռազմանիւթ հասց-
նել Ռուսիոյ, որու կացութիւնը յուսահատական եր,
ինչպէս տեսանք ասկէ առաջ։

չորս տարի չարունակ փակ մնաց Տարատանէլը՝ թատր
հանդիսանալով զինուորական և նաւային գործողու-
թիւններու։

Տարատանէլի փակումը ամենէն աւելի անմիջակա-
նօրէն ազդեց Ռուսիոյ ընդհ. կացութեան վրայ։ Այս
կարեւոր անցքին փակումով ռուսական հսկայական
կայսրութիւնը կղզիացաւ եւ իր դաշնակիցներէն և
տրի մը յուսոյ պատճառ եղաւ Ռուսիոյ պարտա-
թեան, որ նպաստեց յեղափոխական շարժումի բրա-
կանացումին։

Ռուսիա, հինէն ի վեր մեծ կարեւորութիւն կու-
տար նեղուցներու խնդրին, որովհետեւ կայսրութեան
ազգային հետ կապ ունէր ան։ Այդ պատճառով էր
արդէն որ դաշնակիցներու հետ կատարուած բանակ-
ցութեանց ընթացքին ան միշտ աւագ կարեւորու-
թիւն տուած էր նեղուցներու հարցին։ Դաշնա-
կիցներ, Ռուսիան օրաշահելու համար, սկիզբը հա-
ւանութիւն յայտնած էին անոր պահանջներուն և ինչ
իսկ տարապրած էին նեղուցներու և Գալոյ համա-
ձայնութիւնը, որմէ խուսափելու հնարքներու մասին
կը մտածէին հիմա։

Նիքօլա թարը և մեծ գուքսը, քանիցս դիմած
էին դաշնակիցներուն՝ պարզելով Ռուսիոյ աչխար-
հագրական չքնաղ անձնատուր կացութիւնը։ Արդարև,
քարէտը ցոյց կուտայ ըլլել, ռուսական հսկայական
կայսրութիւնը՝ ծովային չորս ելքեր միայն ունի
աշխարհի հետ հաղորդակցելու համար Պաշարդիմի
պարագային սակայն այդ ճամբաներն ալ գրեթէ անօ-
գուտ կը դառնային, քննչպէս պատահեցաւ մեծ պա-
տերազմին։

Առաջին ելքը Վլատիվոստոքի ճամբան, փակուած էր
գերման նաւատորմիղի կողմէ։ Երկրորդը Արխանգելն
է, Սպասուցեալ Ովկիանոսի նաւահանգիստը, որ տար-

Տրուած ըլլալով այս հակայական արդիւնքները, դիւրաւ կարելի է ըմբռնել թէ ինչո՛ւ համար Գերմանները այնքան մեծ կարեւորութիւն կուտային Տարտանելի խնդրին և նոյնիսկ կը համարձակէին կատարուած իրողութեան մը առջեւ դնել Թուրքիան։

Այս անգամ ալ, Գերմանիոյ հաշիւները ճիշդ ելան և Տարտանէլի փակումը մեծ չուարթումի մատնեց Ռուսիան, որ սկսաւ վլատիվոստոքի և Արխանկելի հեռաւոր ելքերուն ջմիայն վստահիլ, եւ դէպքերը տեղի կ'ունենային այն չրջանին, երբ Ռուսիոյ մէջ գինուորները զէնք և ռազմանիւթ չունէին՝ նոյնիսկ ինքնապաշտպանութեան համար։

Արդարանալի ըլլայ կամ ո՛չ, պէտք է խոստովանիլ թէ Տարտանէլի փակումը փայլուն յաղթանակ մը եղաւ Գերմանիոյ համար, որ ի՛նքզինքին չերջանէն սկսեալ թուրք բանակն ու նաւատորմը ձեռք անցնելով յարմար վայրկեանին փակեց նեղուցը՝ անչարժութեան մատնելով իր ամենէն մեծ թշնամիներէն մէկը։

Նեղուցի փակումէն յետոյ, տարօրինակ տեսարան մը պարզեց Գալլոյ նաւահանգիստը։ Ռուսական, առեւմտեան և պուլկարական առեւտրական նաւեր խառնիխուռն էին հոն, որովհետեւ չէին կրնար ուղիի հեռուն երթալ։ Եւ որովհետեւ կացութիւնը տակաւին չէր պարզուած և յոյս կար թէ, Օսմ. կառավարութիւնը պիտի յաջողէր նեղուցը վերաբանալ։ Սեւ Ծովէն, հասած այդ բազմաթիւ նաւերը գրեթէ ամիս մը Գալլոյ առջեւ սպասեցին՝ դժուարութեան մատնելով «Շիրքէթի Հայրիէ»ի չոգենաւերը, որոնք մեծ դժուարութեամբ կրնային ճամբայ դնել օտար նաւերու բազմութեան մէջէն։

Ամիս մը յետոյ Յունական, բոլոր նաւերը իրենց նաւահանգիստները վերադարձան՝ ամայացնելով վաճառանոցները, որոնք չորս տարի օտար նաւ չտիրեցկալեցին։ Բայց վկայ եղան պատմութեան ամենէն եղերական դէպքին, որ կը կոչուի՝ ՏԱՐՏԱՆԷԼԻ ԳԱՑԵՐԱԶԳ։

ԺԷ

ՕՏԷՕԱՅԻ ՌՄԲԱԿՈՇՈՒՄԸ

Նեղուցներու փակումը թէեւ կատարուած իրողութեան մը առջեւ դրած էր Թուրքիան, բայց այս վերջինը տակաւին վարանումի մէջ էր՝ պատերազմի մասնակցութեան խնդրին մասին։ Նոյնիսկ, դաշինքի անդամներուն մէջեւ լսուէլ տարակարծութիւններ գոյութիւն ունէին, և չտեսը կը սպասային հրաժարիլ՝ պատերազմի մասնակցութեան գործակալին։

Այս կարգէն էին մասնաւորաբար մեծ եպարքոս Սայիտ Հալիմ փաշա, ելմտական նախարար Ճավիտ պէյ, հանրօգուտ չինութեանց նախարար Զիւրիւքսուլու Մահմուտ փաշա (Զէրքէզ), առեւտրական և երկրագործական նախարար Գուրթաճի էֆ. (քրիստոնեայ արաբ) և թղթատարական ու հեռագրական նախարար Պ. Ոսկան Մարաթիեան։

Երբ պատերազմը եղելութեան, վերը յիշուած նախարարները անմիջապէս գործադրեցին իրենց դաւանութիւնը և հրաժարեցան գահիճէն։ Մեծ եպարքոսը միայն չարաճակեց իր գաշտօնը, որու փառ-

քերէն մեծ հաճոյք կը ղեր և չէր ուզեր զրկուիլ անկէ։

Փակադիծի մէջ յիշեցինք այս պարագան, ցոյց տալու համար թէ, հակառակ Գերմանիոյ չանգերուն Թուրքիա տակաւին անձնատուր չէր եղած և դաշինքի անդամներն անդամ հակառակ էին պատերազմի մտնելու։

Յարաձնէլի փակուժէն յետոյ տեղի ունեցած մարնին կտրեալոր գեզքը եզաւ «զօրքերի իւլտիմատում»ներուն չնչումը, որ տեղի ունեցաւ Հոկտեմբեր մէկին։ Հակառակ դեսպաններուն բողոքներուն, գաղիքը կորովի քայլ մը ցոյց տուաւ այդ խնդրին մէջ։ Իրականին մէջ, օտար դեսպաններու ազդեցութիւնը չտար կորանցուցած էր իր հմայքէն և Օսմ. Կառավարեան նոր վարիչները զրեթէ կարեւորութիւն անդամ չէին տար անոնց բողոքներուն, զորս ձեւականութիւն կամ ցոյց կը նկատէին յաճախ։

Ասոր փոխարէն սակայն, հետզհետէ կը զօրանար Գերմանիոյ ազդեցութիւնը։ Մանաւանդ նեղուցներու փակումէն յետոյ տնդհատ գործունէութեան մը լծուելով դեսպան վանկենհայմ, ի գին ամէն բանի Թուրքիան մղելու համար ընդհ. պատերազմին մէջ։

Ձորեքշաբթի պատրաստուած դէպքերը մեծապէս դիւրացուցին Գերմանիոյ ծրագիրներուն իրականացումը։ Ծովի քէ ցամաքի վրայ, գերման իշխանութիւնները ամէն հիւղ կը թափէին դրացի պետութիւններու և Թուրքիոյ միջեւ ջինակալ վէճեր առեղծելու համար։ Այս նպատակին ծառայեցուցած, ծովակալ Ջուլեօն ռազմափորձի համար յաճախ Սեւ Ծով կը զրկէր «կէօպէն»ն ու «Գրէօլաուս»ն, յուսալով որ ռուսական նաւատորմը անոնց վրայ կը յարձակի և պատերազմ կը յայտարարէ։

Միւս կողմէ, պարսկական և կովկասեան ճակատներուն վրայ պատահական ընդհարումներ տեղի կ'ունենային թրքական և ռուսական սահմանապահներու միջև։ Այս բոլորին զատ, Հոկտեմբեր 10ին ընդհարումներ կը կատարուեր Երկուստակ։ Հոկտեմբեր 20ին օրինակ, խումբ մը պէտէվիներ սահմանը անցնելով կռիւի բռնուած էին անգլիացի զինուորներու հետ։

Անգլիական դեսպան Սըր Լուի Մալէթ այս մասին յաճախ բողոքած էր վարչապետին, որ սակայն համար «եգիպտական սահման» գոյութիւն չունէր։ Սայիտ Հալիմ փաշա այսպէսով հասկցնել կ'ուզէր թէ, կառավարութիւնը Օսմ. պետութեան մաս կը նկատէ Եգիպտոսը, և թէ Թուրքիա առժամակայ կը նկատէ անոր կողմէ կ'ուզուցներ թէ. խնդիրը ծանրակշիռ բնոյթ չունէր։ Ընդհակառակը. կ'ըսէր ան, զմինք սիրեցնել Թերակղզիին վրայ խռովներ, կը չինենք՝ անգլիոյ հետ պատերազմի մը հաւանականութիւններ նկատի առնելով։ Անգլիացիները սակայն կ'ուզէին քանդել այդ խռովները իսկ պէտէվիները զրեթէ միշտ կ'ընդդիմանային Անգլիացիներու այդ կարգի ձեռնարկներուն։

Հակառակ այս պաշտօնական բանաձեւին, իրականին մէջ գինուորական գործողութեանց պատրաստութիւնները մեծ թափով առաջ կը տարուէին բոլոր սահմաններուն վրայ։ Գերման իշխանութիւնները յայտնապէս հիւղ կը թափէին, ի գին ամէն բանի դրացիներուն հետ վէճի բռնուելու համար։

Այս հոգեբանական վայրկեաններուն մէջ, Գերմանիոյ կողքին պատերազմի մտնելու գայթակղութիւնը հետզհետէ հոլ կը գտնէր պետական շրջանակներուն

մէջ։ Իսկ Գերմանիա ամէն վայրկեան նոր հորիզոններ կը պատկերացնէր Օսմ. կայսրութեան վարիչներուն առջեւ, վառ պահելու համար անոնց փառասիրութիւնները։

Թալէաթ փաշա, իր յիշատակներուն մէջ հետեւեալ կերպով կը նկարագրէ կացութիւնը։

«Այդ շրջանին, Սայիտ Հալիմ փաշա իր մօտ հրաւիրեց ընվեր փաշան, Հալիլ պէյը և ինծ (Թալաթ)։ Մեծ եպարքոսը հաղորդեց մեզի թէ, կերման գեսպան վանկենհայմ Պերլինի կառավարութեան անունով հաւատար պայմաններով Գերմանիոյ հետ դինակցութիւն առաջարկած է Օսմ. Պետութեան։»

Թալէաթ փաշա իր յիշատակները կը շարունակէ՝ հետեւեալ խորհրդածութիւնները ընելով.

«Մեծ եպարքոսին ներկայացուցած առաջարկը լրջօրէն քննութեան առնուեցան, բոլորս ալ համոզուած էինք թէ, Օսմանեան Պետութեան կեանքը կարծիք էինք թէ, Օսմանեան Պետութեան կեանքը կարելի պիտի ըլլար փրկել՝ եթէ յաջողէինք եւրոպական մեծ ազգի մը հետ դաշնակցիլ։ Գտնուեցան անձեր, որոնք դիտել տուին թէ, Գերմանիոյ առաջարկը արդիւնք էր պատերազմի վտանգին։ Այս դիտողութիւնը ճիշդ էր թէեւ, բայց նոյնքան որոշ էր թէ, առանց այդ վտանգին ո՛չ մէկ եւրոպական պետութիւն պիտի ուզէր դաշնակցիլ տակաւ Թուրքիոյ հետ։ Այս պայմաններուն մէջ, ամէն բան աչք առնելով Գերմանիոյ դինակցութեան առաջարկին ժխտական պատասխան մը։

Մեծ կռիւէ մը պիտի ունէինք նաեւ ուրիշ հաւանականութիւն մը, եւ կենթադրէինք որ, եթէ պատերազմ տեղի չունենար իսկ, գարձեալ չհաւատար ենք պիտի ըլլայինք, որովհետեւ առանց կռուելու չհասած պիտի ըլլայինք ջօրաւոր դինակից մը, ան

այսպէսով պետութիւնը փրկուած պիտի ըլլար մեծ հոգսերէն։ Ժողովը որոշեց նաեւ որ միւս նախարարներուն տեղեկութիւն չտրուի այս մասին, եւ վարչապետը անձամբ վարէ դինակցութեան բանակցութիւնները։

Ինչպէս կը տեսնուի, Օսմանեան Պետութեան այդ տեսնի վարիչները Երկրին կեանքին հետ կապ ունեցող խնդիր մը գտնելի կը պահէին նոյնիսկ դժուարին անդամներէն՝ տեղեակ ըլլալով որ չատեր հակառակ են պատերազմի մասնակցութեան։

Թալէաթ փաշայի խոստովանութիւնը կը հաստատէ նաեւ թէ, Սայիտ Հալիմ փաշա երկերես քաղաքականութիւն մը կը հետապնդէ այդ միջոցին։ Մէկ կողմէ խաղաղասիրութեան և չեզոքութեան հաւատամիք կուտար գաշնակից դեսպաններուն, միւս կողմէ գաղտնօրէն դինակցութեան բանակցութիւն կը կատարէր Գերմանիոյ հետ։

Իթթիհատականները իրենց այս ընթացքը արգարացնել կը ջանան յենելով հետեւեալ կէտին վրայ.

«1914ի սկիզբը, կ'ըսեն անոնք Թալէաթ փաշայի, Սայիտ Հալիմ փաշայի և ճէմալ փաշայի բերնով, ծայր աստիճան աննպաստ կացութիւն մը ստեղծուած էր Օսմ. Պետութեան համար։ Երկրին ներսը, գոյութիւն ունէին անջատողական ձգտումները իսկ դուրսէն՝ կարգ մը պետութիւններ կը պատրաստուէին այս առիթէն օգտուելով Թուրքիոյ վրայ յարձակելու և հողեր խլելու»։

Նախապատմութեան ձեւը ինչ որ ալ ըլլայ, իթթիհատականներու ինքնարդարացման դէմաւոր նպատակը ունեցած է այս իմաստը։ կը հետեւի թէ, օր-

ւան վարիչները պատերազմին ժէջ մի՛այն փրկութիւն կը տեսնէին, և կ՛ենթադրէին թէ, եթէ չպատերազմին իսկ, ուրիշներու յարձակումներուն պիտի ենթարկուին։ Ասիկա յետոյ այս տեսակէտը չատ ապրող կերպով պաշտպանուած է՝ արդարացնելու համար օրուան իշխանութիւնը։

Բոլոր փաստաթուղթերը և դէպքերը ցոյց կուտան ակայն թէ, իթթիհատականներու առաջ քշած այդ գլխաւոր պատճառաբանութիւնը չ՛արդարացներ գահլիճին ընթացքը։

Եթէ ընդունինք իսկ թէ պատերազմական տեսակէտը ամէն պարագայի մէջ պետութեան պարտականութիւնը պէտք էր ըլլայ պատերազմէ տարբեր ճամբաներ որոնել՝ ակնարկուած ձգտումները բաւարարելու և մտադրութիւններուն առաջքը առնելու համար։

Թալէաթ փաշայի յիշատակներուն հրատարակութեան առեն թուրք թերթեր և ձեռնհաս անձեր հրապարակով վիճեցան այս մասին, Միացեալ ընկերութիւնը այն կարծիքը յայտնեց թէ, իթթիհատական գահլիճին ընթացքը արդարանալի չէր ո և է ձեւով։

Գտնուեցան անձեր, որոնք աւելի առաջ գացին և ընդունեցին Թալէաթ փաշայի յիշած «ստիպողական պարագաները» և հարցուցին.

«եթէ ճիշտ էին այս բոլորը, ինչո՞ւ համար կառավարութիւնը ո և է փորձ չըրաւ ներքին դժգոհութիւնները բառնալու և պետական մեքենան կանոնաւորելու համար»։

Այս հրապարակային վիճաբանութիւնը յանգեցաւ այն եզրակացութեան թէ, ստեղծուած աննպաստ կացութեան մի՛ակ պատասխանատուն նախկին Միութիւն և Առաջդիմութիւն կուսակցութիւնն էր։

Թալէաթ փաշա այս պարագան խոստովանած կ՛ըլլայ, երբ կը յայտարարէ թէ, «որոշուեցաւ Գերմանիոյ զինակցութեան առաջարկը գաղտնի պահել նախարարներէն»։ Շատ բնական էր այս վերապահումը որովհետեւ տկնաքրկուած նախարարները արդէն իսկ յայտնած էին թէ պիտի հրաժարին իրենց պաշտօնէն եթէ պատերազմ հռչակուի։

Առանց այդ սպառնալիքին ալ, թալէաթ էնվէր և Ճէմալ չպիտի ուզէին կուսակցական գաղտնիքներ հաղորդել գահլիճի անդամներուն, որոնց մէջ քրիստոնեաներ ալ կային։

Ամէն պարագայի մէջ, այլեւս որոշ էր թէ, Միացեալ Հայրիմ փաշայի գահլիճը անուանական գոյութիւն մը միայն ունէր և երկիրը կը կառավարուէր ուղղակի «Իթթիհատ» կուսակցութեան կեդրոնական Վարմինին կողմէ։

Այս սխալ պետական ըմբռնումը պատճառ եղաւ արդէն, որ օտարները հետզհետէ կասկածելի վերաբերում մը ցոյց տան Օսմանեան պետութեան հանդէպ։

Միութիւն և Առաջդիմութիւն կուսակցութիւնը որոշած կը թուէր վերջին փորձ մը կատարել իր դիրքը ամրացնելու համար։ Իսկ այս մարզին մէջ կուսակցութեան յատկանութիւնները ամենէն աւելի կը փայփայէր Գերմանիան), զինուորական ու քաղաքային պանազան ոազմավարութիւններով վերջնականապէս իրեն կապելու համար Թուրքիան, որ յետագային պիտի կոչուէր «Էնվէրլանա» (Էնվէրի երկիր)։

Օսմանեան կայսրութեան տրուած այս նոր անունը ինքնին փաստ մըն է թէ, Գերմանիա Թուրք ժողովուրդին աւելի կարեւորութիւն կուտար Իթթիհատի վարիչներուն և մանաւանդ Էնվէրի, որ կացութեան բացարձակ տէրն էր այդ միջոցին։

Այս նման դէպքեր տեսական կերպով յաջորդեցին իրարու և ամէն օր Թուրքիա իր քաղաքին քայլ մը

աւելի մօտեցած տեսաւ Գերմանիոյ՝ մինչեւ որ պատահեցաւ անխուսափելին։

Գերմանացիները, որոնք առիթ կը փնտռէին Սեւ Ծովի մէջ կռիւի բռնուելու, օգտուեցան Պայրամի տօնէն՝ գործադրութեան դնելու համար երկար առեն ի վեր իրենց փայփայած ծրագիրը։ Նկատելով որ Պայրամի առիթով թուրք նաւազները արձակուրդ ստացած են, Ծովակալ Զուխոն Սեւ Ծով ղրկեց թուրք նաւատորմը՝ Ռուսիոյ դէմ յարձակումի մը գործելու պատրակով։

Ծովակալ Զուխոնի հրամանը գործադրուեցաւ կէտ առ կէտ և Հոկտեմբերի վերջին օրը, Օսմանեան նաւատորմին պատկանող Թորփիլանաւեր Օմէսայի նաւահանգիստը մտած և ընկղմած էին «Տօնէցի» Թնդանօթաձիգը սպաննելով անոր նաւազներուն մէկ մասը։ Ասկէ զատ, Թորփիլանաւերը անակնկալի բերած էին Օմէսայի առջեւ գտնուող երկու արէգնօթները և ծանր վնասներ պատճառած էին անոնց։

Այս անակնկալ յարձակումին առթած չփոթութենէն օգտուելով, Թորփիլանաւերը ընկղմեցին նաև ֆրանսական դրօշ կրող «Փորթոսկալ» նաւը և մեկնումի առեն իրենց թնդանօթները ուղղեցին քաղաքին վրայ՝ քանդելով չաքարի երկու գործարաններ և ուրիշ չէնքեր։ Ռմբակոծման հետեւանքով Օմէսայի նաւահանգիստի քնակչութենէն բաւական անձեր ալ մեռան և ժողովուրդը անօրինակ յուզումի և խուճապի մատնուեցաւ։

Օմէսայի ռմբակոծման լուրը կայծակի արագութեամբ հասաւ Պոլիս։ Մանրամասնութիւններ չկային թէեւ, բայց այլազան ղրկոյցներ չրջան կ'ընէին հրապարակին վրայ։ Ոմանք կ'ըսէին թէ, ռուսական նաւատորմը Սեւ Ծովի մէջ անակնկալ յարձակում մը գործած էր Թրքական մարտանաւերուն վրայ, ուրիշներ կը պնդէին թէ, ռուս մարտանաւեր փորձած են ռմբակոծել Սեւ Ծովի Թրքական նաւահանգիստները, և այդ առիթով բուռն նաւամարտ մը տեղի ունեցած է ռուս և Թուրք նաւատորմերուն միջեւ։

Այս հակասական ղրկոյցները մեծ համեմատութիւններ առացած էին ժողովուրդին բերնին մէջ։ Կարգ մը նախարարներ ղրկոյցները լսած և Բ. Դուռ փութացած էին, առանց հօն գտնելու սակայն նպատակը։

1918ի զինադադարէն յետոյ, Օսմ. Երեսփ, ժողովին կողմէ կազմուած քննիչ յանձնաժողովին տեղեկագիրները հետեւեալ մանրամասնութիւնները կը հաղորդեն այս մասին.—

Հանրօգուտ չինուածեանց նախարար Զիւրիւք ծուլու Մահմուտ փաշա կամուրջին վրայ հանդիպած էր սպայակոյտի սպաներուն, որոնք նախարարին մօտեցած և յաւելուածական տեղեկութիւններ խնդրած էին Սեւ Ծովի նաւատորմի մասին։

Այս առիթով հետեւեալ խօսակցութիւնը տեղի ունեցած է սպաներուն և նախարարին միջեւ, որ քանի մը տեղեկութիւն չուներ։

— Սեւ Ծովի նաւամարտի մասին նոր տեղեկութիւն մը առացա՞ք։

— Ո՞ր նաւամարտին։

—Մեր և ռուսական նաւատորմերուն միջեւ տեղի ունեցած նաւամարտի մասին։

Տեսնելով որ նախարարը խնդրէն տեղեկութիւն չունի, սպայակոյտի սպաները աւելցուցած են.

—Կ'ըսուի թէ ռուս նաւատորմը յանկարծակի կերպով յարձակում գործած է մեր նաւերուն վրայ, կ'ըսուի թէ նաւամարտը կը չարունակուի առկաւին...

Զիւրիւք ծուլու Մահմուտ փաշա առանց ուրիչ հարցում ուղղելու սպաներուն, անմիջապէս կառք մը նստած վերադարձած է Բ. Դուռ. Մեծ Եպարքոսը կամ նախարարները տեսնելու և բացատրութիւն պահանջելու համար։

Այն պահուն, երբ Հնդրօգուտ Շինուածոց նախարարը Մեծ Եպարքոսին սենեակը կը մտնէր հոն կը տեսնէր Թալէաթ և Էնվէր փաշաները օրօնք կը խօսակցէին... Պայրամի մասին։ Բազական երկար ատեն իր զաշտօնակիցներուն խօսակցութիւնը լսելէ յետոյ, Մահմուտ փաշա հրաժեշտ կ'առնէ անոնցմէ, առանց իր լսած վրդովիչ լուրերու մասին հարցում ընելու համարձակութիւնը ունենալու։

Հնդրօգուտ Շինուածոց նախարարը խոստացած է թէ չէ համարձակած այդ մասին հարցում ուղղել, մտածելով որ եթէ լուրը ճիշտ ըլլար, գահլիճի անգամները անպայման այդ ծանրակշիռ դէպքերուն մասին պիտի խորհրդակցէին և Պայրամի մասին պիտի չվիճէին...

Իրականին մէջ սակայն, Մեծ Եպարքոսն ալ տեղեկութիւն չունէր անցած դարձածէն. այդ պատճառով, քիչ յետոյ Թալէաթ Պէյէն և Էնվէր փաշայէն բաժնուելով իր ապարանքը մեկնած էր հանգստանալու համար։

Միւս կողմէ, կացութեան անտեղեակ կը թուէր նաեւ ծովային նախարար Ճէմալ փաշան, որ այդ միջոցին Թղթախաղի բռնուած էր Բերայի «Սէրքլը ա'Օրիան» ակումբին մէջ (ներկայիս Միհէ Օքէրայի շէնքին վրայ)։ Երբ Սեւ Ծովի դէպքը հաղորդեցին իրեն, ծովային նախարարը անմիջապէս ելաւ տեղէն և ծայր աստիճան գրգռուած ձեւով մը ըսաւ.

— Բացարձակապէս տեղեկութիւն չունիմ և նմանի հրաման մըն ալ տուած չեմ...

Հաւանաբար ճիշտ էին այս խօսքերը, քանի որ առանց ծովային նախարարի հրամանին նաւատորմը չէր կրնար պատերազմական գործողութեան ձեռնարկել։

Բոլորովին անտեղի չէր սակայն ծովային նախարարին վրդովումը։ Իր պաշտօնին քերուածով, ան անշուշտ աւելի մօտէն յարաբերութեան մէջ էր գերմանական ծովային իշխանութիւններուն հետ և նկատած էր թէ անոնք կ'աշխատէին կրկին կատարուած իրողութեան մը առջեւ դնել Թուրքիան։ Այս պատճառով, ճէմալ փաշա անմիջապէս մեկնեցաւ ակումբէն և ուղղուեցաւ Բ. Դուռ ուր ո՛չ ոք գտաւ սակայն։

Մինչ նախարարները այսպէս պրոյցներու մէջոցներով կը տեղեկանային օրուան կարեւոր դէպքին, չտեսնուած կացութիւն մը կը պարզուէր Ելմտական Նախարարութեան մէջ։

Ճավիտ պէյ հազիւ ներս մտած էր պաշտօնատունէն, երբ իրեն ներկայացաւ անգլիացի խորհրդական Սըր Բիչարտ Կրէվֆօրտ և գրեթէ առանց յառաջաբանի ըսաւ.

— Նկատելով որ եգիպտական առհմանին դէմ ձեր կողմէ գործողութիւններ կատարուած են, անգլիական դեսպան Սըր Լուի Մալէթ բոլոր անգլահպատակներուն հրամայեց մեկնումի պատրաստութիւն տեսնել՝ ամէն հաւանականութեան դիմագրաւելու համար։

Ելմտական Նախարարը մեծ զարմանքի մատնուեցաւ և անմիջապէս հեռաձայնով փնտռեց Մեծ Եպարքոսն ու Ներքին Նախարարը։ Պատասխանուեցաւ սակայն, թէ Սայիտ Հալիմ փաշա և Թալէաթ պէյ տակաւին պաշտօնատեղին չեն վերադարձած։

Գնահատելով կացութեան ծանրակշիռ բնոյթը, Ճավիտ պէյ այցելեց Դատական Նախարար Իպրահիմ

Զեյթ, իր լուծ լսերուն մասին կարծիքի փոխանակութիւն մը կատարելու՝ համար անոր հետ։

Մինչ ճավիտ պէյ իր պաշտօնակիցը կը հրաւիրէր միասին Մեծ Եպարքոսին այցելելու և բացատրութիւններ ստանալու, Իպրահիմ պէյ կը պատասխանէր.

— Ես ալ նոյն բանը պիտի առաջարկէի քեզի, որովհետեւ չատ աւելի կարեւոր խնդիրներու մասին պէտք է բացատրութիւն պահանջենք Մեծ Եպարքոսէն։

Ճավիտ պէյ չէր կրնար զմբռնել թէ պատերազմի հաւանականութենէն աւելի կարեւոր դէպք կրնար պատահիլ ունենալ։ Այդ պատճառով ծայր աստիճան վրդովումի մատնուեցաւ և իր պաշտօնակցին հետ ուղղուեցաւ դէպի Սայիտ Հալիմ փաշայի պալատը։

1918ի զինադադարէն յետոյ կազմուած քննիչ յանձնաժողովին տեղեկագիրը կ'ըսէ թէ, կարելի չէ եղած աւելի մանրամասնութիւններ ստանալ երկու նախարարներու միջեւ տեղի ունեցած խօսակցութեան մասին։

Ճեռագային, անշուշտ պիտի՝ պարզուին այդ պատմական օրուան ընթացքին տեղի ունեցած դէպքերու բոլոր մանրամասնութիւնները։ Այդ հոգը ձգելով ապագայ պատմագրին, չարունակենք դէպքերու արձանագրութիւնը՝ իրենց ժամանակագրական կարգով։

Երբ երկու նախարարները Պոլսէն կը մեկնէին Եէնիդէյ՝ Սայիտ Հալիմ փաշայի պալատը երթալու համար, անոնցմէ առաջ Մեծ Եպարքոսին կ'այցելէր անգլիական դեսպանը։

Անգլիոյ արտաքին գործերու նախարարութեան կողմէ հրապարակ հանուած գրքին մէջ հրատարակուած 176 թիւ փաստաթուղթը, հեռեւեալ բառերով

կը նկարագրէ այն տեսակցութիւնը, որ Հոկտեմբեր 29ի առտուն, Եէնիդիւզի պալատին մէջ, տեղի ունեցած էր Սայիտ Հալիմ փաշայի և Պոլսոյ անգլիական դեսպանին միջեւ։

— Վսեմութիւն, ըսած է դեսպանը, կացութեան և իշխանութեան տէր չէք։ Դահլիճին մէջ տարակարծութիւն գոյութիւն ունի և ամէն մարդ տեղեակ է այս վիճակին։ Այն պարագային երբ Գատերազմ, նախարարը Եգիպտոսի դէմ զինուոր ղրկելու ձեռնարկէ, դուք ի վիճակի չէք նման ձեռնարկ մը արգիլելու։

Այս պայմաններուն մէջ, կառավարութիւնը պէտք է իր ուժը ցոյց տայ՝ եւ ղրկելով գերման զինուորական մարմինը։ Հակառակ պարագային, հաւանական ո եւ է դէպքի առեն անցագիրներս պիտի պահանջեմ։

Դեսպանը աւելցուցած է թէ, այն միջոցին երբ Գերմանները ծանր պարտութիւններ կը կրեն Վթուրիի վրայ, Թուրքիա կ'ուզէր պատերազմի բռնուիլ Դաշնակիցներուն հետ։

Այս կարճ ճառէն յետոյ, որ տեսակ մը բերանացի ծանուցագրի հանգամանք ունէր, դեսպանը մեկնած է Եէնիդիւզէն, առանց պատասխան ստանալու Մեծ Եպարքոսէն, որ՝ անհրաժեշտ չուարթումի մատնուած էր։

Բայց գրուած էր որ, այդ օրը տեսական յուզումներու օր մը պիտի ըլլար Սայիտ Հալիմ փաշայի համար։ Արդարեւ, քիչ յետոյ Ենվէր փաշա և Թալէաթ պէյ Մեծ Եպարքոսին հետաձայնեցին քսելով թէ «Մեծ Եպարքոսը անպայման պէտք է Բ. Դուռ գայ կէսօրէն յետոյ»։ Ինչպէս կը տեսնուի, ներքին և պատերազմական նախարարները այլեւս ուղղակի կը հրամայէին Մեծ Եպարքոսին։

կէսօրէն յետոյ ժամը 3ին, Սայիտ Հալիմ փաշա զայրամի հանգիստը զոհելով այցելեց Բ. Դուռ, ուր իր դէմը գտաւ Պատերազմական Նախարար Էնվէր փաշան, որ հետեւեալ բառերով բացատրեց իր հրաւէրին պատճառը.

— Մեր անթել հեռագրի կայանէն Պերլին ղրկուած հեռագրէ մը կը հասկցուի թէ Սեւ Ծովի մէջ ընդհարում մի տեղի ունեցած է մեր և ռուսական նաւատորմին միջև։

Դարձեալ կը չուարի Մեծ Նպարքոսը և բացատրութիւններ կը պահանջէ դէպքին մասին։ Ահա՛ Էնվէր փաշայի խուսափողական և անորոշ պատասխանը.

— «Դէպքը տեղի ունեցած է նեղուցէն դուրս, Ռուսները թնդանօթ արձակեր են. մերիններն ալ ըստիպուեր են փոխադարձել»։

Դէպքերը բոլորովին տարբեր ձեւով տեղի ունեցած էին սակայն, և ինչպէս տեսանք ակէ առաջ, Ներմանացիները մտած էին Օտէսայի նաւահանգիստը՝ ամբակոծելով քաղաքն ու ռուս նաւատորմը։

Ցեհնելով, որ Պատերազմական Նախարարը չուզեր կացութեան մասին ճշդրիտ տեղեկութիւններ հաղորդել, Սայիտ Հալիմ փաշա անմիջապէս ռուս դեսպանատունը կը ղրկէ Թարգման Խոսա Ֆուատ պէյը՝ պաշտօնական տեղեկութիւն ստանալու համար։

Ռուս դեսպանատան մէջ, Խոսա Ֆուատ պէյի կը պատասխանեն թէ, Մ. կրօս Շիլլիի կողմը պոյտի գացած է։ Բ. Դրան Թարգմանը կառք նստելով Շիլլի կ'ուղղուի և Թաքսիմի մարզարանին առջեւ կը հասնի ռուս դեսպանին, որ գեղեցիկ օդէն օգտուելով, հեծեծոն պոյտ կը կատարէր ընկերակցութեամբ դեսպանատան խորհրդական Կուլջեվիչի։

Ֆուատ պէյ անմիջապէս կառքէն կ'իջնէ և կը

մօտենայ դեսպանին, բայց նկատելով որ Մ. կիրսի ականջը ծանր է. և բարձրաձայն ֆրանսերէն խօսակցութիւն մը կրնայ անցորդներուն ուշադրութիւնը գրաւել. խնդիրը կը պարզե Մ կուլջեվիչի, որ ռուսերէնի կը թարգմանէ Ֆուատ պէյի խօսքերը։

Դեսպանը կը հարցնէ թէ, ո՞րկէ ատեցած էին տեղեկութիւնը, «Բազաքին մէջ այդ մասին զանազան զրոյցներ չրջան կ'ընեն» պատասխանած է Ֆուատ պէյ։

— Երբեք հաւանական չեմ նկատեր, ըսած է դեսպանը, մանաւանդ որ, եթէ նման դէպք մը տեղի ունեցած ըլլար, կ'ենթադրեմ թէ Յանպայման տեղեկութիւն կը տրուէր Ինծի։ Իմ կողմէս բարեւ խօսեցէք Մեծ Նպարքոս փաշային, թող անհոգ ըլլայ։

Ռուս դեսպանին այս «հանդարտեցուցիչ» պատասխանը հազիւ հասած էր Մեծ Նպարքոսին, երբ նոր մը կրկին տեղեկուվրայ ըրաւ բոլոր ենթադրութիւնները։ Օտէսայի անգլիական հիւպատոսին կողմէ Պոլսոյ անգլիական դեսպանատան ուղղուած հեռագիր մը կը յայտնէր թէ, Օսմ. նաւատորմը ռմբակոծած էր Օտէսան։

Այլեւս կարելի չէր կասկածիլ թէ, Ներմանացիները թուրք նաւաշներու պայրամի արձակուրդէն օգտուելով նոր կատարուած իրողութեան մը առջեւ դրած էին Օսմ. Պետութիւնը։

Սայիտ Հալիմ փաշա իր Յմօտ հրաւիրեց նախարարները, և կացութիւնը պարզելէ յետոյ, հանգամանօրէն կրկնեց թէ որոշած է պատերազմ չընել, աւելցնելով թէ, պատրաստ է իչխանութիւնը յանձնելու անոնց՝ որ ուժ կը զգային պատերազմի պատասխանատուութիւնը ստանձնելու։ Էնվէր փաշա հաստնելով Սայիտ Հալիմ փաշայի ակնարկութիւնը, կրկին կը հաւատաւ թէ նախապէս տեղեկութիւն չուս-

նէր դեպքէն։ Աւոր վրայ միջադէպը կը փակուի, առժամեայ կերպով։

Սեւ Ծովի միջադէպին յաջորդ օրը, 30 Հոկտեմբերը, Պայրամի առիթով, ընդունելութիւն կար պալատին մէջ։ Այդ հանդիսութենէն առաջ սակայն, Նախարարաց Խորհուրդը նիստ գումարեց Բ. Դրան մէջ՝ նախագահութեամբ Շէյխ-իւլ-Իսլամին։

Այս նիստէն յետոյ, ինչվէր փաշա և Թալէաթ պէյ այցելեցին Ծովային նախարարին Շիշլիի ապարանքը և օրուան դէպքերուն մասին խորհրդակցութիւններ կատարեցին ձէմալ փաշայի հետ։

Ծովային նախարար ձէմալ փաշայի տունին մէջ կատարուած խորհրդակցութիւնները գլխաւորաբար դարձան Օտէսայի ռմբակոծման շուրջ։

Նախարարները պէտք եւեած էին ձէմալ փաշայի այցելել, որովհետեւ այդ միջոցին յամառօրէն պրոյց կը չրջէր, և եւրոպական թերթերն իսկ կը գրէին թէ, Ծովային նախարարը խիստ ազդուած էր Սեւ Ծովի դէպքէն և որոշած էր հրաժարիլ։

Դժբախտաբար կարելի չէ հաստատել պաշտօնական ո և է աղբիւրէ մը առանձ ձէմալ փաշայի տունին մէջ կատարուած խորհրդակցութեան մասին։ Որոշ է միայն, որ նախարարները յաջողած են համոզել ձէմալ փաշան, որ չարունակէ Ծովային նախարարի իր պաշտօնը։

Երեւոյթներէն դատելով, ձէմալ փաշա ամենէն աւելի կուսակցական նկատումներով առիթ տուած էր։ Արդարեւ, յետագայ դէպքերը ցոյց տուած էին թէ, Ծովային նախարարն ալ ինչվէր և Թալեաթ փաշանեըուն չափ փառասէր էր, և մեծ յաւակնութիւններ կը սնուցանէր։ Ամենէն աւելի այս նկատումն էր, որ ձէմալ փաշան մղած էր հրապարակը պարապ չձգելու իր մրցակիցներուն դէմ։

Այսպէս, երբ կարելի եղաւ ձէմալ փաշայի հրաժարումին առաջքը առնել, նախարարները պալատ փութացին՝ Սուլթան Րէշատի ներկայանալու և գայրոմը չնորհաւորելու համար։

Այս հանդէսէն բացակայ էր միայն Մեծ Եպարքոս Սայիտ Հալիմ փաշան, որ գրուի մը հազորդած էր թէ, անակնկալ ակարութեան մը հետեւանքով, պիտի չկրնար Սուլթանին ներկայանալ այդ օրը։

Օգտուելով բոլոր նախարարներու ներկայութենէն, Հանրօգուտ Շինութեանց նախարար Զիւրիւքսուլու Մահմուտ փաշա առաջարկեց ընդունելութեան արարողութենէն անմիջապէս յետոյ, նախարարաց Խորհուրդը նիստի հրաւիրել՝ կացութեան մասին խորհրդակցելու համար։

Թալէաթ պէյ, ճարպիկ ազդմավարութեամբ մը յաջողեցաւ ջնջել Մահմուտ փաշայի այս առաջարկը, ըսելով. «Կէսօրէն յետոյ արդէն Մեծ Եպարքոսին պիտի այցելենք՝ գայրոմը չնորհաւորելու համար։ Հետեւաբար, լաւագոյն է, որ նախարարաց Խորհուրդը գումարուի՝ Սայիտ Հալիմ փաշայի նախագահութեան ատկ։»

Ներքին գործերու նախարարին գտած այս լուծումի եղանակին վրայ, նախարարները հեռացան պալատէն՝ կէսօրէն յետոյ Մեծ Եպարքոսին ապարանքը հաւաքուելու համար։

Մինչ ո՛չ կուսակցական նախարարները նախարարաց Խորհուրդին համար պատասխանութիւններ տեղեկելու կ'երթային, անդին, Թիթիհատական նախարարները կարեւոր ժողով մը կը գումարէին երեւոյթական ժողովի նախագահ Թալէաթ պէյի Նշան Թաշի ապարանքին մէջ։

Ջինտադաբէն յետոյ երեսփոխանական ժողովին ճրդ ճիւղին կողմէ կազմուած քննիչ յանձնաժողովը չէ կրցած ոեւէ սրոյ տեղեկութիւն առանալ այս ժողովին մասին, որ սակայն ճակատագրական դեր մը ունեցաւ Օսմանեան կայսրութեան եւ անոր մաս կազմող ժողովուրդներուն համար։

Պաշտօնական վաւերաթուղթերու չգոյութիւնը կը ստիպէ մեզ դիմել Թալէաթ փաշայի, որ իր «յիշատակներ»ուն մէջ հետեւեալը կ'ըսէ այս մասին.

«Հըն, (Խալիլ պէյի քնակարանին մէջ) չատ նէղը դրի ինվէր փաշան, որ յամառօրէն պնդեց թէ, նախագէս ոեւէ տեղեկութիւն չունէր Սեւ Ծովի դէպքի մասին։ Ինվէր փաշա, ձայնիկդ երդում ըրաւ?...»։

Թալէաթ փաշայի այս քանի մը տողէն զատ ոեւէ մանրամասնութիւն գոյութիւն չունի իթթիհատական նախարարներու գումարած ժողովի մասին։ Եւ որովհետեւ օտար տրբիւրներ ալ չկան. մեզի կը մնայ լուռ անցնիլ այս կէտին վրայէն տալ՝ սպասելով որ պատմութիւնը լուսաբանէ զայն։

Կէսօրէն յետոյ, նախարարները յաջորդաբար հաւաքուեցան Մեծ Եպարքոսին ապարանքը։ Անոնցմէ առաջ հոն հասած էին նաեւ դաշնակից պետութիւններու դեսպանները, որոնք Պայրամի ծօնը չնորհաւորած եւ կարճ տեսակցութիւն մը ունեցած էին Մեծ Եպարքոսին հետ։ Դեսպաններու մեկնումէն յետոյ, նախարարաց խորհուրդը նիստ գումարեց։

Թալէաթ փաշա, իր «յիշատակներ»ուն մէջ կ'ըսէ թէ, «նախարարներու մեծամասնութիւնը հակառակ էր անմիջապէս պատերազմի մասնակցութեան։ Մեծ Եպարքոսին գլխաւորութեամբ, կային նախարարներ ալ, որ կը շեշտակէ Թալէաթ փաշա բացարձակա-

պէս դէմ էին պատերազմի մասնակցութեան, եւ կը պահանջէին որ Թուրքիա չարունակէ իր չեզոքութիւնը։

Ասոր վրայ, ինվէր ռ Թալէաթ փաշա խօսք առնելով, երկարօրէն կը բացատրեն թէ, «անհրաժեշտ է անմիջապէս պատերազմին մասնակցիլ։ Հակառակ պարագային, կ'ըսեն անոնք, պիտի զրկուինք այն բոլոր առաւելութիւններէն եւ չահերէն, որ մեզի կ'ապահովէ Գերմանիայ հետ կնքուած զինակցութեան դաշինքը։

Պատերազմական եւ ներքին գործոց նախարարներուն պատասխանելով, Մեծ Եպարքոսը կը յայտարարէ թէ, իր պաշտօնը պիտի չարունակէ այն պարագային միայն, երբ Օսմ. Պետութիւնը չարունակէ իր նեկայ չեզոքութիւնը։

Սայիտ Հալիմ փաշայի ու դահլիճին միւս անդամներուն միջեւ այս մասին երկար վիճաբանութիւններ կատարուած են։ Ինչպէս կը հաւատայ Թալէաթ պէյ՝ իր «յիշատակներ»ուն մէջ, Մեծ Եպարքոսը հրաժարումի սպառնալիք ըրած եւ առաջարկած է ոեւէ ձեւով հատուցում տալ դաշնակիցներուն, որոնք կը նեղէին պետութիւնը։

Մեծ Եպարքոսը առաջարկած է հետեւեալ բովանդակութեամբ ծանուցագիր մը տալ դաշնակից պետութիւններուն, կ'ըսէ Թալէաթ փաշա.

«Ռուսները յարձակում գործած են մեր նաւատորմին վրայ, բայց մենք հարկ եղած հրամանները ազատինք՝ որպէս զի իսկոյն Գոլիս վերադառնայ Օսմանեան նաւատորմը, զոր այլեւս ՚Սեւ Ծով պիտի չղրկենք։ Դուք ալ, այս կողմերը մի՛ զրկէք ձեր նաւատորմը»։

Սայիտ Հալիմ փաշա ուզած է, որ այս իմաստով ծանուցագիր մը խմբագրուի եւ մինչեւ ընդ միշտ

փակուի միջադէպը:

Մեծ եպարքոսին այս առաջարկին վրայ, չէզոքութեան կողմնակից նախարարները պահանջած են որ աւելի արմատական միջոցներ ձեռք առնուին: Անոնք աւելցուցած են թէ որքան առեն որ նաւատորմին ու բանակը Գերմանացիներու ձեռքը գտնուին, ամէն վայրկեան խոր և չատ աւելի ծանրակշիռ միջադէպեր կրնար ծագիլ: Այս բոլոր պատճառաբանութիւններով, չէզոքութեան կուսակիցները պահանջած են, որ ամէն բանէ առաջ ճամբուի գերման զինուորական մարմինը, և գերման ծովային իշխանութիւններու ձեռքէն առնուի նաւատորմին հրամանատարութիւնը:

Իրականին մէջ, դաշնակից դեսպաններն ալ, արդէն ամէն առիթով նոյն պահանջները ներկայացուցած էին: Այս պայմաններուն մէջ, և մանաւանդ Սեւ Ծովի դէպքէն յետոյ, հաւանական չէր նկատուեր որ Սայիտ Հալիմ փաշայի առաջարկած ձեւով գրուած ծանուցագիր մը կրնար գոհացնել Դաշնակիցները:

Բայց խնդիրը մինչեւ այդ կէտին չհասաւ: Ցեղնելով որ պատերազմի հակառակորդները մեծամասնութիւն կը կազմեն դահլիճին մէջ, Էնվէր փաշա բոլորովին տարբեր գոյն մը տուաւ խնդրին և հարցուց ծովային նախարարին.

Էնվէր փաշա.— Մեր ռազմանաւերուս հրամանատարութիւնը ստանձնելու կարողութեան տէր ծովային բարձրաստիճան սպաներ ունի՞ք:

Ճէմալ փաշա.— Ոչ միայն մեծ ռազմանաւերը, այլ Թորփիլանաւերէ և Թորփիլահալածներէ բաղկացած փոքր տորմիղ մը իսկ վարող բարձրաստիճան ծովային սպաներ չունինք»:

Այս յատկանշական խօսակցութենէն յետոյ Թալէաթ փաշա իր «յիշատակներ»ը կը չարունակէ հետեւեալ նոյնքան յատկանշական խորհրդածութիւններ ընելով.

«Արդի կացութիւնը (չէզոքութիւնը) այն առեն միայն կրնայինք չարունակել, երբ կարելի ըլլար ճամբել գերման զինուորական մարմինը, և գերման ծովայիններն հեռացնել՝ «Կէօպէն»ի և «Գրէսլաու»ի նման պատերազմական նաւերէն»:

Թալէաթ փաշայի այս խոստովանութիւնը ինքնին բաւական է հաստատելու թէ որքան անկարողութեան մատնուած էր պետութիւնը: Ակէ զատ, ներքին գործերու նախարարին խոստովանութենէն որոշ կերպով կը հասկցուի թէ. Օսմանեան պետութեան մայրաքաղաքը կը գտնուէր անմիջական սպառնալիքին ակ՝ գերման թնդանօթներուն:

Իթթիհատական և չէզոքութեան կուսակից նախարարներու միջեւ գոյութիւն ունեցող տարակարծութեան հետեւանքով, նախարարաց խորհուրդը չէր կրնար վճռական որոշում մը տալ: Մանաւանդ որ Իթթիհատականները լուռ սպառնալիքներ կ՝ընէին, յայտնելով թէ Օսմանեան պետութեան վարանոտ ընթացքը կրնար գրգռել զինակից Գերմանիան:

Մանաւարտար Թալէաթ և Էնվէր փաշաները այն աստիճան պնդեցին իրենց տեսակէտին վրայ, որ նախարարաց խորհուրդը չատիպաւեցաւ կիսամիջոցով մը գոհանալ: Արդարեւ, Նախարարաց Խորհուրդը որոշած եր «Սայիտ Հալիմ փաշայի առաջարկած ձեւով ծանուցագիր մը պատրաստել»:

Իսկ երբ ծանուցագիրը գոհացում չտար գաշնակիցներուն, և անոնք պնդեցին իրենց նախկին պահանջներուն վրայ, այլ պատրաստային միայն նախա-

բարաց Խորհուրդը պիտի զբաղէր զերման զինուորական մարմնի և պատերազմական նաւերու խնդրով։

Ուրիշ խօսքով, դարձեալ կը յաղթանակէր առաջակէտը Իթթիհատականներուն, որոնք անգամ մը եւս կը ձգձգէին խնդիրը, վստահ ըլլալով որ Մեծ Եպարքոսին ծանուցագրին խմբագրութիւնը քանի մը օր պիտի տեւէր։ Ակնկ զատ, դաշնակիցները գոհացում ստացած պիտի չըլլային, իսկ այս բոլորէն անկախ, անցնող օրերու ընթացքին թերեւս դէպքերու նոր դարաւիժում մը տեղի ունենար։

Ամենէն առելի զօրաւոր էր այս հաւանականութիւնը, ոյոր իրականացումը պիտի լուծեր կնճիռները։

Դէպքերու դարաւիժումը ապահովելու համար, Իթթիհատականները յայտնեցան դանել նոր միջոց մը, որու շնորհիւ կատարեալ անչարժութեան կը մատնուէր դահլիճը։

Սայիտ Հալիմ փաշայի ազատանքէն հեռանալէ յետոյ, կարգ մը նախարարներու մասնակցութեամբ գումարուեցաւ երկրորդ նախարարաց խորհուրդ մը։ Այս նիստին հրաւիրուած չէին Շեյխ-իւլ-Իսլամ Հայրի պէյ, Հանրօգուտ Շինութեանց նախարար Զիւրիւքսուլու Մահմուտ փաշա, Երկրագործական և Առեւտրական նախարար Սիւլէյման Էլպուղաթանի էֆէնտի և Թղթատարական ու Հեռագրական նախարար Պ. Ոսկան Մարտիկեան։

Վաւերագրելու չգոյութիւնը կրկին կը ստիպէ մեզ դիմելու թալէաթ փաշայի, որ կը բաւականանայ հետեւեալ թուցիկ ակնարկով։

«Անգամ մը եւս փննուեցաւ կացութիւնը։ Այս առիթով երեւան ելաւ թէ անիմաստ էին ցերեկին տրուած բոլոր որոշումները։ Ներկայ նախարարները միաձայնութեամբ յանգած էին այն եզրակացութեան, թէ կարելի չէր չեզոքութիւնը չարունակել՝ առանց ճամբելու զերման զինուորական մարմինը եւ մարտանաւերէն հեռացնելու՝ զերման ծովայինները։

Գնահատելով հանդերձ որ առանց այդ պայմաններուն կարելի չէր չեզոքութիւնը չարունակել և գոհացնել դաշնակիցները, դիտել տուեցաւ թէ նըմանն արարք մը կրնար զայրացնել Ռայզէր Վիլհելմը։ Այս պատճառով, և նկատելով որ Գերմանիոյ հետ դաշինք կնքած էին, որոշուեցաւ այս մասին գերլիոի թուրք դեսպանին միջոցով կարծիքը հարցնել գերմանի կայսեր,

Աւելորդ է ըսել թէ, այս «գիւտ»ին հեղինակները կատարելապէս գիտակից էին իրենց դերին։ Անոնք չատ լաւ գիտէին թէ, Գերմանիա ի՛նչ պիտի պատասխանէր՝ նման առաջարկի մը։ Այս բոլորը գիտնալով հանդերձ,փորձեցին անգամ մը եւս ձգձգումի են թարկել խնդիր մը, որ կենսական կարեւորութիւն ունէր բովանդակ կայսրութեան համար։

ԺԸ

ԴԱՇՆԱԿԻՑ ԴԵՍՊԱՆՆԵՐԸ ՊՈԼՍԷՆ ԿԸ ՄԵԿՆԻՆ

Իթթիհատական նախարարներու այս որոշումին հետեւանքով, Սայիտ Հալիմ փաշա չէր կրցած դաշնակիցներուն ղրկել այն ծանուցագիրը, որու պատրաստութեան որոշուած տուած էր Նախարարաց Խորհուրդը։

Միեւ կողմէ, դաշնակից պետութիւններն ալ գիմեցին կարուկ միջոցներու։ Նկատելով որ Սև Ծովի

միջադէպին վրայէն երեք օրեր անցած են, և Օսմանեան պետութիւնը ո՛ւ եւ է փորձ չէ ըրած դաշնակիցները գոհացնելու, այս վերջիններէն իրենց դեսպաններուն հրամայելին հեռանալ Պոլսէն։

Դեսպանները, յաջորդաբար ներկայացան Սայիտ Հալիմ փաշայի և պահանջեցին իրենց անցագրերը։ Մեծ եպարքոսը թէեւ առաջարկեց որ միջոց մը եւս ապահովէն՝ բանակցելու համար, բայց բոլոր դեսպանները վճռաբար պատասխանեցին.

«Այն ատեն միայն կրնանք մեր մեկնումը յետաձգել, երբ իսկոյն երկրէն հեռացնէք Գերմանացիները»

Ամերիկեան դեսպան Մ. Մօրկընթաու, այս կարեւոր դէպքը կը նկարագրէ հետեւեալ կերպով.

«Երբ, Ֆրանսական դեսպան Մ. Պոնիար եւ անգլիական դեսպան Սըր Լուի Մալէթ Մեծ եպարքոսին ներկայացան և իրենց անցագիրները պահանջեցին, Սայիտ Հալիմ փաշա խնդրեց որ յետաձգեն իրենց մեկնումը։ Մեծ եպարքոսը դահլիճին միակ անդամն էր զորինվեր եւ Թալէաթ կ'ուզէին սիրաշահիլ ամէն գնով։ Իր Եգիպտոսի արքայական ընտանիքէ իչխան և իբր չափազանց հարուստ ազուական, դահլիճին մէջ իր ներկայութիւնը որոշ վարկ մը կուտար պետութեան։ Այս բանը հասանօրէն կը բացատրէ այն պաշտօնը, որ ինծի արուեցաւ այդ չրջանին։ Թալէաթ խնդրեց ինձմէ ռուսական դեսպանին երթալ և տարցընել թէ, Թուրքիա ի՞նչ հատուցամ կրնար ընել՝ ճար նիքոլայն գոհացնելու համար։

Հասանական չէ որ Թալէաթ անկեղծօրէն կ'ուզեր կնճռոտութիւնները դարմանել, անոր գլխաւոր նպատակն էր ցոյց տալ թէ, կը ջանար ուժ տալ Մեծ

եպարքոսին փափաքներուն։ Թալէաթ այս կերպով կը յուսար առաջքը առնել Սայիտ Հալիմ փաշայի հրաժարականին։

Ինծի առաջարկուած պաշտօնը կատարելի սիրով, եւ ներկայացայ ռուս դեսպան Մ. Կիրսի։ Դեսպանը խոշոր տրամադրութիւն ցոյց չէր տար։ Ան վճռաբար ըսաւ թէ, Թուրքիա հատուցում կրնար ընել՝ միմիայն Թուրք բանակին և նաւատորմին ամբողջ բոլոր զէրմանացիները։

Մ. Կիրսո աւելցուց թէ, իր կառավարութիւնն հրահանգ ստացած էր անմիջապէս մեկնելու, և թէ ինքն ալ մտադիր էր այդ հրամանը իսկոյն գործադրելու։ Մ. Կիրս ըսաւ նաեւ թէ, բանական առեն Գուլկարիոյ մէջ պիտի տպասէ՝ Օսմանեան պետութեան պատասխանը ստանալու և եթէ ընդունէին իր պայմանները, պատրաստ էր Գուլկարիայէն Գալիս վերադառնալու։

«Ռուսիա, ի՛նչքան ալ պէտք է երաշխաւորէ, թէ Օսմանեան նաւատորմը կրկին Սեւ Ծով պիտի չիմջանէ», ըսաւ տպատնագին Մ. Կիրս։

«Կէսօրէն յետոյ Թալէաթ ինծի այցելեց և յայտնեց թէ, Դահլիճը նկատի ըռուած էր Մ. Կիրսի պայմանները և կը փափաքէր որ դեսպանը գրաւոր կերպով ներկայացնէր զանոնք Մեծ եպարքոսին։ Պատասխանեցի թէ, առուսական դատի պաշտպանութիւնը տանձնած էր Իտալական դեսպան Մարքի Կարօնի, և թէ այսուհետեւ անոր միջոցով պէտք է կատարուին բոլոր բանակցութիւնները։

«Ինչո՞ւ համար, ըսի, իբր եպարքոսին լրաբերը կը ներկայանաք ինծի և գիմակնիդ վար չէք առներ՝ իբր Թալէաթ խօսելու համար...

Թալէաթ ընդդէմ է ըսած.

«Ծառ ալեկ, վանկէնհայմ, Էնվէր և ես կը փափաքինք որ այլեւս պատերազմը սկսի հիմա»:

«Մինչ Թալէաթ և Էնվէր, պատերազմի պատրաստութիւն կը տեսնէին այսպէս գաղանօրէն, և մինչ դաշնակիցները, (31 Հոկտ. եւ 1 Նոյ. 1914) կը մեկնէին Գոլէն, Մեծ Եպարքոս Սայիտ Հալիմ փաշա տակաւին կը յուսար Լոնտոնի, Փեդերապուրկի և Վրոտոյի կառավարութիւններուն հետ ուղղակի բանակցութեան մտնել և վեճը կարգադրել:

Դաշնակից պետութիւնները տակայն, պատասխան չէին տար Սայիտ Հալիմ փաշայի դիմումներուն, վրդտահ ըլլալով որ Գոլոյ կառավարութիւնը կը գըտնըէր Իթթիհատի և Գերմաններուս անմիջական ազդեցութեան տակ:

Այս առորոշ օրերուն, Նախարարները տեւական խորհրդակցութիւններ կը կատարէին, առանց տակայն վճռական որոշումի մը յանգելու: Մեծ Եպարքոս Սայիտ Հալիմ փաշա, այդ ճգնաժամային վայրկեանները նկարագրած է՝ զինադադարէն յետոյ Օսմ. Երեսփ. ժողովին կողմե կազմուած քննիչ յանձնաժողովին: Իր պատմական չահեկանութեանը պատճառով պէտք կը տեսնենք ստորեւ նոյնութեամբ թարգմանել Սայիտ Հալիմ փաշայի գրութեան կարեւոր մասերը.

«Սեւր Տովի միջադէզէն յետոյ, դաշնակից դեսպաններու հետ ունեցած տեսակցութիւններս թոյլ կուտային յուսալու թէ, կարելի պիտի ըլլար լուծումի եղանակ մը գտնել: Բայց երբ իմ ծանօթ առաջարկս մերժուեցաւ, ստուն հրաւիրեցի նախարարներն ու Իթթիհատ«Թերաքգը կուսակցութեան»ընդհ. կեդրոնի (մերքէզը ումումի) անդամները: Առաջարկեցի որ գոնէ գործօն կերպով չեզոք մնանք և զբաղանք յարձակողական ամէն տեսակ ձեռնարկներէ: Ըստ կը խնդրեմ որ, ըսի, հրաժարինք Թուրանական և եգիպտական արշաւանքներէն, մէկ կողմ ձգենք Ափրիկեան Տրիպոլիսը, Ալճէրիան, Թունսուզը և այլն: Ըսի թէ, ամէն պետութիւն երեք չրջան կը բոլորէ.— աշխարհակալութեան, սպառողական և անկումի չրջաններ: «Ինչպէս», ըսի մեզի համար անկումի չրջան մը չէ ներկայ չրջանը, բայց նոյնքան որոշ է, որ աշխարհակալութեան չրջանն ալ չէ: Հակառակ այս բոլորին, եղածը եղաւ, եւ առանց իմ տեղեկութեանս, տեղի ունեցաւ Սեւրը· գամբլի ազէտը»:

Սայիտ Հալիմ փաշա, իր գրաւոր յայտարարութիւններուն մէջ կ'ուզեցնէ թէ, կարգ մը նախարարներ (պատերազմի հակառակորդները) ներկայ չէին Նախարարաց Խորհուրդի այդ կարեւոր նիստին: Մեծ Եպարքոսը չըսեր թէ, ներկայ նախարարները և կառավարութեան ղեկավարները ինչ պատասխանեցին իր չեզոքութեան առաջարկներուն:

Որոշ է միայն, թէ Իթթիհատականները յաջողած են ո եւ է միջոցով համոզել Սայիտ Հալիմ փաշան՝ չարունակելու իր պաշտօնը:

Ծովային նախարար Ճէմալ փաշա իր յիշատակներուն մէջ, հետեւեալ թափանցիկ բառերով կը բացատրէ կացութիւնը.

«Սայիտ Հալիմ փաշայի ըսուեցաւ թէ, ինքն ալ ստորագրած է Գերմանիոյ հետ կնքուած զինակցութեան համաձայնագիրը, և թէ ստիպուած է առանձնել անոր հետեւանքով առաջ եկած բոլոր պատասխանատուութիւնները: Այս պարագան մանրամասն կերպով բացատրուեցաւ եւ ըսուեցաւ թէ, ներկայ պայմաններուն մէջ ո եւ է ձեւով չէր արդարանար Մեծ Եպարքոսին հրաժարումը»:

Այս բոլորէն կը հետեւի թէ Իթթիհատականները, ի դէմ ամէն բանի կ'ուզէին պահել Սայիտ Հալիմ փաշան, ցոյց տալու համար թէ դահլիճը միմիայն կուսակցականներէ չէ բազկացած։ Ասկէ զատ, Իթթիհատականները չէին ուզեր որ, Մեծ Եպարքոսին պաշտօնին համար վէճ ծագէր Թալէաթի, Էնվէրի և Ճէմալի միջեւ, որոնք իւրաքանչիւրն ալ փառասիրութիւններ կը սնուցանէին։ Այս կրկնակ պատճառներով, Միւթիւն և Ցառաջդիմութիւն կուսակցութիւնը արգելք հանդիսացաւ եգիպտացի Իշխանին հրաժարումին։

Այսպէս, Սայիտ Հալիմ փաշա Պայրամին չորրորդ օրը Բ. Դուռ իջաւ և նախագահեց Նախարարաց Խորհուրդի նիստին, որու ընթացքին նոր և ծանրակշիռ դէպքերու չուրջ խորհրդակցութիւններ կատարուեցան։ Նոյն օրը լուռ առնուած էր թէ, Անգլիացիները եգիպտական սահմանին վրայ ռմբակոծած էին Ագապան, իսկ Ռուսերը՝ յարձակողական գործողութիւններ կը կատարէին արեւելեան Ճակատին վրայ։ Մեծ Եպարքոսը այս լուրերը նախարարներուն հաղորդելով, յայտնեց թէ, դաշնակից պետութիւնները Օսմանեան պետութեան դիւանագիտական ձեռնարկներուն չպատասխանելով, թշնամութեանց սկսած են։ «Այս պայմաններուն մէջ, ուրեմն, ստիպուած ենք պաշտպանողական պատերազմը ընդունիլ։»

Սայիտ Հալիմ փաշայի ծանրակշիռ յայտարարութիւնները վրդովեցին չէզոքութեան կողմնակից նախարարները։ Առաջին անգամ խօսք առաւ Երկրագործական և Առեւտրական նախարար Սիւլէյման Էլ-Զուլֆանի էֆ... ըսելով թէ, մինչեւ հիմա դահլիճին մէջ միացած էր՝ յուսալով որ պետութիւնը պիտի չմուտնակեր չէզոք մնալ։ Նկատելով, ասկայն, որ իր

կարդ մը պահանջկիցները զօրաբաժնի կոչնակէն կը թուին, Սիւլէյման էֆ. խնդրեց, որ ընդունուի իր հրաժարականը։

Նախարարաց խորհուրդը ցաւ յայտնեց։

Առեւտրական Նախարարին յետոյ խօսք առաւ Հանրօգուտ Շինութեանց Նախարար Մահմուտ փաշա որ ըսաւ.

«Նկատի ունենալով մեր երկրին ալէքսանդրական դիրքը և ծիրտ պայմանները, և նկատելով որ Սեւ Ծովի մէջտեղին յետոյ անմիջական և ազդու միջոցներ չենք չափազանցեր խազազութիւնը ապահովելու համար, և վերջապէս նկատելով, որ կարգ մը պահանջկիցներու զօրաբաժնի կոչնակէն կը թուին երբեք չեմ ուզեր այդ տեսակ պատասխանատուութիւն մը ստանձնել, և կը խնդրեմ որ ընդունուի հրաժարականս։»

«Նախարարաց Խորհուրդը անոր ալ ցաւ յայտնեց։

Ջիւրիւք Սուլոս Մահմուտ փաշայի յաջորդեց Ըղթասարական և Հեռագրական Նախարար Գ. Ռոհան Մարտիկեան, որ Միւնհոյն զօրաճառարանութիւնները յայտնելով իր հրաժարականը ներկայացուց, ակնկալելով թէ՝ «Սիրայիժար պիտի չպատնակեր ծառայել՝ եթէ Ըղթասարական և Հեռագրական Նախարարութիւնը վերածուի պետական զօրաճառարանութեան ղեր Ընդհ. Տնօրէնութեան մը»։

Նախարարաց Խորհուրդը երբորդ անգամ ցաւ յայտնեց և ընդունեց անոր ալ հրաժարականը։

Երբ հրաժարող Նախարարները մեկնեցան ժողովասրահէն, Նախարարաց Խորհուրդը իր վիճարանութիւնները չարունակեց և որոշեց ժողովական զօրաճառ

բազմին:

Ծովային Նախարար Ճէմալ փաշա, իր յիշատակներուն մէջ հետեւեալ բառերով կը նկարագրէ այդ հանդիսաւոր վայրկեանը.

«Աստուծոյ ողորմածութեան, Մարգարէին երկնային օգնութեան, Ն. վ. Սուլթանին բախտաւորութեան ապաւինած պատերազմը ընդունելու հարկին մէջ գտնուեցանք: Այս իմաստով գիր մը խմբագրուեցաւ և ներկայացուեցաւ Խալիֆային»:

Նկեմական Նախարար ճավիտ պէյ, որ ներկայ չէ եղած գահլիճի նոյն ընթացքին, յետոյ կ'ըսէ, որ այդ օրը ղրկած էր իր գրասեր հրաժարականը: Գահլիճը անմիջապէս վերակազմուեցաւ հետեւեալ կերպով. Ապպաս Հալիմ փաշա՝ Հանր. Շինուածքներու, իսկ Ահմէտ Նէսիմի պէյ՝ Երկրագործական Նախարար կարգուեցան:

Ներքին Գործոց Նախարար Թալէաթ պէյ առանձնացուց Նկեմական Նախարարութիւնը, իսկ Կրթական և Հեռագրական Նախարարի պաշտօնը յանձնուեցաւ Կրթական Նախարարին: Եւ Այսպէս վերջացաւ պատերազմի մասնակցութեան կատակերգութիւնը:

ԺԹ

ՍՈՒԼԹԱՆԸ «ՋԻՀԱԴ» ԿԸ ՀՌՉԱԿԷ

Օսմանեան պետութիւնը պատերազմի յորձանքին մէջ գլխէ յետոյ, Գերմանիա. իր Գոլոյ դեսպան Վանկենհայմի միջոցով աշխատեցաւ բովանդակ իսլամ աշխարհը հանել Դաշնակիցներուն դէմ:

Այս ուղղութեամբ վանկենհայմի թափած ճիգերը կատարեալ յաջողութեամբ պսակուեցան և Նոյեմբեր 18ին, Սուլթան Րէշատ հրատարակեց Սրբազան Պատերազմի (Ճիհատ) յայտարարութիւնը:

Ասոր յաջորդեց Շէյխ-իւլ-Իսլամին յայտարարութիւնը, որ ամբողջ իսլամական աշխարհը կը հրաւիրէր ոտքի կանգնելու և զարդելու՝ իրենց քրիստոնեայ հարստահարիչները:

Սրբազան պատերազմի յայտարարութիւնը կը վերջանար հետեւեալ տողերով.

«Ո՛վ Իսլամներ, դուք որ ղրկուած էք երջանկութենէ և իրաւունքի գետին համար ձեր կեա՛նքն ու ինչքը զոհելու և վտանգներու դիմագրաւելու նախօրեակին կը գտնուիք, համախմբուեցէ՛ք կայսերական Գահին չուրջ. հնազանդեցէ՛ք Ամենակարողի պատուիրաններուն, որոնք «Ղուրան»ի միջոցով երանութիւն կը խոստանան մեզի ա՛յս և հանդերձեալ աշխարհներուն մէջ: Ջանարկեցէ՛ք և համբուրեցէ՛ք Իսլիֆային Գահին ոտքը. և գիտցէ՛ք թէ պետութիւնը պատերազմի մէջ է Ռուսիոյ, Անգլիոյ, Ֆրանսայի և անոնց Դաշնակիցներուն հետ: Գիտցէ՛ք նաև

թէ, անոնք իսլամութեան սխեմիմ թշնամիներն են։ Հաւատացեալներու պէտք՝ եւրոպան, կը հրաւիրէ ձեզ՝ բոլոր իսլամներդ, Սրբազան Պատերազմին միանալու»։

Կրօնականները, այս հրավարտակը կարդացին մզկիթներուն մէջ, և թերթերը ղպայացուն վերատուրքիւններով զարդարեցին զայն։

«Ճիհատի հռչակումէն օր մը յետոյ, Նոյեմբեր 14ին, մզկիթներու և սուրիչ վայրերու մէջ տզի սուննեցան հաւաքոյթներ, որոնց ընթացքին հրաբորբոք ճառեր արտասանուեցան։

Ամբոխին այս դերագրգիռ տրամադրութեան մէջ, զանազան յարձակումներ գործուեցան ֆրանսական և անգլիական վաճառատուներու դէմ։ Առաջին անգամ յարձակումի ենթարկուեցաւ ֆրանսական «Պօն Մարչէ» վաճառատունը (ներկայիս Թիւրքսուազ գրօսարան)։ Բանի մը վայրկեան յետոյ, ամբոխը յարձակեցաւ Թօքաթլեան պանդոկին վրայ, որու ապակիները, հայելիներն ու սեղաններու մարմարները ջարդ ու փշուր եղան քանի մը վայրկեանի մէջ։

Սրբազան Պատերազմը Գերմանիոյ ակնկալած արդիւնքները չտուաւ, որովհետեւ Հնդկաստանի, Եգիպտոսի և սուրիչ վայրերու իսլամներուն մօտ արձագանգ չգտաւ «Ճիհատը»։ Աւտր փոքրիկ, տակայն, Սրբազան Պատերազմի հռչակումը Մահմետականներուն մէջ առաջ բերաւ թշնամի Քրիստոնեաներու հանդէպ անսահման ատելութիւն մը, և հրահրեց կիրքերը։ Այս հոգեբանական վիճակը նկատի ունենալով, չատ աւելի դիւրաւ կարելի կ'ըլլայ ըմբռնել այն ծանրակշիռ կացութիւնը, որու ենթարկուեցան Քրիստոնեաներն։

Երբ մեկ կողմէ ներքին դէպքերը կը զարգանային այսպէս, Օսմանեան պետութիւնը ձեռք կ'առ-

նէր նաև դիւանագիտական կարեւոր միջոցներ։

Ծովային նախարար Ճէմալ փաշա, գլուխը անցաւ Սուէզի արշաւանքին, որու նպատակն էր անգլիական լուծէն ազատել Եգիպտոսը։

Գրեթէ նոյն չրջանին, պատերազմական նախարար Ընվէր փաշա սառնձնեց Կովկասեան ճակատի հրամանատարութիւնը։

Հոս, պէտք կը տեսնենք ընդհատելու Թուրքիոյ ներքին կեանքին նկարագրութիւնը, որու պիտի անդրադառնանք հետագային, որովհետեւ արտաքին ճակատներու վրայ չատ աւելի կարեւոր դէպքեր տեղի կ'ունենային։

Ճիշդ այդ չրջանին կը զուգադիպէր Դաշնակիցներու կողմէ Տարտանէլի դէմ կատարուած ձեռնարկը, որ այնքան չահեկան դրուագներ կը պարունակէ։

= ՎԵՐՋ Ա. ՄԱՍԻՆ =

Բ. ՍԱՍ

և

ՏԱՐԱՆԷԼԻ ՈՄԲԱԿՈՏՈՒՄԸ

Օսմանեան պետութիւնը, հազիւ 21 օրէ ի վեր մասնակցած էր մեծ պատերազմին, և ահա ծովային յարձակումի կ'ենթարկուէին Տարանելի ամրութիւնները։

«Կէօպէն»ի և «Պրէսլաու»ի օսմանեան ջուրերը ապաստանելէն յետոյ, գաշնակից նաւատորմը դիրք բռնած էր նեղուցին դուրսի կողմը, յոյսալով որ հոն բաց ծով պիտի ինկնէն անոնք։

Ցեռնելով սակայն անոնց միացումը Օսմանեան նաւատորմին, Հոկտեմբեր 21ին անակնկալ յարձակում մը գործեցին Տարանելի արտաքին ամրոցներուն դէմ, բաւարար ամբակոծումի մը ենթարկելով զանոնք։

Իրականին մէջ, այս յարձակումը ծրագրուած գործողութիւն մը ըլլալէ աւելի տեսակ մը անակնկալի փորձ էր։

Տարանելի արշաւանքին նուիրուած թուրքերէն «Զանաք Բալէ» գրքին մէջ, ականատես մը, իմին պէս, հետեւեալ կերպով կը նկարագրէ այս առաջին յարձակումը, որ տեղին այնքան վրդովում պատճառեց Գալաթայի մէջ։

«... Ամիռներէ ի վեր գաշնակից նաւատորմերը համախմբուած կը գտնուէին Լիմնոս և Էմպրոս կղզիներուն առջեւ։ Այդ շրջանին, Տարանելի նեղուցին դուրսի կողմը կը նմանէր Եւրոպայի և Ամերիկայի ամենէն չէն նաւահանգիստներուն։ Զանազան տիպերու նաւեր, ամէն տեսակ դրօշակներ կը ծածանէին հոն։ Ֆրանսական, անգլիական, իտալական, ռուսական, յունական, ամերիկեան, ճապոնական, սերպական, մոնթենեգրոյական, պելճիքական, պորթուգալական, հոլանտական, նորվեգական, դանիական, շուէտական, իսպանական, ռումանական, պուլկարական, ամէն տեսակ դրօշակներ։ Ամէն տեսակ նաւեր։

Թնդանօթի առաջին հարուածը արձակեց 12 քիլոմէթր հեռուէն։ Այս ազդանշանին վրայ, չորս զրահաւորներ միաժամանակ կերպով ժխոխային կրակ մը բացին արտաքին ամրոցներուն դէմ։ Անգլիական մարտանաւերը կը ռմբակոծէին Նեղուցին Րումէլիի կողմի, իսկ ֆրանսական մարտանաւերը՝ Անատոլուի կողմի ամրոցները։

Ժամը 7,05ին, Օսմանեան «Օրխանիէ» և «Իրթուղրուլ» ամրոցները սկսան պատասխանել թշնամիին։ Տեսնելով որ մարտկոցներու ռումբերը անգլիական զրահաւորներու մօտերը կը հասնին, անգլիական նաւաբաժինը կրակը դադրեցուց և քիչ մը աւելի հեռացաւ իր գտնուած վայրէն։ Ժամը 7,15ին ռմբահոծումը վերսկսաւ կրկին և չարունակուեցաւ 20 վայրկեան։ Այս կարճ ժամանակամիջոցի ընթացքին, դաշնակից մարտանաւերը սպառեցին 200է աւելի մեծ ռումբեր՝ առանց սակայն ո եւ է լուրջ վնաս պատճառելու։

Քանի վայրկեան յետոյ, թշնամին վերջնականապէս դադրեցուց կրակը և վերադարձաւ իր խարիսխը։ Այդ թուականէն յետոյ, և հակառակ կարգ մը հնոթադրութիւններու, թշնամին ո եւ է նոր փորձ չըրաւ մինչեւ 1915ի Փետրուար ամիսը։»

Ընթերցողը նկատեց անշուշտ, թէ մինչեւ հիմա երբեք չենք անդրադարձած այս առաջին յարձակումին որ արդէն «քան վայրկեան» միայն տեւած էր։

Սակէ զատ, այդ առաջին փորձը ո եւէ կապ չունէր բուն արշաւանքին հետ, որու մասին այնքան երկար խորհրդակցութիւններ կը կատարուէին։

Ինչ որ ալ ըլլայ սակայն անոր բնոյթը, անհրաժեշտ էր անցողակի վերյիշել զայն։ Մանաւանդ որ, այդ առաջին ռմբակոծումը յայտորդող չաբաթներուն կարեւոր դեպքեր տեղի կունենային Թուրքիոյ մէջ։

Մանաւանդ Զալոյ մէջ գրոյց կը չրջեր թէ իրենց առաջին յհետագօտական պատերազմէն յետոյ, դաշնակիցները կը պատրաստուէին 40 մարտանաւերու մասնակցութեամբ զօրաւոր յարձակումի մը կատարելու Տարտանէլի դէմ։

Ճիշդ է որ առաջին ռմբակոծումէն ի վեր ծերմանացիներն ու Թուրքերը մեծապէս ամրացուցած էին իրենց դիրքերը, բայց նոյն իսկ գերման գինուորական իշխանութիւնները կը յայտնէին թէ դաշնակիցներուն փորձը յաջողութեան հաւանականութիւններ կը ներկայացնէր։

Հաչակաւոր Ճօն Տեր Կօղց փաշան օրինակ, որ 4 տարիէ ի վեր գինուորական մարզիչի մասնագիտական պաշտօնը կը վարէր, և ուրիշներէ աւելի մօտէն տեղեակ էր կացութեան, յայտարարած էր. ՝

«Թէեւ, կ'ըսէր Ճօն Տեր Կօղց, դիւրութեամբ անկարելի է Տարտանէլը անցնիլ, բայց եթէ Անգլիացիները պատերազմի ընդդէմ. գլխին համար կարեւոր նկատեն նեղուցին բանաբարումը, կրնան առաջ նաւ զոհելով ներս մտնել։ Այս զոհողութիւնը սչէք տանելէ յետոյ, անգլիական նաւատորմը կրնայ ռմբակոծութեան ենթակըտնել առաջ ժամ յետոյ նեղուցը անցնիլ և Մարմարայի մէջ դանուիլ։»

Իրականին մէջ, գերման զօրավարին այս տեսակէտը, կռուանակիցներ չատ ունէր, և մասնագէտներուն մեծամասնութիւնը հաւանական կը նկատէր դաշնակիցներուն յաջողութիւնը։ Այս պատճառով է որ գերման դեսպան վանկենհայմ, ամերիկեան դեսպանէն խնդրած էր որ ամերիկեան դեսպանատան մէջ պահ-

ւին իր արժէքաւոր ծրերը պարունակող քանի մը անասուկներ։

Կը հետեւի թէ գերման դեսպանն անգամ ծանրակշիռ կը նկատէր կացութիւնը և Գոլօէն մեկնումի մասին կը մտածէր, որովհետեւ զօրաւոր նաւատորմի մը կողմէ Տարտանէլի մօտալուտ ռմբակոծման գրոյցներուն հետ յուսահատական լուրեր կը հասնէին ճակատներէն։ Այս պայմաններուն մէջ ծայր առած էր տագնապալի մտահոգութիւն մը, որ հաւատարտէս ազդած էր ժողովուրդին և պաշտօնական շրջանակներուն վրայ։

Արեւելեան ճակատին վրայ ձախողած էր պատերազմական նախարար Էնվէր փաշան, որ բանակին գլուխը անցած էր՝ «Կովկասը ռուսական լուծէն փրկելու» համար։

Նոյն թախտին արժանացած էր ծովային նախարար Ճէմալ փաշա, որ Սուէզի արշաւանքը կազմակերպած էր «Եգիպտոսը փակելու համար անգլիական լուծէն»։

Երկու նախարարներու հրամանին տակ գտնուած բանակները ներթարկուած էին մեծ կորուստներու։ Գերման իշխանութիւնները փորձեցին միջամտութիւն մը կատարել Էնվէր փաշայի մօտ՝ զայն ետ կեցնելու համար անօգուտ պայքարէ։ Պատերազմական նախարարը ակայն, որ երբեք ժողովուրդին ու բանակին ցաւերով չէր ուզեր հետաքրքրուիլ, փոխանակ ապարդիւն պայքարէն հրաժարելու, չարունակեց իր երազային ձեռնարկը, որ յետագային այնքան սուղի պիտի նստէր բանակին։

Կ'ըսուի թէ գերման զինուորական իշխանութիւնները Էնվէրի թելադրած են հրաժարիլ Կովկաս արշաւելէ, և թոյլ տալ որ Ռուսները յառաջանան մինչեւ Սվազ՝ հո՛ն հարուածելու համար զանոնք։

Փառաւոր պատերազմական նախարարը ակայն ներկայութիւն անգամ չէ ըներ Գերմանացիներուն այս խորհուրդին։

Ակնարկ է ըսել թէ ծանր պարտութեան մատնուեցաւ Էնվէր փաշան և ստիպուեցաւ ակամայ հրաժարիլ իր թուրանական երազներէն։

Դժբախտաբար, օրուան կառավարութիւնը ի վիճակի չէր ականջ ներ Էնվէր փաշան, ինչպէս տեսանք արդէն, Մեծ Եպարքոս Սայիտ Հալիմ փաշա, պարզ խամաճիկ մը դարձած էր Իթթիհատականներու ձեռքը, որոնք ապարակի վերածած էին բովանդակ կայսրութիւնը։

Այն միջոցին, երբ երկու նախարարներ — Էնվէր և Ճէմալ — Կովկասի և Սուէզի ճակատներուն վրայ մեծ կորուստներու կը մատնէին բանակը, ներքին, Գալլոյ մէջ, Իթթիհատի մարդիկը կը կեղեքէին ժողովուրդը։ Ազգային Մեծ Ժողովին կողմէ կազմուած Անկախութեան Ատեանին առջեւ կատարուած Իթթիհատականներու դատավարութեան ընթացքին հաստատուեցաւ թէ, այդ կուսակցութեան ղեկավարները չորս տարի շարունակ կեղեքած են ժողովուրդը։ Կառավարութիւնը անունով միայն գոյութիւն ունէր և ինչպէս հաստատուեցաւ Անկախութեան Ատեանին առջեւ, Իթթիհատականները հսկայական ձեղծումներ գործած էին մանաւանդ պարենաւորման գործին մէջ, որ յանձնուած էր Իսմայիլ Հագգը փաշայի (Թօփալ), և Բարա Քէմալի նման անթիղճ մարդոց ձեռքը։

Այս ձեղծումներուն հետեւանքով գրեթէ անկարելի դարձած էր ժողովուրդին ու բանակին պարենաւորումը և հիւանդութիւններ ծայր առած էին ամէն կողմ։ Մանաւանդ քաղաքի ժանտահարները համաճարակի վերածուած էր բանակներուն մէջ, ուր

100 000ի կը հասներ զոհերուն թիւը։ Ամէն մարզի վրայ կը հիւծէր ժողովուրդը, և որովհետեւ գիւղերուն մէջ դրութիւն ազամարդ չէ ձեացած, արաերը անմշակ վիճակի մէջ լքուած էին իրենց բախտին։ Նոզոգներուս փակումին հետեւանքով դադրած էր նաեւ առեւտուրը և մաքսային հասոյթները աննախընթաց անկումներ կրած էին։ Մէկ խօսքով, տնտեսապէս դէպի փճացում կը դիմէր ժողովուրդը և իթթիհատական խմբակը միայն կ'օգտուէր կացութենէն՝ մեծագումար հարստութիւն դիզելով։

Հացի ապրնտզը սուր քնոյթ ստացած էր՝ նոյն իսկ մայրաքաղաքին մէջ, որու բնակչութիւնը տակաւին չէ մոռցած «վէսիքա»յով ստացուած ցեխանըման հացը։

Գատմութեան մէջ առաջին անգամն էր որ, կառավարութիւն մը այսքան անխիղճ վերաբերում ցոյց կուտար հանդէպ իր անմեղ ցեղին և իր հարազատ հպատակներուն։

Մեծ քաղաքներուս կացութենէն աւելի յուսահատական էր վիճակը գաւառներուս և գիւղերուս, ուր լծկան կենդանիներն անգամ կը գրաւուէին։

Ինչպէս ըսինք, մահադաթիւնը ընդհանուր էր, և կառավարական շրջանակներն անգամ վարակած։ Տարտանէլի դէմ նոր յարձակումի մը պատրաստութեան զրոյցները ա՛լ աւելի սուր քնոյթ մը առին տագնապին։

Բ

ՍՈՒԼԹԱՆԸ ԷՍԿԻՇԷՀԻՐ ԿԸ ՓՈԽԱԴՐՈՒԻ

Տարտանէլի դէմ գաշնակիցներուս ծրագրած յարձակողականի յաջողութիւնը այն աստիճան ակներեւ կը նկատուէր, որ կառավարութիւնը սկսած էր լուրջ պատրաստութիւններ տեսնել՝ Սուլթանն ու նախարարները Անատոլու փոխադրելու։

1 Յունուար 1915ին, Հայաստ Փաշայի կայարանին մէջ պատրաստուած էին երեք կառախօսքեր, որոնք Էսկիշէհիր պիտի փոխադրէին Սուլթանն ու Գալիս գտնուող դեսպանները։ Ծրագրանչիր կառախօսքով կը բաղկանար երեք վագոնէ միայն։ Ճշդելի թիւով վագոններ չէին յատկացուած, որպէս զի կառախօսքերը կարենային առաւելագոյն արագութեամբ ճամբայ կարել։ Առաջին կառախօսքը յատկացուած էր Սուլթանին և կառավարութեան անդամներուն, իսկ երկրորդը՝ զերմանական և աւստրիական դեսպաններուն։

Ամերիկեան դեսպանն ալ Էսկիշէհիր մեկնելու հրաւիրուած էր թէեւ, բայց Գ. Մորկընթաու մերժեց հրաւէրը, յայտնելով թէ, այդ ճգնաժամային օրերուն անհրաժեշտ կը նկատէր Գալաթայ մէջ իր ներկայութիւնը։ Դիւանագիտական ընկալեալ սովորութեան համաձայն, դեսպանները սահմանած էին հետեւիլ Սուլ

թանին ուր որ ալ երթայ ան: Ամերիկեան դեսպանը ակայն, առաջին անգամ ըլլալով չեղած է աւանդական սովորութենէն, յայտնելով որ, եթէ պնդեն՝ դեսպանի պաշտօնէն պիտի հրաժարի և «պատուակալ հիւպատոս»ի հանգամանքով Պոլիս պիտի մնայ:

Նկատելով որ ամերիկեան դեսպանին Պոլսոյ մէջ ներկայութիւնը կրնայ օգտակար ըլլալ, քնդհանուր ապահովութեան տնօրէն Իսմայէլ Ճամպոլատ եւ ոստիկանութեան տնօրէն Պէտրի Պէյերը հաւանութիւն յայտնեցին, որ Պոլիս մնայ Մ. Մօրկընթաու:

Տարօրինակը այն է ակայն, որ երբ Պոլսոյ մէջ օրը օրին դաշնակից նաւատորմերուն կը սպառուէր և կառավարութիւնն անգամ մնկնումի պատրաստութիւն կը տեսնէր, դաշնակից նաւատորմը տակաւին յարձակումի հրաման իսկ ստացած չէր: Եւ, ինչպէս նախորդ գլուխներուն մէջ տեսանք, «այդ թուականին, անգլիական դահլիճը կը քննէր թէ Տարտանէլի դէմ տեղի ունենալիք ձեռնարկ մը օգտակա՞ր էր թէ ոչ»:

Որոշ է ուրեմն թէ, այն միջոցին երբ Պոլսոյ մէջ օրերու խնդիր կը նկատուէր դաշնակից նաւատորմին երեւումը, Լոնտոնի մէջ, դահլիճը տակաւին նոր ձեռք կ'առնէր խնդիրը: Այս պարագան քաւական է հաստատելու թէ ո՛ր աստիճան գրգռուած էին ջիղերը և ի՛նչ համեմատութիւններ ստացած էր անվստահութիւնը: Պոլսոյ մէջ, ո՛չ ոք տեղեկութիւն ունէր թէ՝ նոյնքան վարանում կը տիրէր դաշնակիցներուն միջեւ: Մինչ, Ջոնաէր Կօլց վաչա նեղուցին գրաւումը կարելի կը նկատէր, Միջերկրականի դաշնակից նաւատորմի հրամանատար դեր-ծովակալ Կարթըն կ'ըսէր թէ կարելի չէր բռնի անցք մը փորձել Տարտանէլէն:

Պոլսեցիներու անձկութեան այս օրերէն գրեթէ

ամիս մը վերջն էր, (28 Յունուար 1915) որ անգլիական կառավարութիւնը Տարտանէլի արշաւանքի մասին իր ծանօթ վճռական որոշումը տուաւ: Ինչպէս տեսանք, անգլիական դահլիճը որոշած էր ծովային գործողութիւն մը միայն կատարել, նկատելով որ պատերազմական նախարար Լորտ Քիչներ կը չարուներ պնդել թէ «տարամադրելի զինուոր չունէր»:

Միւս կողմէ սակայն, այդ ժամանակամիջոցի ընթացքին տեղի ունեցան կարգ մը նոր դէպքեր, որոնք բոլորովին նոր քնոյթ մը տուին սկզբնական ծրագրին:

Այդ նոր դէպքերուն հետեւանքով, զուտ ծովային յարձակումի ծրագիրը երկրորդական դեռնի վրայ ինկաւ, և անոր տեղ հիմնական խնդիր դարձաւ զինուորական լուրջ ձեռնարկ մը կատարելու ծրագիրը:

Անգլիոյ պատերազմական նախարարութիւնը մինչեւ այդ ատեն դէմ արտայայտուած էր Թուրքիոյ դէմ զինուոր զրկելու առաջարկին, որովհետեւ պերսման բանակներու տեսական յառաջխազացումին հետեւանքով, անկարելի կը դառնար Գելիպոլ և Հիւսեսային Ֆրանսայի մէջ գտնուող անգլիական զինուորներու այլուր փոխադրութիւնը: Ասկէ զատ, Ֆրանսական բանակները պէտք դիրքէ ազատելու համար անգլիացի զինուորները յառաջխազացումի ձեռնարկած էին Գելիպոլի սահմանին ամբողջ երկայնքին:

Այս կացութիւնը նկատի ունենալով, մասնաւորապէս Լորտ Քիչներ անկարելի կը նկատէր Թուրքիոյ դէմ տեղի ունենալիք ձեռնարկի մը համար զինուոր տրամադրել: Ճիշդ է որ, Լորտ Քիչըր առաջարկած էր Եգիպտոսի անգլ. բանակը յատկացնել Տարտանէլի արշաւանքին, բայց ճէմալ փաշայի կողմէ Սուէզի դէմ ձեռնարկուած յարձակողականը անկարելի կը դարձներ Եգիպտոսի անգլ. ուժերուն նուազ

զեցուածք։

Այս երկու գլխաւոր արգելքները հետզհետէ դափրած էին գոյութիւն ։ Հիւսիսային Ֆրանսայի և Պելճիոյ անգլ. ուժերու ընդհ. հրամանատար Սըր Ճօն Ֆրէնչ (յետագային մարշալ Ֆրէնչ) որոշած էր անորոշ ժամանակի մը համար յետաձգել իր հրամանին տակ գտնուող անգլ. բանակներու յառաջխազացուածք։ Միւս կողմէ, ձէմալ փաշայի արշաւանքին ձախողումը կատարեալ «անգործութիւն» մատնած էր Եգիպտոսի անգլ. բանակը, զոր կարելի չէր այլեւս սերիւ ռազմաթեմներ փոխադրել։ Մանաւանդ, մինչ այդ Նոր Զէլանտացին և Աւստրիացին մեծ թիւով զինուորներ բերուած և համախմբուած էին Եգիպտոսի մէջ։ Աւելցնենք թէ Հարաւային Ափրիկէի ըմբոստութիւնն ալ զսպուած ըլլալով, Եգիպտոսի մէջ գտնուող անգլիական զինուորները դրեթէ պատրաստ նստած էին։ Միւս կողմէ Անգլիոյ մէջ ալ նորադիր զինուորներու մարզանքները աւարտած էին՝ պատերազմական նախարարութեան տրամադրութեան տակ դնելով կատարելու պատրաստ նոր ուժեր, որոնց թիւը կը հասնէր 12 զօրաբաժնի։

Այս բոլոր «անգործ» զինուորներուն գործ հայթայթելու համար, պատերազմական նախարարութիւնը նոր ծրագիրներ կը մշակէր, երբ կրկին առաջարկուեցաւ յամաքային ուժեր ընկերացնել Տարտանելի արշաւանքին։

Լորտ Քիչնէր այս անգամ չկրցաւ հակառակիլ և հաւանեցաւ օժանդակել ծովային նախարարութեան։

Պատերազմական նախարարութեան այս որոշումին վրայ, բանակցութիւնները վերսկսան և երեք ամսուան ընթացքին Տարտանել ղրկուեցան հետեւեալ զինուորական ուժերը.—

Անգլիայէն.— Բրիտ. կանոնաւոր բանակի 29րդ զօրաբաժինը։

Առաջին գծի յամաքային երկու զօրաբաժիններ։

Արքայական ծովային զօրաբաժինը եւ մէնէրի հետեւակազօրաց զօրաբաժինը։

Եգիպտոսէն,— Աւստրալիական երկու զօրաբաժիններ։

Աւստրալիական յատկանշական չափաս մը։

Լէնքէշայրի յամաքային զօրաբաժինը։

Հնդկական չոկատ մը։

Ֆրանսայէն.— Ֆրանսական երկու զօրաբաժիններ։

Բոլոր այս զինուորները, որոնց ընդհանուր գումարը 150 հազար հոգիի կը հասնէր, պատրաստ վիճակի մէջ կը գտնուէին։ Նախնական ծրագրին համաձայն, այս բանակը փոխադրանաւերով պիտի սպասէր արեւելեան Միջերկրականի մէջ՝ պատեհ վայրէն Տարտանէլ յամաքը հանուելու համար։

Երբ մէկ կողմէ զինուորական և ծովային պատրաստութիւնները առաջ կը տարուէին փութով, միւս կողմէ դաշնակիցները դիւանագիտական տենդագին գործունէութեան մը լծուած էին՝ պալքանեան պետութիւնները իրենց կողմը չանելու համար։

Ճոնսուարի վերջերը, Անգլիոյ պետական գործակալները կը կարծէին թէ անհնար չէր դաշնակիցներուն կողմը չափիլ մասնաւորաբար Ճունանստանն ու Պուլկարիան, որոնց պատերազմին մասնակցութիւնը

մեծապէս պիտի բարեացքեր Սերպիոյ վիճակը։ Այս պատճառով, պատերազմական խորհուրդը հնարէն կատարեալ բժշկութեան դիմելով դինուորական օժանդակութիւն խոստացած էր անոր, պայմանով որ միանայ դաշնակիցներուն։

Ցուննատանի կոստանդին թագաւորը սակայն, վարչապետ Մ. Վենիզելոսի միջոցով մերժեց դաշնակիցներուն առաջարկը, որովհետեւ դինուորական օժանդակութիւնը, որ կը խոստացուէր Ցունաստանի, կը բաղկանար ընդամէնը... մեկ զօրաբանակէ։ Ցունաստանի մերժումէն վրայ, անգլիական դահլիճը անօգուտ նկատեց Գուլկարիոյ մօտ եւս նման փորձ մը կատարել, վասն զի ըլլալով որ անխուսափելիօրէն մերժումի պիտի հանդիպէր ձեռնարկը։

Ասոր փոխարէն սակայն, Գալլանեան երկիրները դրկուեցաւ Մ. Նօել Գըքսթըն՝ Գուլկարիոյ եւ Ցունաստանի զինակալներուն կարծիքը չշփոթելու եւ կիսապաշտօնական բանակցութիւններ կատարելու համար։ Մ. Գըքսթըն չրշնցաւ Գալլանեան մայրաքաղաքները եւ զանազան խոստումներ ըրաւ Ցունաստանի եւ Գուլկարիոյ, որոնք փոխադարձ պայմաններ առաջարկեցին։

Այս առաջարկներուն քննութիւնը որոշ կերպով երկուան կ'երթայ այն հետաքրքրութիւնը, զոր Բարիզի Ռուս դեսպանը դրկած էր փեթրոկրատի արտաքին նախարարութեան, իր պատմական չահակցութեան զգուշութեամբ, ատոր նայնութեամբ կը ներկայացնենք այդ կարեւոր հետաքրքրութիւնը։

ԲԱՐԻԶԻ ՌՈՒՍ ԴԵՍՊԱՆ Ա. Գ. ԻԶՎՈԼՍԿԻՆ
ԱՐՏԱՔԻՆ ՆԱԽԱՐԱՐ Ս. Դ. ՍԱԶԱՆՕՖԻՆ

ՀԵՌԱԳԻՐ

Բարիզ, 10 Յունուար, 1915

Թիւ 739
պատճէնը Լոնտոն

«Այսօր ինծի այցելեց Լանսանի Գալլանեան կոյսերուն նախագահ եւ անգլիական խորհրդարանի անդամ Նօել Գըքսթընը, որ նոր վերադարձած է դէպի Գալլանեան երկիրները իր կատարած ճամբորդութենէն։ Ան երկարօրէն ինծի հաղորդեց իր առաքելութեան արդիւնքները, զորս կարելի է բանաձեւել հետեւեալ կերպով.

1.— Սկսալ ի'զլլայ կարծել թէ, Գալլանեան պետութիւնները կրնան փախարկել համաձայնութեան գալ՝ յօժարակամ առնմանագծման խնդրին մէջ։ Ապագայ առնմաններուն պէտք է որոշեն դաշնակից պետութիւնները՝ հեղինակաւոր կերպով։

2.— Համաձայնական պետութիւններուն կռվի Մօֆիայի մէջ կատարուած յայտարարութիւնները բաւական չեն։ Անհրաժեշտ է Գուլկարիոյ խոստանալ գոնէ 1912ի առնմանները՝ Մակեդոնիոյ մէջ։ Միւս կողմէ, սերպիական յաղթութիւններուն ազդեցութեան չնորհիւ Գուլկարները այլեւս չեն պնդեր Մակեդոնիոյ անմիջական գրաւումի մասին։

3.— Գըքսթընի կարծիքով անբաւական են նաեւ այն յայտարարութիւնները, զորս համաձայնական պետութիւնները կատարած են Սերպիոյ մօտ։ Սերպիոյ վարչապետ Փաշիչը այն աեն միայն կը հաւանի Գուլկարիոյ լուրջ զիջումներ ընելու, երբ հստակ խոստում տրուի Սերպիոյ թէ՝ ծովային ելք մը պիտի ունենայ Ադրիականի վրայ, եւ իրեն պիտի կցուի Ռակուզան ու Միթրովիցա։ Այս մասին նախապէս պէտք է ապահովել Իտալիոյ հաւանութիւնը։

4.— Գալով Ցունաստանի, ան պարտաւոր է Քա-

վալան Գուլկարիոյ վիկնկու, եթէ իրեն խոստացուի Փոքր Ասիոյ յունաքնակ ծովեզերեայ շրջանը՝ իմիրով միասին։ Ինծի համար ամենէն աւելի հետաքրքրական կը թուի այս վերջին տեղեկութիւնը, զոր Գըքսէքը առացած է հեղինակաւոր աղբիւրէ։

ԻԶՎԷՍՏԿԻ

Ինչպէս որոյ կերպով կը հասկցուի այս հեռագրին դաշնակից պետութիւնները չէին կրցած տեւէ որոշ առաջարկ ներկայացնել Պալքանեան պետութիւններուն։ Ընդհակառակը եղած բոլոր առաջարկները կիսամիլիոյի քնոյթը միայն ունէին և տեւէ ձեւով պատասխան չէին տար Պալքանեան պետութիւններուն, որոնք այնքան հակամարտ չահեր ունէին։

Մինչդեռ, եթէ յետին նկատումներէ ազատ դասած չըլլային, դաշնակից պետութիւններուն համար դժուար չէր ըլլար համերաշխութիւն մը գոյացընել Պալքանեան պետութիւններուն միջեւ, մանաւանդ որ, ինչպէս կը հաւատան այդ մ. Գըքսէքը, Յունաստան, Գուլկարիա և Սերպիա ընդհ. համաձայնութեան մը հասնելու դիրք բռնած էին, պայմանդնելով սակայն որ դաշնակիցները երաշխաւորութիւններ տան։ Անարդար չէր այս պայմանը, որովհետեւ Պալքանեան պատերազմի փորձը ցոյց տուած էր թէ Պալքանեան պետութիւնները վստահութիւն չունէին իրարու վրայ և անոնց համար այլեւս անկարելի էր տեւէ հաւաքական գործ մեկնել՝ առանց զօրաւոր երաշխաւորի մը։ Տեսնելով ուրեմն որ խոստումները երաշխաւորուած չեն, Պալքանեան պետութիւնները խոհեմութիւն համարեցին սպասել դեպ-

քերու զարգացումին՝ ըստ այնմ դիրք ճշդելու համար։

Այդ շրջանին, մանաւանդ Անգլիա սկսնէն աւելի կարեւորութիւն կուտար Յունաստանին, յուսալով որ Տարտանէլի դէմ կատարուելիք յարձակումի մը պարագային, ան իսկոյն պիտի միանար դաշնակիցներուն, և իր բանակները պիտի տրամադրէր։ Իսկ անգամ մը որ Յունաստան պատերազմին մասնակցէր, Գուլկարիա ինքնաբերաբար պիտի ճշդեր իր դիրքը՝ անմատն չմնալու համար յաղթանակի պտուղէն։

Տարտանէլի դէմ կատարուած առաջին յարձակումի ձախողումէն յետոյ՝ սակայն, վէնիզէլոսի կառավարութիւնը ծայր առաւ վերապահ դիրք բռնել սկսաւ և նոյն իսկ չափազանցուած պայմաններ ներկայացուց դաշնակիցներուն։ Այս կարգէն էր օրինակ Փոքր Ասիոյ յունաքնակ ծովեզերքին և Իզմիրի կցումին պայմանը, որու մասին այնքան կը պնդէր Աթէնքի կառավարութիւնը։

Այդ շրջանին սակայն ո՛չ մէկ պետութիւն մտքէ կ՛անցներ դոհացում տալ Մ. վէնիզէլոսի այդ պահանջին, որ ամէն տեղ «չափազանցուած» կը նկատուէր։ Ասկէ զատ, Յունաստանի այդ պահանջին դոհացում տալու պարագային, մեծապէս պիտի վրդովէր Իտալիան, որ տակաւին չէր զոհաբերութիւն կը պատրաստէր։ Այս դժուարին պայմաններուն մէջ, դաշնակիցները չէին կրնար Իտալիան զոհել՝ Յունաստանը գերազահելու համար։ Միակ բանաւոր կարգադրութիւնը պիտի ըլլար ընդհանուր համաձայնութեան գիծին մը գտնել, հաշտեցնելու համար բոլորին չահերը։ Իսկ նման որոշիւնք մը ձեռք բերելու համար, ամէն բանէ առաջ

անհրաժեշտ էր զինուորական կամ ծովային յաղթանակով մը չլացնել չէզոք պետութիւնները։

Մասնաւորաբար՝ Անգլիոյ մէջ այն կարծիքը կը տիրէր թէ՛ Իտալիա, Յունաստան և Գուլկարիա ամենէն առաջ դաշնակիցներուն պիտի միանան, եթէ կարելի ըլլայ կարեւոր յաղթանակ մը շահիլ Եւրոպայի կամ Արեւելքի մէջ։ Մանաւանդ այս վերջին մարդին մէջ չահուած յաղթանակ մը պիտի ունենար իր անմիջական բարեբաստիկ ազդեցութիւնները։

Ամէն պարագայի, Նոեմ Գլադստոնի առաքելութենէն յետոյ, դաշնակիցները չատ աւելի որոշ կերպով կը տեսնէին թէ, առանց այդ անհրաժեշտ պայմանին կարելի չէ ազդել չէզոքներուն և մասնաւորաբար Պալքանեան պետութիւններուն վրայ։

Առաջնորդուած այս տեսակէտէն, Անգլիա որոշեց առաջ տանիլ Տարտանէլի արշաւանքին պատրաստութիւնները։ Միւս կողմէ, Բրիտանական կառավարութիւնը անջատ բանակցութեանց սկսաւ Յունաստանի հետ, Տարտանէլէ արշաւանքին ատեն Եգէականի յունական կղզիներու օգտագործման արտօնութիւն ձեռք բերելու համար։

Այս անգամ յոյղ ելք ունեցան բանակցութիւնները և Յունաստանի ու Անգլիոյ միջեւ կնքուեցաւ կիսապաշտօնական համաձայնութիւնը։

Այս համաձայնութեամբ, Յունաստանի կոստանդին թագաւորը կը հաւանէր որ Տարտանէլի արշաւանքի ընթացքին Անգլիացիները իբրեւ ծովային խարիսխ գործածեն Լէմնոս կղզին։ Միւս կողմէ, համաձայնութիւնը Անգլիոյ արամադրութեան տակ կը դնէր նաև Մուդրոս կղզին, որու ընդարձակ նաւահանգիստը մեծապէս օգտակար պիտի ըլլար դաշնակից նաւատորմին։

Հազիւ գոյացած էր այս համաձայնութիւնը երբ

Մուդրոս զրկուեցաւ զարքայական նաւային զօրաբաժինը»։ Այս փոքր ուժին միակ պարտականութիւնը պիտի ըլլար ցամաքային հեռազօտութիւններ կատարող զինուորական չկատներ տրամադրել։ Դէրծովկալը այդ զինուորներուն պէտք պիտի ունենար, երբ յոյղերը շուռուբեան դատապարտել Տարտանէլի արտաքին ամրոցները։ Անգամ մը որ գործողութեան այս առաջին մասը յոյղութեամբ աւարտէր, մեծ օգտակարութիւն պիտի ունենային արքայական նաւային զօրաբաժնի զինուորները։ Մինչ Տարտանէլի արշաւանքին պատրաստութիւնները փութով առաջ կը տարուէին այսպէս, և նոյնիսկ զինուորական ու ծովային համատեղութիւններու կը ձեռնարկուէր, Անգլիոյ մէջ գարձեալ ծայր կուտար նոր վէճ մը. որ պատճառ եղաւ Տարտանէլի արշաւանքին յապաղեցումին։

Գ.

ԼՈՐԴ ՔԻՉՆԵՐ ԿԱՐԾԻՔ ԿԸ ՓՈԽԷ

Այս նոր վէճը արդիւնք էր փոփոխամտութեանը Լորտ Քիչներին, որ վերջին պահուն հրաժարեցաւ իր նախկին տեսակէտէն և սկսաւ հակառակիլ Տարտանէլ զինուոր զրկելու առաջարկին։ Պատերազմական նախարարը կ'ուզէր որ արշաւանքը տեղի ունենար միմիայն նաւատորմին մասնակցութեամբ։

Պատերազմական նախարարին այս առաջարկը ամենաքուռն կերպով կը քննադատէին գրեթէ բոլոր չահագրգռուող անձերը, մէջը ըլլալով վարչապետը,

Լորա Ֆիշըր և Սըր Հէնրի Ճէքսըն: Մասնաւորաբար այս վերջինը, կը պնդէր ցամաքային բանակի գործակցութեան անհրաժեշտութեան մասին: 15 Փետր. 1915 թուակիր գրութեամբ մը, ան հետեւեալ կերպով կը պաշտպաններ իր տեսակէտը.

«Անխուսափելի կերպով պէտք է ապահովել ամերիկեան զինուորական ուժերը, որպէս զի կարելի ըլլայ գործել այս մեծ ձեռնարկին պատուղները: Այն նաւերը, որ զինուորները պիտի փոխադրեն, պէտք է նեղուցին բերանը պատրաստ ըլլան, որպէս զի ամրոցներու քանդումէն անմիջապէս յետոյ կարելի ըլլայ ցամաք հանել զինուորները: Նաւային ռմբակոծում մը երբեք յաձնարարելի գործողութիւն մը չէ, եթէ զօրաւոր զինուորական ոյժ մը չի գործակցիր նաւատորմին:»

Սըր Հէնրի ձէքսըն այն իրաւասու անձնաւորութիւնն էր, որ մանրակրկիտ կերպով ուսումնասիրած էր խնդիրը՝ և համոզուած էր թէ առանց ցամաքային բանակի մը օժանդակութեան կարելի պիտի չըլլար մեծ օգուտներ ապահովել Տարտանէլի նաւային արշաւանքէն:

Անոր կարծիքով, թրքական արտաքին ամրոցներու քանդումէն յետոյ անխուսափելիօրէն անհրաժեշտ էր դրաւել Կէլիպօլուի թերակղզին. քան մը, որ կարելի էր ընել Պատերազմական Խորհուրդին մէջ, որ Փետրուար 16ին արտասովոր նիստի հրաւիրուեցաւ:

Երկար վիճաբանութիւններէ յետոյ, որոնց ընթացքին գրեթէ կրկնուեցան նախորդ տեսակէտները, Պատերազմ. Խորհուրդը ուզաւ հետեւեալ որոշումները.

1. 29րդ զօրաբանակը Լէմնոս պիտի զրկուի առանձնակարգ պայմանաժամի մը ընթացքին, և եթէ կարելի է յաջորդ 9—10 օրերուն:

2. Միջոցներ ձեռք պիտի առնուին, ի հարկին Տարտանէլ փոխադրելու համար Եգիպտոսի անգլ. տրամադրելի ուժերը:

3. Այս ուժերուն ամրողջութիւնը—առնց վրայ բարդելով նաև արքայական նաւային զօրաբաժինը—ի հարկին ուժ պիտի տան Տարտանէլի դէմ տեղի ունենալիք ծովային յարձակումին:

4. 26րդ զօրաբաժինը իր հետ պիտի առնի ձիերուն համար անհրաժեշտ փոխադրական միջոցները, իսկ ծովակալութիւնը միջոցներ ձեռք պիտի առնէ՝ ցամաքահանումի համար փոքր նաւեր և նաւաձիգներ ապահովելու:

Առաջին անգամ ըլլալով, Պատերազմ. Խորհուրդը պաշտօնապէս կ'որոշէր զինուորական բնոյթ տալ Տարտանէլի արշաւանքին, մինչաման ծրագիր պատրաստելով: Այս պատճառով, Փետր. 16ի որոշումը կը նկատուի հիմնաքարը Տարտանէլի արշաւանքին:

Պատերազմ. Խորհուրդին այս որոշումներէն յետոյ նոյնիսկ դէր-ծովակալ կօրբէնի հետագրութեամբ թէ կրնար օգտագործել Մուդրոսը կղզին, իր ծովային համախմբումներու ընթացքին: Ասկէ զատ, Մուդրոսի ծովային խարիսխին հրամանատար կարգուեցաւ դէր-ծովակալ Վէմիս:

Իր կողմէ, ծովակալութիւնն ալ փութով առաջ կը տանէր պատրաստութիւնները: Ծովային նախարար Մ. Զըրչիլի հրամանով, ծովային իշխանութիւնները սկսած էին պատրաստել այն նաւերը, որոնք

Տարտանէլ պիտի փոխադրէին ցամաքային զինուորները։

Օր մը յետոյ ասկայն, կացութիւնը գարձեալ փոխուեցաւ։ Բրիտանական բանակներու ընդհ. սպայակոյտը Պառերազմ. Խորհուրդին որոշումը յարմար չէր նկատած և լորտ Քիչնըրի վրայ ճնշում կը բանեցնէր, որպէս զի ան չհաւանի 29րդ զօրաբանակին Ֆրանսական ճակատէն Տարտանէլ ղրկուելուն։

Լորտ Քիչնըրի առաջարկով, Պառերազմ. Խորհուրդը նոր նիստ մը գումարեց Փետր. 19ին։ Այդ նիստի ընթացքին յայտնի եղաւ թէ, պառերազմ. նախարարը հիւանդութեան փոխած է իր գաղափարը։ Արդարև, ան որոշ կերպով կը յայտներ թէ «չէր կըրնար զինուոր ղրկել Արեւելք։ Իր այս ընթացքը արդարացնելու համար, լորտ Քիչնըր առաջ կը քշէր Ռուսիոյ վտանգաւոր տկարութիւնը և վախ կը յայտներ որ, անգլ. ուժերուն Արեւելք փոխադրութենէն յետոյ, Գերմանացիները կրնային ռուսական ճակատէն զինուոր փոխադրել Ֆրանսական ճակատը՝ չնչին հարուած մը տալու համար դաշնակիցներուն։

Ամէն պարագայի իրականութեան համապատասխան չէր Լորտին կարծիքը։ Նախ, Գերմանիա չէր կրնար անմիջական կերպով մեծ ուժեր փոխադրել արեւմուտք։ Եթէ փոխադրեր իսկ, 29րդ զօրաբաժնին ներկայութիւնը ո եւ է բախտորոշ դեր չէր կրնար կատարել։

Պառերազմական խորհուրդի անդամները տեղեակ էին այս կացութեան, բայց չէին ուզեր վշտացնել Լորտ Քիչնըրը որուն հրաժարումը տպնուպի պատճառ պիտի ըլլար։

Այս նկատումով, պառերազմական Խորհուրդը անգամ մ'ևս խնդրեցաւ Լորտ Քիչնըրի կամքին առջև։ Այսպէս, որոշուեցաւ յետաձգել 29րդ զօրաբանակին մեկնումը։ Ասոր փոխարէն ռազմական Խորհուրդը ծովակալութեան հրամայեց չարունակել իր պատրաստութիւնները՝ զինուորական փոխադրութեանց համար անհրաժեշտ նաւերը պատրաստելու նպատակով։

Պառերազմական Խորհուրդին այս հրամանին վրայ ծովային նախարար Մ. Ճըրչիլ փետրուար 20ին հետեւեալ հրամանը կուտար ծովային նախարարութեան փոխադրութեանց մասին.—

«Անհրաժեշտ բոլոր պատրաստութիւնները պէտք է տեսնել՝ 29րդ զօրաբաժնին կարելի եղածին չափ չուշացով փոխադրութիւնը ապահովելու համար։ Թէև այս մասին դեռ վերջնական հրահանգ տրուած չէ, բայց նախապէս տրուած որոշումը յետաձգուած է մքայն, այնպէս որ, ուշ կամ կանուխ պէտք պիտի ունենանք փոխադրական այն միջոցներուն, որոնց անհարկած եմ վերը։

Նոյն օրը ռազմական, Լորտ Քիչնըր վճռաբար մերժեց 29րդ զօրաբաժնին Արեւելք փոխադրութիւնը։ Նայնիսկ ասելի առաջ երթալով, պառերազմ. նախարարը յայտնեց թէ «երբեք պիտի չհաւանի որ Արեւելքի մէջ զինուորական համախմբութիւններ կատարուին։

Փետրուար 20ին, Լորտ Քիչնըր Մ. Ջըրչիլի ղրկած էր նամակ մը, ուր հետեւեալ յատկանշական խորհրդածութիւնները կ'ընէր.

«Ֆրանսացիները չատ յուզուած եւ վրդոված են, տեղեկանալով որ կ'ուզէք մեծաքանակ զինուորական ուժ գործածել Տարտանէլի արշաւանքի ընթացքին։

Ֆիլ մը առաջ այդ մասին տեսակցեցայ Լորա Կրէյի հետ. կը յուսամ թէ պիտի չուշէք Ֆրանսական ճաշակառը ակարացնել Տարտանէլ զինուոր դրկելու համար»։

Այս նամակը գրած օրը, Լորա Ֆիլիպը իր թիկնապահը՝ զնդապետ Ֆիցճէրըլտը դրկած էր ծովային սպայակոյտի նախագահին մօտ, և յանձնած էր գաղբեցնել տալ փոխադրատաւերու պատրաստութեան աշխատանքը։ Այս կարգադրութեան հետեւանքով անմիջապէս ուրիշ նպատակներու յատկացուեցան այն 22 չոգենաւերը, որոնց պաշտօն պիտի տրուէր Տարտանէլ զինուոր փոխադրել։

Մինչ Անգլիոյ մէջ կը վիճէին զինուորական խընդիրներու մասին, անդին դաշնակից նաւատորմը նոր փորձ մը կը կատարէր Տարտանէլի դէմ և երկրորդ անգամ ըլլալով կը ռմբակոծէր Հնդուցին արտաքին ամրութիւնները։

Դ

ՏԱՐՏԱՆԷԼԻ ՌՄԲԱԿՈՇՈՒՄԸ

Արդարեւ, 19 Փետրուար 1919ին, առաւօտեան ժամը 9.51ին, Տարտանէլի առջեւ համախմբուած անգլիական և ֆրանսական նաւատորմերը միացեալ ռմբակոծումի մը ենթարկեցին Հնդուցին արտաքին ամրոցները։ Այս ամրոցներուն թիւը կը հասնէր 9ի, ընդամէնը 19 ծանր-հրետանիով։ Բացի չորս հատէն, միւս թնդանօթները կարճ հասողութիւն ունէին և

հին «մօտէլ»ի կը պատկանէին։ Անոնց առաւելագոյն հասողութիւնը 5500էն 7200 մէթր էր։ 9.4 մասնաչափնոց երկու թնդանօթները միայն, որոնք չետեղուած էին ամենափոքր ամրոցներուն մէջ, կրնային 10,090 մէթրէն աւելի հեռուն ռումբ արձակել։

Այս պայմաններուն մէջ, թրքական ամրութիւններու ամբողջութիւնը կը գտնուէր դաշնակից նաւատորմի թնդանօթներու հասողութեան տակ։

Տարտանէլի յարձակումին մասնակցող դաշնակից նաւատորմը կը բաղկանար հետեւեալ երեք նաւաբաժիններէն.

Ա. Նաւաբաժին Բ. Նաւաբաժին Գ. Նաւաբաժին

Էնֆլէքսիպլը	Վանժանս	Սիւֆրէն
Ակամեմնոն	Ալպիօն	Պուվէդ
Քուէին Էլիզապէթ	Սօրնուալիս	Շարլըմաժը
	Իրեզիսիդիկլը	Կօլուա
	Դրիւմմը	

Այս զրահաւորները, զինուած էին 5 1/2նոց 178 թնդանօթներով, որոնք անբախտաբէրօրէն գերազանցող էին թրքական ամրոցներէն։

Ժամը 10 1/2ին, դաշնակից ռազմանաւերը հրամանատարը յառաջանալու և խարիսխ նետելու Տարտանէլի առջեւ՝ այնպիսի վայրեր, ուր չէին կրնար հասնիլ թրքական ռումբերը։

Առաջին թնդանօթաձգութիւնը սկսաւ ժամը 10.40ին, և չորս նաւակուեցաւ մինչեւ կէսօրէն յետոյ ժամը 2։ Չորս ժամուան այս տեւական ռմբակոծման առեն, դաշնակից նաւատորմին թնդանօթները բաւական վնասներ պատճառած էին թրքական ամրոց-

թիւններուն։ Ինչպէս որ առաջին արդիւնքէն, ժամը 2.30ին դաշնակից նաւատորմը չատ աւելի մօտեցաւ ցամաքին։ Այսպէս, ժամը 3ին, թշնամին 5500 մէթր հեռու միայն կը գտնուէր նեղուցէն։ Իսկ ժամը 16.45ին նաւերը 1000 մէթր եւս մօտեցան եւ սկսան 4500 մէթր հեռուէն կրակել։

Աւելի հեռուէն, ամբակոծութեան կը մասնակցէին Ինֆլիքսիպլը եւ Կօլոնա զրահաւորները որոնք չատ աւելի մեծ յաղողութիւն մը ձեռք բերին եւ յաջողեցան առժամաքար լռութեան մատնել Թրքական ամրոցները։

Դաշնակից նաւատորմի փոխ-հրամանատար դերծովակալ Տը Ռոպէք, որ իր դրօշը պարզած էր վանժանեսին վրայ, կ'ուզէր չարունակել ամբակոծումը, բայց ընդհ. հրամանատարը հրամայեց դադրեցնել գործողութիւնները, նկատելով որ արդէն ժամը 17.30ի կը մօտենար եւ մութը կոխել սկսած էր։ Այս հրամանին վրայ, դաշնակից նաւատորմերու թնդանօթները լռեցին, յաջորդ օրը կրկին կրակ ժայթքելու համար։

Դաշնակիցները մեծ ուրախութեան մէջ էին այդ օրը, կարծելով թէ հասած են իրենց առաջին նպատակին՝ որ կը կայանար արտաքին ամրոցները լռեցնել։

Նոյնիսկ այս իմաստով հեռագիրներ ալ ղրկուած էին Լոնտոն եւ Բարիզ։

Իրականին մէջ սակայն երեւութակաէ էր դաշնակիցներու այս յաղողութիւնը, եւ կարեւոր դէպքեր տեղի կ'ունենային թրքական բանակին մէջ։

Հակառակ դաշնակիցներու գաղտնապահութեան, թուրք եւ գերման իշխանութիւնները ժամանակին տեղեկացած էին թէ դաշնակիցները նոր փորձ մը պիտի կատարէին Տարտանէլի դէմ։

Աւելի ջլատով, անոնք մանրամասնութիւններ

ունգամ ստացած էին այս մասին։

Տարտանէլի պատերազմներուն նուիրուած թրքական «Ջանաք Քալէ» գիրքը, այս պարագան մանրամասն կերպով կը բացատրէ, հետեւեալ չափիկան տողերով.

«Տարտանէլի առջեւ համախմբուած դաշնակից նաւատորմը սենդոտ գործունէութեան նշաններ ցոյց կուտար փետրուարի սկիզբը։ Ամենէն աւելի ուշագրաւ էին չարժումները ընդծովեանները, որոնք յաճախ ցամաքին մօտիկ չրջաններուն մէջ իսկ հետազօտութիւններ կը կատարէին։

Փետրուար 4ին, թուրք ամրոցներու թնդանօթները յաջողեցան ընկղմել «Սափէր եւ Վէյրիս» անուանով անգլիական երկու ընդծովեաններ։

Միեւ կողմէ, օսմանեան բանակի տեղեկատու դիւանն ալ կարեւոր եւ չափիկան տեղեկութիւններ ստացած էր դաշնակիցներու մտադրութեանց մասին.

Այս տեղեկութիւնները կ'ամփոփուէին հետեւեալ 8 կէտերուն մէջ.

1.— Ծովակալ Կօրտընի հետ համախորհուրդ, փետրուարի սկիզբը Լոնտոնի մէջ մանրամասն ծրագիր մը մշակուած էր՝ Տարտանէլի դէմ տեղի ունենալիք արշաւանքի մասին։

2.— Այս ծրագրին համաձայն, դաշնակիցները պիտի ոչնչացնէին Տարտանէլի ծովային ճակատը։

3.— Արտաքին ամրոցներէն յետոյ, պիտի ռմբակոծման ներքին ամրութիւնները։

4.— Պիտի քանդէին Քիլիտ-իւլ-Պահրի եւ Ջանաք Քալէի միջեւ գոյութիւն ունեցող ամրացուած չրջանը։

5.— Պիտի քնաջնջուէին այդ չրջանակին մէջ գտնուող թորփիլները։

6.— Այս գործողութեանց յաջողութենէն վերջ

ֆրանսական և անգլիական նաւատորմիղը պիտի անցնէին Տարտանէլէն։

7.— Պատերազմական գործողութիւնները պիտի չարունակուէին Մարմարայի մէջ։

8.— Այս մասին վերջնական հրահանգներ տրուած էին ծովակալ Կօրտընի։

Թրքական աղբիւրէ առնուած այս տեղեկութիւններէն կը հասկցուի թէ Օսմանեան բանակը երբէք անակնկալի չէր եկած և թէ ռմբակոծումէն օրեր առաջ տեղեակ էր Թշնամիի ծրագրին մանրամասնութիւններուն անգամ։

Աւելորդ է ըսել թէ, Օսմանեան բանակի հրամանատարութիւնը հարկ եղած նախազգուշական միջոցները ձեռք առած էր՝ դիմագրաւելու համար ամէն տեսակ հաւանականութեանց։

Թրքական նոյն աղբիւրը, այս պարագան ալ կը մատնանշէ՝ յայտնելով.

«Օսմանեան տեղեկատու դիւանը սքանչելի կերպով օգտուած էր ձեռք ձգուած տեղեկութիւններէն։ Բացի Լոնտոնի մէջ պատրաստուած ծրագրէն, առացած էինք նաև ուրիշ թանկագին տեղեկութիւններ։ Գիտէինք օրինակ թէ Թշնամին գործողութեան ի՛նչ տեսակ պատրաստութիւններ կը տեսնէ, և որքան ուժ համախմբած է մեր դէմ։ Այս թանկագին տեղեկութիւններուն չնորհիւ, բանակին վերին հրամանատարութիւնը անհրաժեշտ պաշտպանողական միջոցները ձեռք առած էր։ Ակռ զատ, ունէինք նաև նախորդ փորձառութիւնը։ Ինչպէս յայտնի է, դաշնակիցները Հոկտեմբերին անյաջող ռմբակոծում մը կատարած էին։ Թշնամիին այդ փորձէն մեծ դասեր քաղած էինք մենք, և հասկցած էինք Թշնամի նաւատորմին տակաւ կողմերը, և ըստ այնմ միջոցներ ձեռք առած։

Թշնամիները այն կարծիքը ունէին թէ այս մանգամ ալ անակնկալի պիտի բերեն մեզ։ Մինչդեռ, ինչպէս տեսանք, Օսմանեան բանակը լրացուցած էր իր պաշտպանողական գործողութիւնները և զօրացուցած էր արտաքին ու ներքին ամրոցները՝ օգտուելով չորս ամսուան դադարի չրջանէն։

Փետրուար ամիսը, վերջնական գործողութեանց ամիսը եղաւ կռղմերուն համար։

Փետրուար 6/19ի առաւօն, օդը խիստ պայծառ էր և ծովը ամէն տեսնէ աւելի հանդարտ։ Արշիպելագոսի կապոյտ հորիզոնին վրայ որոշ կերպով կը նշմարուէին մեծ թիւով ռազմանաւեր։ որոնք կիսաչքջանակի ձեւով դիրք բռնած էին նեղուցին դէմը։ Թշնամիին այս գիրքը կը մատնէր թէ արտաւոր դէպք մը տեղի պիտի ունենար այդ օրը։

Թշնամի նաւատորմը, կիսաչրջանակի ձեւով դիրք բռնած և բաժնուած էր հետեւեալ խումբերուն.

«Տրնուօլիա»ի տիպով 8(սիսթէմ) զրահաւոր մը, «Թօփսա» տիպով զրահաւոր մը, եօթը «Շլիփ»ներ, «Ինֆլէքսիպլ»ի և «Թրիումֆ» տիպով 5 զրահաւորներ, «Վէյմութ»ի տիպով 2 յածանաւեր, 8 Թորփիլահալածներ (Իմրօզ կղզիին և Թէնէ պրօնիի միջեւ), «Պուվէ» և «Շարլըմանը»ի տիպով 4 զրահաւորներ, 5 Թորփիլանաւեր, մէկ «Շլիփ» (Մէրքէպ Ատասըի և Զօզճա Ատաի միջեւ), և 2 ընդծովեաններ (Իմպրօզի առջեւ)։

Ասոնցմէ զատ, Տարտանէլի մուտքին վրայ կը սաւառնէին «Ամիիռ» տիպով երկու ֆրանսական օդանաւեր և անգլիական սաւառնակ մը, որոնք ռումբեր կը նետէին Թրքական ամրոցներուն չուրջը։

Թշնամիին այս գիրքէն որոշ կերպով կը հաս-

կըցուէր թէ անոր նպատակն էր զօրաւոր ռմբակոծումն մը ենթարկել նեղուցին արտաքին ամրութիւնները։

Ցանկարծ, անգլիական երկու Թորփիլանաւեր սկսան յառաջանալ դէպի նեղուցը։ Ճիշդ այդ միջոցին սակայն, «Օրխանիէ» ամրոցէն արձակուած չորս ռումբեր նահանջի սպիտեցին թշնամին, որ վերադարձաւ մեծ նաւատորմին քով։

Ինչ յետոյ, ժամը 10·15ին, Եէնի Քէօյ—Պոզճա Ատայի միջեւ գտնուող Ֆրանսական ղրահաւորները սկսան հեռուէն ռմբակոծել Քումքալէ—Օրխանիէի ամրոցները, որոնց թնդանօթներու հասողութենէն շատ հեռուն խարխափած էին իրենք։

Քանի մը վայրկեան յետոյ, թշնամի բոլոր նաւերը մասնակցեցան ռմբակոծումին, որ հետզհետէ սաստկացաւ և չարունակուեցաւ և թշնամի ռումբերը սկսան տեղալ անխիղճ բոլոր արտաքին ամրոցներուն վրայ։

Իր թնդանօթներու երկար հասողութեան ապաւինած, թշնամին հեռուէն կը ռմբակոծէր մեր դիրքերը, առանց ցամաքին մօտենալու կամ մեր թնդանօթներու հասողութեան տակ մտնելու։ Ասոր փոխարէն, նեղուցին մուտքի ամրոցները կատարեալ պաղարիւնով կը պատասխանէին թշնամիին և թոյլ չէին տար որ ան մօտենայ ցամաքին։

Դաշնակից նաւատորմը, մէկ կողմէ բուռն ռմբակոծութիւնը չարունակելով, զանազան կեղծ ռազմավարութիւններ կ'ընէր՝ ամրոցներու ուշադրութիւնը ուրիշ կողմ կեդրոնացնելու համար։

Կէսօրին, թշնամի նաւատորմը դադրեցուց ռմբակոծումը, որ իր նախկին թափով վերսկսաւ ու մէկ ու կէս ժամ յետոյ։ Այս անգամ, թշնամի նաւատորմը փոխած էր իր դիրքը։ Կարգ մը ռազմանաւեր աւելի

մօտեցած էին ցամաքին, իսկ ուրիշներ մօտեցող նաւերուն դէմ դիրք բռնած էին՝ թէ՛ զանոնք պաշտպանելու և թէ Թրքական ամրոցները երկու կրակի մէջ ձգելու հաստատ մտադրութեամբ։

Միւս կողմէ, մեծագոյն անգլիական պատերազմական նաւերն ալ նեղուցին ճիշդ դէմը դիրք բռնելով, սկսան բուռն կրակ մը բանալ Թրքական բոլոր ամրութիւններուն դէմ։

«Ակամէմնօն» և «Ի՛ֆլէքսիպլը»» զրահաւորները կը ռմբակոծէին Սէտ-իւլ Պահրի ամրութիւնները, ուրիշ զրահաւորներ, կրակ բացած էին Անատօլուի եզերքը գտնուող մուտքի ամրոցներուն դէմ և Թէքէ Պրունիի եաեւէն ռումբ կը տեղացնէին Եէնիքէօյի առջեւ։ Գալով օդանաւերուն, չարունակ կը սաւառնէին Թրքական ամրութիւններուն վրայ և ծխարձակ հրդիռնիր արձակելով, նաւատորմին ցոյց կուտային Թրքական ամրոցներու տեղն ու դիրքը։

Այսպէս, դաշնակից նաւատորմը մեծ օգուտներ կը տեսնէր սաւառնակներէն որոնք վայրկեանը վայրկեանին կացութեան մէջ առաջ եկած փոփոխութիւնները կը տեղեկագրէին։

Ժամը 4ին սեւնները, ռմբակոծումը ծայր առաւի բուռն հանգամանք մը ստացաւ։ Անգլիացիները միջակ, իսկ Ֆրանսացիները ծայր հրեաանի կը գործածէին այդ միջոցին։ Թշնամին իր բոլոր ուշադրութիւնը կեդրոնացուցած էր Օսմանեան այդ չորս ամրոցներուն դէմ, որոնք երեք վայրկեանը անգամ մը դժոխային ռմբակոծումի կ'ենթարկուէին։

Վայրկեան մը եղաւ, որ հեռուէն անկարելի էր տեսնել մուտքի ամրոցները, որովհետեւ թշնամի ռումբերը մուխի և ծուխի ամպերով չրջապատուած էին զանոնք։ Այս դժոխային ռմբակոծումը չարունակուեցաւ աննկարագրելի յամառութեամբ։ Նեղուցին

բերանը ծուխի և մուխի մէջ մնացած էր և բացի երկինք բարձրացող ծուխի և մուխի ամպերէն, ոչինչ կը տեսնուէր այդ չրջանին մէջ։

Թշնամին կը կարծէր թէ յաջողած էր քար ու քանդ ընել Տարտանէլի մուտքի ամրոցները։ Այնքան վստահ էր իր այս համոզումին մէջ, որ վտանգը անհետացած նկատելով սկսաւ ա՛լ աւելի մօտենալ ցամաքին և մտնել Օսմանեան թնդանօթներու հասողութեան չրջանակին մէջ։

Ամենէն առաջ տեսնուեցաւ «Վանժանս» զրահաւորը, որու կը հետեւէին «Գոլվէ»ի տիպով երկու ուրիչ զրահաւորներ։ Այս երեք ռազմանաւերը կատարեալ ինքնավստահութեամբ կը յառաջանային։

Այն վայրկեանին երբ Թշնամին մտաւ մեր թնդանօթներու հասողութեան չրջանակին մէջ, «Էրթօղրուլ» և «Օրխանիէ» ամրոցները, որոնք ժամերէ ի վեր Թշնամի ռումբերու տարափին տակ մնացած և քար ու քանդ եղած կը կարծուէին, յանկարծ միաժամանակ կերպով սկսան ռումբ տեղացնել յանդուգն Թշնամի նաւերուն վրայ՝ աննկարագրելի չփոթութեան մատնելով զանոնք։

Թուրք թնդանօթաձիգները, որոնք ժամերէ ի վեր համբերութեամբ լուած էին, սպասելով որ Թշնամին ցամաքին մօտենայ, կարծես թէ իրարու հետ մրցումի ելած էին՝ վրէժ լուծելու համար յանդուգն մարտանաւերէն...

«Էրթօղրուլ» ամրոցէն արձակուած չորրորդ ռումբը հանդիպեցաւ «Վանժանս»ի յետնակողմին՝ ստիպելով որ նահանջէ այդ նաւը։ Գալով «Ակամէմնոն»ի, որ «Օրխանիէ»ի մարտկոցներուն հասողութեան չրջափակին մէջ մտած էր, իր յետսակողմի կամրջակին վրայ հիւրընկալեց Թրքական ռումբ մը...

Այս անակնկալ յաջողութիւնը մեծ յուսահատու-

թիւն պատճառեց Թշնամի նաւատորմին, որ յանկարծ միահաղոյն ռմբակոծման ձեռնարկեց գարձեալ։

Կրկին մուխի և ծուխի ամպերը պատեցին Թուրք ամրոցները։ Թշնամի բոլոր նաւերը, չորս երկվայրկեան դադար ընելով տեւական և դժոխային կրակ մը բացին Օսմանեան բոլոր արտաքին ամրոցներուն դէմ։ Հակառակ այս բուռն և անօրինակ ռմբակոծումին, Օսմանեան թնդանօթները երբեք չկորսնցուցին իրենց պաղարիւնը, և չարունակեցին պատասխանել Թշնամիին, որ չհամարձակեցաւ երկրորդ յառաջխաղացում մը փորձել, և ժամը 6ին դադրեցուց կրակը։

12 զրահաւորներէ և բազմաթիւ Թորփիլանաւերէ բաղկացած զօրաւոր այդ նաւատորմը ուղիղ ժամուան ընթացքին արձակած էր աւելի քան 1500 ռումբ...

Իսկ արդիւնքը.— Գրեթէ ոչինչ։ Թշնամի ռումբերը ոեէ լուրջ վնաս չէին պատճառած օսմանեան ամրոցներուն, որոնց չուրջ խորունկ փոսեր միայն կրցած էին բանալ և ծակն ու վրայ ըրած էին չրջակայ հողերն ու քարերը։ Նոյնքան աննշան էր նաև Օսմանեան բանակին մարդկային կորուստը։

Հակառակ Թշնամիին դժոխային ռմբակոծութեան։ Օսմանեան բանակը ընդամէնը սունեցաւ երկու մեռեալ և 11 վիրաւոր...»

Մարտ 19ի ռմբակոծման մասին ալ աւելի մանրամասն գաղափար մը տալու համար, Թրքական աղբիւրին յետոյ, անհրաժեշտ է նաեւ դիմել օտար աղբիւրներու, որոնք հետեւեալ կերպով կը նկարագրեն այդ պատմական գործողութիւնը.

«Մարտ 9ի ռմբակոծութեան ընթացքին, կ'ըսէ Անգլիոյ Ծովային Նախարարը, դաշնակից նաւատորմը

բնդամէնը արձակած էր 12 մասնաճեպնոց 139 ռումբեր։ Այդ անդոնացուցիչ ամբակոծութեան հետեւանքով, անգլիական ծովային իշխանութիւնները յանգած էին հետեւեալ եզրակացութիւններուն.

1.— Խարխափած թնաւեր միայն կրնան յաւազոյն ամբակոծում կատարել՝ առանց վրիպելու իրենց նպատակէն։

2.— Ուղղակի ամբակոծումը չատ աւելի արդիւնաւոր էր՝ քան կողմնակի ամբակոծումը, զոր փորձած էին Տարտանէլի առջեւ։

3.— Բաւական չէր ծովային թնդանօթներով ամբակոծել թշնամի մարտկոցները։ Անհրաժեշտ էր ռումբ հասցնել ուղղակի թշնամի թնդանօթներուն եւ անոնց ռումբի մթերանոցներուն։

Մասնաւորաբար կարեւոր էր այս վերջին պարագան, որովհետեւ Մարտ 19ի փորձը ցոյց տուած էր թէ ամրոցներու ամբակոծումը ոեւէ օգուտ չէր կըրնար ապահովել՝ եթէ կարելի չըլլար ոչնչացնել հոն դեռեղուած թնդանօթները։»

Զրչիլի այս չոր եւ պաշտօնական տեղեկութիւնները ո՛եւէ մանրամասնութիւն չեն տար պատերազմական գործողութիւններու մասին, որոնք ծայրէ ծայր լեցուն են հետաքրքրական դրուագներով։

Գնահատելով անոնց մասնաւոր չահեկանութիւնը, կը դիմենք ականատես վկայի մը Սըր Ճօն Մէօֆիլիի, որ մասնակցած է Տարտանէլի արշաւանքին, եւ իր յիշատակները հրատարակած՝ մասնաւոր գիրքով։

ե

1807ին ԱՆԳԼԻԱԿԱՆ ՆԱԻԱՏՐՄԸ ԱՆՑԱԾ ԷՐ ՏԱՐՏԱՆԷԼԷՆ

«Տարտանէլի Արշաւանքը, կ՚ըսէ Սըր Ճօն Մէօֆիլ, ոչ թէ ողբերգութիւն մը, այլ մարդկային մեծ ֆիլմ մըն էր, որ մէկէ աւելի անգամներ չատ մօտեցաւ յաղթանակին, անկարելին գլուխ հանեց չատ անգամ, բայց ի վերջոյ ձախողեցաւ՝ ինչպէս ձախողած են ուրիշ բազմաթիւ նման ձեռնարկներ։ Այս ձախողումը սակայն, երբեք չի նուաստացներ ձեռնարկը, նկատելով որ զինուորական պատմութեան մէջ յաճախ ձախողած են ազնիւ եւ վեհ ձեռնարկներ։ Իմ կարծիքովս, այդ ձախողանքը մեծ պատերազմի ընթացքին տեղի ունեցած երկրորդ կարեւոր դէպքն է. առաջինը՝ Պելժիոյ պատասխանն է Գերմանիոյ վերջնագրին։»

Սըր Ճօն Մէօֆիլ, որ մէկն էր Տարտանէլի դերակատարներէն, բնականաբար պիտի արդարացնէր ձեռնարկը, ինչ որ փորձած է դիմելով զգացումներու։ Ասիկա տրդելք չէ եղած սակայն որ Սըր Ճօն Մէօֆիլ խոստովանի ձեռնարկին ձախողումը, նոյն իսկ «ո՛չ նուաստացուցիչ» հանգամանք մը տալով ան։

Իրականութիւնը այն է, որ հակառակ ամէն տեսակ առաւելութիւններու, դաշնակից նաւատորմը ան-

բնդամէնը արձակած էր 12 մասնաճիւղերով 139 ռումբեր։ Այդ անգոհացուցիչ ամբաստանութեան հետեւանքով, անգլիական ծովային իշխանութիւնները յանգած էին հետեւեալ եզրակացութիւններուն.

1.— Խարխափած ընաւեր միայն կրնան լաւագոյն ամբաստանութեամբ կատարել՝ առանց վրիպելու իրենց նպատակէն։

2.— Ուղղակի ամբաստանումը շատ աւելի արդիւնաւոր էր՝ քան կողմնակի ամբաստանումը, զոր փորձած էին Տարտանէլի առջեւ։

3.— Բաւական չէր ծովային թնդանօթներով ամբաստանել թշնամի մարտակոցները։ Անհրաժեշտ էր ռումբ հասցնել ուղղակի թշնամի թնդանօթներուն և անոնց ռումբի մթերանոցներուն։

Մասնաւորաբար կարեւոր էր այս վերջին պարագան, որովհետեւ Մարտ 19ի փորձը ցոյց տուած էր թէ ամրոցներու ամբաստանումը ոեւէ օգուտ չէր կրնար ապահովել՝ եթէ կարելի չըլլար խորտակել հոն պահեստուած թնդանօթները։»

Զրչելի այս չոր և պաշտօնական տեղեկութիւնները ո՛եւէ մանրամասնութիւն չեն տար պատերազմական գործողութիւններու մասին, որոնք ծայրէ ծայր լեցուն են հետաքրքրական դրուագներով։

Գնահատելով անոնց մասնաւոր չահեկանութիւնը, կը դիմենք ականատես վկայի մը Սըր Ճօն Մէսֆիլտի, որ մասնակցած է Տարտանէլի արշաւանքին, և իր յիշատակները հրատարակած՝ մասնաւոր գիրքով։

Ե

1807ին ԱՆԳԼԻԱԿԱՆ ՆԱԻԱՏԱՐՄԸ ԱՆՑԱԾ ԷՐ ՏԱՐՏԱՆԷԼԷՆ

«Տարտանէլի Արշաւանքը, կ՛ըսէ Սըր Ճօն Մէսֆիլտ ոչ թէ ողբերգութիւն մը, այլ մարդկային մեծ ձիգ մըն էր, որ մէկէ աւելի անգամներ շատ մօտեցաւ յաղթանակին, անկարելին գլուխ հանեց շատ անգամ, բայց ի վերջոյ ձախողեցաւ՝ ինչպէս ձախողած են ուրիշ բազմաթիւ նման ձեռնարկներ։ Այս ձախողումը սակայն, երբեք չի նուաստացներ ձեռնարկը, նկատելով որ զինուորական պատմութեան մէջ յաճախ ձախողած են ազնիւ և վեհ ձեռնարկներ։ Իմ կարծիքովս, այդ ձախողանքը մեծ պատերազմի ընթացքին տեղի ունեցած երկրորդ կարեւոր դէպքն է. առաջինը՝ Պելժիոյ պատասխանն է Գերմանիոյ վերջնագրին։»

Սըր Ճօն Մէսֆիլտ, որ մէկն էր Տարտանէլի դերակատարներէն, բնականաբար պիտի արդարացնէր ձեռնարկը, ինչ որ փորձած է դիմելով զգացումներու։ Աթիկա արդելք չէ եղած սակայն որ Սըր Ճօն Մէսֆիլտ խոստովանի ձեռնարկին ձախողումը, նոյն իսկ «ո՛չ նուաստացուցիչ» հանգամանք մը տալով ասոր։

Իրականութիւնը այն է, որ հակառակ ամէն տեսակ առաւելութիւններու, դաշնակից նաւատորմը ան-

նախընթաց ձախողանքի մը ենթարկուեցաւ Տարտանէլի առջեւ։ Կասկած չկայ թէ զինուորական ազդակներուն չափ եւ անոնցմէ աւելի կարեւոր դեր խաղացին նաեւ քաղաքական նկատումները, որոնց պիտի անդրադառնանք իրենց կարգին։

Առայժմ խօսքը տանք դարձեալ «Կալիխալի» դիրքին հեղինակին, որ հետեւեալ կերպով կը նկարագրէ ռազմաբեմն ու հոն կատարուած գործողութիւնները.

«Կէլիպօլուի ընթերակղզին ունի մօտաւորապէս չորս երեք մղոն երկարութիւն՝ Եգէական ծովէն սկսեալ մինչեւ Տարտանէլի նեղուցը։ Անոր հիւսիս—արեւելեան մասը կը կազմէ Սարոսի ծոցը, որու հարաւակողմը գտնուող Գուլայիր քաղաքէն քիչ մը վար, ընթերակղզին հազիւ երեք մղոն լայնութիւն ունի։ Իբրեւ պատերազմի ընթացքին, անգլիֆրանսական զինուորները ամրացուցին նեղուցին այդ մասը։ Այդ ամրոցները ծանօթ են իբրեւ Գուլայիրի ամրոցներ։ Գուլայիրէն դէպի Հարաւ, ընթերակղզին կ'ընդարձակուի եւ կը ստանայ իր առաւելագոյն լայնութեան աստիճանը՝ 12էն մինչեւ 24 մղոն։ Աւելի Հարաւ՝ ընթերակղզին դարձեալ կը բարակնայ, և կը վերջանայ Իլիաս Պրունիի մօտ։

Ընթերակղզին վրայ երկաթուղի չկայ, բայց բաւական կանոնաւոր ճամբաներ գոյութիւն ունին քաղաքներուն և գիւղերուն միջեւ։ Ընթերակղզին մէջ ճամբորդութիւնները ու առեւտրական փոխադրութիւնները մեծ չափով տեղի կունենան ծովային ճամբով։ Ընթերակղզիին ամենէն բանուկ քաղաքներն են Մայտոսի փոքր նաւահանգիստը և Կէլիպօլուի քաղաքը (գլխաւոր քաղաքը)։ Բնակիչներուն մեծամասնութիւնը միջակ դասակարգի պատկանող երկրագործներ են և գլխաւորաբար կը զբաղին ձիթապտուղի,

րենի և խաղողի մշակութեամբ։ Հակառակ ասոր, ընթերակղզիին մեկ հարիւրերորդ մասը միայն մշակուած է։

Տարտանէլի դէմ մեր կատարած արշաւանքին նպատակն էր գաշնակից նաւատորմիներուն առջեւ ազատ անցք մը բանալ։ Ասիկա անհրաժեշտ նկատուեցաւ հետեւեալ պարագաներով.

1.— Հորտակել այն յենարանը, որու չնորհիւ Թուրքիա իր դիրքը կը պահէր՝ իբրեւ եւրոպական պետութիւն։

2.— Մեր գաշնակցին՝ Ռուսիոյ դէմ կռուող թրքական ուժերուն կարեւոր մեկ մասը Տարտանէլ փոխադրելու ստիպել թշնամին։

3.— Նկատելով որ Ռուսիա տանող հիւսիսային ճամբաները սառերով փակուած են, Տարտանէլէն նոր ուղի մը բանալ՝ զէնքերով և ռազմանիւթերով օգնութեան փութալու համար մեր գաշնակիցին։

4.— Եւրոպա փոխադրել ուտեստեղէնի այն ահագին մթերքը, որ ամբարուած էր հարաւային Ռուսիոյ նաւահանգիստներուն մէջ։

5.— Եթէ կարելի էր Տարտանէլի մէջ զէնքի յաղթանակ մը ապահովելով, Մերձաւոր Արեւելքի մէջ նոր դաշնակիցներ չահիլ։

Այս նպատակներուն հասնելու համար անհրաժեշտ էր բռնի փորձ մը կատարել Հելլէսպոնտոսի ամրութիւններուն միջեւ։

Հարիւր քսան երեք տարի առաջ, անգլիական նաւատորմիղ մը յաջողած էր անցնիլ Տարտանէլի նեղուցէն։

1807ի Փետրուարին, Սըր Ճոն Տիւքվորթ եօթը պատերազմական նաւերով և կարգ մը փոքր նաւե-

րով Տարտանէլ գնաց և յաջողեցաւ լռեցնել Սէնթօսի և Ափիտոսի ամրոցները՝ ընկղմելով նաև քանի մը թրքական նաւեր։ Բայց վախնալով Իր Ֆրանսացի մանագէտներու օժանդակութեամբ Թուրքերը կրնան նորոգել ամրութիւնները, և իր նահանջի գիծը կտրել Սըր Ջօն Տիուքուօրթ սոիպուեցաւ ետ դառնալ... վերադարձի պահուն, անգլիական նաւերէն մէկը՝ Էմեթիսթ ֆրէկաթը, որ 40 թնդանօթներով զինուած էր, 36նոց երկու ռումբեր ընդունեց թրքական ամրոցներէն։

19րդ դարուն, Թուրքերը տեւականօրէն զօրացուցին Տարտանէլի ամրութիւնները։ Իտալիթուրք պատերազմի ընթացքին (Տրիպոլսոյ պատերազմ), Թուրքերը—հաւանաբար Գերմանացիներու օժանդակութեամբ—ամրոցները զինած էին արդիական թնդանօթներով։

Իտալական 8 Թորփիլանաւեր գիշեր ատեն փորձեցին անակնկալ մուտք գործել նեղուցին մէջ, բայց թրքական լուսարձակները երեւան հանեցին թշնամին որ արագանարուած և ծանր թնդանօթներու կողմէ ռումբի տարափի մը ենթարկուեցաւ և հազիւ ժամանակ ունեցաւ փախուստի դիմելու։

Երբ մեծ պատերազմը ծագեցաւ և Թուրքիա պատերազմ հռչակեց դաշնակից պետութիւններու դէմ, Թուրք ծովային իշխանութիւնները անխուսափելի կը նկատէին Տարտանէլի ամրակոծումը։ Պոլսոյ զինուորական արժէքը նկատի ունենալով և Սեւ Ծովի տիրապետութիւնը ձեռքէ չհանելու համար, Թուրքերը իրենց գերման դաշնակիցներուն հետ տքնաջան օր ու գիշեր ամրացուցին Տարտանէլի բոլոր ամրութիւնները։ Մինչ դաշնակիցները դիւանագիտական վէճերով ժամանակ կը կորսնցնէին, արդի Թուրքերն ու Գերմանները պաղարիւնով, և հաստատակամութեամբ գի-

տակցօրէն պաշտպանողական պատերազմի պատրաստութիւններ կը տեսնէին Կէլիպօլուի թերակղզիին վրայ։

Թուրքերը իրական պատերազմական նաւատորմ չունէին՝ ինչպէս ունեցած էն տասնըվեցերորդ դարուն։ Հակառակ ասոր, անոնք յաջողած էին գիտակցաբար ամրացնել թերակղզին։ Այս պատճառով էր արդէն, որ ո՛չ մէկ պետութիւն կը համարձակէր Տարտանէլը անցնելու փորձ ընել՝ գիտնալով հանդերձ որ նաւատորմ պիտի չգտնէ իր դէմը։

Կային նաեւ ուրիշ ազդակներ, որոնք անկարելի կը դարձնէին այդ ուեսակ բանի փորձի մը ձեռնարկը։ Ընդարեւ, ռուս-ճապոն պատերազմին ու Պօլքանեան պատերազմը հետեւեալ անհերքելի դասերը տուած էին զինուորականներուն.

Ա.— Արդիական պատերազմներու մէջ պաշտպանողական պատերազմը չատ աւելի դիւրին է և անհամեմատ նուազ կորուստ կը պատճառէ, քան յարձակումը, թէեւ պաշտպանողական պատերազմը յարձակողական պատերազմին չափ վճռական արդիւնք չունենար։

Բ.— Արդիական թնդանօթները, որոնք մեծ հասողութիւն ունին, չեն կրնար չօշափելի օգուտներ ապահովել, որովհետեւ հնարաւոր չըլլար անոնց ռումբերուն ինկած վայրը տեսնել և անոր համաձայն փոխել թնդանօթին ուղղութիւնը։

Գ.— Սահմանափակ ծովային չրջաններու մէջ, հաստատուն կամ ծփուն ականները պաշտպանողական ապահով զէնքեր են յարձակող թշնամիին դէմ։

Դ.— Արդիական պատերազմներու ընթացքին չատ աւելի դիւրին է պաշտպանութիւնը գետնափոր ամրոցներու (ծածկուած հողով և աւազով) քան հին դարերու պողպատեայ անշարժ ամրոցներու։

րով Տարտանէլ գնաց և յաջողեցաւ լռեցնել Սէսթոսի և Ապիտոսի ամրոցները՝ ընկզմելով նաև քանի մը թրքական նաւեր։ Բայց վախնալով Ֆրանսացի մասնագէտներու օժանդակութեամբ Թուրքերը կրնան նորոգել ամրութիւնները, և իր նահանջի գիծը կտրել Սըր Ճօն Տիուքուօրթ սուիպուեցաւ ետ դառնալ... վերադարձի պահուն, անգլիական նաւերէն մէկը՝ Էմեիմիօն ֆրէկաթը, որ 40 թնդանօթներով զինուած էր, 36նոց երկու ռումբեր ընդունեց թրքական ամրոցներէն։

19րդ դարուն, Թուրքերը տեւականօրէն զօրացուցին Տարտանէլի ամրութիւնները։ Իտալիոթուրք պատերազմի ընթացքին (Տրիպոլսոյ պատերազմ), Թուրքերը—հաւանաբար Գերմանացիներու օժանդակութեամբ—ամրոցները զինած էին արդիական թնդանօթներով։

Իտալական 8 Թորփիլանաւեր գիշեր ատեն փորձեցին անակնկալ մուտք գործել նեղուցին մէջ, բայց Թրքական լուսարձակները երեւան հանեցին թշնամին որ արագահարուած և ծանր թնդանօթներու կողմէ ռումբի տարափի մը ենթարկուեցաւ և հազիւ ժամանակ ունեցաւ փախուստի դիմելու։

Երբ մեծ պատերազմը ծագեցաւ և Թուրքիա պատերազմ հռչակեց դաշնակից պետութիւններու դէմ, Թուրք ծովային իշխանութիւնները անխուսափելի կը նկատէին Տարտանէլի ամրակոծումը։ Գոլսոյ զինուորական արժէքը նկատի ունենալով և Սեւ Ծովի տիրապետութիւնը ձեռքէ չհանելու համար, Թուրքերը իրենց դերման դաշնակիցներուն հետ տքնեցան զօրացուցին Տարտանէլի բոլոր ամրութիւնները։ Մինչ դաշնակիցները դիւանագիտական վէճերով ժամանակ կը կորնցնէին, արդին Թուրքերն ու Գերմանները պաղարիւնով, և հաստատակամութեամբ գի-

տակաւորէն պաշտպանողական պատերազմի պատրաստութիւններ կը տեսնէին Կէլիպօլուի թերակղզիին վրայ։

Թուրքերը իրական պատերազմական նաւատորմ չունէին՝ ինչպէս ունեցած էին տասնըվեցերորդ դարուն։ Հակառակ ասոր, անոնք յաջողած էին գիտակաւորէն ամրացնել թերակղզին։ Այս պատճառով էր արդէն, որ ո՛չ մէկ պետութիւն կը համարձակէր Տարտանէլը անցնելու փորձ ընել՝ գիտնալով հանդերձ որ նաւատորմ պիտի չգտնէ իր դէմը։

Կային նաեւ ուրիշ ազդակներ, որոնք անկարելի կը դարձնէին այդ աեսակ բռնի փորձի մը ձեռնարկը։ Մրդարեւ, ռուծևճաքոն պատերազմին ու Գօչրնեռու պատերազմը հետեւեալ անհերքելի դասերը տուած էին զինուորականներուն.

Ա.— Արդիական պատերազմներու մէջ պաշտպանողական պատերազմը չատ աւելի դիւրին է և անհամեմատ նուազ կորուստ կը պատճառէ, քան յարձակումը. թէեւ պաշտպանողական պատերազմը յարձակողական պատերազմին չափ վճռական արդիւնք չունենար։

Բ.— Արդիականի թնդանօթները, որոնք մեծ հաստողութիւն ունին, չեն կրնար չօշափելի օգուտներ ապահովել, որովհետեւ հնարաւոր չըլլար անոնց ռումբերուն ինկած վայրը տեսնել և անոր համաձայն փոխել թնդանօթին ուղղութիւնը։

Գ.— Սահմանափակ ծովային չրջաններու մէջ, հաստատուն կամ ծփուն ականները պաշտպանողական ապահով զէնքեր են յարձակող թշնամիին դէմ։

Դ.— Արդիական պատերազմներու ընթացքին չատ աւելի դիւրին է պաշտպանութիւնը գետնափոր ամրոցներու (ծածկուած հողով և աւազով) քան հին դարերու պողպատեայ անշարժ ամրոցներու։

Արդիական պատերազմներէ քաղուած այս չորս կէտերն ալ կը պատշաճէին Կէլիպօլուի թերակղզիին և թուրք բանակին։

Դժբախտաբար, այս մասնագիտական ճարեւոր կէտերը պէտք եղած ձեւով նկատի առնուած չէին դաշնակիցներուն կողմէ, որոնք կը յուսային քանի մը օրուան ընթացքին լուծել թրքական ամրոցները։

Դաշնակիցները ամենէն աւելի զբաղած են երկրորդական խնդիրներով և անտեսած՝ հիմնական հարցերը։

Ծովնաստանի հետ գոյացած համաձայնութեան վրայ, դաշնակից նաւատորմին համար խարիսխ ընտրուեցան Լիմնոս և Մուդրոս կղզիները։ Այս ընդարձակ ծովային չրջանը, մօտաւորապէս 2-3 մղոն, կըրնար իր մէջ պարունակել աչխարհի բոլոր պետութիւններու նաւատորմին կէսը։ Երկու կղզիներ կը պաշտպանեն անոր մուտքը՝ անկարելի դարձնելով թշնամի նաւերու մերձեցումը։

Մուդրոսի բնակչութեան մեծ մասը կը բաղկանայ լըվանթիններէ, որոնք ձկնորսութեամբ և վաճառականութեամբ կը զբաղին կամ այգեմշակութեամբ կը պարապին։ Քաղաքին մէջ կայ մայր եկեղեցի մը, աւելի ճիշդ ընդարձակ եկեղեցի մը։

Ամէն տեսակէտով, Մուդրոս կղզին ապահով պատսպարան մըն էր դաշնակից նաւատորմին համար։ Անգլիական իշխանութիւնները հոն հաստատեցին նաեւ փոքր նաւարան մը՝ նորոգութիւններ կատարելու համար։

Այդ միջոցին, Լոնտոնի բանակցութիւնները վերջնական հանգրուանի մը հասած և վճռական որոշումներ արուած էին։ Զօրավար Սըր Եան Համիլթըն, որ ցամաքային բանակի ընդհ. հրամանատար կարգուած էր, արդէն իսկ Մուդրոս հասած էր և կը հսկէր պինուորական պատրաստութիւններուն։ Այդ չրջանին էր դարձեալ, որ Անգլիայէն, Եգիպտոսէն և սուրիւ չրջաններէ Մուդրոս կը հասնէին բաւականաչափ պինուորներ, որոնք պիտի մասնակցէին Տարտանէլի մէջ տեղի ունենալիք պինուորական գործողութիւններուն։

Ցամաքային բանակին Տարտանէլի արչաւանքին մասնակցութեան լուրը մեծ խանդավառութիւն պատճառեց ծովային իշխանութիւններուն. միայն թէ, այդ առիթով երեւան եկած էին կարգ մը ուրիչ անպատեհութիւններ, որոնց մասին կը մտածէին ծովային և պինուորական վերին իշխանութիւնները՝ ամէն հաւականութեան դէմ պատրաստ պահուելու համար։

Կասկած չկար թէ թուրքերը ջօրաւոր կերպով ամրացուցած էին թերակղզիին այն բոլոր մասերը, ուր դաշնակիցները կրնային պինուոր ցամաք հանել։ Այս պայմաններուն մէջ, ամէն բանէ առաջ անհրաժեչտ կը դառնար քանդել արտաքին այդ ամրութիւնները, որոնք արգելք կը հանդիսանային պինուորներու ցամաքահանումին։

Եւ արդէն այդ պատճառով էր, որ դաշնակից նաւատորմը երկու անգամ փորձեց քանդել այդ ամրութիւնները՝ դիւրացնելու համար ապագայ պինուորական գործողութիւնները։

Դաշնակից պինուորական և ծովային չրջանակներու մէջ այն կարծիքը կը տիրէր թէ պէտք էր նաւատորմի պաչտպանութեան տակ պինուոր ցամաք հանել կէլիպօլուի թերակղզին՝ առանց նեղուցը թրքական բանակէն, որ կարելիութիւն պիտի չունենար

դաշնակից նաւատորմի թնդանօթներու հասողութեան շրջանակին մէջ մտնելու։

Յետագային, չատեր քննադատեցին Զօրավար Սըր Եան Համիլթընը, ըսելով թէ սխալ ռազմավարութիւն մը կիրարկած էր ան, և թէ չատ աւելի լաւ պիտի ըլլար, եթէ ցամաքահանումը կատարած ըլլար Սարոյի ծոցին մօտ՝ Պուլայիրի շրջանը

Ուրիշներ կը պնդէին թէ, Թէքէ Պրունի և Սէտիւլ-Պահրի փոխարէն՝ լաւագոյն էր զօրք ցամաք հանել Թերակղզիին ասիական եզերքը, ուր պայմանները աւելի նպաստաւոր էին։ Անոնք որ այս տեսակէտները կը պաշտպանէին, կը պնդէին թէ, այդ պարագային յաջողութիւնը ապահովուած պիտի ըլլար։

Կացութիւնը միանգամընդմիջտ լուսաբանելու և քննադատութիւններուն պատասխանելու համար, կ'արժէ վերլուծել այս երկու տեսակէտները։

Ա. Ինչո՞ւ Պուլայիրի շրջանին մէջ տեղի չունեցաւ ցամաքահանումը։

Անոնք որ այս հարցումը կ'ընեն, պէտք չէ մոռնան թէ, բանակին պաշտօնն էր օժանդակել նաւատորմին կողմէ նեղուցին դէմ տեղի ունենալիք յարձակողականին։ Բանակը պիտի դրաւէր քանդուած թրքական ամրոցները՝ թոյլ չտալու համար որ թուրքերը նոր ականներ զետեղեն նեղուցին բերանը։ Ուրիշ խօսքով, բանակին պաշտօնը պիտի ըլլար նաւատորմին առջեւ միշտ բաց պահել նեղուցը։

Այդ տրջանին, եւ տրամադրելի գինուորներու այդ քիւով, ո՛չ ոք մտքե կ'անցնէր կ. Պոլսոյ վրայ արշաւանք մը փորձել։

Կը հաւատար թէ Ծատամաքանական պիտի չըլլար նեղուցի բերնէն 3 4 օր հեռու շրջանի մը մէջ գինուոր ցամաք հանել, երբ նաւատորմը ապահով ճամբայ չէր գտած տակաւին։ Ակռ ջատ, Թուրքերը կըրնային դիւրութեամբ Թրակիայէն գինուոր փոխադրել Պուլայիրի շրջանը, և լրջօրէն սպառնալ ցամաք հանուած դաշնակից զօրքերուն։

Այս կրկնակ անպատեհութիւնները նկատի առնելով, բանակի վերին հրամանատարութիւնը անյարմար նկատած էր Պուլայիրի շրջանին մէջ գինուոր ցամաք հանել։ Այս բոլորէն անկախաբար, ինչպէս ըսինք, Պուլայիրի շրջանը զօրաւոր կերպով պաշտպանուած էր արդիական ամրոցներով, և Թուրքերը կրնային ամէն վայրկեան առնուազն 10 հազար գինուոր համախմբել այդ մարզին մէջ։

Իսկ եթէ դաշնակիցները ցամաքահանում փորձէին Պուլայիրի հիւսիսակողմը, այդ պարագային առոյգ քննջնջումի պիտի ենթարկուէին, որովհետեւ Թուրքերը կրնային Ռոտոսթոյէն և Էսիրնէէն մեծ թիւով գինուորներ չարժման մէջ դնել և պաշարել դաշնակիցները։

Հակառակ պարագային իսկ, եթէ ընդունինք որ դաշնակից բանակը յաջողէր յաղթել իրմէ չորս անգամ աւելի զօրաւոր թշնամիին, դարձեալ պիտի չկարենար լուրջ գործ մը տեսնել, և այս անգամ պարենաւորման տագնապ պիտի ծագէր։ Որովհետեւ, պէտք է ընդունիլ թէ, եւրոպական բանակ մը, գարնան այդ եղանակին չէր կրնար իրեն համար անհրաժեշտ պարենաւորման միջոցները գտնել Թրքական նահանգի մը մէջ։ Իսկ բանակը դուրսէն պարենաւորելու ծրագիրը մեծ դժուարութիւններու կը բաղխէր այդ չրջանին մէջ, որովհետեւ ոեւէ նաւահանգիստ գոյութիւն չունի։ Այդ պայմաններուն մէջ, ո՛ւ եւ է չոգենաւ ստիպուած էր քանի մը մղոն հեռուն կենալ, և մակոյկներով ցամաք փոխադրել իր պաշարները կամ գինուորները։ Դժուար չէ երեւակայել թէ, պատերազմի այդ օրերուն ի՛նչ ահռելի վտանգաւոր էր նման

գործողութիւն մը, մանաւանդ երբ գործաւնէութեան մէջ էին ընդծովեանները։

Տակաւին խօսքը չենք ըներ փոքորկին, որ գրեթէ միշտ նաւարկութիւնը անկարելի կը դարձնէր այդ չրջանին մէջ։

Այս միեւնոյն պատճառներով, Ջօրջավար Սըր Եան Համիլթընի սպայակոյտը անյարմար նկատած էր ղինուոր ցամաք հանել առիւական եղերքը, ուր Փոքր Ասիոյ Թուրք բանակները կրնային չուտով համախմբուիլ և դժուար դիրքի մատնել դաշնակիցները։

Թուրքերն ու Գերմանացիները մէզմէ աւելի տեղեակ էին այս կացութեան, և ճիշդ այդ պատճառով է որ կարեւորութիւն տուած և ամրացուցած էին այն չրջաններըը, ուր յետագային ցամաք ելան դաշնակից բանակները։

Թշնամիին այս ընթացքը ցոյց կուտայ թէ այդ կէտերը ամենէն խոցելի չրջաններն էին, և թէ դաշնակիցները լաւագոյն վայրերը ընտրած էին։

Անգամ մը որ ցամաքահանումի չրջանները որոշուեցան, դաշնակից նաւատորմը ձեռնարկեց արտաքին ամրոցներու քանդումին։

Փետրուար 6/19ի ռմբակոծումը, առաջին քայլն էր այս ուղղութեամբ և միշտ պիտի յիշուի պատմութեան մէջ։

Այս առաջին փորձէն յետոյ, նաւատորմը երկու շաբաթ եւս սպասեց՝ այս անգամ չատ աւելի բուռն կերպով ձեռնարկելու համար վճռական գործողութիւններու։

Մինչ դաշնակիցները փետրուար 19ի ռմբակոծման հետեւանքները կը քննէին և անոր համաձայն որոշումներ կուտային, Գալլոյ մէջ տեղի կ'ունենային չահեկան դէպքեր, որոնք աեւական յուզումի մէջ կը պահէին Օսմանեան մայրաքաղաքի բնակչութիւնը։

Զ

ՏԱՐՏԱՆԷԼԻ ՌՄԲԱԿՈԾՈՒՄԸ

ՄՏԱՀԱԳՈՒԹԵԱՆ ԿԸ ՄԱՏՆԷ ԳԵՐՄԱՆԻԱՆ

Այն միջոցին երբ դաշնակից նաւատորմը Տարտանէլը կը ռմբակոծէր, գերման կառավարութիւնը հաշտութեան զանազան ձեռնարկներ և փորձեր կը կատարէր։

Առանց պատճառի չէր Գերմանիոյ այս ընթացքը։ Ընդհակառակը Պերլինի կառավարութիւնը այդ միջոցին հաշտութիւն կը քաղճար գլխաւորաբար հետեւեալ երկու պատճառներով.

Ա.— Հակառակ Գերմանացիներու նախատեսութեան, կարելի չէր ելած գրաւել Բարիզը։ Այս կացութեան հետեւանքով, Գերմանիա ստիպուած էր մտնել երկարատեւ պատերազմի մը մէջ, որու վերջաւորութիւնը կրնար չատ աննպատակ արդիւնք ունենալ իրեն համար։

Գերմանիա պատերազմի մտած էր, որքան կարելի է չուտով գայն վերջացնելու յոյսով։ Գերմանիա իր յաղթութեան գաղտնիքը գտած էր արագաչարժութեան մէջ, որովհետեւ իրաւամբ կ'ենթադրէր թէ որքան արագ չարժէր ինքը, նոյն համեմատութեամբ անակնկալի պիտի գար թշնամին, որ ժամանակ պիտի

գործողութիւն մը, մանաւանդ երբ գործունէութեան մէջ էին ընդծովեանները։

Տակաւին խօսքը չենք բներ փոքորկին, որ գրեթէ միշտ նաւարկութիւնը անկարելի կը դարձնէր այդ չրջանին մէջ։

Այս միեւնոյն պատճառներով, Զօրավար Սըր Եան Համիլթընի սպայակոյտը անյարմար նկատած էր գինուոր ցամաք հանել առիւական եղերքը, ուր փոքր Ասիոյ Թուրք բանակները կրնային չուտով համախմբուիլ և դժուար դիրքի մատնել դաշնակիցները։

Թուրքերն ու Գերմանացիները 8 մէզմէ աւելի տեղեակ էին այս կացութեան, և ճիշդ այդ պատճառով է որ կարեւորութիւն տուած և ամրացուցած էին այն չրջաններըը, ուր յետագային ցամաք էլան դաշնակից բանակները։

Թշնամիին այս ընթացքը ցոյց կուտայ թէ այդ կէտերը ամենէն խոցելի չրջաններն էին, և թէ դաշնակիցները լաւագոյն վայրերը ընտրած էին։

Անգամ մը որ ցամաքահանումի չրջանները որոշուեցան, դաշնակից նաւատորմը ձեռնարկեց արտաքին ամրոցներուն քանդումին։

Փետրուար 6/19ի ռմբակոծումը, առաջին քայլն էր այս ուղղութեամբ և միշտ պիտի յիշուի պատմութեան մէջ։

Այս առաջին փորձէն յետոյ, նաւատորմը երկու չաբաթ եւս սպասեց՝ այս անգամ չատ աւելի բուռն կերպով ձեռնարկելու համար վճռական գործողութիւններուն։

Մինչ դաշնակիցները փետրուար 19ի ռմբակոծման հետեւանքները կը քննէին և անոր համաձայն որոշումներ կուտային, Գոլոյ մէջ տեղի կ'ունենային չահեկան դէպքեր, որոնք առիւական յուզումի մէջ կը պահէին Օսմանեան մայրաքաղաքի բնակչութիւնը։

Զ

ՏԱՐԴԱՆԷԼԻ ՌՄԲԱԿՈԾՈՒՄԸ

ՄՏԱՀԳՈՒԹԵԱՆ ԿԸ ՄԱՏՆԷ ԳԵՐՄԱՆԻԱՆ

Այն միջոցին երբ դաշնակից նաւատորմը Տարդանէլը կը ռմբակոծէր, գերման կառավարութիւնը հաշտութեան զանազան ձեռնարկներ և փորձեր կը կատարէր։

Առանց պատճառի չէր Գերմանիոյ այս ընթացքը։ Ընդհակառակը Պերլինի կառավարութիւնը այդ միջոցին հաշտութիւն կը բաղձար գլխաւորաբար հետեւեալ երկու պատճառներով.

Ա.— Հակառակ Գերմանացիներու նախատեսութեան, կարելի չէր եղած գրաւել Բարիզը։ Այս կացութեան հետեւանքով, Գերմանիա ստիպուած էր մտնել երկարատեւ պատերազմի մը մէջ, որու վերջաւորութիւնը կրնար չատ աննպատակ արդիւնք ունենալ իրեն համար։

Գերմանիա պատերազմի մտած էր, որքան կարելի է չուտով գայն վերջացնելու յոյսով։ Գերմանիա իր յաղթութեան գաղտնիքը գտած էր արագաչարժութեան մէջ, որովհետեւ իրաւամբ կ'ենթադրէր թէ որքան արագ չարժէր ինքը, նոյն համեմատութեամբ անակնկալի պիտի գար թշնամին, որ ժամանակ պիտի

չունենար իր ուժերը կազմակերպելու կամ պաշտպանողական միջոցներ ձեռք առնելու:

Մինչդեռ փորձը ցոյց տուաւ թէ սխալ էր գերմանի ընդհ. սպայակոյտին այս հաշիւը: Արդարեւ, կարճ չուարտմէ մը յետոյ, Ֆրանսացիները յաջողեցան զօրաւոր ճակատ մը յարդարել թշնամիին դէմ և Մ ռնի առջեւ կասեցնել գերման յառաջխաղացումը:

Միւս կողմէ, Ֆրանսացիները կը չարունակէին զինուորական լուրջ պատրաստութիւններ տեսնել, իսկ Անգլիացիները հետզհետէ աւելի չօչափելի կը դարձնէին իրենց օժանդակութիւնը:

Այս բոլորէն զատ, և հակառակ գերման բանակներու գերմարդկային ճիգերուն, կարելի չէր եղած նաև ճզմել Ռուսիան: Մինչդեռ, ինչպէս ըսինք, Գերմանիա կարճատեւ պատերազմի մը միայն պատրաստուած էր և շատ լաւ գիտէր թէ երկարատեւ պատերազմ մը պիտի նշանակէր գերման գաղթավայրերուն, առեւտրական նաւատորմին և առեւտրական շահա տաններուն վերջնական կորուստը:

Ինչպէս կը տեսնուի, կացութիւնը չափազանց յուսահատական բնոյթ ուներ եւրոպական ճակատներուն վրայ:

Ճ դ այդ չրջանին էր որ Տարտանէլի արշաւանքը կուգար նոր կնճիռ մը եւս բարդել արդէն իսկ ծանրակշիռ կացութեան վրայ:

Նկատելով որ Ցօն Տէր Կօղց Փաշայի նման զինուորական հեղինակութիւններ անգամ այն կարծիքը կը յայտնէին թէ դաշնակիցները կրնան մեզ զոհողութիւններով Տարտանէլէն անցնիլ: Պերլինի կառավարութիւնը խոհեմութիւն համարած էր հետեւ թեան փորձ մը կատարել...: Այս առիթով գերման կ ո վ ա րութիւնը որոշեց դիմել Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու հանրապետութեան նախագահ Ո ՈՒիլսընի:

Լաւագոյն հաշտարարը գտնելէ յետոյ, կը մնար ամոր մօտենալու լաւագոյն միջոցը գտնել: Երկար պրպտումներէ յետոյ, Գերմանիա վերջապէս թեկնածու նշանակեց Պոլսոյ ամերիկեան դեսպան Մ. Մօրկընթաուն: Անմիջապէս, Պերլինէն Պոլիս ղրկուեցաւ Արտաքին Գործոց Նախարարութեան պաշտօնատարներէն Տօքթ. Ռիխարտ ֆօն Քիւլմանը, որ աւելի յետոյ Արտաքին Գործոց նախարար եղաւ և ստորագրեց Պրէսթ-Լիթովսքի դաշինքը:

Ցօն Քիւլման, որ դեսպանատան խորհրդական էր պաշտօնով Պոլիս ղրկուած էր, գաւակն էր անատոլու երկաթուղիներու ընկերութեան նախկին Ընդհ. Տնօրէն Մ. Քիւլմանի և ծնած էր Պոլիս:

Ինչպէս կը տեսնուի, Գերմանիա ուզած էր լաւագոյն անձը ընտրել՝ այդ դժուարին բայց կարեւոր գործին համար:

Անմիջապէս որ Պոլիս հասաւ Ցօն Քիւլման ըսկսաւ յարաբերութիւն հաստատել պաշտօնական շրջանակներուն, որոնց կարգին նաև Ամերիկեան դեսպանատան հետ:

Միւս կողմէ Դեսպան Վանկէնհայմ, որ մինչեւ այդ տեղն կը զգուշանար հաշտութեան մասին խօսելէ, Ցօն Քիւլմանի հետ պաշտօնապէս այցելեց Մ. Մօրկընթաուի, խնդրելով որ Մ. Ուիլսընի մօտ միջամտէ՝ հաշտութեան փորձ մը կատարելու համար:

Ամերիկեան դեսպանը, իր յիշատակներուն մէջ հետեւեալ յատկանշական խորհրդածութիւններով կը նկարագրէ Գերմանիոյ այդ դիմումին ու անոր շարժառիթները.

«Վանկէնհայմ ինծի ըսաւ թէ 1915ի գարունը օգտանչելի չրջան մը պիտի ըլլար պատերազմը վեր-

չուներ իր ուժերը կազմակերպելու կամ պաշտպանական միջոցներ ձեռք առնելու:

Մինչդեռ փորձը ցոյց տուաւ թէ սխալ էր գերմանի ընդհ. սպայակոյտին այս հաշիւը: Արդարեւ, կարճ չուաւրուէմ մը յետոյ, Ֆրանսացիները յաջողեցան զօրաւոր ճակատ մը յարդարել թշնամիին դէմ եւ Մառնի առջեւ կասեցնել գերման յառաջխաղացումը:

Միւս կողմէ, Ֆրանսացիները կը չարունակէին զինուորական լուրջ պատրաստութիւններ տեսնել, իսկ Անգլիացիները հետզհետէ աւելի չօչափելի կը դարձնէին իրենց օժանդակութիւնը:

Այս բոլորէն զատ, եւ հակառակ գերման բանակներու գերմարդկային ճիգերուն, կարելի չէր եղած նաեւ ճզմել Ռուսիան: Մինչդեռ, ինչպէս ըսինք, Գերմանիա կարճատեւ պատերազմի մը միայն պատրաստուած էր եւ շատ լաւ գիտէր թէ երկարատեւ պատերազմ մը պիտի նշանակէր գերման գաղթավայրերուն, առեւտրական նաւատորմին եւ առեւտրական շահա տաններուն վերջնական կորուստը:

Ինչպէս կը տեսնուի, կացութիւնը չափազանց յուսահատական բնոյթ ունէր եւրոպական ճակատներուն վրայ:

Ա դ այդ շրջանին էր որ Տարատանելի արշաւանքը կուգար նոր կնճիռ մը եւս բարդել արդէն իսկ ծանրակշիռ կացութեան վրայ:

Նկատելով որ Ցօն Տէր [կօլց փաշայի նման զինուորական հեղինակութիւններ անգամ այն կարծիքը կը յայտնէին թէ դաշնակիցները կրնան մեզ զոհողութիւններով Տարատանելէն անցնիլ: Պերլինի կառավարութիւնը խոհեմութիւն համարած էր հետեւ[ք]եան փորձ մը կատարել...: Այս առիթով գերման կ ո վ ա ր ութիւնը որոշեց դիմել Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու հանրապետութեան նախագահ Ո Ուիլսընի:

Լաւագոյն հաշտարարը գտնելէ յետոյ, կը մնար անոր մօտենալու լաւագոյն միջոցը գտնել: Երկար պրպտումներէ յետոյ, Գերմանիա վերջապէս թեկնածու նշանակեց Ցոլսոյ ամերիկեան դեսպան Մ. Մորկընթաուն: Անմիջապէս, Պերլինէն Ցոլիս ղրկուեցաւ Արտաքին Գործոց Նախարարութեան պաշտօնատարներէն Տօքթ. Ռիխարտ ֆօն Քիւլմանը, որ աւելի յետոյ Արտաքին Գործոց նախարար եղաւ եւ ստորագրեց Պրէսթ-Լիթովսքի դաշինքը:

Ֆօն Քիւլման, որ դեսպանատան խորհրդականի պաշտօնով Ցոլիս ղրկուած էր, գաւակն էր անատոլու երկաթուղիներու ընկերութեան նախկին Ընդհ. Տնօրէն Մ. Քիւլմանի եւ ծնած էր Պոլիս:

Ինչպէս կը տեսնուի, Գերմանիա ուզած էր լաւագոյն անձը ընտրել՝ այդ դժուարին բայց կարեւոր գործին համար:

Անմիջապէս որ Պոլիս հասաւ Ֆօն Քիւլման ըսկսաւ յարաբերութիւն հաստատել պաշտօնական շրջանակներու, որոնց կարգին նաեւ Ամերիկեան դեսպանատան հետ:

Միւս կողմէ Դեսպան վանկէնհայմ, որ մինչեւ այդ տեսնն կը զգուշանար հաշտութեան մասին խօսելէ, Ֆօն Քիւլմանի հետ պաշտօնապէս այցելեց Մ. Մորկընթաուի, խնդրելով որ Մ. Ուիլսընի մօտ միջամտէ՝ հաշտութեան փորձ մը կատարելու համար:

Ամերիկեան դեսպանը, իր յիշատակներուն մէջ հետեւեալ յատկանշական խորհրդածութիւններով կը նկարագրէ Գերմանիոյ այդ դիմումին ու ետեւ շարժառիթները.

«վանկէնհայմ ինծի ըսաւ թէ 1915ի գարունը ոչ մէկ ժամանակ մը պիտի ըլլար պատերազմը վեր-

ջացնելու։ Իտալիա դեռ պատերազմին չէր մասնակցած, Պուլկարիա և Ռումանիա տակաւին չէզոքութիւն կը պահէին, Ֆրանսա և Անգլիա գարնանային մեծ յարձակողականներու կը պատրաստուէին և դաշնակից նաւատորմը Տարտանէլը կը ռմբակոծէր։

«Վանկէնհայմի խօսքերէն որոշ կերպով կը հասկցուէր սակայն թէ ան տեւական հաշտութենէ մը աւելի առժամեայ զինադադարի մը մասին կը խորհէր, ահա թէ ի՛նչ կ՚առաջարկէր ան ինծի.

«Հաշտութեան ծրագիրը ամբողջովին չուրը պիտի իյնայ և պիտի փճանայ, եթէ կռիւները նախապէս որոշեն իրենց պայմանները։ Բացարձակապէս սխալ է այդ ձեւով հաշտութեան բանակցութիւններ կատարել։ Նման ընթացք մը դատապարտուած է անհետեւանք մնալու։ Կասկած չկայ թէ Գերմանիա պիտի ներկայացնէ պահանջներ, որոնք ծիծաղելի պիտի նկատուին իր թշնամիներուն կողմէ։ Իսկ անոնց առաջարկները՝ հաւանաբար պիտի կատեցնեն Գերմանները։ Արդիւնքը այն պիտի ըլլար, որ կռիւներու ծայրայեղ դրգռուածին հետեւանքով կարելի պիտի չըլլար ժողով գումարել։

«Ինչպէս կը տեսնէք, կ՚ըսէր Վանկէնհայմ, եթէ իրապէս կը փափաքինք պատերազմը վերջացնել՝ պէտք է զինադադար մը կնքենք։ Անգամ մը որ դադրեցնենք պատերազմը, ո՛չ ոք պիտի ուզէ վերսկսիլ զայն։ Պատմութեան մէջ չէք տեսներ ոչ մէկ մեծ պատերազմ, որու զինադադարը հաշտութեամբ վերջացած չըլլայ։ Վստահաբար նոյն բանը պիտի պատահի նաեւ այս անգամ։

Գերմանիոյ պայմանները են.— Մինչագետքը գերմանական հողատարածութեան պիտի ենթարկուի՝ իբրեւ անհրաժեշտութիւն մը, Համպուրկ-Պաղտատ երկաթուղիին համար։ Գերմանիա տեւականօրէն նաւային խարիսխ պիտի ունենայ Պելճիքայի մէջ, ապահովելու համար ծովերու ազատութիւնը։ Ատոնց փոխարէն, Գերմանիա արամադիր էր Ֆրանսայի վերադարձնել Լօրէն նահանգին մէջ մասը, իսկ Պելճիքացիներուն՝ Պրիւսէլը, պայմանով որ պատերազմական տուգանք վճարուի իրեն»։

Մ. Մօրկընթաու գերման դեսպանին այս առաջարկները Ուաշինկթընի կառավարութեան ներկայացուցած էր 11 Յունուար 1915 թուակիր պաշտօնագրով մը, որ կը պարզէր թէ ինչո՛ւ հաշտութիւն կ՚ուզէր Գերմանիան։

Ինչպէս ընթերցողը նկատեց, մէկէ աւելի տեսակէտներով ուշագրաւ են Գերմանիոյ ներկայացուցած առաջարկները։

Նախ որոշ կերպով կը յայտնուի թէ, Գերմանիա դաշնակիցի վերաբերում չունէր Թուրքիոյ հանդիպ, քանի որ առանց անոր գիտութեան և հաւանութեան Մինչագետքը գրաւելու ծրագիր կը մշակէր։ Եւ ինչ որ աւելի ծանրակշիռ է, Գերմանիա կը յայտնէր թէ Եգիպտոսի վրայ Անգլիոյ տիրապետութիւնը վերջնական պիտի նկատէ՝ եթէ Անգլիա հաւանի Գերմանիոյ կողմէ Մինչագետքի գրաւումին։ Կը նշանակէ թէ Գերմանիա ո՛չ միայն Եգիպտոսը Անգլիոյ կը չնորհէր, այլ իրեն ալ բաժին կը հանէր և կ՚ուզէր գրաւել Մինչագետքի չրջանը։

Գերմանիա կը յուսար թէ չահերու բաժանումի տեսակէտը առաջ քշելով կարելի պիտի ըլլար համաձայնիլ Անգլիոյ հետ։ Գլխաւորը ա՛յս կր։ Միւս բոլոր դէպքերը, նոյնիսկ Թուրքիոյ հանդէպ իր զինակոի պարտականութիւնները առաձգական բառեր էին

և Գերմանիա իր արտաքին յարաբերութիւններուն մէջ «իրապաշտ» քաղաքականութիւն միայն կը տեսնդէր։

Այս իրողութիւնը կը հաստատուէր նաև Աբդուրհման հանդէպ, որու մասին ոեւէ ակնարկութիւն չէր պարունակեր գերմանական առաջարկը։

Այսպէս, անգամ մըն ալ կը հաստատուէր թէ Գերմանիա իր շինակիցները կը նկատէր ո՛չ թէ հաւասար իրաւունքներ սնանցող դաշնակիցներ, այլ իբր ծառաներ, որոնք սահիպուած էին ստրացիօրէն դրծադրել Պերլինի հրամաններըե

Ամերիկեան կառավարութիւնը, որ մօտէն տեղեակ էր կացութեան, անհետեւանք ձգեց Գերմանիոյ հաշտութեան առաջարկը։

Միացեալ Նահանգներու այս մերժումին վրայ, գերման կառավարութիւնը պոլսէն եւս կանչեց Ֆօն Քիւլմանը, որ սակայն պաշտօնի բարձրացում կրեց և Լահէյի դեսպան կարգուեցաւ։

Ամերիկայի մերժումը ա՛լ աւելի մտահոգութիւն պատճառեց Գերմանացիներուն. մասնաւոր դեսպան վանկէնհայմ ծայր տալու ջղագրգռուած վիճակի մէջ էր, որովհետեւ Պոլիս գտնուող բոլոր գերման պինուորականներն ու օտար դեսպանները միաձայնութեամբ այն կարծիքը կը յայտնէին թէ դաշնակից նահատորմը պիտի յաջողէր նեղուցն ներս մտնել։

Հակառակ տեսակէտ ունի միայն Պատերազմական նախարար Էնվէր փաշան, որ կովկասեան ճակատին վրայ իր կրած ձախողութենէն յետոյ Պոլիս վերադարձած էր անշուք կերպով։

Տեսակէտի այս տարբերութիւնները մինչդամընդմիշտ հարթելու և Տարտանելի գործողութեանց մասին նոր ծրագիր մը պատրաստելու համար, Պոլսոյ մէջ գումարուեցաւ տեսակ մը պատերազմական

խորհուրդ։

Այս կարեւոր խորհրդակցական ժողովին մասնակցեցան օսմանեան բանակի վերակազմիչ Լիման ֆօն Զանտէրս փաշա, օսմանեան ծովային ամրութիւններու ընդհանուր քննիչ գերման ծովակալ Ուզտօմ փաշա, Օսմանեան բանակի սպայակոյտի նախագահը նոյնպէս գերման զօրավար Պրօնսարտ փաշա և բազմաթիւ թուրք և գերմանացի պինուորական և ծովային բարձրաստիճան պաշտօնատարներե

Լիման ֆօն Զանտէրս փաշա, իր յիշատակներուն մէջ հետեւեալ կերպով կը նկարագրէ այս ուշագրաւ ժողովի որոշումները.

«Ժողովին մասնակցողները բոլորն ալ այն կարծիքը յայտնեցին թէ, բրիտանական և ֆրանսական մարտանաւերը պիտի յաջողին Տարտանելի նեղուցէն անցնիլե

Նկատելով որ այս տեսակէտին չուրջ համաձայն են բոլոր ժողովականները, այլեւս այդ մասին կարծիքի փոխանակութիւն տեղի չունեցաւ։ Վիճաբանութեան միակ նիւթն էր ճշդել թէ, արտաքին ամրութիւններու քննդումէն ետքը թէ քանըչորս ժամ յետոյ դաշնակից մարտանաւերը պիտի յաջողին Պոլիս մտնել։

Այս կէտին չուրջ տեսակէտները այլազան էին թէեւ բայց ժողովականներու մեծամասնութիւնը այն կարծիքը կը յայտնէր թէ, ամրութիւններու քանդումէն տունուտղն քսանըչորս ժամ յետոյ միայն դաշնակիցները կրնային նեղուցէն անցնիլե

Ժողովը թէեւ հաւիւն առած էր էնվէր փաշայի հեղինակութիւնը, բայց որոշեց անտեսել զայն, և առանց անոր գիտութեան պատրաստութիւններ տեսնել կարելի եղածին չափ նեղելու համար թշնամին»։

Լիման փաչայի նման հեղինակաւոր անձնաւորութեան մը այս խոստովանութիւնները չափէն աւելի պերճախօս են, և հարազատ գաղափար մը կուտան այդ չրջանին Պոլսոյ մէջ տիրող մտահոգութեան մասին։

Այդ միջոցին, արդէն մայրաքաղաքէն արտադրդիքը սկսած էր. բոլոր դրամատուները իրենց ոսկիի պահեստները Փոքր Ասիա փոխադրած էին, իսկ թուրք ընտանիքներ ամէն օր խմբովին ներքին գաւառները կը մեկնէին։

Միւս կողմէ, արդէն իսկ Իսկիշէհիր ղրկուած էին Բ. Դրան բոլոր պաշտօնաթուղթերը և օտար դեսպաններն ու կառավարական պաշտօնեաները ալ մեկնումի պատրաստութիւն կը տեսնէին։

Օտար դեսպաններուն մէջ բացառութիւն կը կազմեր միայն ամերիկեան դեսպանը, որ Պոլիս պիտի մնար օտարահպատակներու չահերը պաշտպանելու և միևնոյն ատեն հաւանական խառնաչփոթութեանց առաջքը առնելու համար։

Օսմանեան կառավարութիւնը նախապէս չէր ուզած որ Պոլիս մնայ ամերիկեան դեսպանը, բայց տեսնելով որ ան իր պաշտօնէն հրաժարելու և պատուական հիւպատոսի հանգամանքով մայրաքաղաքը մնալու սպառնալիք կ'ընէ, վերջին պահուն հաւանութիւն յայտնեց անոր առաջարկին։

Ատոր վրայ, որոշուեցաւ երկաթգիծով յանձնախումբ մը կազմել, որ փոխանցման չրջանին պիտի տանձնէր քաղաքին վարչութիւնը՝ արգելք հանդիսանալու համար հաւանական ամէն տեսակ ծայրայեղութիւններու և խառնաչփոթութիւններու։ Այս պարագան հաւանական կը նկատուէր, քանի որ կառավարութիւնը իր ժանդարմական կազմով Անատոլու պիտի փոխադրուէր և մայրաքաղաքը դրեթէ իր բախտին

ձգուած պիտի ըլլար։

Ինդրոյ առարկայ յանձնախումբը կազմուեցաւ և իսկոյն գործի ձեռնարկեց։ Օսմանեան կառավարութեան կողմէ յանձնախումբին կը մասնակցէին ընդհ. ապահովութեան տնօրէն Ջանպօլաթ և ոստիկանութեան տնօրէն Գէորի պէյը։ Երրորդ և չէզոք անդամը՝ ամերիկեան դեսպան Մ. Հէնրի Մօրկնթաուն էր։

Ցանձնաժողովը իր առաջին նիստը գումարեց ամերիկեան դեսպանատան մէջ և երկար խորհրդակցութիւններ ունեցաւ փոխանցման չրջանի դէպքերուն մասին։

Բայց լաւագոյն է, որ Մօրկնթաու իր քերնով պատմէ դէպքերը, քանի որ անձամբ ներկայ գտնուած է այս խիստ կարեւոր ժողովին, որմէ տեղեկութիւն չունէր Պոլսոյ ժողովուրդը։

«Ջանպօլաթ և Գէորի Գէյերուն հետ խորհրդակցեցանք և պատրաստեցինք գործունէութեան ծրագիր մը։ Պոլիս քաղաքին մէկ քարտէսը փռեցինք սեղանին վրայ և նչանակեցինք այն վայրերը, զորս, դաշնակիցները իրաւունք սւնէին ռմբակոծելու՝ համաձայն գոյութիւն ունեցող միջազգային պատերազմական օրէնքներուն։

Որոշեցինք որ, պատերազմական նախարարութեան պաշտօնատունը, ծովային նախարարութեան պաշտօնատունը, ծովային նախարարութեան պաշտօնատունը, հերաքրական չէնքերը կայարանները և բոլոր հանրային չէնքերը կրնային թշնամի թնդանօթներուն նչանակ դառնալ, [համաձայն միջազգային օրէնքներուն։

Միւս կողմէ սակայն քարտէսին վրայ նշանակեցինք զանազան գօտիներ, որոնք չէզոք պիտի հրաչակուէին։ Այս գօտիին մէջ կը գտնուէր Պոլսոյ ամենէն բազմամարդ մասը՝ Բէրան, ուր կը գտնուին նաև բոլոր օտարազգեսպանատուները։

Չէզոք գօտի չնշանակեցինք նաև Գալաթիոյ և Սթամպուլի թրքաբնակ թաղերը։

Անմիջապէս որ այս գործողութիւնը լրացաւ, Ուսչինկթըն հեռագրեցի մեր որոշումները պատկան իշխանութեանէն խնդրելով որ մեր պատրաստած յատակագիծերուն վաւերացումը և չէզոք գօտիները յարգելու հաւանութիւն տացուի անգլիական և ֆրանսական կառավարութիւններէն։

Ամերիկեան կառավարութիւնը պատասխանեց թէ բրիտանական և ֆրանսական կառավարութիւնները վաւերացուցած էին ձեռնարկս։

Այսպէս, բոլոր պատրաստութիւնները աւարտած էին։ Սուլթանն ու կառավարութիւնը և դեսպանները փոքր Ասիա փոխադրելու նպատակով պատրաստուած կառախումբերը կը սպասէին Հայատար Փաշայի կայարանը։ Անոնք չոգիի վրայ էին, պատրաստ՝ առանց ժամանելու։ Մենք ալ կը սպասէինք միայն նշանին ճաժքայ ելլելու։ Մենք ալ կը սպասէինք համաձայնական նաւատորմի յաղթական ժամանումին։»

Է

ՀԱՅԵՐԸ ՍԻՐԱՇՀԱԼՈՒԻ ՓՈՐՁԵՐ

Այն միջոցին, երբ Պոլսոյ մէջ կացութիւնը այս աստիճան մահադիմ բնոյթ ստացած էր և ժողովուրդը անորոշութեան օրեր կ'ապրէր, դաշնակից պետութիւնները և մասնաւորաբար անգլիական իշխանութիւնները գրեթէ իրենց յոյսը կտրած էին Տարտանէլի արշաւանքէն։

Արդարեւ առաջին երկու փորձերն ալ հաւասարապէս անյաջողութեամբ վերջացած և պատճառ հանդիսացած էին որ, նոր վէճեր բացուին դաշնակիցներուն միջեւ։

Տեսնելով որ Տարտանէլի դէմ կատարուած արշաւանքը հեռու է լուրջ բնոյթ մը ունենալէ, Ռուսիա նոր ձեռնարկներ և դիմումներ կ'ընէր իր դաշնակիցներուն մօտ, խնդրելով որ աւելի ազդու գործողութեան մը ձեռնարկեն։

Միւս կողմէ սակայն, Անգլիական «19րդ Դար» անուն հանդէսը և բազմաթիւ մեծ թերթեր սկսած էին բուռն կերպով քննադատել Տարտանէլի արշաւանքը, յայտնելով թէ երկու անյաջող փորձերէն յետոյ անօգուտ և ապարդիւն էր ուրիշ նոր զոհողութիւն կատարել նեղուցներուն առջեւ։

Անգլիական մամուլին այս հրատարակութիւնները խոր հակազդեցութիւն առաջ բերած էին Ռուսիոյ մէջ, ուր տակաւին կը յուսային թէ դաշնակիցները պիտի յարգեն Պոլսոյ և նեղուցներու մասին իրենց ստորագրած դաշնագիրները։

Նկատելով որ, անգլիական մամուլին այս կարգի հրատարակութիւնները կրնան շատ դէշ ազդեցութիւն գործել հանրային կարծիքին վրայ, Ռուսիոյ Արտաքին Գործոց Նախարար Մ. Սազանօֆ Լոնտոնի ռուս դեսպանին հրամայեց անգլ. կառավարութեան մօտ ձեռնարկներ կատարել՝ մամուլին հրատարակութիւնները դադրեցնելու համար։

Մ. Սազանօֆ միեւնոյն ատեն Լոնտոնի իր ներկայացուցիչին տուած էր Թուրքիոյ բաժանման մասին նոր հրահանգներ, որոնք կը ձգտէին՝ նոր չափաւորներու հեռապատկերներով չլացնել դաշնա-

կիցները։

Լոնտոնի ռուս դեսպանը, այս առիթով իր կառավարութեան ղրկեց յուշագրաւ հեռագիր մը, որ միեւնոյն ատեն կը խօսի հայկ. խնդրին մասին։ Իր պատմական չահեկանութիւնը նկատի ունենալով, ստորեւ նոյնութեամբ կը հրատարակենք այդ պատմական փաստաթուղթը։

ԼՈՆՏՈՆԻ ՌՈՒՍ ԴԵՍՊԱՆ ԿՈՄՍ Ա. Կ. ՊԻՆՏԻՆՏՕՐՖԻՆ

ԱՐՏԱՔԻՆ ՆԱԽԱՐԱՐ Մ. Դ. ՍԱԶԱՆՕՖԻՆ

ՀԵՌԱԳԻՐ

Թիւ 152 22 Փետրուար 1915

«Ստացայ Ձեր 887 թիւ հեռագիրը, ինչպէս նաեւ Բարիզի մեր դեսպանատան 118 թիւ հեռագիրը։

Անձնական.— Ձեր 887 թիւ հեռագիրը չ'օգտագործեցի, նկատելով որ կառավարութիւնը անմիջականորէն ազդեցութիւն չունի մամուլին եւ մասնաւորաբար պահպանողական թերթերուն վրայ։ Մինչեւ հիմա ազդեցութիւններու ո'չ մէկ անբարեացակամ արտայայտութիւն տեղի ունեցած է, հակառակ այն յօդուածներուն, որոնք վերջերս լոյս տեսան «19րդ դար» հանդէսին եւ բազմաթիւ տարածուած թերթերու մէջ։ Գալով նեղուցներու եւ Պոլսոյ վերաբերեալ համաձայնագրին այս խնդրին մէջ անգլ. մամուլը ամէն բանէ առաջ մտահոգ կը հետաքրքրուի առեւտուրի ազատութեան հարցով։

Այս պայմաններուն մէջ հաւանական է որ անգլ. իշխանութիւնները նպատակաւոր ընդունելութիւն ընեն Ֆրանսայի Արտաքին Նախարար Տէլքասէի առաջարկին, որ կը ձգտի Դաշնակից մեծագոյն յանձնաժողովին նման կազմակերպութիւն մը ստեղծել Պոլսոյ մէջ։

Գալով կէլիպոլուի թերակղզիի ամբողջական կամ մասնակի չէզոքացման, այդ ծրագիրն ալ լուրջ դժուարութեանց կրնայ հանդիպիլ՝ եթէ հնարաւոր չըլլայ լուրջ երաշխիքներ տալ։ Անձնապէս, ես երաշխիքները անխուսափելի կը նկատեմ եւ դերադաս կը համարեմ դէպքերը կանխել, որովհետեւ առաջին լաւ ապաւորութիւնը կը դիւրացնէ մնացեալը։

ՄԻԻՄ ՊՈՂՄԷ ԿՐ ԿԱՐԾԵՄ ԹԷ ԱՃԼԵՒՍ ՊԻՏԻ ՉԻ ԴԱՆԴԱՂԻՆԻ՝ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱՍԻՆ ԻՆՔՆԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ԻՄԱՍՏՈՎ ԱՐՏԱՅԱՅՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԸՆԵԼՈՒ։ ԱՍԻԿԱ՝ ԿԱՐԵՒՈՐ Է։

Կը կարծեմ թէ Միջերկրական ծովի ափազանին մէջ Թուրքիոյ ասիական տիրապետութեան ապագայ վիճակի մասին քար տարակարծութիւններ գոյութիւն ունին ֆրանսական եւ անգլիական տեսակէտներուն միջեւ։

Լաւ կրէյ ինծի բաւ թէ Անգլիա չի փափաքիր ոեւէ երկրամաս իր ձեռքը առնել, և թէ այդ մասին կը պահէ իր գործելու ազատութիւնը։ Կրէյ աւելցուց թէ բացառութիւն կը կազմեն միայն իսլամական սրբավայրերը — Մէքքէ Մէտինէ եւլն.— որոնք իր կարծիքով պէտք է մնան զուտ իսլամական ձեռքերու մէջ։

Անձնապէս երբեք չեմ կարծեր որ Անգլիա կը հաւանի նոյնիսկ փոխոխութեան ենթարկել վարչաձեւը Սուէզի ջրանցքին, ուր արդէն ան բաւական դերակշռութիւն ունի։ Այս բոլորէն կը հետեւցնեմ թէ կրէյ կը վախնայ Փոքր Ասիոյ Թրքական տիրա-

պետութեան խնդիրը քննելէ պարզապէս չվշտացնելու համար Ֆրանսան և Իտալիան։ Ասոր փոխարէն սակայն, Տէլքասէ օրակարգին ամենէն կարեւոր խնդիրը կը նկատէ այդ հարցին քննութիւնը։

Ձեմ գիտեր թէ վերջին օրերու ընթացքին ինչեր տեղի ունեցած են, միայն թէ իմ ստացած տեղեկութիւններուս համաձայն, մինչեւ հիմա Բարիզն ու Լոնտոնը չեն քննած այս հարցերը։ Համպօնը, մասնաւոր ուժգնութեամբ և յամառութեամբ կը պնդէ Փոքր Ասիոյ և Սուրիոյ մէջ Ֆրանսայի ունեցած շահին։

ՊԻՆՏԻՆՏՕՐՖ

Ինչպէս այս հեռագրէն կը հասկցուի, տեսնելով որ իրենց յոյսերը չեն իրականանար, դաշնակիցները այս անգամ կ'ուզեն նոր խնդիր մը երեւան հանել, աւելի ճեղ Հայերը առաջ քշել, և Հայկական խնդիրը վերարծարծելով քաղաքական նոր կնճռոտութիւններ առեղծել։ Մանաւանդ որ հաւանական ո եւ է նոր կնճռոտութիւն գործին կուգար դաշնակիցներուն, որոնք կը փափաքէին ներքին և արտաքին նոր դժուարութեանց մասնել իրենց թշնամիները։

Գալով Ռուսիոյ, ան երբեք վստահութիւն չունէր իր դաշնակիցներուն խոստումներուն անկեղծութեան մասին։ Ռուսական կայսրութիւնը հինէն ի վեր մասնաւոր յաւակնութիւններ կը սնուցանէր Պոլսոյ և նեղուցներու մասին։ Ասոր փոխարէն սակայն, մեծ պետութիւնները հինէն ի վեր զանազան միջոցներով կ'աշխատէին արգելք հանդիսանալ Ռուսիոյ ծրագիրներուն։ Այս պայմաններուն մէջ, մեծ պատերազմէն իսկ առաջ, Ռուսիա պէտք տեսած է Պոլիսն ու նեղուցները գրաւելու նպատակով մասնաւոր ծրագիր մը մշակելու։

Մինչ այդ միջոցին սակայն անգլիական կառավարութիւնը կը տեղեկանար Ռուսիոյ այս ծրագրին, և խնդրին տեղեակ կը պահէր Օսմանեան կառավարութիւնը։

Ինչպէս ըսինք, այս կարեւոր դէպքերը տեղի կունենային ընդհ. պատերազմէն շատ առաջ։ Հետեւեալ պաշտօնական հեռագիրը, պէտք եղածէն աւելի պերճախօս կերպով կը լուսաբանէ կացութիւնը և ճշգրիտ գաղափար մը կուտայ մեծ պետութիւններու մրցակցութեան մասին.

ՊՈԼՍՈՑ ՌՈՒՍ ԴԵՍՊԱՆ Տ. Թ. Ա. ՋԻՆՈՎԻԵՎԷՆ

ՌՈՒՍԻՈՑ ԱՐՏԱՔԻՆ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԵԱՆ

ՀԵՌԱԳԻՐ

Թիւ 299 Պոլիս, 13[26 Նոյեմբեր 1908

Ինչպէս Ձերդ Վսեմութեան հաղորդած էի ամսոյս 1/14 թուակիր հեռագրովս, անգլիական դեսպանին կատարած ձեռնարկներուն հետեւանքով, Մեծ Եպարքոսը կրկին Սուլթանին դիմած եւ պնդած է որ վաւերացնէ Վոսփորի ամրութիւնները զօրացնելու նպատակով մասնաւոր յանձնաժողովին կողմէ պատրաստուած ծրագիրը։

Նկատելով որ այս մասին Սուլթանին մօտ իր կատարած դիմումները անհետեւանք կը մնան, Մեծ Եպարքոսը Սուլթանին յայտարարած է թէ Գերմանիոյ վերաքացումին դէմ իր հարցապնդումի պիտի են-

թարկուի: Մեծ Եպարքոսը աւելցուցած է թէ դահլիճին դիրքը փրկելու համար սահպուած պիտի ըլլայ ժողովին մէջ կարգալ Բ. Դրան և Սըլտըզի միջեւ այդ մասին տեղի ունեցած բղթակցութիւնները:

Մեծ Եպարքոս Քեամիլ փաշա աւելցուցած է նաև թէ Սուլթանը ամէն տեսակ պատասխանատուութենէ ազատելու համար, անհրաժեշտ է անմիջապէս վաւերացնել Վոսփորի ամրութիւններու զօրացման ծրագիրը:

Սուլթանը պատասխանած է թէ՝ նկատելով որ վերջին տագնապներու ընթացքին Ռուսիա բարեկամական զգացումներու ապացոյցը տուած է Թուրքիոյ հանդէպ, իր կարծիքով Վոսփորի ամրութեանց ծրագրին վաւերացումը կրնար դժգոհութիւն պատճառել Ռուսիոյ: Սուլթանը աւելցուցած է նաև թէ այդ խնդրին քննութիւնը պիտի յանձնէ Մարաշլախա Շաքիր փաշայի:

Սուլթանին այս դիտողութիւններուն պատասխանելով, Քեամիլ փաշա յայտարարած է որ եթէ ծրագիրը չվաւերացուի, այդ պարագային հաստատուած պիտի ըլլան այն ղրոյցները թէ՝ Սուլթանը կը փափաքի ռուս բանակներու Վոսփոր մուտքը դիւրացնել՝ զանոնք օգտագործելու համար իր անձնական հաշուին... Մեծ Եպարքոսին այս յայտարարութեան վրայ, Սուլթանը իսկոյն ատորագրած է խնդրոյ առարկայ ծրագիրը:

ՋԻՆՈՎԻԷՎ

Գալոյ ռուս դեսպանին այս խիստ կարեւոր հեռագիրը ճշդրիտ գաղափար մը կուտայ անգլառուս մրցակցութեան և հակամարտութեանց մասին: Ծատկանշական է նաև այն պարագան որ այդ երկու

մեծ պետութիւնները կ'ուզէին իրենց անմիջական տիրապետութեան ենթարկել Օսմ. կայսրութիւնը՝ այն միջոցին, երբ այս վերջինը բռնակալութիւնը կը տապալէր և սահմանադրական վարչաձեւ կը հաստատէր երկրին մէջ:

Միայն այս պարագան բաւական է հաստատելու թէ մեծ պետութիւնները Թուրքիոյ ներքին գործերուն կը միջամտէին ո՛չ թէ անոր ժողովուրդներուն մարդասիրաբար օգնելու, այլ պարզապէս դոհացում տալու համար իրենց աշխարհակալական փափաքներուն և տնտեսական ծրագիրներուն:

Ընթերցողը, այս էջերուն մէջ յաջորդաբար պիտի հանդիպի բազմաթիւ փաստաթուղթերու, որոնք յաճախ հայերու մասին ալ կը խօսին՝ երեւան հանելով մեծ պետութիւններու իրական դիմագիծերը:

Վերադառնալով նեղուցներու խնդրին, ինչպէս ըսինք, Սահմանադրութեան շրջանին անգամ Ռուսիա և Անգլիա մաղձոտի իսկ չէին հրաժարած իրենց առանձական ծրագիրներէն:

Ընդհակառակը, մանաւանդ սահմանադրութեան հռչակումէն յետոյ, Անգլիա և Ռուսիա չատ աւելի յամառութեամբ սկսան հետապնդել իրենց ծրագիրները:

Ռուսիա օրինակ, ընդհակառակը պատերազմէն տարի մը առաջ վճռական քայլեր կառնէր այս ուղղութեամբ, և պատասխանատու պետական անձնաւորութեանց մասնակցութեամբ ժողով կը գումարէր՝ գոլիճն ու նեղուցները գրաւելու համար:

Ապրիլ, 1913ի Նոյեմբերին, Ռուսիոյ Արտաքին նախարար Մ. Սերժ Սազանոֆ, Նիքօլա Բ. Ցարին ներկայանալով յայտնած էր թէ Օսմ. կայսրու-

թեան մօտալուտ քայքայումը նկատի ունենալով, Ռուսիա ստիպուած էր միջոցներ ձեռք առնել՝ Պոլիսն ու նեղուցները զրաւելու համար։

Նիքոլա Բ. Ցարը հաւանութիւն յայտնած էր այս առաջարկին, և Մ. Սազանօֆի պաշտօն յանձնած՝ իսկոյն գործի լծուելու։

Հետեւեալ փաստաթուղթը, այս մասին կուտայ կարեւոր տեղեկութիւններ.

ԱՐՏԱՔԻՆ ՆԱԽԱՐԱՐ Ս. Դ. ՍԱԶԱՆՕՖ՝

Ն. Վ. ՆԻԿՕԼԱ Բ. ՑԱՐԻՆ

Թիւ 68-70 Ս. Փէթերսպուրկ, 23 մարտ, 1914

Անցեալ Նոյեմբերին, Ձերդ Վեհափառութեան ներկայացուցած տեղեկագրովս կը բացատրէի թէ անհրաժեշտ էր գործունէութեան ընդարձակ ծրագիր մը մշակել, որպէս զի կարենայինք վոսփորի և Տարտանէլի նեղուցներու չրջանին մէջ մեր ունեցած չահերը պաշտպանել՝ եթէ դէպքերը ստիպէին մեզ նման ընթացք մը բռնելու։ Ձերդ Վեհափառութիւնը բարեհաճած էր այս առաջարկը վաւերացնելու, և միևնոյն ատեն պաշտօն յանձնած էր ինծի՝ չնազդուռզ պետական մարմիններուն մասնակցութեամբ խորհրդաժողով մը գումարելու։

Համաձայն Ձերդ Վեհափառութեան փափաքին, խորհրդաժողովը իմ հրաւէրիս վրայ նիստ գումարեց Փետրուար 8ին։

Պատիւ ունիմ Ձերդ Վեհափառութեան ներկայացնելու այդ խորհրդաժողովին տեղեկագրութիւնը. և ժողովին մասնակցող անդամներուն հետ համախորհուրդ խնդրելու որ հաճիք Ձեր հրամանները տալ՝ գործադրելու համար տրուած որոշումները։

Նեղուցներու մասին Արտաքին նախարարութեան դիւանապետ Պազիլիի յիշատակագիրը։

Նախնական դիտողութիւններ Սեւ Ծովի չրջանին մէջ ռուսական ծովային խնդիրներու մասին։

Նկատելով որ ներկայ քաղաքական կացութիւնը առաւել կամ նուազ արագութեամբ կրնայ քայքայումի առաջնորդել Օսմանեան կայսրութիւնը, Ռուսիոյ անհրաժեշտ պարտականութիւնն է՝ հիմակուընէ նկատի առնել նեղուցներուն խնդրին վերարծարծումը։ Այս առիթով մենք պէտք է նչդնենք մեր դիրքը։

1.— Հետեւաբար, անհրաժեշտ է որ, անյապաղ զօրացնենք մեր ուժերը՝ (և մասնաւորաբար ծովային ուժերը) Սեւ Ծովի չրջանին մէջ, որպէս զի տապն ապի պայթումի վայրկեանին կարենանք նեղուցներու խընդիրը լուծել՝ մեր փափաքած ձեւով։

Նկատելով որ կարելի չէ ճիշդ կերպով գուշակել այդ վայրկեանը, որ թերեւս չատ մօտիկ է, անհրաժեշտ է Սեւ Ծովի չրջանի մեր ուժերը զօրացնել կարելի եղածին չափ արագօրէն և յաջորդաբար։

Խնդիր է թէ Սեւ Ծովու մէջ մեր ունեցած նաւերով կրնա՞նք զօրացնել մեր ծովային ուժը, թէ՞ անհրաժեշտ է ուրիչ նաւեր եւս փոխադրել հոն, մասնաւորաբար Պալթիկի մէջ մեր ունեցած արէգուօրթները։

Այս վերջին ծրագիրը կրնայ իրականանալ այն ատեն միայն, երբ փոխուի միջազգային օրէնքը, որ կարդիլէ օտար նաւերու անցքը՝ Տարտանէլի և Վոսփորի նեղուցներէն։ Արդ, ներկայ պայմաններուն մէջ հաւանական չէ որ, մեծ պետութիւնները հաւանու-

թիւն յայտնեն նման փոփոխութեան մը։ Ատկէ զատ, ծովմիջեան տագնապի մը պարագային, Գալթիկի ռուսական տէրթնօթները չատ ուշ միայն պիտի կարենան Սեւ Ծով հասնիլ։ Այս բոլորէն զատ, եթէ Գալթիկ ծովու ռուսական նաւատորմին համար նեղուցներէն անցնելու արտօնութիւն ձեռք բերեն ալ, եւրոպական պետութիւնները պիտի չուզեն որ այդ արտօնութենէն միմիայն Սեւ Ծովի եղերքի պետութիւնները օգտուին։ Այս պայմաններուն մէջ, առիթէն օգտուելով բոլոր ազգերը պատերազմական նաւեր պիտի մտցնեն Թրքական ջուրերու և Սեւ Ծովի մէջ։ Արդ, մեր աւանդական տեսակէտը այն է թէ, որքան ատեն որ նեղուցները մեզի չեն պատկանիր, մեր ռազմական չահերը կը պահանջեն որ Սեւ Ծովը զոց ըլլայ օտար նաւատորմերու առջեւ, որպէս զի Թշնամի ազգեր չի կրնան խաղաղութեան չրջանին Սեւ Ծովի մէջ մեզի դէմ յարձակումի պատրաստութիւն տեսնել։ Միւս կողմէ սակայն հետզհետէ յայտնի կ՚ըլլայ թէ նեղուցներու փակումը, մեզի համար դրականէն աւելի բացասական արդիւնքներ կունենայ, որովհետեւ պատերազմի մը պարագային, ո եւ է օտար պետութիւն կրնայ Թուրքիոյ հաւանութեամբ իր նաւատորմը անցնել նեղուցներէն։ Կը հետեւի թէ սխալ է կարծել որ այդ չրջանին մէջ ծովային մեր միակ Թշնակին Թուրքիան է։

2.— Նեղուցներու պատմական խնդրին մասին մեր աւանդական տեսակէտը եղած է գրաւել զանոնք։ Մինչ այդ սակայն, մեզի համար օգտակար է որ նեղուցները չէզոք գօտի յայտարարուին, որովհետեւ այդպէսով միայն մեր նաւերը ազատ մուտք և ելք կրնան ունենալ եւ ո եւ է օտար պետութիւն չի կըրնար իր հակակշռին տակ առնել զանոնք։

Մեր զերիչխանութիւնը պէտք է տարածուի հա-

ւասարապէս Վոսփորի և Տարտանէլի նեղուցներուն վրայ, որպէսզի կարենանք գէպի Միջերկրական ծովային ելք մը ապահովել։ Մինչդեռ, միմիայն Վոսփորի տիրացումը պիտի ծառայէ լոկ Սեւ Ծովի մէջ մեր չահերու պաշտպանութեան։ Միւնոյն ատեն մենք պէտք է տիրանանք նաեւ այդ չրջանին անհրաժեշտ հողամասերուն՝ որպէսզի կարելի ըլլայ ապահովել նեղուցներու տիրապետութիւնը։ Շահագրգռուող վարչութիւնները իսկոյն պէտք է ուսումնասիրեն իրականացման ծրագիրը։

3.— ՆԵՂՈՒՑՆԵՐՈՒ ԳՐԱԻՈՒՄԻՆ ՀԱՄԱՐ, ՄԵՆՔ ՊԻՏԻ Է ՎԱՏԱՀԻՆՔ ՄԵՐ ՍԵՓԱԿԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐՈՒՆ ՄԻԱՑՆ՝ ԱՌԱՆՑ Ո ԵՒ Է ԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՎՐԱՑ ՁՈՑՍ ԴՆԵԼՈՒ, ԱՑՍ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐՈՒՆ ՄԷՋ ԽԻՍՏ ՀԱԻԱՆԱԿԱՆ Է ՈՐ ԸՆԴՀ. ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԸՆԹԱՑՔԻՆ ՄԻԱՑՆ ՄԵՆՔ ՊԱՐԵՆԱՆՔ ԼՈՒԾԵԼ ԱՑՍ ԽՆԴԻՐԸ։

Այդ պարագային, պատճառներ ունինք հնթադրելու թէ Անգլիոյ և Ֆրանսայի նաւատորմիները անդամալուծութեան պիտի մատնեն երբեակ Զինակցութեան ծովային ուժերը։ Այդ պարագային իսկ սակայն, չենք կրնար մեր տեսակէտներուն պաշտպանութիւնը յոռւսալ նոյն իսկ մեր գաչնակիցներէն։

Գալով Ցունաստանի, չարժեր անոր գործակցութեան մասին իսկ մտածել, որովհետեւ հաւանական չէ որ ան եղէականի մէջ մեզի ծովային խարիսխ մը տրամադրէ նեղուցներուն դէմ գործողութեանց ձեռնարկելու համար։ Մանաւանդ որ Ցունաստան վերջին տագնապէն (Գալթանեան Պատերազմ) դուրս ելաւ չատ աւելի զօրացած, եւ անոր ազգային խնչելը հրակայական համեմատութիւններ ստացած է։ Գալսոյ մասին Ցունաստանի անուղղակի երաշխ Թոյլ պիտի չտայ

որ ան աւելի սեղմ գործակցութիւն մը ունենայ մեզի հետ։ Այսէ զատ եզէականի մէջ ծովային խարխափ մը հաստատումը մեզի համար նոր բարդութիւններու պատճառ կրնայ ըլլալ։ Նեղուցներու գրաւման հաւանականութիւնը կախում ունի քաղաքական նպատակահարմարութենէ մը. Արտաքին Նախարարութեան կ'իյնայ նման նպատակահարմար գետին մը առեղծել։

Տարտանէլի դէմ տեղի ունեցածը գործողութիւնը կը պահանջէ որ միաժամանակ կերպով պատրաստուի նաւատորմն ու բանակը։ Պէտք չէ կրկնել 1896ի սխալը, որ երկրորդական կարեւորութիւն կընծայէր ցամաքահանումին։

Որպէսզի կարելի ըլլայ արագօրէն մեծ քանակ զինուոր ցամաք հանել նեղուցները, անհրաժեշտ է մեծ թիւով չոգենաւեր ապահովել խոկոյն։ Ասոր համար անհրաժեշտ է տնտեսական միջոցներ ձեռք առնել։

Կը հետեւի թէ նեղուցներու գրաւումը անհրաժեշտ կը դարձնէ զանազան վարչութիւններու սեղմ գործակցութիւնը։

ԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

8 Փետրուար 1914ի նորիրդաժողովին

Նախագահ.— Ս. Դ. Սազանօֆ Արտաքին նախարար։

Անդամներ.— Կրիկօրովիչ՝ Ծովային նախարար, Ժիլինսքի՝ ընդհանուր սպայակոյտի պետ, Ներաթով՝ Արտաքին նախարարի օգնական, Տանիլով՝ ընդհանուր սպայակոյտի նախագահի օգնական, Նէնիուքով՝ ծովային սպայակոյտի պետ (հարիւրապետ), Իլխան Թրուպեցքօֆ՝ Արտաքին նախարարութեան Արեւելքի Իսլամական բաժնի պետ, հարիւրապետ Նէմից՝ ծովային սպայակոյտի դիւանապետ։

Գարտուղարներ.— Պիուցով՝ Արեւելքի Իսլամական բաժնի պետի օգնական, Պազիլի՝ դիւանապետ Արտաքին Նախարարութեան։

Երբ նիստը բացուեցաւ, Արտաքին Գործոց Նախարարը ներկաներուն յիշեցուց թէ անցեալ նոյեմբերին իրենց կողմէ կայսեր ներկայացուած յիշատակագիրը կը նախատեսէր մօտալուտ դէպքեր, որոնք կրնային հիմնովին փոխել նեղուցներու կացութիւնը. և թէ անհրաժեշտ էր այժմէն միջոցներ ձեռք առնել՝ պատեհ վայրկեանին լաւագոյն կերպով լուծելու համար այս խնդիրը։

Կայսրը ընդառաջեց այս առաջարկը եւ որոշեց որ գումարուի ներկայ խորհրդաժողովը։

Յայտնելէ յետոյ թէ ներկայիս քաղաքական հակայական փոփոխութիւնները քիչ հաւանական են, նախարարը ըսաւ թէ անկարելի է պահպանել Թուրքիոյ արդի գոյավիճակը՝ որ կրնայ, թերեւս չատ մօտ ատենէն, հիմնական փոփոխութիւններ կրել։

Արտաքին Գործոց նախարարը հաստատ համոզում յայտնեց որ, եթէ Թուրքերը կորանցնեն նեղուցները, Ռուսիա չի կրնար թոյլ տալ որ ուրիշ պետութեան մը ձեռքը անցնին անոնք։ Հետեւաբար, ստիպուած պիտի ըլլայ գրաւել զանոնք՝ այդ չրջանին մէջ իր չահերուն համապատասխան գոյավիճակ մը առեղծելու համար։

Այս գործողութեան յաջողութիւնը կախում ունի անոր գործադրութեան արագութենէն իսկ վերջինը՝ անոր արագ պատրաստութենէն։ Նախարարը առաջարկեց իսկոյն և յաջորդաբար քննել այս խնդրին զանազան փուլերը։

Ա.— Արշաւախումբը անոր կազմութիւնը և զօրչարժը։ Զօրավար Ժիլինսքի ըսաւ թէ նեղուցնե-

րու դէմ տեղի ունենալիք արշաւանքին պիտի մասնակցէին ամենէն մօտիկ չրջաններուն մէջ գտնուող զօրամասերը այսինքն Օտեսայի և Սէվաստափօլի ուժերը, որոնք կը բաղկանան 7րդ և 8րդ զօրաբանակներէն, և որոնց վրայ հաւանաբար նոր ուժեր ալ պիտի աւելնան։

Առաջին առիթով ճամբայ հանուելիք արշաւախումբը առնուազն 30 կամ 50000 հոգիէ պիտի բաղկանայ, նկատելով որ աւելի տկար բանակ մը չատ դիւրաւ կրնայ ջախջախուիլ, ցամաքահանուամի դըժուարութիւնները նկատի առնելով, անմիջապէս պէտք է զօրացնել արշաւախումբը, որպէսզի թշնամին ժամանակ չունենայ լուրջ ընդդիմութիւն պատրաստելու։

Արշաւախումբին առաջին մասը պիտի բաղկանայ 7րդ և 8րդ զօրաբանակներէն, 13րդ զօրաբանակէն (Սէվաստափոլ և Սէմֆէրօփոլ) 15րդ զօրաբաժինէն և նշանաձիգներու 4րդ զօրագունդէն (Օտէսա)։ Զօրավար Ժիլինսքի աւելցուց թէ ռուսական բանակներուն դէմ պիտի գտնուին միայն Թուրքերը, որոնք ներկայիս 7 զօրաբաժին ունին Պեսսոյ մէջ։

Էնվէր Փաշային ծրագրին համաձայն, որու գործադրութիւնը կասկածելի է, Թուրքերը մտադիր են 3 զօրաբաժին հաստատել եւրոպական եզերքներուն վրայ։

Արտաքին Գործոց նախարարը դիտել տուաւ թէ կրնայ ըլլալ որ Օսմանեան ու Պուլկարան ալ մեղի դէմ միջամտեն։ Բայց նկատի ունենալով անոնց պատմական ոխը, եթէ մէկը մեղի դէմ միջամտէ, միւսը՝ անխուսափելիօրէն մեղի ի նպաստ դիրք պիտի բռնէ։

Պատասխանելով այն հարցումին թէ կարելի է յուսալ որ Սերպիա այս խնդրին մէջ պիտի օժանդակէ

մեզի, Մ. Սազանօֆ պատասխանեց.

ԱՆԿԱՐԵԼԻ Է ԵՆԹԱԴՐԵԼ ԹԷ ՆԵՂՈՒԻՑՆԵՐՈՒ ԴԷՄ ՄԵՐ ԱՐՇԱՒԱՆՔԸ ԿՐՆԱՅ ՏԵՂԻ ՈՒՆԵՆԱԼ ԱՌԱՆՑ ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՄԸ։ Իսկ այդ պատրաստին հաւանական է որ Սերպիա իր բոլոր ուժերը ուղղէ Աւստրօ-Հունգարիոյ դէմ եթէ այս վերջինը պատերազմ յայտարարէ Ռուսիոյ։

Այս պայմաններուն մէջ Աւստրիա ստիպուած պիտի ըլլայ առնուազն ½ կամ 5 զօրաբանակ ղրկել Սերպիոյ դէմ։

Արտաքին նախարարը միևնոյն առեն ուշադրութիւն հրաւիրեց այն դիրքին վրայ, զոր Ռումանիա պիտի բռնէր պատերազմի մը պարագային։

Այս մասին իրեն ուղղուած հարցումին պատասխանելով, Մ. Ս. Դ. Սազանօֆ յայտարարեց որ թէև Ռումանիա պաշտօնապէս մտած չէ Երրեակ Զինակցութեան մէջ, բայց վստահելի աղբիւրէ տեղեկութիւն ստացուած է թէ ան Ռուսիոյ դէմ ուղղուած գինուորական համաձայնութիւն մը ստորագրած է Աւստրիոյ հետ։ Մ. Տ. կիւրս, որ նախապէս Պուքրէշի Ռուսական դեսպանի պաշտօնը վարած էր, հաստատեց արտաքին նախարարին խօսքերը։

Մ. Տը կիրս աւելցուց թէ ճիշդ է որ ներկայիս հանրային կարծիքը մեղի ի նպաստ է Ռումանիոյ մէջ, սակայն կարելի չէ երաշխաւորել թէ, ան ինչ ատիճան ազդեցութիւն կրնայ գործել աւստրեռուս պատերազմի պարագային։

Վերադառնալով այն խնդրին թէ նեղուցներուն մէջ որո՞նք կրնային ըլլալ մեր հաւանական թշնամիները, Մ. Ս. Դ. Սազանօֆ ըսաւ թէ, Ռուսիոյ և Երրեակ Զինակցութեան միջեւ պատերազմի մը պա-

բազային, Գերմանիա և Աւստրիա զինուոր պիտի չղրկեն նեղուցները։ Շատ չատ Իտալիան միայն կրնայ արշաւախումբ մը ղրկել հոն, թէև այդ պարագային իրեն համար վտանգաւոր կ'ըլլայ ֆրանսական ճակատին տկարացումը։

Անդրադառնալով Արտաքին Նախարարի բացատրութիւններուն, Զօրավար Ժիւլինաքի ըսաւ թէ իր կարծիքով խիստ դժուար էր նեղուցներու դրաւումը՝ ընդհանուր պատերազմի ընթացքին։

Զօրավարին կարծիքով Պոլիան ու նեղուցները կարեւի էր գրաւել պատերազմի սկզբնական շրջանին, եթէ միևնոյն ատեն ձեռք առնուէին դիւանագիտական անհրաժեշտ միջոցները։

Սեւ ծովի շրջանին մէջ գտնուող ուժերը, որոնք արշաւախումբին պիտի մասնակցին, չեն կրնար դէպի Պոլիս յառաջանալ, եթէ արեւմտեան ճակատին վրայ մեր բանակները չեն կրցած լուրջ յաղթանակներ ձեռք բերել։

Հակառակ պարագային, արշաւախումբը պէտք է ղրկել արեւմտեան ճակատը, որովհետեւ հոն ձեռք բերուած վճռական յաջողութիւնները ինքնաբերաբար պիտի վճռեն նաև նեղուցներուն բաղդը։

Զօրավարը աւելցուց թէ համաձայն ընդհանուր սպայակոյտին կողմէ պատրաստուած պատերազմական ծրագրին, բոլոր ուժերը պիտի կեդրոնացուին Արեւմտեան ճակատին վրայ։

Մ. Սազոնօֆ հարցուց թէ Պատերազմական Նախարարութեան նոր ծրագրին համաձայն արդեօք կարելի պիտի չըլլա՞ր զինուորներու թիւը աւելցնել և այդ աւելորդ զինուորները արեւմտեան ճակատ ղրկելով նեղուցներու արշաւախումբը միշտ տրամադրելի պահել։

Զօր. Ժիւլինաք պատասխանեց թէ նոր ծրագրին

գործադրութեամբ կարելի պիտի ըլլայ կազմել երկու նոր զօրաբանակներ, որոնցմէ առաջինը 1915ին, իսկ երկրորդը՝ 1916ին պատրաստ պիտի ըլլան։ Անոնք պիտի զետեղուին արեւմտեան ճակատը, և դիւ պիտի կարենան պահպանել հաւասարակշռութիւնը՝ գերմանական և աւստրիական յաւելեալ ուժերուն հետ։ Ասկէ զատ, երկու նոր զօրաբանակներու կազմութեան հետեւանքով երբեք չենք կրնար չորս զօրաբանակ ղրկել Պոլիս։

Մ. Սը կիրս միջամտելով ըսաւ որ թերեւս կարելի է կովկասեան բանակը յատկացնել նեղուցներու և Պոլսոյ պաշտպանութեան։ Այն պարագան, ըսաւ ան, որ Պոլսոյ մէջ անիշխանութիւն տիրէ, կովկասեան ճակատին վրայ չի կրնար գործողութիւն տեղի ունենալ և կովկասի մեր բանակները ազատ կ'ըլլան։

Զօր. Ժիւլինաք ընդունելի նկատեց այս առաջարկը, ըսելով թէ Պոլսոյ դէմ կատարուելիք արշաւանքը պէտք չէ կասեցնէ զինուորական գործողութիւնները կովկասեան ճակատին վրայ։ Զօրավարը աւելցուց թէ թրքական ուժերու մեծամասնութիւնը Փոքր Ասիոյ մէջ կը գտնուի և ինչվէր փոշտայի ծրագրին համաձայն, երեք զօրաբանակներ միայն պիտի գտնուին Եւրոպական Թուրքիոյ մէջ։ Հետեւաբար, Պոլսոյ դէմ մեր արշաւանքի պահուն, մենք ստիպուած ենք թրք. մեծ ուժերը զբաղեցնել կովկասեան ճակատին վրայ։ Այս պատճառով անմիջապէս որ արշաւանքը սկսի, պէտք է զօրաշարժի ենթարկենք կովկասի մեր երեք զօրաբաժինները։

Տանիլով միջամտեց և ըսաւ թէ անկարելի է կովկասի ուժերը նեղուցներն ու Պոլիս ղրկել, նկատելով որ տիզական պայմաններու բերումով անոնց զօրաշարժն ու փոխադրութիւնը տեղի կունենայ չատ դանդաղօրէն։ Այս պատճառներուն յենելով, Տանիլով

բուռն կերպով և վճռաբար դէմ արտայայտուեցաւ կովկասեան բանակները Գոլսոյ արշաւանքին յատկացնելու ծրագրին։ Ցանիլով, հետեւեալ պատճառաբանութիւններն ևս առաջ քշեց՝ արդարացնելու համար իր տեսակէտը.— Անկախաբար այն դժուարութիւնէն, որ կը ներկայանայ Վոսփորի խորը գտնուած քաղաքը գրաւելու համար, նոյնիսկ եթէ աւելորդ ուժեր ունենանք, մեր ամբողջ ուշադրութիւնը պէտք է դարձնենք արեւմտեան ճակատին և այնտեղ չունենք յաղթութիւններ ձեռք բերել Գերմանիոյ և Աւստրիոյ դէմ։ Այդ ճակատին վրայ չհոսած յաղթանակ մը ինքնաբերաբար և հիմնովին պիտի լուծէ ուրիշ շատ մը խնդիրներ, որոնց կարգին նաև Նեղուցներու կարեւոր եւ պատմական հարցը։ Բացարձակապէս անկարելի է չորս զօրաբանակ ղրկել Գոլիս այն պահուն, երբ պատերազմ տեղի կ'ունենայ արեւմուտքի մէջ։ Գալով պատերազմի պարագային երրորդ պետութեան մը կողմէ Գոլսոյ գրաւումը արգիլելու խնդրին, այդ հոգը պէտք է ստանձնէ Արտաքին նախարարութիւնը նկատելով որ հարցը զինուորականէ աւելի քաղաքական բնոյթ ունի։

Բոլորովին հակառակ տեսակէտ մը պարզեց Նէմիցը։ Ընդունելով հանդերձ որ մենք աւելի ուժ պէտք էր կեդրոնացնել գլխաւոր թշնամիին դէմ, ան կ'ենթադրեր թէ Ռուսիոյ գլխաւոր թշնամին Գոլսոյ ճամբուն վրայ չէր գտնուեր։ Գերմանիոյ և Աւստրիոյ վրայ ձեռք բերուած յաղթանակ մը չի կրնար նեղուցները մեզի ապահովել, կ'ըսէր ան։ Այն միջոցին, երբ մենք արեւմուտքի մէջ կռուելով զբաղած ըլլանք, ուրիշներ կրնան գրաւել Նեղուցները ու Գոլիսը։ Հետեւաբար, պէտք է կատարուած իրողութեան մը առջեւ դնել Եւրոպան, որ այդ պարագային միայն կրնայ ընդունիլ մեր պայմանները։ Իսկ

մեր արդի ուժերը անբաւական են Գոլիսը գրաւելու, այդ պարագային, ամէն բանէ առաջ պէտք է աշխատինք զօրացնել մեր ուժերը՝ եւ երեք գօրաբաժին ևս ստեղծել։

Զօրավար Ժիլինսքի պատասխանեց թէ, ներկայիս անիրականալի էր այդ առաջարկը։ Ան աւելցուց թէ, բոլոր Ռուսերուն համար այն աստիճան մեծ կարեւորութիւն մը ունին Նեղուցները որ, եթէ անոնք Թուրքիոյ ձեռքէն յափշտակուելու վտանգին տակ գտնուէին, այդ պարագային առանց այլեւայլի տիպուած ենք զանոնք գրաւել, և հետեւաբար բանակ մը ղրկել Գոլիս։

Ասիկա սակայն, ընդհանուր կնճռոտութեան մը պարագային միայն կրնայ տեղի ունենալ։ Միւս կողմէ հաւանական է որ Նեղուցներու պատերազմը արեւմտեան ճակտի պատերազմէն յետոյ տեղի ունենայ։ Զօրավար Ժիլինսքի աւելցուց թէ անձնապէս համոզուած է որ այդպէս պիտի ըլլայ։ Այդ պարագային ըսաւ ան, հնարաւորութիւն կ'ունենանք մասնաւոր զօրաբաժին մը կամ բանակ մը կազմելու։

Իրեն ուղղուած հարցումի մը պատասխանելով, Զօր. Ժիլինսքի յայտարարեց թէ Նեղուցներու արշաւանքին մասնակցելիք զինուորները հարկ եղած նաւահանգիստներն փոխադրելու համար միջոցներ ձեռք առնուած են։

ԱՐՇԱԻԱՆՔԻՆ ՀԱՄԱՐ ԱՆՀՐԱԺԵՇՏ ՓՈԽԱԴՐԱԿԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐ

Ծովային նախարարը ըսաւ թէ Սեւ Ծովի մէջ

մեր փոխադրական միջոցները բացարձակապէս անբաւական են։ Ասկէ զատ անոնք չեն կրնար զինուորական փոխադրութեանց յատկացուիլ։ Միւս կողմէ զօրաշարժի ոեւէ կանոնաւոր կազմակերպութիւն ալ գոյութիւն չունի։

Այն առեն միայն կարելի կ'ըլլայ կարճ պայմանաժամի մը ընթացքին մեծ թիւով զինուորներէ բաղկացած արշաւախումբ մը փոխադրել՝ երբ զանազան վարչութիւններ գործակցաբար ձեռք առնեն կարգ մը անհրաժեշտ միջոցներ։

Այս առիթով ծովային նախարարը հարիւրապետ Նէմիցէն խնդրեց այս մասին մանրամասն բացատրութիւններ հաղորդել խորհրդաժողովին։

Այս վերջինը ըսաւ թէ առնուազն 10—12 օրէն միայն կարելի է ապահովել անհրաժեշտ փոխադրական միջոցները։ Աւելի ճիշդ, արշաւախումբը ճամբայ կրնայ ելլել՝ զօրաշարժի յայտարարութենէն ճիշդ երկու շաբաթ յետոյ, եթէ չոգենաւերը իրենց նաւահանգիստները վերադառնան իսկոյն՝ նոր զօրամասեր առնելու համար։ Երկրորդ ճամբորդութիւնը առանց ջինէն ճիշդ շաբաթ մը յետոյ միայն կրնայ կատարուիլ։

Ներկայ պայմաններուն մէջ, առաջին անգամ փոխադրելի զինուորներու քանակութիւնը 20 հազարը չանցնիր։ Մէկ անգամէն ամբողջական զօրաբանակ մը փոխադրելու համար, պէտք է ստեղծել այնպիսի կազմակերպութիւն, որ կարենայ ի հարկին զօրաշարժի ենթարկել Սեւ Ծովի մեր առևտրական բոլոր նաւերը։ Պէտք չէ մոռնալ սակայն, որ բոլոր առեւտրական նաւերը ամէն վայրկեան Սեւ Ծովի մէջ չեն գտնուիր։

Երկու երեք տարի աշխատելով, թերեւս կարելի ըլլայ սահմանել կազմակերպութիւն մը, որ հնարաւոր

դարձնէ աւելի մեծ զինուորներու փոխադրութիւնը։ Այդ պարագային կարելի կ'ըլլայ նոյնիսկ մէկ անգամէն 2—3 զօրաբանակ փոխադրել։ Այդ ծրագիրը գործադրելու համար, անհրաժեշտ է նաև գործածել օտար չոգենաւերը։

Կը հետեւի թէ փոխադրութիւնը դիւրացնելու գլխաւոր միջոցն է զարկ տալ մեր առևտրական նաւատորմին։ Իսկ այս նպատակին հասնելու համար, կառավարութիւնը պէտք է նպաստընկալ չոգենաւային ընկերութիւններուն հետ (և մասնաւորաբար կամաւոր նաւատորմին) կնքէ համաձայնութիւն մը, որով ընկերութիւնները յանձնառու ըլլան իրենց չոգենաւերու քանակը աւելցնելու։ (Մասնաւորաբար փոխադրանաւերու չինութեան կարեւորութիւն պէտք է տալ)։ Եթէ կարելի ըլլայ 15 չոգենաւեր չինել տալ, փոխադրութեան խնդիրը ինքնաբերաբար և հիմնովին լուծուած կ'ըլլայ։

Իշխան Թրուպեցքոյ չեշտեց Սեւ Ծովի ռուսական նաւատորմի զօրացումին կարեւորութիւնը՝ նոյնիսկ տնտեսական տեսակէտով, նկատելով որ Ռուսիոյ արտադրութեան 95 առհարիւրը տեղի կ'ունենայ Սեւ Ծովի ճամբով։

Արտաքին նախարարին առաջարկին վրայ, խորհրդաժողովը բաղձանք յայտնեց որ իսկոյն միջոցներ ձեռք առնուին՝ Սեւ Ծովի մեր առևտրական նաւատորմը զօրացնելու համար։

Մ. Կիրս կրկին անդրադարձաւ արշաւախումբի փոխադրութեան պայմանաժամի խնդրին։ Երկու չաբթուան պայմանաժամը, զոր հարիւրապետ Նէմիցէ անհրաժեշտ կը նկատէր արշաւախումբը Պոլիս փոխադրելու համար, չատ երկար կը թուէր Մ. Կիրսի։ Եթէ կ'ըսէր ան, արշաւախումբը Պոլիս պիտի ղրկուի՝ հոն տիրող անիշխանութեան կամ ջարդի վտանգին

առաջքը առնելու համար, անհրաժեշտ է ծայրայեղ արագութեամբ գործել։ Մ. Կիրս այս առիթով հարցուց թէ ո՛րքան կարելի է զեղչել փոխադրութեան պայմանաժամը։

Հարիրրապետ Նէմիճ պատասխանեց թէ ամէն բան կախեալ ունէր առևտրական նաւատորմին պատրաստութեան աստիճանէն։ Եթէ կարելի ըլլայ գոհացուցիչ վիճակի հասցնել կամաւոր նաւատորմը, այդ պարագային կարելի կ՚ըլլայ մէկ չաբթուան ընթացքին ամբողջական զօրաբանակ մը փոխադրել Պոլիս։

Մ. Սազանօֆ փափաք յայտնեց որ միջոցներ ձեռք առնուին, որպէսզի կարելի ըլլայ զօնաչարժի յայտարարութենէն 4 կամ 5 օր յետոյ վոսփոր փոխադրել արշաւախումբին առաջին մասը։

Զօրավար Ժիւլինօքի պատասխանեց թէ անպատեհ էր խաղաղութեան չրջանին առևտրական նաւերը զինել կամ ձեւափոխել, որովհետեւ այդ կարեւոր պարագան իսկոյն ուշադրութիւն պիտի գրաւէր, մանաւանդ որ անհրաժեշտ պիտի ըլլար փոխադրանաւերուն մէջ աթոռներ, խոհանոցներ հաստատել, և ցամաքահանումի համար անհրաժեշտ կազմածները մթերել։ Այս բոլորէն զատ, հրետանիի փոխադրութիւնը կապ ունէր կարգ մը մասնաւոր պայմաններու հետ, որոնք պէտք է լրացուցած ըլլան նախապէս։

Ծովային նախարարը միջամտելով ըսաւ թէ մինչեւ հիմա գրեթէ երբեք ուշադրութեան առարկայ չէ եղած չոգենաւերը ի հարկին զինուորական փոխադրութեանց պատշաճեցնելու խնդիրը։ Ան աւելցուց սակայն թէ այս ամառ Սեւ Ծովի մէջ պիտի կատարուի արշաւանքի փորձ մը, որմէ կարելի պիտի ըլլայ օգտակար դասեր քաղել։ Մասնաւորաբար պիտի հասկըցուի թէ ո՛րքան արագութեա՛մբ կարելի է արշաւանքի ծրագիրն ու հրամանը գործադրել։ Նախարարը ըսաւ նաև թէ ամառնային զօրաշարժերու ընթացքին զօրաբաժին մը պիտի փոխադրուէր կովկասեան ծովեզերքը։ Այս զինուորներուն կէսը նաւահանգիստ մը, իսկ միւս կէսը՝ անապատատան ծովեզերք մը պիտի ելլէ։ Նաւահանգիստի մը մէջ կատարուելիք ցամաքահանումը երեւան պիտի հանէ այն դժուարութիւնները, որոնց պիտի հանդիպինք՝ եթէ ուզենք պուլկարական նաւահանգիստները օգտագործել՝ Պոլսոյ դէմ ուղղուած արշաւանքի միջոցին, իսկ անապատատան ծովեզերքի մը վրայ կատարուելիք փորձը մեզի ցոյց պիտի տայ այն դժուարութիւնները որոնց պիտի հանդիպինք թրք. ծովափը։ Դժբախտաբար, խնայողական պատճառներով և միւնոյն ատեն առևտուրին չվնասելու նպատակով, կարելի պիտի չըլլայ աւելի մեծ թիւով չոգենաւեր տրամադրել այս խիստ կարեւոր ռազմափորձին։

Զօրավար Ժիւլինօքի դիտել տուաւ թէ միշտ օգտակար էր մասնաւոր փոխադրանաւեր ունենալ տրամադրութեան տակ։

Ծովային նախարարը պատասխանեց թէ առիկա ծախքերու կը կարօտէր, և փոխադրանաւերու չինուածքը կրնար ձգտիլ բուն պատերազմական նաւատորմին, որ նիւթական անձկութեան պիտի մատնուէր։ Մանաւանդ որ, չարունակեց ան, ներկայիս չատեր կը քննադատեն մեր նաւատորմը, ըսելով թէ ան պէտք եղածին պէս պատրաստուած չէ՝ պատերազմելու համար։

Մ. Սազանօֆ դիտել տուաւ թէ այդ տեսակէտը ճիշդ չէ, և աւելցուց որ փոխադրանաւերու չինուա-

թիւնը ոեւէ ձեւս չի պատճառեր նաւատորմին, քանի որ այդ նաւերն ալ պատերազմական գործողութեանց պիտի մասնակցին, հետեւաբար մաս պիտի կազմեն պատերազմական նաւատորմին։

Հարիւրապետ Նէմիթ ըսաւ թէ ծովային սպայակոյտը կը քննէ քանի մը չոգենաւերու գնման ծրագիրը և թէ մտադիր է ձիերու փոխադրութեան յատկացնել զանոնք հետագային։ Նկատելով որ ձիերու փոխադրութիւնը մասնաւոր դժուարութիւններ կը ներկայացնէ, այս միջոցը զգալապէս պիտի կարճեցնէ փոխադրութեան պայմանաժամը։

ՍԵՒ ԾՈՎԻ ՄԷՋ ԾՈՎԱՅԻՆ ՈՒԺԵՐ

Խորհրդաժողովը յետոյ քննեց այն միջոցները, որոնք պիտի կարենային Օսմանեան նաւատորմին վրայ գերակչիռ դիրք մը տալ Սեւ Ծովի մեր նաւատորմին, միեւնոյն ատեն կարելի դարձնելով նեղուցներու գրաւումը։

Նէնիուքով ըսաւ թէ մինչեւ հիմա մեր նաւատորմը անվիճելիօրէն գերակչիռ դիրք ունէր եւ կ'իշխէր Սեւ Ծովի մէջ, սակայն այս տարի, աշնան, Թրքական երկու տրէթնօթներ պիտի գան զօրացնել Օսմանեան նաւատորմը։ (Առաջինը՝ Ա՛գլիա ապօպրուած «Րէշատ Ա.» տրէթնօթն է, իսկ երկրորդը՝ Պրազիլիայէն գնուած «Բիօ տէ Ճանէյրօ» տրէթնօթը)։ Դժբաղդաբար ի վիճակի չենք անոնց դէմ և ոչ իսկ մէկ տրէթնօթ հանելու։ Հետեւաբար, ժամ առնէն Սեւ Ծովի մէջ գերակայութիւնը պիտի անցնի Օսմանեան նաւատորմին։ Եւ որքան ատեն որ Օսմանեան նաւատորմը գերակչիռ դիրք ունենայ Սեւ Ծովի մէջ, մենք չենք կրնար նեղուցներուն դէմ յարձակում կամ արշաւանք գործել։

Այս կացութիւնը անփոփոխ պիտի մնայ մինչեւ 1916 տարւոյ ամառը, պայմանով որ Օսմ. կառավարութիւնը ոեւէ նոր ռազմանաւ չգնէ, բան մը զոր կարելի չէ սակայն երաշխաւորել, նկատելով որ անցեալին մէջ Թուրքիա միշտ միջոցը գտած է մարտանաւեր չինելու կամ գնելու։

Շնորհիւ ծովային նախարարութեան ձեռք առած բացառիկ միջոցներուն, Սեւ Ծովի նաւարաններուն մէջ փութով աւարտ կը տարուին չինութիւնները մեր երկու տրէթնօթներուն՝ «Իմփերաթրիցա Մարիա» և «Ալեքսանդր Գ»ի, որոնք ծով պիտի իջեցուին 1 սեպտեմբեր 1915ին, և ո՛չ թէ 1916ին՝ ինչպէս գրուած էր պայմանագրութեանց մէջ։

Նէնիուքով աւելցուց թէ ճիշդ է որ Թրքական տրէթնօթները ռուսականներէն գերակչիռ վիճակ ունին, բայց այդ գերակչռութիւնը աննշան է։ Իրականին մէջ Թրքական տրէթնօթները զինուած են 34 սանտիմէթրնոց թնդանօթներով, մինչ ռուսականները 30 սանտիմէթրնոց թնդանօթներ միայն ունին։ Այս պայմաններուն մէջ հաւասար հեռաւորութեան վրայ, Թրք. մարտանաւերը անխուսափելի կերպով գերակչիռ դիրք կրնան ունենալ։ Ասոր փոխարէն սակայն, Թրք. նաւատորմը կը գործածէ անգլ. ռազմանիւթ, որ ռուսականին բաղդատմամբ չատ տակաւ է։ Այնպէս որ, կայ ունինք թէ 1915ին պիտի կարենանք ծովային հաւասարակչռութիւնը պահել՝ ծով իջեցնելով մեր երկու տրէթնօթները։ Այդ պարագային, մեր նաւատորմին միացորդ մասին չնորհիւ ընդհակառակը մեր ձեռքը պիտի մնայ Սեւ Ծովի գերիշխանութիւնը։ Նաւատորմի միացորդ մաս ըսելով պէտք է հասկնալ

չորս զրահաւորները («Փանթելէի՛ոն», «Իոան Զլաթուստ», «Կվոթաֆիւ» և «Թրի Սվիթթելիա») որոնք հսկայական գերակշռութիւն մը ունին Թրք. արդի ուժերուն վրայ։

Այս բոլորէն զատ, 1915ի վերջերը Սեւ Ծովի մէջ նաւատորմը պիտի զօրանայ նաեւ «Ռաթէրին Բ.» տրէթնօթին տիպով տրէթնօթով մը, որու պիտի միանան երկու ուրիշ զրահաւորներ։ Միւս կողմէ, որոշուած է նաեւ չինել չորրորդ տրէթնօթ մը, որ պատրաստ պիտի ըլլայ 1917ին, եւ այսպէսով Սեւ Ծովի մէջ պիտի ունենանք զուտ տրէթնօթներէ բաղկացեալ տորմիղ մը։ Բացի այս չորս տրէթնօթներէն, որոշուած է նաեւ չինել երկու զրահաւորներ, 8 Թորփիլանաւեր եւ 6 ընդծովեաններ, որոնք պատրաստ պիտի ըլլան 1917ին։

Սեւ Ծովի մէջ մեր գերակայութեան պահպանումը կախում ունի Թուրքերու կողմէ ձեռք առնուելիք փոխադարձ միջոցներէն։ Թրք. ծրագիրը կը նախատեսէ գնումը 6 տրէթնօթներու և 12 Թորփիլանաւերու, բայց այս ծրագրին իրականացումը անորոշ է։

Ծովային նախարարը ծանուցանեց թէ որոշուած է ա՛լ աւելի զօրացնել Սեւ Ծովի նաւատորմը՝ անոր վրայ աւելցնելով արդիական տրէթնօթներէ բաղկացած տորմիղ մը։ Խորհրդաժողովը գոհունակութեամբ ընդունեց այս հաղորդագրութիւնը, և արագ գործադրութիւն մաղթեց։

Ասոր վրայ ծովային նախարարը բացատրեց թէ ինչո՛ւ համար չէր կրցած արդելք հանդիսանալ «Ռիո տը Ճանէյրօ» տրէթնօթին Թուրքիոյ վաճառումին։

Այս վաճառումը արգիլելու համար, ծովային նախարարութիւնը որոշեց գնել խնդրոյ առարկայ տրէթնօթը։ Նոյնիսկ այդ իմաստով ձեռնարկներ ալ կատարուեցան, բայց աւելի յետոյ անգլիական աղբիւ-

րէ տեղեկացանք թէ այդ զրահաւորը պիտի չծախուի։

Ծովային նախարարութիւնը ներկայիս մեծ ուշադրութեամբ կը հետեւի ծովային խնդիրներուն, որպէսզի թոյլ չտայ որ Թուրքիա կարենայ օգնել ուրիշ տրէթնօթ գնել։ Մեր ստացած տեղեկութեանց համաձայն, հաւանական է որ Արժանթինի կառավարութիւնը ուզէ ծախել «Ռիվատավիա» եւ «Մօրէնօ» տրէթնօթները, որոնք ներկայիս կը չինուին Միացեալ Նահանգներու մէջ։ Ակէկ զատ, Շիլիի կառավարութիւնը եւս տրամադիր է ծախելու «Ալմիրանթէ Լատորրէ» տրէթնօթին տիպով երկու տրէթնօթներ։

Հետեւաբար, և նկատելով որ ուրիշ ոեւէ երկիր ծախու ապրանք չունի, Ռուսիա պէտք է գնէ այս բոլոր տրէթնօթները, որպէս զի Թուրք կառավարութիւնը հնարաւորութիւն չունենայ իր նաւատորմը զօրացնելու։ Ն. վ. Ճարը այս տեսակէտը վաւերացընելով հրամայած է գնել այն բոլոր տրէթնօթները, որոնք ծախու կը հանուին։

Այս տրէթնօթները, որոնք պիտի գնուին, կորիզը պիտի կազմեն միջերկրականեան նոր նաւաբաժնի մը, որու պաշտօնը պիտի ըլլայ փոխարինել այն գերակշռութիւնը, զոր Թուրք նաւատորմը Սեւ Ծովի մէջ պիտի ունենայ մեր նաւատորմին վրայ։ Մ. Կիրօ, այս որոշումին առիթով իր մասնաւոր գոհունակութիւնը յայտնեց։ Մ. Սազանօֆ եւս գոհունակութիւն յայտնեց, չնչաւելով թէ անփոխարինելի օգնութիւններ պիտի ապահովէ Միջերկրականի նաւաբաժինը, որովհետեւ Թուրքերը ստիպուած պիտի ըլլան Սեւ Ծովի իրենց նաւատորմին գոնէ մէկ մասը Միջերկրական փոխադրել։

Ծովային նախարարը, ուրիշ յատկանշական պատրագ մը մատնանշեց, ըսելով թէ թուրք ծովայինները պիտի չկարենան անմիջապէս օգտագործել արդիական մարտանաւերը, որոնք այնքան բարդ կազմակերպութիւններ ունին։ Այս պայմաններուն մէջ, Թուրքերը օտար մասնագէտներու օժանդակութեամբ միայն պիտի կարենան վարել արդիական տէրթնօթները և նաւազներն ալ հազիւ երեք ամիսէն կրնան վարժուիլ իրենց պարտականութիւններուն։

ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ԵՐԿԱԹՈՒՂԻՆԵՐԸ

Զօրավար Ժիւլինաքի ըսաւ թէ ազգային պաշտպանութեան տեսակէտով անհրաժեշտ է կարելի եղածին չափ չուտով անդրկովկասեան երկաթուղիի մը շինութեան ձեռնարկել։ Որքան ատեն որ ասիկա իրականացած չըլլայ, Թրք. ճակատին վրայ պատերազմի պարագային մեր բանակը չի կրնար թիկունքին հետ գոհացուցիչ կերպով հաղորդակցութիւն հաստատել։

Սեւ Ծովի գիծը չի կրնար փոխարինել անդրկովկասեան երկաթուղին, որու անմիջական շինութիւնը անհրաժեշտ է ամէն տեսակէտով։ Այդ պարագային ապահովուած կ'ըլլայ նաեւ կովկասեան բանակներու զօրաշարժի գործողութեանց փութացումը, ինչ որ դանդաղօրէն տեղի կ'ունենայ ներկայիս։ Նկատելով որ Պոլսոյ դէմ յարձակում կատարելու պարագային միաժամանակ կերպով յարձակումի պէտք է ձեռնարկենք նաև Թրքական ճակատին վրայ, անհրաժեշտ է որ անդրկովկասեան երկաթուղիի շինութիւնը մաս կազմէ նեղուցներու և Պոլսոյ դէմ տեղի ունենալիք արշաւանքի ծրագրին։

Իչխան Թրուպէցքոյ դիտել տուաւ թէ ռուսաց Թուրք ճակատին վրայ կռիւները կրնան սկսիլ այն պարագային, երբ նեղուցներուն առջև պատերազմ տեղի ունենայ կամ Հայաստանի մէջ խռովութիւններ ծագին։ Անդրկովկասեան երկաթուղիին շինութիւնը պիտի նուազեցնէ այդ վտանգը, որ միմիայն համար ունի կովկասի դրացի Թրքական նահանգներու մէջ երկաթուղիի չինութիւնը։

Ինչպէս յայտնի է, մենք ստիպուեցանք հաւանութիւն յայտնել Փոքր Ասիոյ մէջ երկաթուղային ցանցի մը շինութեան, և նոյնիսկ մենք ստանձնեցինք սահմանային շրջանի երկաթուղային շինութիւնները։

Այս պայմաններուն մէջ, անհրաժեշտ է որ, անդրկովկասեան երկաթուղին արդէն իսկ շինուած ըլլայ՝ նախ քան Թրքական երկաթուղիին մինչեւ մեր սահմանը հասնիլը։

Զօր. Ժիւլինաքի ըսաւ թէ բացի անդրկովկասեան մեր երկաթուղիէն, պէտք է նաեւ կովկասի մէջ շինել հետեւեալ ռազմագիտական երկաթուղիները։

Ա.— Երկու գիծեր հաստատել Թ. Քիւրտ Կարս-Սարը քամըշ, Քարաուրկան (Թրքական սահման)։ Այս գծին շինութիւնները արդէն իսկ սկսած են։

Բ.— Միխայլովօ կայարանէն (Սուրամի մօտ) մինչեւ Կարս երկարող (Պօրժոմի ճամբով) գիծ մը շինել որ ճիւղ մը ունենայ մինչեւ Օլթի։

Գ.— Օգտակար պիտի ըլլայ նաև Պաթում Կարս երկաթուղի մը, որու շինութեան տրամադիր կը թուին կարգ մը մասնաւոր անհատներ եւ խմբակներ։»

Նիստը վերջացնելէ առաջ, խորհրդաժողովը Արտաքին Նախարարին պաշտօն յանձնեց ծարին վաւերացման ենթարկել խորհրդաժողովին կողմէ առաջարկուած ծրագիրները։

Մ. Սազանօֆ կատարեց իրեն յանձնուած պաշտօ-

նը, և 23 Մարտ/5 Ապրիլ 1914ին Ցարսքոյէ Սէլօի մէջ Ցարին ներկայացուց խորհրդաժողովին ժամանակաւոր առենապրութիւնը։

Նիքօլա Բ. Ցարը, իր ձեռքով հետեւեալը գրեց առենապրութեան տակը. «Ամբողջովին կը վաւերացնեմ այս եզրակացութիւնները»։

Ինչպէս կը տեսնուի այս խիստ չհեկան փաստաթուղթէն, ռուսական կայսրութիւնը իրեն համար պատմական և աւանդական քաղաքականութիւն նըկատած է Պոլսոյ և նեղուցներու դրաւումը և այդ ծրագիրը իրականացնելու համար, զինուորական և ծովային ամէն տեսակ միջոցներ նախատեսած։

Ընթերցողը նկատեց անշուշտ թէ Ռուսերը վըստահութիւն չունէին նոյնիսկ իրենց դաշնակիցներուն վրայ, և այդ պատճառով է որ խորհրդաժողովը կը յանդէր հետեւեալ եզրակացութեան.—

«Նեղուցներու գրաւումին համար պէտք է վստահիլ մեր սեփական միջոցներուն միայն, առանց ոեւէ գործակցութեան վրայ յոյս դնելու։ Այլ պայմաններուն մէջ խիստ հաւանական է որ ընդհ. պատերազմի ընթացքին միայն մենք կարենանք լուծել այս խնդիրը»։

Կը հետեւի թէ Ռուսիոյ վարիչները ամենէն աւելի տեղեակ էին դաշնակիցներու մտայնութեան, և իրենց երազներու իրականացումը հաւանական կը նկատէին միմիայն ընդհ. պատերազմի մը ընթացքին։

Մանաւոր ուշադրութեան արժանի է այս պարագան, որովհետեւ անխոհեր բոլոր մեծ պետութիւնները ընդհ. պատերազմին վրայ դրած էին իրենց աշխարհակալական յոյսերը։ Այսպէս, Գերմանիա կը յուսար պատերազմին չնորհիւ տիրել աշխարհի մեծագոյն մասին՝ ի հ.բ՛ին իր սեփական դաշնակիցներն անգամ ջոհելով։ Ֆրանսա կը յուսար ջախջախել իր

վաճգաւոր և զօրաւոր թշնամին՝ խլելով Ալզաս Լօրէնն ու գերմանական գաղութները։ Անգլիա կը յուսար վճարցնել գերման նաւատորմը՝ սանձարձակ տիրելու համար ծովերուն։ Իսկ Ռուսիա, ընդհանուր պատերազմին վրայ դրած էր իր յոյսերը՝ Պոլիան ու նեղուցները գրաւելու և մինչեւ Միջերկրական իջնելու համար։

Իրաքանչիւր պետութիւն, սեփական չահերու ակնկալութեամբ պատերազմի կը պատրաստուէր տենդագին և պետական վարիչները գաղտնի դաշինքներ կնքելով միլիոնաւոր ժողովուրդներու մահավճիռը կը տորագրէին։

Այսպէս համաշխարհային ոպանդը պաշտօնական ընոյթ կը ստանար այն միջոցին, երբ քաղաքագէտներ խաղաղութեան անունով երդում կ՛ընէին։ Մեծերու այս նենգ քաղաքականութիւնը խաբեց միամիտ ժողովուրդներ, որոնք սակայն իրենց գոյութեան գնով տուժեցին։

Այն ատենն ապականած էին բարքերն ու ընկերային կարգերը, որ աշխարհակալ պետութիւնները չէին վարաներ անմեղ ժողովուրդներ զոհելու։ Այսպէս, Գերմանիա թուրք ժողովուրդը քաւութեան նոխազ կը դարձնէր։

Ռուս դիւանագէտներն ու պետական պատասխանատու պաշտօնատարներն ալ, կը խոստովանին արդէն այս պարագան, յայտնելով թէ անհրաժեշտ է ինքնավարութեան իմաստով յայտարարութիւններ ընել Հայերուն, ինչպէս ցոյց կուտայ հետեւեալ վաւերաթուղթը.

նը, և 23 Մարտ/5 Ապրիլ 1914ին Ցարսքոյէ Սէլօի մէջ Ցարին ներկայացուց խորհրդաժողովին մանրամասն տեղեկագրութիւնը։

Նիքօլա Բ. Ցարը, իր ձեռքով հետեւեալը գրեց տեղեկագրութեան տակը. «Ամբողջովին կը վաւերացնեմ այս եզրակացութիւնները»։

Ինչպէս կը տեսնուի այս խիստ չհեկեկան փաստաթուղթէն, ռուսական կայսրութիւնը իրեն համար պատմական և աւանդական քաղաքականութիւն նկատած է Պոլսոյ և նեղուցներու գրաւումը և այդ ծրագիրը իրականացնելու համար, զինուորական և ծովային ամէն տեսակ միջոցներ նախատեսած։

Ընթերցողը նկատեց անշուշտ թէ Ռուսերը վստահութիւն չունէին նոյնիսկ իրենց դաշնակիցներուն վրայ, և այդ պատճառով է որ խորհրդաժողովը կը յանգէր հետեւեալ եզրակացութեան.—

«Նեղուցներու գրաւումին համար պէտք է վստահիլ մեր սեփական միջոցներուն միայն, առանց ոեւէ գործակցութեան վրայ յոյս դնելու։ Այդ պայմաններուն մէջ խիստ հաւանական է որ բռնի. պատերազմի բռնկացիին միայն մենք կարենանք լուծել այս խնդիրը»։

Կը հետեւի թէ Ռուսիոյ վարիչները ամենէն աւելի տեղեակ էին դաշնակիցներու մտայնութեան, և իրենց երազներու իրականացումը հաւանական կը նկատէին միմիայն ընդհ. պատերազմի մը ընթացքին։

Մանաւանդ ուշադրութեան արժանի է այս պարագան, որովհետեւ անխտիր բոլոր մեծ պետութիւնները ընդհ. պատերազմին վրայ դրած էին իրենց աշխարհակալական յոյսերը։ Այսպէս, Գերմանիա կը յուսար պատերազմին չնորհիւ տիրել աշխարհի մեծագոյն մասին՝ ի հարկին իր սեփական դաշնակիցներն անգամ զոհելով։ Ֆրանսա կը յուսար ջախջախել իր

վտանգաւոր և զօրաւոր թշնամին՝ խլելով Ալզաս Լօրէնն ու գերմանական գաղութները։ Անգլիա կը յուսար վճռացնել գերման նաւատորմը՝ սանձարձակ տիրելու համար ծովերուն։ Իսկ Ռուսիա, ընդհանուր պատերազմին վրայ դրած էր իր յոյսերը՝ Պոլիսն ու նեղուցները գրաւելու և մինչեւ Միջերկրական իջնելու համար։

Իւրաքանչիւր պետութիւն, սեփական չահերու ակնկալութեամբ պատերազմի կը պատրաստուէր տեղագին և պետական վարիչները գաղտնի դաշինքներ կնքելով միլիոնաւոր ժողովուրդներու մահավճիռը կը տորագրէին։

Այսպէս համաշխարհային սպանդը պաշտօնական բնոյթ կը ստանար այն միջոցին, երբ քաղաքագէտներ խաղաղութեան անունով երդում կ'ընէին։ Մեծերու այս նենգ քաղաքականութիւնը խաբեց միամիտ ժողովուրդներ, որոնք սակայն իրենց գոյութեան գնով տուժեցին։

Այն աստիճան ապականած էին բարքերն ու ընկերային կարգերը, որ աշխարհակալ պետութիւնները չէին վարաներ անմեղ ժողովուրդներ զոհելու։ Այսպէս, Գերմանիա թուրք ժողովուրդը քաւութեան նոխազ կը դարձնէր։

Ռուս դիւանագէտներն ու պետական պատասխանատու պաշտօնատարներն ալ, կը խոստովանին արդէն այս պարագան, յայտնելով թէ անհրաժեշտ է իմաստուն իմաստով յայտարարութիւններ ընել Հայերուն, ինչպէս ցոյց կուտայ հետեւեալ վաւերաթուղթը.

ՌՈՒՍԻՈՑ ԱՐՏԱՔԻՆ ՆԱԽԱՐԱՐԻ ՕԳՆԱԿԱՆ

Ա. ՆԷՐԱԹՈՎԷՆ՝ ԲԱՐԻԶԻ ԴԵՍՊԱՆ Ա. Պ. ԻԶՎՈԼՍ-
ԿԻԻ ԵՒ ԼՈՆՏՈՆԻ ԴԵՍՊԱՆ ԿՈՄՍ Ա. Կ.
ՊԷՆԿԷՆՏՈՐՖԻ

ՀԵՌԱԳԻՐ

Թիւ 17 Ապրիլ 1915

Հայ գործիչ, Ռուսահպատակ բժեկապես Զաւրիեվը որ ծանօթ է նախարարութեանս ամենալաւ կողմեն, Ֆրանսա եկաւ Անգլիա մեկնեցաւ։ Անոր նպատակն է յիշեալ երկիրներու կառավարութիւններն ու հանրային կարծիքը տրամադրել յօգուտ Հայերու բողոքներու իրականացումին։ Զաւրիեվը կը խնդրէ, որ հաղաքական օրջանակներու մէջ մեզմէ զինքը, եւ հովանաւորութիւն ցոյց տան իրեն։

ՆԷՐԱԹՈՎ

Յետագայ դէպքերը ցոյց կուտան թէ բժշկապետ Զաւրիեվ Եւրոպա ղրկուած էր Ռուս կառավարութեան կողմէ, որու նպատակն էր Հայերու անունով բողոքներ ներկայացնել դաշնակիցներուն։ Անգամ մը որ դաշնակիցները հաւանութիւն յայտնէն Զաւրիեվի առաջարկներուն, յաղթանակած պիտի ըլլար ռուսական տեսակէտը, որովհետեւ Ռուսիա Հայերը առաջ քչելով, անոնց անունով նոր զիջումներ կ'ուզէր ապահովել դաշնակիցներէն։

Բարիզի մէջ Զաւրիեվի ունեցած գործունէութիւնը որոշ կերպով կը հաստատէ թէ ան Ֆրանսա գացած է ո՛չ թէ իբրեւ «Հայերու ներկայացուցիչ» այլ իբր «ռուսական կիսապաշտօն պատուիրակ»։

Ռուսահպատակ Հայ բժիշկը, այս պարագան խոստովանած է Բարիզի Ռուս դեսպանին, ըսելով թէ Ռուսիոյ արտաքին նախարարութեան հետ մանրամասն ծրագիր պատրաստած է՝ Հայկական բողոքներու մասին։

Իրականին մէջ սակայն, պատրաստուած ծրագիրը ո՛չ թէ Հայերու, այլ Ռուսիոյ բողոքները կը ներկայացնէր։ Այսպէս, Ռուսիա Հայերու անունով կը ներկայացնէր հողային պահանջները, որոնք բուռն մերժումի հանդիպեցան մասնաւորաբար Ֆրանսացիներուն կողմէ։ Տեսնելով որ Բարիզի կառավարութիւնը դժգոհ մնացած է Ռուսիոյ այս քաղաքական ոգեմաւարութենէն, Սազանօֆ խոհեմութիւն համարեց անմիջապէս նահանջել և Բարիզի իր դեսպանին միջոցով Ֆրանսական կառավարութեան յայտնեց թէ Ռուսիա երբեք չէ իւրացուցած Զաւրիեվի և Հայերու ծրագիրները...

Դաշնակիցներու քաղաքականութիւնը վերլուծելէ առաջ, անհրաժեշտ է տեղ տալ Զաւրիեվի առաքելութեան վերաբերեալ փաստաթուղթերուն, որ

պէսզի ժողովուրդը տեղեկանայ բոլոր իրադարձութեանց.—

Ներաթովի հեռագրէն դրեթէ ամիս մը յետոյ, Բարիզ հասաւ բժիշկ Զաւրիեվը և իսկոյն ներկայացաւ Ռուս դեսպան Իզոլսքիի։ Զաւրիեվ Ռուս դեսպանին երկարօրէն բացատրից իր առաքելութեան նպատակը, և պարզեց փէթրօկրատի մէջ պատրաստուած ծրագրին մանրամասնութիւնները՝ խնդրելով որ իր դիմումները դիւրացնէ Ֆրանսական քաղաքական շրջանակներուն մօտ։

Արհեստով դիւանագէտ սակայն, ռուս դեսպանը յարմար դատեց ստուգել Զաւրիեվի յայտարարութիւնները, որոնք ծանրակշիռ բնոյթ կը կրէին։ Այս նկատումով դեսպանը Մ. Սազանօֆի ուղղեց հետեւեալ հեռագիրը, որ կը բացատրէ Զաւրիեվի ծրագիրը։

ԲԱՐԻԶԻ ՌՈՒՍ ԴԵՍՊԱՆ Ա, Պ. ԻԶՎՈԼՍԿԻՆ

ԱՐՏԱՔԻՆ ՆԱԽԱՐԱՐ Ս. Դ. ՍԱԶԱՆՕՖԻՆ

ՀԵՌԱԳԻՐ

Թիւ 318 Բարիզ· 17 Մայիս, 1915

Ստացայ ձեր 1721 թուակիր հեռագիրը,

Բժիշկ Զաւրիեվը, որ հոս հասած է, ինծի ներկայացուց յիշատակագիր մը՝ մեր արտաքին նախարարութեան մէջ իր ունեցած խորհրդակցութեանց արդիւնքները մասին։

Այս յիշատակագիրը ի մէջ այլոց կ'ըսէ թէ Ռուսաստանը մտադիր է պետութիւններուն առաջարկել, որ Թուրքիոյ սահմաններուն մէջ ստեղծուի ինքնավար Հայաստան՝ Թուրքիոյ գերիշխանութեան տակ և հոգատարութեամբ երեք պետութիւններուն՝ Ռուսիա, Անգլիա և Ֆրանսա։ Իբր թէ Հայաստանի հողամասը պէտք է ընդգրկէ ե՛չ միայն բոլոր հայկական նահանգները, բացի քանի մը ծայրամասերէն, այլեւ Կիլիկիան՝ Միջերկրականի վրայ նաւահանգիստով (Մերսին), ի բաց առեալ ամբողջ Իսկէնտրունի ծովածոցը՝ նեմրութ-ալըքով միասին։

Յիշատակագիրը կ'ըսէ նաև որ այս ծրագրին հաւանութիւն յայտնած է մեր Արտաքին նախարարութիւնը, որ միեւնոյն ատեն խոստացած է Լոնտոնի և Բարիզի իր դեսպաններուն միջոցով օժանդակել այդ ծրագրի իրականացումին։ Միայն թէ, կը չարունակէ յիշատակագիրը, որպէսզի Ֆրանսա և Անգլիա չկասկածին մանաւանդ Կիլիկիոյ վերաբերեալ պահանջներուն առիթով— հայ պատուիրակները պիտի գործեն առանց տեսանելի միջնորդութեանը ռուս դեսպաններուն, որոնք դժուարին պարագաներու մէջ միայն պիտի միջամտեն՝ եթէ իրենք յարմար նկատեն։

Մեր ստացած տեղեկութեանց համաձայն Տօքթոր Զաւրիեվ ու Պօղոս Նուպար փաշան,—որ վերադարձած է—արդէն իսկ այս իմաստով արտայայտութիւններ ունեցած են այստեղի Արտաքին նախարարութեան անդամներուն առջեւ։ Հետեւաբար մի միտքէք տեղեկացնել ինձ, թէ իրօք հաւանութիւն յայտնած էք վերոյիշեալ ծրագրին, և թէ ո՛ր աստիճան ես պէտք է պաշտպանեմ զայն այստեղ։ Կիլիկիոյ վերաբերեալ կէտը չատ փոփոխ կը թուի ինծի, որովհետեւ Ֆրանսա այդ շրջանի մասին իր յաւակնութիւնները չատոնց յայտնած է մեզի։

ԻԶՎՈԼՍԿԻ

ՌՈՒՍԻՈՅ ԱՐՏԱՔԻՆ ՆԱԽԱՐԱՐ Ս. Դ. ՍԱԶԱՆՕՖԻՆ՝

ԲԱՐԻՋԻ ՌՈՒՍ ԴԵՍՊԱՆ ԻԶՄՈՂՄԻԻ

ՀԵՌԱԳԻՐ

թիւ 2307 Փէթրոկրաս, 18 Մայիս 1915

Ստացուած է Ձեր 318 թիւ հեռագիրը, Հայերու հետ մեր ունեցած խորհրդակցութիւնները զուտ ակադեմական բնոյթ կը կրէին։ Ո՛չ մէկ որոշ ծրագիր մտածուած է Զաւրիեվէն։ Պատասխանելով կիլիկիան ապագայ հայկական մարզին մէջ մտցնելու վերաբերեալ ամօր առաջարկին, մենք յայտնած ենք թէ չենք կրնար պատպանել նման ցանկութիւն մը, նկատելով որ կիլիկիոյ մէջ կը տիրապետեն Ֆրանսական շահերը։

ՍԱԶԱՆՕՖ

Ը

ՏԱՐՏԱՆԷԼԻ ԱՐՇԱՒԱՆԲԸ ԿՈՒՍԱԽՆԶՈՐ

Ռուս կառավարութիւնը պէտք տեսած էր դաշնակիցներուն մօտ դիւանագիտական նոր դիմումներ կատարելու, որովհետեւ այդ միջոցին ընդհ. կարծիքը այն էր թէ դաշնակից նաւատորմը նոր և քուռն յարձակողականի մը կը պատրաստուէր Տարտանէլի դէմ։

Մէկէ աւելի պատճառներով փէթէրսպուրգի կառավարութիւնը անհրաժեշտ նկատած էր մղում տալ դիւանագիտական գործունէութեան, նախ, որովհետեւ այն համոզումը կը տիրէր թէ դաշնակից նաւատորմը պիտի չկրնար նեղուցներէն անցնիլ։ Այդ պարագային, բնականաբար կրկին սեղանի վրայ պիտի գար Պոլսոյ դրաւման խնդիրը, որ ամենէն աւելի կը չահագրգռէր Ռուսիան։

Այդ մօտալուտ կացութիւնը նկատի ունենալով, ցարին կառավարութիւնը կ'ուզէր նախապէս ապահովութիւն ստանալ՝ թէ դաշնակիցները պիտի յարգեն Պոլսոյ և նեղուցներու մասին իրենց ստորագրած համաձայնագիրը որ, ինչպէս յայտնի է Ռուսիոյ կը խոստանար այդ երկու վայրերը։

Մէկ խօսքով, Ռուսիա դաշնակից նաւատորմին Պոլիս մտնելէն առաջ կ'ուզէր դիւանագիտական միջոցներով լուծել Պոլսոյ խնդիրը, նկատելով որ զինուորական ու ծովային չրջանակներու մէջ ծայրայեղ լաւատեսութիւն կը տիրէր Տարտանէլի արչաւանքի մասին։

Արդարև, Անգլիոյ մէջ անգամ տրամադրութիւնները փոխուած էին, և նոյնիսկ Լորտ Քիչնէր յուսալից էր յարձակողականի արդիւնքներուն մասին։

Պատերազմական Նորհուրդը նոր խորհրդակցութիւններ կը կատարէր, որոնց ընթացքին մանրակրկիտ կերպով կը քննուէին նաւատորմի հրամանատարութենէն ստացուած հեռագիրները։ Սըր Հէնրի Ճէքսընի առաջարկին վրայ, Պատերազմական Նորհուրդը որոշեց ծովակալ Կօրտընի ուղղել հեռագիր մը, որ կը հարցնէր.

— Քանի՞ օրէն կը խորհիք թէ պիտի կարենանք նեղուցէն անցնիլ՝ եթէ օդերը նպաստաւոր ըլլան։

— Տասնըչորս, պատասխանած էր ծովակալը։

Ծովակալին այս պատասխանը նոր խանդավառութիւն մը առաջ բերաւ անգլիական պետական չրջանակներուն մէջ: Օգտուելով այս նպաստաւոր կացութենէն, ծովային նախարար Չրչիլ փորձեց յաջողցնել իր ծրագիրը և Փետրուար 26ին, Պատերազմական Խորհուրդին ներկայացուց հետեւեալ յիշատակագիրը.

«Ծովակալութիւնը չի կրնար երաշխաւորել Տարտանելի ռմբակոծման յաջողութիւնը, նկատելով որ, նաւատորմը գլխաւորաբար ճեղուցը անցնելէ յետոյ դժուարութեան պիտի մտնուի: Առայժմ ծովակալութիւնը գոհացուցիչ կը նկատէ միայն այն արդիւնքը, որ ձեռք բերուեցաւ Տարտանելի արտաքին ամրութիւններու ռմբակոծումով:

Այս պայմաններուն մէջ, ծովակալութեան տրամաբանութեամբ կը տիրէ թէ անկարելի պիտի ըլլայ վճռական արդիւնքներ ձեռք բերել՝ առանց ցամաքային բանակին գործակցութեան: Մանաւանդ որ, առանց ցամաքային ուժերու ներկայութեան, անկարելի պիտի ըլլայ հետագային երաշխաւորել առեւտրական նաւերու ազատ երթեւեկը:»

Չրչիլի այս յիշատակագրին վրայ, Պատերազմական Խորհուրդը կրկին ընկատի առաւ խնդիրը: Պատերազմական նախարար Լորտ Քիչնէր, որ մինչեւ այդ թուականը վարանոտ ընթացք մը ցոյց կուտար, Տարտանելի արտաքին ամրութիւններուն դէմ կատարուած յաջող փորձէն յետոյ այլեւս հրաժարած էր իր նախկին գաղափարներէն, և կուսակից կը թուէր Տարտանել բանակ մը ղրկելու առաջարկին:

Աւելորդ է ըսել թէ ծովային նախարար Մ. Չրչիլ իր կարելին կ'ընէր, Լորտ Քիչնէրը համոզելու եւ անոր վարանումները փարատելու համար: Նաւատորմին ձեռք բերած արդիւնքէն դոհ էր նաեւ Լորտ Քիչնէր, որ առաջին օրէն իսկ կուսակից էր ընդարձակ գործողութեան մը ձեռնարկելու ծրագրին: Միւս կողմէ, Պատերազմական Նախարարութեան Տարտանելի ներկայացուցիչը՝ Զօրավար Պըրտուուտ եւս Լորտ Քիչնէրի ղրկած էր ընդարձակ տեղեկագիր, որ խիստ նպաստաւոր դոյներով կը ներկայացնէր կացութիւնը եւ յաջողութեան հաւանականութիւններէ կը խօսէր:

Այս տեղեկագրին վրայ, պատերազմական նախարարութեան ապայակոյտը զինուորական գործողութեանց մանրամասն ծրագիր մը պատրաստեցնելու պէս կ'երեւէր թէ, պատերազմական նախարարութիւնը այս անգամ վճռած էր Տարտանելի արշաւանքին մասնակցիլ:

Տեսնելով որ տրամադրութիւնները նպաստաւոր քնոյթ մը առացած են, ծովային նախարար Մ. Չրչիլ վարչապետ Մ. Ասքուիթի դիմելով խնդրեց որ անոր նախագահութեան տակ և Լորտ Քիչնէրի մասնակցութեամբ մասնաւոր նիստ մը գումարուի՝ մանրակրկիտ ծրագիր մը մշակելու համար:

Չրչիլի այս առաջարկը ընդունուեցաւ և Մ. Ասքուիթ խորհրդակցական ժողովի հրաւիրեց պատերազմական ու ծովային նախարարները: Այս նիստի ընթացքին, Չրչիլ նեղը դրաւ Լորտ Քիչնէրը, որ ստիպուեցաւ ցամաքային զինուորներ տրամադրելու յանձնառութիւն առնել: Ծովային նախարարը ճարտար դարձուածքով մը յայտնեց թէ առանց բանակին օժանդակութեան, կատարեալ ձախողութեան

դատապարտած էր Տարտանէլի ծրագիրը։ Ա՛ս ան-
ակնկալին վրայ յենած, ան վճռաբար պահանջեց որ
Լորտ Քիչնէր ետ առնէ զինուորական գործողութեանց
պատասխանատուութիւնը։ Աւելի պարզ խօսելով, ան
պատերազմական նախարարին հարցուց թէ յանձնա-
ռա՞ծ կ'ըլլար անհրաժեշտ զինուորները տրամադրելու։

Նկատելով որ վարչապետ Մ. Էսքուիթ ևս կը
պնդէր այս տեսակէտին վրայ, և նկատելով որ մեր-
ժումի պարագային յետագայ բոլոր դէպքերու պա-
տասխանատուութիւնը իր վրայ պիտի ծանրանայ,
Լորտ Քիչնէր հանդիսաւորապէս յայտարարեց թէ
յանձնառու կ'ըլլայ անհրաժեշտ զինուորական ուժերը
տրամադրելու։

Պատերազմական նախարարին այս վճռական
յայտարարութեան վրայ, յաջորդ օրն իսկ Ծովային
Նախարարութեան տրամադրութեան տակ դրաւ «Ա-
քսայական Նաւային Զօրաբաժինը»։

Քանի մը օր յետոյ Մարտ 10ին 29րդ զօրաբաժինը
հրաման ստացաւ Լէմնոս մեկնելու։ Իսկ 6 օր յետոյ—
16 Մարտ 1915 — առաջին փոխադրանաւերը Ան-
գլիացի ճամբայ ելան Տարտանէլի ճակատը փոխադրե-
լու համար զինուորական ուժերը։

Անգլիական իշխանութիւններու այս փութաջան
գործունէութիւնը խանդավառութիւն առաջ բերած
էր բոլոր դաշնակից երկիրներուն մէջ, ուր արդէն
լաւատեսութիւնը ծայր առած էր՝ Տարտանէլի ամ-
րութիւններուն դէմ ձեռք բերուած առաջին յաջող
արդիւնքներէն յետոյ։

Նոյն լաւատեսութիւնը կը տիրէր նաև Եւրոպայի
ու Ամերիկայի մէջ, ուր հանրային կարծիքը գրեթէ
ապահով կը նկատէր Տարտանէլի արշաւանքին յաջո-
ղութիւնը։

Աշխարհ Տարտանէլի արտաքին ամրութիւննե-

րու ամբակածումը խիստ նպաստաւոր ազդեցութիւն
գործած էր ամէն կողմ։ Նոյնիսկ ազդուած էր Շիքա-
կոյի սակարանը, ուր անակնկալ կերպով բաւուն ան-
կումմ մը կրեցին ցորենի գիները։

Այս ընդհանուր լաւատեսութեան չդիմանին էր
ուրեմն, որ Ռուսիա իր դաշնակիցներէն պահանջեց
հրապարակային յայտարարութիւն մը ընել Պոլսոյ և
Նեղուցներու խնդրին մասին։

Պատերազմի սկզբնական չրջանին, Ռուսիա ուղ-
ղամիտ ընթացք մը բռնած է Թուրքիոյ հանդէպ։
Անգլիոյ և Ֆրանսայի հետ համախորհուրդ, ան դիմած
էր Օսմանեան պետութեան՝ հաւատալու համար թէ
հաշտութեան դաշնագրի կնքումին առեն դաշնակից-
ները պիտի երաշխաւորեն Օսմանեան կայսրութեան
հողային ամբողջութիւնը, եթէ սակայն Թուրքիա չէ-
զոք մնայ։

Բայց անդամ մը որ Թուրքիոյ վարիչները մեր-
ժեցին այս առաջարկը, Թուրքիոյ հանդէպ հինգ-
պէս փոխուեցաւ Ռուսիոյ դիրքն ու քաղաքականու-
թիւնը։

Փէթրօկրատի նախկին ֆրանսական դեսպան Մ.
Մօրիս Փալէօլոկ այս պարագան կը մատնանշէ հետեւ-
եալ կերպով.

«9 Նոյեմբեր 1914ին կատարուած Թրքական յար-
ձակումը արձագանգեց մինչեւ Ռուսական խզճին
խորը... Յանկարծ վերածնած էին սլաւականութեան
վիպային երազները»։

Ճիշդ այդ միջոցին էր դարձեալ, որ Անգլիա
կ'ուզէր չահագործել Ռուսերու խանդավառութիւնը
և առաջքը առնել այն յետսախաբութիւններուն, ո-
րոնց կրնար են թարկուիլ առնս ժողովուրդը։

Ծովային նախարար Զըրչիլ, այս առթիւ հետեւեալ յատկանշական խոստովանութիւնը կ'ընէ.

«Իր աղեցներուն եւ պատերազմներուն միջեւ Ռուսիան բաջալերելու անհրաժեշտութիւնը ստիպեց որ Արտաքին Գործոց Քարտուղար Սըր Էտուարտ Կրեյ, 14 Նոյեմբերին Փեթերսպուրկի դեսպան Սըր Ճորճ Պրիւնընի ղրկէ հետեւագիր մը որ կ'ըսէր.

«ՀԱՃԵՑԼԻ Մ. ՍԱԶԱՆՕՖԻՆ ՀԱՂՈՐԴԵԼ ՈՐ, ԲՐԻՏԱՆԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ Կ'ԸՆԴՈՒՆԻ ԹԷ, ԱՆՀՐԱԺԵՇՏ Է ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԲԱՂԱՁԱՆՔՆԵՐՈՒՆ ՀԱՄԱՁԱՅՆ ԼՈՒԾԵԼ ՆԵՂՈՒԱՑՆԵՐՈՒ ԵՒ ՊՈԼՍՈՑ ԽՈՐՀՈՒՐԴԻՐԸ։

Այդ չրջանին, այս հեռագիրը գաղտնի պահուեցաւ թէեւ, կ'ըսէ Զըրչիլ, բայց 1915ին, երբ հաւանական կը նկատուէր Պոլսոյ անկումը, անհրաժեշտ էր հրապարակային գոհացում մը տալ ռուս հանրային կարծիքին։

Մանաւանդ որ, նման պաշտօնական յայտարարութիւն մը անխուսափելիօրէն նպաստաւոր ազդեցութիւն պիտի գործէր նաեւ Պուլկարիոյ, Յունաստանի եւ Ռումանիոյ մէջ։

Բոլոր այս նկատումներէն դրդուած, անգլիական կառավարութիւնը ինքզինքը ստիպուած նկատեց լրջօրէն խնդիրը քննելու եւ վճռական որոշում մը տալու։

Եւ որովհետեւ չափազանց ծանրակչիռ ընոյթ ունէր հարցը, վարչապետ Մ. Էսքուիթ փափաք յայտնեց որ միւս կուսակցութեանց նախագահներն ալ ներկայ գտնուին նախարարաց Խորհուրդի այդ նիստին։

Վարչապետին փափաքին գոհացում տրուեցաւ եւ խորհրդակցութեան հրաւիրուեցան պահպանողական կուսակցութեան երկու պետերը՝ Լորդ Լէնստաունն եւ Մ. Պոնար Լօ։

Մ. Էսքուիթ անհրաժեշտ նկատած էր կարծիքը առնել նաեւ պահպանողականներուն, որոնց ուժն ու ազդեցութիւնը կաւելնար ամէն օր։ Ակէ ղատ պատերազմի յայտարարութիւնը ազատականներու օրով տեղի ունեցած ըլլալով, հանրային կարծիքը այդ խնդրին մէջ պատասխանատուութենէ զերծ կը նկատէր պահպանողական կուսակցութիւնը։ Միւս կողմէ մասնաւորաբար ֆրանսական եւ ռուսական ճակատներու անյապաղ կացութիւնը կ'աւելցնէր ազատականներու հանդէպ ծայր տուած դժգոհութիւնը, որու փոխարէն տակտն նոյն համեմատութեամբ ծաւալ կը գտնէր պահպանողականներու վարկն ու ազդեցութիւնը։

Ազատականները, թէեւ իշխանութեան գլուխը կը գտնուէին, բայց լրջօրէն մտահոգ էին իրենց մըրցակից հակառակորդէն, որ հետզհետէ կը զօրանար։ Այս պատճառով, Մ. Էսքուիթ յաճախ առաջարկած էր պահպանողականները սիրաշահելու փորձեր կատարել՝ անոնց կարող անդամներուն յանձնելով բարձր եւ կարեւոր պաշտօններ։

Պահպանողականները սակայն, միշտ կը մերժէին այս կարգի առաջարկները, ըսելով թէ իրենց համար անկարելի էր մասնակի պաշտօններու գլուխ անցնիլ, որովհետեւ չէին կրնար ստանձնել ազատական դահլիճի մը ընդհ. գործունէութեան պատասխանատուութիւնը։

Հակառակ այս լարուած կացութեան սակայն,

Լորա Լէնաստաուն և Մ. Պօնար Լօ մասնակցեցան Նախարարաց Խորհուրդի այն նիստին, որ քննեց Պալսոյ և նեղուցներու խնդիրը։

Պահպանողականներու երկու ներկայացուցիչները վճռաբար յայտարարեցին թէ չեն կրնար պատասխանատուութիւն ստանձնել մասնաւոր խնդրի մը մասին, որ կապ ունի ազատական կուսակցութեան ընդդ. գործունէութեան հետ։

Պահպանողականներու այս մերժումին հետեւանքով, դահլիճի անդամները առանձին չարաբաստիկեցին խնդրին քննութիւնը և յաջողեցան միաձայնութեամբ որոշումի մը յանգիլ։

Ծովային նախարար Մ. Չըրչիլ, հետեւեալ բառերով կը բանաձեւէ այդ կարեւոր որոշումին հետեւանքները.

«Mars ամսուան սկիզբը Մեծն Բրիտանիա եւ Ֆրանսա ռուս կառավարութեան հաղորդեցին թէ կը հաւանին որ յարաբանակի պարագային Պոլիսը կցուի Ռուսիոյ։

Դաշնակից պետութիւններու այս ձեռնարկը հրապարակուեցաւ Մարտ 12ին։

Մէկ կողմէ այս յայտարարութիւնը, միւս կողմէ Տարտանէլի առջեւ տեսնուած նոր պատասխանատուութիւնները հակասական ազդեցութիւն գործած էին Պալքանեան երկիրներու հանրային կարծիքին վրայ։ Նախ, Ռուսկարիոյ դիրքը փոխուեցաւ կայծակի արագութեամբ։ Այս փոփոխութիւնը պատճառ եղաւ որ Թուրքիա կրկին զինուորական նախագծուչական միջոցներ ձեռք առնէ Էոիրնէի մէջ և պուլկար սահմանին վրայ։

Միւս կողմէ, Պուլկարիոյ ցարը, Մարտ 16ին

հանդիսաւոր ունկնդրութիւն մը կը շնորհէր Սոֆիայի անգլիական «Մասնաւոր Առաքելութեան» պետ Ջոբրալար Բէճէթի, որու հետ սիրալիր տեսակցութիւն մը ունեցած էր։

Անգլիացի զօրավարը, յաջորդ օրն իսկ Լորա Բիչնէրի կ'ուղղէր երկար հեռագիր մը, որ հետեւեալ յատկանշական տեղեկութիւնները կը հաղորդէր Պուլկարիոյ ընդհանուր կացութեան մասին.

«Տարտանէլի դեմ տեղի ունեցած վերջին գործողութիւնները այն աստիճան նպաստաւոր ազդեցութիւն գործած են նոս որ այլեւս հաւանական չէ որ Պուլկարիա յարձակումի ձեռնարկէ դաշնակիցներուն միացող ուեւէ Պալքանեան պետութեան դեմ։ Նոյնիսկ հաւանական է որ պուլկար բանակը ետուոտ մասնակցի Թուրքիոյ դեմ ուղղուած Տարտանէլի արշաւանքին։»

Կացութիւնը նոյնքան նպաստաւոր փոփոխութեան ենթարկուած էր նաև Ռումանիոյ մէջ, ուր կառավարութիւնը սկսած էր բարեկամական դիրք բռնել՝ մասնաւորաբար դաշնակիցներուն հանդէպ։

Միւս կողմէ, Ռուսիա որ մինչեւ այդ թուականը հոգիւ 1000 քոզաքներ տրամադրած էր պալքաններու զինուորական գործողութեանց, այս անգամ կատարեալ ծովային գործակցութիւն մը կ'առաջարկէր և միեւնոյն ատեն Պաթումի մէջ կը համախմբէր զօրաբաժին մը, որ զօրավար Իւթօմիչի հրամանին տակ Պոլիս պիտի մեկնէր՝ մասնակցելու համար անոր գրաւումին։

Բոլոր այս պատրաստութիւնները ընդ. լաւատեսութեան մթնոլորտ մը ստեղծած էին նաև Ռումանիոյ մէջ։ 2 մայիս 1915ին, Պուքրէշի անգլիական

դեսպանը հետեւեալ տեղեկութիւնները կը հաղորդէր Անգլիոյ Արտաքին Նախարար Սըր Էտուարտ Կրէյի։

«Այսօր տեսակցեցայ Իտալիոյ Արտաքին Գործոց Նախարարին հետ։ Նախարարը յայտարարեց թէ համոզուած է որ Իտալիա մօտ ատենէն պատերազմի պիտի մասնակցի։

«Միւս կողմէ, Պուէրհէի առուս դեսպանը երկու անգամ տեսակցած է այստեղի իտալական դեսպանին հետ, որ յաճախ Իտալիոյ միջամտութեան հաւանականութեան մասին կը խօսի։ Այս անգամ դեսպանը շատ աւելի վճռական ըլլալ մը գործածած եւ յայտնած է թէ Իտալիա մօտ ատենէն պիտի մասնակցի պատերազմին։

«Դեսպանը աւելցուցած է թէ Իտալիա պէտք է բաժին ստանայ Ադրիականի ծովեզերեայ եւ Թուրքիոյ հաւանական բաժանումէն։ Իտալական դեսպանը միեւնոյն ատեն հաւաստած է թէ Իտալիա կրնայ մէկ ամսուան ընթացքին մէկ միլիոն 800 հազար հոգինոց բանակ մը պատրաստել»։

Ամէն կողմէ, դեսպանները նման նպաստաւոր և յուսադրիչ տեղեկագիրներ կը ղրկէին։

Սըր Էտուարտ Կրէյ, որ օրը օրին իր ստացած տեղեկութիւնները դաշինքին կը հաղորդէր, այն կարծիքը ունէր թէ ամէն բանէ առաջ անհրաժեշտ էր Իտալիոյ մասնակցութիւնը ապահովել։ Այդ պարագային, կ'ըսէր ան, կարելի պիտի ըլլայ անգործածութեան դատապարտել աւստրիական նաւատորմը և «անգլիական լիճ»ի մը վերածել միջերկրականը։

Դաշինքին բոլոր անդամները համաձայն էին այս կէտին շուրջ, և Սըր Էտուարտ Կրէյի պաշտօն յանձնուեցաւ «մասնաւոր ուշադրութեամբ զբաղիլ այդ խնդրով՝ առանց ոեւէ առիթ փախցնելու»։

Թ

ՌՈՒՍԻԱ ԵՒ ՅՈՒՆԱՍՏԱՆ

Կ'ՈՒԶԵՆ ՊՈԼՍՈՅ ՏԻՐԱՆԱԼ

Այդ շրջանին, շատ աւելի կարեւոր դէպքեր տեղի կ'ունենային Յունաստանի մէջ։ Ինչպէս նախապէս տեսանք, հակառակ դաշնակիցներուն հանդէպ իր անուցած բարեկամական զգացումներուն, Մ. Վէնիզէլոս փետրուար 11ին մերժած էր պատերազմին մասնակցութեան առաջարկը, նկատելով որ շատ անշնչան զինուորական օժանդակութիւն մը միայն կը խոստանան դաշնակիցները։

Տարտանէլի դէմ գործուած վերջին յարձակումը ձախող, Յունաստանի մէջ ալ խոր աղդեցութիւն գործած էր։ Արդարեւ, Մարտ 1ին, Աթէնքի անգլ. դեսպան Մ. Էլիոթ իր կառավարութեան կը հեռագրէր թէ հնարկէս վարչապետ Մ. Վէնիզէլոս առաջարկած է երեք զօրաբաժիններէ բաղկացած զօրաբանակ մը ղրկել Կելիպօլու։

Սըր Էտուարտ Կրէյ իսկոյն պատասխանեց թէ Բրիտանական կառավարութիւնը սիրով կ'ընդունի այս օժանդակութիւնը, մանաւանդ որ ծովային նախարարութիւնը անհրաժեշտ կը նկատէ ցամաքային ուժերու գործակցութիւնը։

Յաջորդ օրն իսկ, Մ. Էլիոթ հետեւեալ պատասխանը կուտար.

«Մ. Վենիզելոս կը յուսայ թէ պիտի կարենայ վճռական պատասխան մը տալ վաղը։ Ան արդէն իսկ փորձեր կատարած է՝ թագաւորին մօտենալու։

Ուրիշ աղբիւրէ կը ծեղեկանամ թէ կոստանդին թագաւորը պատերազմի կուսակից է։»

Միւս կողմէ, Ապէնքի անգլ. դեսպանատան զինուորական կցորդն ալ հետեւեալը կը հեռագրէր.—

«Հելլէն ընդհանուր ապստամբութեամբ այն կարծիքը ունի թէ Տարտանէլի դէմ տեղի ունեցած զինուորական գործողութեան անխուսափելիօրէն պէտք է գործակցի նաեւ ցամաքային բանակը։ Այս առիթով, հելլէն ապստամբը մտադիր է 4 կամ 5 զօրաբաժին ցամաք հանել Թերակղզիին հարաւային ծայրամասը՝ անկէ յառաջանալու համար դէպի Մայոսի արեւելակողմը գտնուող բլուրները։ Այդ յառաջխաղացումի ընթացքին հելլէն բանակը սահիսուած պիտի ըլլայ գրաւել Թրքական պաշտպանողական երեք դիրքեր։

Հելլէն զինուորական չրջանակներուն մէջ համատարած համոզում կը տիրէ թէ՝ այլ չրջանին մէջ Թուրքերը չեն կրնար զինուորական մեծ ուժեր չարժման մէջ դնել, ինչ որ մեծապէս կրնայ դիւրացնել յարձակող բանակներուն գործը։

Միեւնոյն ատեն եթէ կարելի ըլլայ հիւսիսէն ալ — Պուլայիրի չրջանէն կամ Սարոսի ծոցէն — զինուորներ ցամաք հանել, Թուրքերը ստիպուած պիտի ըլլան ամբողջովին լքել Մայոսի չրջանը, որովհետեւ հակառակ ցարտագային անխուսափելիօրէն երկու կրակի մէջ պիտի մնան։

Անգլիական պետական չրջանակները խանդավառուած էին Յունաստանի այդ առաջարկէն, որովհետեւ անոր չնորհիւ ինքնաբերաբար կը լուծուէր զինուոր տրամադրելու խնդիրը։

Արդարեւ, եթէ Յունաստանի առաջարկը իրականանար, Տարտանէլի արչաւախումբին տրամադրութեան տակ դրուած պիտի ըլլային ո՛չ միայն Աւստրալիացին և Եգիպտոսէն բերուած զինուորները, այլ և հելլէն ուժերը, ինչպէս նաև Արքայական Նաւային Զօրաբաժինը, Ֆրանսական զօրաբաժին մը և վերջապէս ռուսական զօրաբանակը, որ համախմբում կը կատարէր Պաթումի մէջ։

Ասոնցմէ զատ, նրբանցքներուն մէջ պատրաստ կը սպասէին Գալլիանան պետութիւնները, որոնք պատրաստ էին առաջին նպաստաւոր առիթին պատերազմին մասնակցելու։

Դէպքերու այս անակնկալ և նպաստաւոր զարգացումի ընթացքին սակայն, դաշնակիցներուն համար ճակատագրական միջադէպ մը ծագեցաւ՝ ջուրը ձգելով բոլոր ծրագիրները։

Գերմանական բանակներուն առջեւ կոտորակուած, պարտասած, իր դաշնակիցներէն կղզիացած Թուրքիան, մէկ հարուածով կը քանդէր երազ՝ երազ չէնքը։

Արդարեւ, 3 Մարտ 1915ին, Ռուսիոյ արտաքին նախարար Մ. Սէրժ Սազանօֆ, հետեւեալ ծանուցագիրը կը յանձնէր Փէթրոկրատի անգլիական դեսպան Սըր Ճորճ Պըքէնընի.

«Հեռագայ կենդրոնութիւններէ վախնալով, ռուս կառավարութիւնը չի կրնար հաւանիլ որ հելլէն զինուորներ մասնակցին Տարտանէլի գործողութիւններուն։»

Մ. Սազանօֆ, բերանացի կերպով հետեւեալ բացատրութիւնները տուած էր այս մասին անգլ. դեսպանին.

«Ճարը, որ ունկնդրութիւն մը չնորհած էր ինձի երէկ, յայտարարեց թէ ո եւ է պայմանով չի կրնար հաւանիլ որ հելլէն զինուորները մասնակցին Տարտանէլի գործողութեանց»։

Ասկէ զատ, Աթէնքի ռուս դեսպանն ալ, իր կառավարութենէն ստացած հրահանգներուն հետեւանքով ամէն ճիգ կը թափէր՝ արգելք հանդիսանալու համար հելլէն բանակներու Տարտանէլ մեկնումին։

Ռուսիա՝ մասնաւորաբար Յունաստանի բագաւորին հաղորդած էր թէ ո եւ է պարագայի տակ պիտի չտար որ աճ իր զինուորներուն գլուխը անցած Պոլիս մտնէ։

Ճար Նիքօլայի այս ընթացքը պատճառ եղաւ որ լուծումի տարբեր եղանակներ փնտռուին՝ իբր առաջին միջոց, առաջարկուեցաւ երեք փոխարէն հելլենական մէկ զօրաբանակ միայն դրկել Տարտանէլ։ Այդ պարագային, Կոստանթին թագաւորին համար կարելի պիտի չըլլար իր բանակին ընկերանալ։

Անշուշտ անհեզի էին այս բոլոր մտահոգութիւնները, որովհետեւ մանաւանդ այդ միջոցին, Կոստանթին թագաւորը յայտնապէս Գերմանիոյ կողմը կը հակէր և առանց բանակցութեան կը մերժէր դաշնակիցներու կողմէ եկած ո եւ է առաջարկ։

Հակառակ ասոր, դաշնակիցները մեծ ակնկալութիւններ սնէին մանաւանդ Յունաստանին։ Բացի Անգլիայէն, ֆրանսական կառավարութիւնն ալ մօտէն կը չահագրգռուէր Յունաստանը սիրաշահելու խնդրով, և Աթէնքի իր դեսպանին միջոցով կը չո-

չափէր վարչապետ Վէնեզէլոսի կարծիքը։

Ֆրանսա անհրաժեշտ կը նկատէր հելլէն բանակին գործակցութիւնը և կ'առաջարկէր ի հարկին ապահովել Ռուսիոյ՝ եթէ ան չարուն ակէր յամառիլ Վէնեզէլոսի առաջարկին։

Ֆրանսայի արտաքին գործերու նախարարութիւնը Մարտ 4ին հետեւեալ ծանուցագիրը կը դրկէր Անգլիոյ արտաքին նախարար Սըր Էտուարտ Կրէյի.

«Ռուս կառավարութիւնը չուզեր, որ ոեւէ պայմանով Յունաստան գործակցի Տարտանէլի դէմ տեղի ունեցելիք գործողութիւններուն։

Ֆրանսայի արտաքին նախարարութիւնը այն կարծիքը ունի՝ թէ, անգլոֆրանսական նաւատորմի պիտի յաջողի Պոլիս հասնիլ առանց ցամաքային բանակի գործակցութեան պէտք ունենալու։

Միայն թէ անոր կարծիքով անհրաժեշտ է փոքր ուժ մը ցամաք հանել՝ գրաւելու համար Պուլայիրի գիծը։ Այս պայմաններուն մէջ, հաւանական է որ Յունաստանի զինուորական գործակցութիւնը անօգուտ ըլլայ... Եթէ հելլէն կառավարութիւնը առաջարկէ մասնակցիլ Տարտանէլի արշաւանքին, անոր պէտք է ըսել թէ Յունաստանի գործակցութիւնը պէտք է կատարեալ ըլլայ և թէ ան պէտք է օժանդակէ Սերպիոյ»։

Ինչպէս կը տեսնուի, Ֆրանսա կ'ուզէր չահագրգռել Յունաստանի պատրաստակամութիւնը՝ օգնելու համար Սերպիոյ, մինչ հելլէն կառավարութիւնը

ամենէն աւելի կը չահագրգռուէր Թուրքիոյ չուրջ տեղի ունեցած անցուդարձերով:

Արդէն հելլէն կառավարութիւնը ամէն առիթով դէմ արտայայտուած էր Սերպիոյ հետ գործակցութեան առաջարկներուն:

Աթէնքի անգլիական դեսպանը, Ցունաստանի տեսակէտը կը պարզէր հետեւեալ տողերուն մէջ.

«Սերպիոյ օժանդակելու մասին Ցունաստանի մտպնդումի կատարելը ուրիշ հետեւանք չի կրնար ունենալ, բայց եթէ ջուրը ձգել հելլէն գործակցութեան ամէն տեսակ յոյսերը»

Ցունաստանի ընդհ. սպայակոյտը եւս, վճռաբար մերժած էր Սերպիոյ հետ գործակցութեան առաջարկը, Ցունաստանի համար վտանգաւոր նկատելով զայն:

Ընդհ. սպայակոյտը, իր այս տեսակէտը պարզած էր վարչապետ Մ. Վէնեզէլոսի, որ իր հաւանութիւնը յայտնած է անոր:

Իր չհականութեանը պատճառով, ստորեւ նոյնութեամբ կը թարգմանենք այն տեղեկագիրը, զոր Աթէնքի անգլ. դեսպանատան զինուորական կցորդը ղրկած էր Լոնտոնի կառավարութեան.

ՀԵՌԱԴԻՐ

Աթէնք, 6 Մայ

Ռուս պաշտօնակիցս այսօր ինծի ըսաւ թէ իր կարծիքով Ռուսիա պիտի ընդդիմանայ Ցունաստանի թագաւորին Գալիս մասնաքին, և հնարաւորական է որ այն պարագային մի այն ընդունի Ցունաստանի գործակցութեան առաջարկը, երբ կոստանթին թագաւորը

խոստանայ իր բանակին չընկերանալ:

Այս իմաստով կատարուած ո եւ է պահանջ կրրնայ խանգարել բոլոր գործերն ու ծրագիրները: Պաշտօնակիցս խնդրեցի որ Ռուսիոյ ընդհանուր սպայակոյտին բացատրէ այն առաւելութիւնները, որ կը ներկայացնէ հելլէն բանակին գործակցութիւնը:

Ցունաստանի պատերազմին մասնակցութիւնը ուրիշ ո եւ է դէպքէ աւելի պիտի դիւրացնէ Սերպիոյ օժանդակութեան հասնելու գործը՝ եթէ ան նոր յարձակումի մը կրէ Աւստրիոյ կողմէ: Ասկէ զատ, Ցունաստանի թարմ ուժերը ամենէն աւելի անմիջական ազդեցութիւնը պիտի գործեն Գալլիպոլիոյ վրայ, և պատեհութիւն պիտի ստեղծեն որ Ռումանիա կարենայ Գալլիպոլիի մէջ ազատօրէն գործակից Ռուսիոյ հետ:

Միւս կողմէ Ֆրանսա պիտի կարենայ Ադրիականի մէջ իբրև նաւային խարիսխ գործածել Քորֆոս կղզին, Վալլանները մէջ դաշնակիցներուն ի նպաստ ընդհանուր չարժումի մը ծայր պիտի տայ:

Սկիզբները, թագաւորը պիտի չընկերանայ իր բանակին, բայց երբ այս վերջինը Գալիս մօտենայ, հաւանական է որ ան փոխէ իր տեսակէտը:

Այս պարագային, չատ հաւանական է որ Գալլիպոլիոյ թագաւորը ուզէ արգելք հանդիսանալ անոր այդ քայլին և անմիջապէս Թուրքերուն հետ գործակցի մեզի դէմ: Իսկ նման գործակցութիւն մը՝ կրնայ վճռական հետեւանքներ ունենալ:

Կը հետեւի թէ այս թագաւորներէն մէկուն առժամայ ներկայութեան հանդէպ Ռուսիոյ ընդդիմութիւնը բանաւոր չէ:

Աթէնքի մէջ տեղի ունեցած ցոյցի մը ընթացքին Մ. Վէնեզէլոս խանդավառ ծափահարութիւններ ընդունեց այսօր ժողովուրդէն, որ կը յայտայ թէ

դաշնակիցներուն միանալով հեղլէն բանակները պիտի յաջողին Պոլիս մտնել։»

Աթէնքէն ստացուած այս տեղեկութիւնները լըրջօրէն քննութեան կ'առնուէին դահլիճին կողմէ, որ վարանումի չրջան մը կ'անցնէր։

Մանաւանդ արտաքին նախարարը դժ՝դակ կացութեան մը մատնուած էր, որովհետեւ դիւրին գործ չէր հաշտեցնել Ռուսիոյ ևֆրանսայի տեսակէտները։

Մարտ 6ի իրիկունը, նախարարաց խորհուրդը բացառիկ նիստ գումարեց, Աթէնքէն ստացուած տեղեկութիւններուն չուրջ խորհրդակցելու և վճռական որոշում մը տալու համար։

Անգլիական կապոյտ դիրքը, այս նիստը կը նկարագրէ հետեւեալ յատկանշական տողերով.

«Զափազանց յուզումնալից եղաւ նախարարաց խորհուրդին Մարտ 6ի նիստը։

Նախարարներու մեծամասնութիւնը անհրաժեշտ և օգտակար կը նկատէր հեղլէն բանակին գործակցութիւնը։ Մանաւանդ ծովային նախարար Մ. Չըրչիլ կառավարութենէն կը պահանջէր ի գին ամէն բանի Ցունաստանը համոզել և ի հարկին սպառնալ Ռուսիոյ։

Մ. Չըրչիլ այս առիթով յայտնեց թէ պէտք չէ բաւականանալ կիսամիջոցներով, նկատելով որ պատերազմին երկարաձգումը միլիոնաւոր անձերու մահուան պատճառ պիտի ըլլայ։

Կառավարութիւնը, կ'ըսէր ան պէտք է Ռուսերուն յայտնէ թէ Պոլսոյ մասին համակրական և վճռանձն օգնով մը պիտի համաձայնինք իրենց հետ, պայմանով անյուզչ որ իրենք չհակառակին Ցունաստանի գործակցութեան. մենք ստիպուած ենք ընդունիլ Ցունաստանի և Պուլկարիոյ առաջարկները՝ եթէ անոնք ուզեն գործակցիլ մեզի հետ։

Եթէ Ռուսիա արգելք հանդիսանայ Ցունաստանի օժանդակութեան, անձնապես, ես ալ ձեռքս եդածը պիտի ընեմ՝ արգելք ըլլալու համար անոր կողմէ Պոլսոյ գրաւումին։

Ցունաստան ստիպուած է կամ օգնել, կամ գաւաճանել մեզի։ Բարեբախտաբար այս վերջին հաւանականութիւնը խնդրոյ առարկայ իսկ չի կրնար ըլլալ։

Եթէ ուժ չտամ Վենեզելոսի Ցունաստանին, ձեր դէմ պիտի գտնէի միւս Ցունաստանը, որ պիտի միանայ Գերմանիոյ»։

Հակառակ Չըրչիլի այս ահազանգին սակայն, դահլիճը որոշեց սպասել դէպքերու զարգացումին, նկատելով որ անյարմար պիտի ըլլար Ռուսիան վրդովացնել։ Դահլիճը, Սըր Ի֊նտուարտ Կրէյի պաշտօն յանձնեց անպաշտօն կերպով չօշափել Ռուսիոյ կարծիքը և միեւնոյն ատեն հետեւիլ Ցունաստանի դէպքերուն։

Արտաքին նախարարը, պէտք չունեցաւ սակայն իրեն յանձնուած պաշտօնը կատարելու, որովհետեւ յաջորդ առտուն, հետեւեալ լակոնական հեռագիրը հասաւ Աթէնքէն.

«Թագաւորը մերժած ըլլալով Մ. Վենեզելոսի առաջարկը, դահլիճը հրաժարեցաւ։»

Ցունաստանէն ստացուած լրացուցիչ տեղեկութիւններէն կը հասկցուէր թէ, վարչապետ Մ. Վենեզելոս իր առաջարկը ներկայացուցած էր կաստանթին

թագաւորին, որ վճռաբար մերժած էր զայն։

Ցեանելով որ իր ծրագիրը կը մերժուի, վէնեզէլոս իր հրաժարականը ներկայացուցած էր թագաւորին։ Այսպէս իրականացած էր այն ենթադրութիւնը թէ կոստանթին թագաւորը պիտի մերժէր Գերմանիոյ և անոր դաշնակիցներուն դէմ գործել՝ միանալով Համաձայնական պետութիւններուն։

ՎԵՐՋ Ը. ՄԱՍԻ

Գ. ՄԱՍ

Ա

ԴԱՇՆԱԿԻՑ ՆԱԻԱՏՐՄԸ

ՎՃՌԱԿԱՆ ՅԱՐՁԱԿՈՒՄԻ ԿԸ ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԻ

Մինչ մեծ ուժ վոքր պետութիւններու ուշադրութիւնը Տարտանէլի դէպքերուն վրայ կեդրոնացած էր դաշնակից նաւատորմը տեղւոյն պատրաստութիւն կը տեսնէր՝ վճռական յարձակումի ձեռնարկելու համար։

Այս առիթով Տարտանէլի առջեւ հաւաքմբուած էր տրէթնօթներէ, զրահաւորներէ, յածանաւերէ, թորփիլանաւերէ, թորփիլահալածներէ, ընդծովեաններէ, փոխադրանաւերէ և մեծ ուժ պզտիկ այլազան նաւերէ բաղկացեալ հսկայական տորմիղ մը, որուն գործունէութիւնը իր վրայ հրաւիրած էր համաչխարհային ուշադրութիւնը։

Տարտանէլի առջեւ հաւաքմբուած դաշնակից նաւատորմին հրամանատարական կազմը բաղկացած էր

հետեւեալ ծովակալներէն և սպաներէն։

Ա.— Արեւելեան Միջերկրականի ծովային ուժերու ընդհ. հրամանատար ԴԵՐ ԾՈՎ. ԿԱՐՏԸՆ

Ա.— Արեւելեան Միջերկրականի ծովային ուժերու հրմ.ի օգնական ԴԵՐ ԾՈՎ. ՃՕՆ ՏԸ ՌՕՊԼԻՖ

Անգլիական առաջին նաւաբաժնի հրամանատար ԾՈՎԱԿԱԼ ՍԼԻՋՊԱՑ

« երկրորդ նաւաբաժնի հրամանատար ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐ ՀԼՅՕՍ

Բ.— Ֆրանսական նաւաբաժնի հրամանատար ԾՈՎԱԿԱԼ ՎԻՄԻՍ

Տորմիղի հրամանատար ԴԵՐ ԾՈՎԱԿԱԼ ՓԼԻՓՐԱԹ

Ականահաւաք նաւերու հրամանատար ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐ ՓՈՒՐԹՈՒԱ ՊԼԱՆՖ

Անգլիական և ֆրանսական ծովային ուժերու ընդհանուր հրամանատարութիւնը իր տրամադրութեան տակ ունէր հետեւեալ մարտանաւերը.—

Ա.— ԱՆԳԼԻԱԿԱՆ ՆԱԻԱՏՈՐՄԸ՝

Քուին Էլիզապէթ ինֆլէքսիպըլ ինաէֆէքթիկէյպլ Իրրէզիսթիպլ Իմփլէքէյպլ Ակամէմնօն Լորա Նէլսըն Մէճէսթիք Փրէնս Ճօրճ Օչիըն Ալպիօն Վէնճընս Քանօփիւս Կօլիսթ Փրէնս օֆ Տէսիս Լոնսըն Քուին Քօրնուօլլիս Սուիֆչուր Թրիըմֆ Զրահաւորները Պլէք Փրէնս Տիուք օֆ Էտինպուրկ Տէֆէնս Ուօրրիըր Ուրպըլիս յածանաւերը, Տօրիս և Թալպըթ Մինէրվա Տապլին Զէթհամ ՈւէյմուԹ Կլասչէսթր Էմիրըթ Թօփաս Թեթեւ յածանաւերը։

Բ.— Ֆրանսական նաւատորմ՝

Սիւֆրէն վերթիէ Գուվէ Կօլուա Շարլըմանը Հանրի Դ. Ժօրժ Փէրի Ոչն լուի Լօրէն Փրովէնս Լաթուշ Թրէվիլ ժան ս'Արք Պաչանթ Աւքօլթ Ռուսական զրահաւորները։

ԱՆԳԼԻԱԿԱՆ ՕԺԱՆԴԱԿ ՄԱՐՏԱՆԱՒԵՐ

Սավոյա տիպով 6 Թեթեւ յածանաւեր,
Հիւսար տիպով 2 եղերապահ Թորփիլանաւ,
Ձոքս Հառստ տիպով 7 Թորփիլահալած,
Պաղիւիք տիպով 3 «
Բ դասակարգէն 6 ընդծովեաներ,
Է « 5 «
Թորփիլահաւաք 30 նաւեր,
Օդանաւ փոխադրող 1 չոգենաւ,
Զինուորական փոխադրանաւեր 24։

ՖՐԱՆՍԱԿԱՆ ՕԺԱՆԴԱԿ ՄԱՐՏԱՆԱՒԵՐ

4 հատ Սավոյա տիպով օժանդակ Թեթեւ յածանաւեր։

1 Ֆուտր տիպով օդանաւի չոգենաւ,
11 Էթանտար տիպով Թորփիլահալած,
9 հատ Թորփիլանաւ,
9 Սաֆիր տիպով ընդծովեայ,
26 ականահաւաք նաւ,
1 օդապարիկ նաւ,
14 զինուորական փոխադրանաւ։

Դաշնակիցներու այս հսկայական նաւատորմը մէկ կուզմէ համախմբուած կը կատարէր, միւս կողմէ կը չորուհակէր ռմբակոծել Տարտանէլի արտաքին ամրութիւնները։

Ռմբակոծման մանրամասն նկարագրութիւնը ընելէ առաջ անհրաժեշտ է ակնարկ մը նետել դաշնակից նաւատորմի և Թուրք բանակներու վիճակին վրայ։

Թրքական զօրքերը, հետեւեալ կերպով կը

նկարագրեն այդ չրջանին տեղի ունեցած դէպքերը.

«12 Փետրուարէն սկսեալ դաշնակից նաւատորմը չարունակեց ռմբակոծել Տարտանէլի դիրքերը: Այդ չրջանին, թշնամին գիշեր ցերեկ աշխատեցաւ մեր ականները բնաջնջել կամ հաւաքել, որպէս զի կարենայ մօտենալ ցամաքին:

Այս գործողութեան ընթացքին, ան սպիտած էր կռուիլ մեր ցամաքային հրետանիներուն հետ, որոնք կը պաշտպանէին ականներու դաշտը, ամէն օր 5-6 զրահաւորներ, յածանաւեր և բազմաթիւ Թորփիլանաւեր նեղուցին բերանը կուգային և կը մենամարտէին մեր հրետանիներուն հետ, որոնք զետեղուած էին Անատոլուի և Րումէլիի ծովեզերքի եզեւիներուն միջև:

Միւս կողմէ, օդանաւերն ալ ամէն օր Թռիչքներ կը կատարէին մեր դիրքերուն վրայ՝ բանակներու չարժումներուն հետեւելու համար:

Իսկ ամէն գիշեր, բազմաթիւ ձկնորսանաւեր և ականահաւաք նաւեր նաւատորմին պաշտպանութեան տակ՝ մը մանէին ականներու դաշտը, և մինչեւ լոյս կ'աշխատէին հաւաքել կամ փճացնել զանոնք: Գիշերային այս պատերազմները չատ զուարճալի էին:

Թշնամի նաւերը մութին մէջէն կը յառաջանային և կը մօտենային ամայի ծովեզերքին: Յանկարծ սակայն, մեր լուսարձակները իրենց լոյսի հեղեղները կը տեղացնէին անոնց վրայ. միևնոյն վայրկեանին բոլոր մարտկոցները կը սկսէին կրակ տեղացնել թշնամիին վրայ, որ անակնկալի եկած փախուստին մէջ կը գտնէր փրկութիւնը:

Փետրուար 17ին, Վէներըս, Քօրնուօլիս Թրիմճ զրահաւորները, ինչպէս նաև երկու յածանաւեր և 5 Թորփիլանաւեր պատերազմի բռնուեցան Տարտանոսի ամրոցին հետ:

Զրահաւորները կ'աչխատէին յածանաւերը ազատել Րումէլիի և Անատոլուի բարձունքներուն վրայ զետեղուած հրետանիներու կրակէն:

Հակառակ ասոր, մեր թնդանօթաձիգները յաջողեցան ռումբ մը հասցնել Քօրնուօլիսի, որ սպիտուեցաւ նահանջել: Ասոր վրայ, թշնամի նաւատորմը դադրեցուց կրակը և իր նախկին դիրքը վերադարձաւ:

Թշնամի նաւատորմին բռնած դիրքէն կը հասկցուէր թէ, ան փոխած էր իր նախորդ տեսակէտը. բոլոր նչանները ցոյց կուտային թէ ան կ'ուզէր մէկ կողմէ ականները փճացնել, իսկ միւս կողմէ ծանր հրետանիներով ռմբակոծել և քանդել մեր ներքին խրամները: Թշնամին իր այս փափաքը որոշ կերպով յայտնի ըրաւ փետրուար 19ին, երբ փորձեց նեղուցին մուտքը ձեռք ձգել և զինուոր ցամաք հանել հոն:

Առտուն կանուխ, Սէտիւլ-պահրը չրչապատած էին Ակամէմնոն, Վէներըս, Մեհեսթիֆ զրահաւորները և Քօրնուօլիսի տիպով 7 ուրիշ զրահաւորները, ինչպէս նաև Վէյմուրի տիպով 3 յածանաւեր, 7 Թորփիլանաւեր 7 կտոր ուրիշ մեծ ու փոքր պատերազմական նաւեր:

Զրահաւորները միջակ մեծութեամբ ռումբեր կը տեղացնէին Սէտ Իւլ Պահրի չրչանը, իսկ մեծ ու փոքր միւս մարտանաւերը, իրենց կամրջակներուն վրայ զետեղուած խորտրնկէցներով կրակի բռնած էին հետևակազօրաց խրամները:

Թշնամի նաւատորմը, այսպէս ժամերով ռմբակոծութիւնը չարունելէ յետոյ, փորձեց զնդացիրներով զինուած ջոկատ մը ցամաք հանել: Մեր զինուորները, որոնք մինչեւ այդ վայրկեանը պահած էին իրենց պաղարիւնը, յանկարծ սուլիներով յարձակում մը գոր-

նկարագրեն այդ չրջանին տեղի ունեցած դէպքերը.

«12 Փետրուարէն սկսեալ դաշնակից նաւատորմը չարունակեց ռմբակոծել Տարտանէլի դիրքերը: Այդ չրջանին, Թշնամին գիչեր ցերեկ աչխատեցաւ մեր ականները բնաջնջել կամ հաւաքել, որպէս զի կարենայ մօտենալ ցամաքին:

Այս գործողութեան ընթացքին, ան ստիպուած էր կռուիլ մեր ցամաքային հրետանիներուն հետ, որոնք կը պաչտպանէին ականներու դաչտը, ամէն օր 5-6 զրահաւորներ, յածանաւեր և բազմաթիւ Թորփիլանաւեր նեղուցին բերանը կուգային և կը մենամարտէին մեր հրետանիներուն հետ, որոնք զետեղուած էին Անատոլուի և Րումէլիի ծովեզերքի եղեւիններուն միջև:

Միւս կողմէ, օդանաւերն ալ ամէն օր Թռիչքներ կը կատարէին մեր դիրքերուն վրայ՝ բանակներու չարժումներուն հետեւելու համար:

Իսկ ամէն գիչեր, բազմաթիւ ձկնորսանաւեր և ականահաւաք նաւեր նաւատորմին պաչտպանութեան տակ՝ մը մանէին ականներու դաչտը, և մինչեւ լոյս կ'աչխատէին հաւաքել կամ փճացնել զանոնք: Գիչերային այս պատերազմները չատ զուարճալի էին:

Թշնամի նաւերը մութին մէջէն կը յառաջանային և կը մօտենային ամայի ծովեզերքին: Յանկարծ սակայն, մեր լուսարձակները իրենց լոյսի հեղեղները կը տեղացնէին անոնց վրայ. միևնոյն վայրկեանին բոլոր մարտկոցները կը սկսէին կրակ տեղացնել թըշնամիին վրայ, որ անակնկալի եկած փախուստին մէջ կը գտնէր փրկութիւնը:

Փետրուար 17ին, վհնգրնս, Քօրնուօլիս Թրիըմֆ զրահաւորները, ինչպէս նաև երկու յածանաւեր և 5 Թորփիլանաւեր պատերազմի բռնուեցան Տարտանոսի ամրոցին հետ:

Զրահաւորները կ'աչխատէին յածանաւերը ազատել Րումէլիի և Անատոլուի բարձունքներուն վրայ տեղադրուած հրետանիներու կրակէն:

Հակառակ ասոր, մեր թնդանօթաձիգները յաջողեցան ռումբ մը հասցնել Քօրնուօլիսի, որ ստիպուեցաւ նահանջել: Ասոր վրայ, Թշնամի նաւատորմը դադրեցուց կրակը և իր նախկին դիրքը վերադարձաւ:

Թշնամի նաւատորմին բռնած դիրքէն կը հասկըցուէր թէ, ան փոխած էր իր նախորդ տեսակէտը. բոլոր նչանները ցոյց կուտային թէ ան կ'ուզէր մէկ կողմէ ականները փճացնել, իսկ միւս կողմէ ծանր հրետանիներով ռմբակոծել և քանդել մեր ներքին խրամները: Թշնամին իր այս փափաքը որոչ կերպով յայտնի ըրաւ փետրուար 19ին, երբ փորձեց նեղուցին մուտքը ձեռք ձգել և զինուոր ցամաք հանել հոն:

Առտուն կանուխ, Սէտտիւլ-պահրը չրջապատած էին Ակամեմնոն, վհնգրնս, Մեհեսթիֆ զրահաւորները և Քօրնուօլիսի տիպով 7 ուրիչ զրահաւորները, ինչպէս նաև Վէյմուրի տիպով 3 յածանաւեր, 7 Թորփիլանաւեր 7 կատր ուրիչ մեծ ու փոքր պատերազմական նաւեր:

Զրահաւորները միջակ մեծութեամբ ռումբեր կը տեղացնէին Սէտտ Իւիլ Պահրի չրջանը, իսկ մեծ ու փոքր միւս մարտանաւերը, իրենց կամրջակներուն վրայ զետեղուած խորտրնկէցներով կրակի բռնած էին հետեւակազօրաց խրամները:

Թշնամի նաւատորմը, այսպէս ժամերով ռմբակոծութիւնը չարունակէ յետոյ, փորձեց գնդացիրներով զինուած ջոկատ մը ցամաք հանել: Մեր զինուորները, որոնք մինչեւ այդ վայրկեանը պահած էին իրենց պաղարիւնը, յանկարծ սուիններով յարձակում մը գոր-

ծեցին ցամաք հանուած ջոկատին վրայ, որ ստիպուեցաւ խուճապով նահանջել և կրկին իր չոգենաւը վերադառնալ՝ ծանր կորուստներու ենթարկուելէ յետոյ։

Հակառակ այս անյաջողութեան, թշնամին նոյն օրը նման փորձ մը ևս ըրաւ Քում-Քալէի չրջանին մէջ։ Ըստ սովորութեան Քում-Քալէի չրջանը և Օրխանիյէի կռնակը երկարօրէն ռմբակոծելէ յետոյ ըսկըսաւ զինուոր ցամաք հանել։ Տեսնելով սակայն որ մեր հետեւազօրքը բուռն դիմադրութիւն մը կ'ընէ. թշնամին պէտք զգաց ցամաք հանուած զինուորները կրկնապատկելու։ Հակառակ ասոր սակայն, ան չի կրցաւ ո և է յառաջխաղաց ըլլալ։

Իրականին մէջ, տարօրինակ կացութեան մը մատնուած էր թշնամին, որ կ'ուզէր իր նաւերը վերադառնալ, բայց չէր կրնար օձիքը ազատել մեզմէ։ Թուրք բանակները տեւականօրէն կը զբաղեցնէին թշնամին, որպէսզի ան չկարենայ իր նաւերը վերադառնալ։ Մեր նպատակն էր մինչեւ գիշեր ցամաքին վրայ պահել թշնամին, որպէսզի մութը կոխելուն պէս անակնկալի բերենք զայն։

Արդարեւ երբ մութը կոխեց, մեր հետեւակազօրքը դուրս նետուեցաւ խրամէն՝ ձեռնարկելով սուինամարտի մը, որու ընթացքին 500 զինուորներէ բաղկացեալ թշնամին ծով թափեց, անոր մէկ երրորդը քանդնելէ յետոյ։ Այս փայլուն յարձակումի ընթացքին մեր ձեռքը անցած աւարին մէջ գտնուեցան նաև նամակներ, գիրքեր և նման փաստաթուղթեր որոնք կը հաստատէին թէ թշնամիին նպատակն էր վերջնականապէս տեղաւորուիլ Քում-Քալէի մէջ։

Յաջորդ օրը՝ 20 փետրուար, թշնամին փոխեց

իր ռմբակոծման գօտին։ Մինչ 1 զրահաւորէ և յարձանաւերէ բացկացեալ առիմիդ մը կը մենամարտէր մեր դաշտային հրետանիներուն հետ, Քուիճ Էլիզապէթ տրէթնօթն ալ Քափա Թէփէի աջեւէն քովնտի ռմբակոծման կ'ենթարկէր Նաշարա Թէփէ Պիզալը և Քիլիա-Իւլ-Պահր-Ջանաք Քալէ չրջանը։ Իսկ Ակամկիճոճ զրահաւորը Քափաթէփէի, եզերքը քերելով կ'օժանդակէր Քուիճ Էլիզապէթ ի կողմէ մեր արտաքին ամրոցներուն դէմ կատարած ռմբակոծման։ Միւս կողմէ, թշնամի օդանաւ մը կը սաւառնէր թրքական գիծերուն վրայ և անթել հեռագրով նաւատորմին կը հաղորդէր ռմբակոծութեան արդիւնքները։ Միեւնոյն ատեն, ան մարտանաւերուն կը տեղակացնէր մեր չարժուձեւերը, որոնց համաձայն նաւատորմը կը փոխէր իր թիրախը։

Բարեբախտաբար յաջողեցանք ծովը ձգել այդ օդանաւը, որ կը սպառնար անչարժութեան մատնել մեզ։ Ասոր վրայ, ծովեզերքին մօտերը գտնուող մարտանաւերը խիստ նահանջեցին։ Երբ թշնամին նահանջեց, թուրք բանակներու հրամանատարութեան առաջին գործը եղաւ զօրացնել դաշտային հրետանիները, որովհետեւ այլեւս որոշ կերպով հասկցուած էր թէ թշնամին վճռած է ցամաքահանումի ձեռնարկել։ Միւս կողմէ, օսմ. Պարպարոս Խայրէտտին զրահաւորը յաջորդ օրը սկսաւ փոխադարձ ռմբակոծման ձեռնարկել։ Շնորհիւ ձեռք առնուած այս միջոցներուն, թշնամին այլեւս ցամաքահանումի ո՛ եւ է նոր փորձ չկատարեց։

Ասոր փոխարէն սակայն, թշնամին հեռուէն շարունակեց ռմբակոծութիւնը, որ գլխաւորաբար ուղղուած էր Ջանաք-Քալէ-Քիլիա-Իւլ-Պահր չրջանին

դէմ։ Փետրուար 22, 23, 24 և 25ին Թշնամին ամամակացուց իր ռմբակոծութիւնները, որոնց կը մասնակցէին Ռուին Էլիզապէթ տրէնօթը, և Ակամէմնօն, Լորտ Նելսըն, Պուվէ, Շարլըմաներ, Սիւֆրէն, Կոլուա զրահաւորներ։

Մարտանաւերը ամէն օր նեղուցէն ներս կը մըտնէին։ Անոնցմէ երկուքը Անատոլուի եզերքը դիրք բռնելով կռիւի կը մտնէր Րումէլիի եզերքին վրայ գտնուող մեր թնթանօթաձիգներուն հետ։ Երկու ուրիշ զրահաւորներ Րումէլիի ծովեզերքին մօտենալով կը մենամարտէին Անատոլուի թրքական հրետանիներուն հետ։ Գալով Ռուին Էլիզապէթի, ան կռիւի կը բռնուէր կեդրոնի մարտկոցներուն հետ։ Փետրուար 24ին Անատոլուի եզերքին վրայ գտնուող Համիտիէ ամրոցին և Թշնամի նաւատորմին միջեւ տեղի ունեցած պատերազմի ընթացքին մեր կեդրոնի մարտկոցներուն չուրջը ինկած էին 800 է աւելի 38 և 30.5 սանթիմէդրնոց հակայական ռումբեր։

Այդ օրը, մեր մարտկոցները քաջաբար կռուեցան և յաջողեցան ձլատել Լորտ Նելսընի եւ Պուվէի, որոնք ստիպուեցան հեռանալ պատերազմի դաշտէն։ Ակէ զատ և հակառակ որ բազմաթիւ մարտանաւերու պաշտպանութեան տակ կը գտնուէր, Ռուին Էլիզապէթի պողպատեայ կուրծքն ալ ամենէն առաջ ծանօթացաւ օսմանեան ռումբերուն հետ։ Այդ չրջանին էր, որ օսմանեան Թորփիլանաւերը գիշերային յանդուգն արշաւանքներ կատարեցին՝ մեծ ջանասիրութեամբ Թշնամի նաւատորմին։

Արտաքին ժերութիւններու անկումէն յետոյ, սակայն բոլորովին տարբեր ձև առաւ պատերազմը։

Արդարև, գիշեր ցերեկ կատարուած դժոխային ռմբակոծումէ մը յետոյ, դաշնակից նաւատորմը յաջողած էր քանդել Տարտանէլի բոլոր արտաքին ամրոցները։ Անգլիոյ նախկին ծովային նախարարը, Մ. Չըրչիլ, հետեւեալ ձեւով կը նկարագրէ դէպքերը։

«Կարճ դադարէ մը յետոյ դաշնակից նաւատորմը Փետրուար 25ին վերսկսաւ ռմբակոծութեան։ «Ակամէմնօն սկսաւ ռմբակոծել «Հելլէս»ը, «Ռուին Էլիզապէթ» Սէյտ Իւլ-Պահրը, «Իրրէզիսթիպլը՝ Օրխանիյէն, իսկ «Կօլուա»՝ Ֆում Քալէն։ Բազմաթիւ օժանդակ մարտանաւեր կը մասնակցէին ռմբակոծման՝ չուարեցնելու համար Թշնամին։ Ամրոցները պատասխանեցին, քայց առանց մեծ յաջողութիւն մը ձեռք ձգելու։ Ռմբակոծումը նշանակելի արդիւնքներ ունեցաւ։ Նախ, անգամ մը եւս հաստատուեցաւ թէ ծովային ռմբակոծումը չատ քիչ անգամ միայն կը վրիպի նպատակակէտէն։ Արդարև 18 ռումբ արձակելով, «Ռուին Էլիզապէթ» յաջողեցաւ անգործածելի վիճակի ենթացնել Համիտիէ մարտկոցի երկու արդիական թնթանօթները։

Երեսունըհինգ ռումբ արձակելով, «Իրրէզիսթիպլ» քանդեց Օ խանիէի երկու արդիական թնթանօթները, այսպէս, նեղուցին մուտքը պաշտպանող չորս մեծագոյն թնթանօթները նախ անգործածելի վիճակի մատնուեցան, իսկ աւելի յետոյ, աստիճանաբար և առանց մեծ ճիգի քանդուեցան մեր մարտանաւերուն կողմէ։

Կէսօրէն յետոյ, մարտանաւերը մօտեցան ամրոցներուն, և զօրաւոր ռմբակոծման մը ենթարկեցին զանոնք։ Այս միահաղոյն և աննախընթացօրէն զօրաւոր ռմբակոծման հետեւանքով, լռութեան դատապարտուեցան անխտիր բոլոր ամրոցները։ Դաշնակից մարտանաւերու այս յաջողութեան վրայ Թուրքերը պարպեցին բոլոր ամրոցները, որոնք այլեւս անգործածելի վիճակի մատնուած էին։

Զինադադարէն յետոյ Թուրքերը յայտարարեցին

թէ ամրոցներու թնդանօթները և ռումբերու մթերքը փճացած էր ամբողջութեամբ. անվթար մնացած էին միայն պահեստի ռումբերը զոր Թուրքերը մըտադրած էին գործածել՝ երբ ցամաքին մօտենային մարտանաւերը։

Այդ օրը տեղի ունեցած ռմբակոծումը, բաղդատաբար աննշան ջնաեներ միայն պատճառեց երկու կողմին։ Դաշնակից նաւատորմը գրեթէ ո՛եւ է լուրջ վնաս չի կրեց։ «Ակամէմնոն» զրահաւորը միայն ստացաւ 6 7 ռումբի հարուածներ։ Հակառակ ասոր, դաշնակիցները ընդամէնը ունեցած էին երեք սպաննեալ և 7 վիրաւորներ։

Ինչպէս կը նկատեն բոլոր մասնագէտները այդ ռմբակոծութիւնը կարեւոր և զոհացուցիչ եղաւ ամէն տեսակէտով։ Դաշնակից նաւատորմը, ընդամէնը արձակած էր 15 մատնաչափնոց 31 ռումբեր։ Աւելի ստացած անգլիական զրահաւորները արձակած էին 12նոց 81 ռումբ, իսկ ֆրանսական մարտանաւերը 12նոց 50 ռումբեր։

Ռմբակոծութիւնը անգամ մը ևս հաստատեց թէ 11 հազար մեդր հեռուն խարխլած զրահաւորները կրնան Թրքական ամրոցները քանդել՝ առանց մեծաքանակ ռազմանիւթ սպառելու։ Ամենէն կարեւոր խնդիրը, ականներու հաւաքումն էր որ տեղի ունեցաւ փետրուար 25ի և 26ի գիշերը։ Երեք զրահաւորներ նեղուցէն ներս մտնելով, աւարտեցին արտաքին ամրութիւններու քանդումը։

Փետրուար-26ին և յաջորդ օրերուն, տեղի ունեցան չատ աւելի կարեւոր դէպքեր։ Մարտանաւերու թնդանօթներու պաշտպանութեան տակ ցամաք հանեցինք 50 և 100 ծովային հետեւակ զինուորներ, որոնք յաջողեցան օդը հանել Սէտ-Իւլ-Պահրի բոլոր թնդանօթները, ինչպէս նաև ասիական եղերքի թնդա-

նօթները։ Անոնք ս՛չ մէկ լուրջ ընդդիմութեան հանդիպեցան Թուրքերուն կողմէ։ Իրենց հետախուզական աշխատանքներու ընթացքին, մեր զինուորները գտան ամբողջովին քանդուած 68 թնդանօթներ։ Ցամաքահանումի գործողութեանց ընթացքին, ընդամէնը ունեցանք 9 մեռեալներ և վիրաւորներ։

Մարտանաւերու ռմբակոծման հետեւանքով Սէտ Իւլ-Պահրի թնդանօթներէն եօթը միայն քանդուած էին, իսկ Քում Քալէի 10 թնդանօթներէն եօթը միայն ջնաեուած չէին։ Մեր զինուորները մտան նաև Օրխանիէ ամրոցը, որու երկու թնդանօթները անգործածելի վիճակի մէջ գտան։ Ցամաք հանուած զինուորները, առիթէն օգտուելով օդը հանեցին նաև Սէտ Իւլ-Պահրի արեւելակողմի ժայռերուն վրայ զետեղուած արդիական 6 հրետանիները և կարգ մը փոքր թնդանօթներ։

Այսպէս, 2 Մարտին, ամբողջովին քանդուած էին Տարտանէլի արտաքին ամրութիւնները, մէջը ըլլալով նաև առաջնակարգ 17 թնդանօթներ, որոնց չորսը արդիական ձեւով զինուած էին։ Այս արդիւնքը գոհացուցիչ էր, որովհետեւ ընդհանուր հաշուեկշիռը նկատի ունենալով, դաշնակից նաւատորմը յաջողած էր Տարտանէլի ընդհանուր թնդանօթներուն մէկ հինգերորդը փճացնել։ Աւելի ճիշտը, ծովեզերքի պաշտպանութեան միջոցները խորտակուած էին ամբողջովին և նաւատորմին համար կարելի կ՛ըլլար մինչեւ 6000 մեթր մօտենալ ցամաքին։ Անշուշտ կարելի էր աւելի յառաջանալ, բայց ամէն բանէ առաջ անհրաժեշտ էր մաքրապատել Քէֆէզի չրջանին մէջ զետեղուած ականները։

Ընդհանուր արդիւնքները նկատի ունենալով,

կատարեալ յաջողութեամբ վերջացած էր Տարտանէլի դէմ կատարուած գործողութեանց առաջին մասը։

Ջըրչիլի այս նկարագրութիւնը ծայր աստիճան յատկանշական է մէկէ աւելի տեսակէտով։ Նախ, կը հաստատուի թէ Թրքական աղբիւրներու տեղեկութիւնը գրեթէ կը համապատասխանէ անգլիական տեղեկագիրներուն։ Իսկ ամենէն կարեւորը այն է թէ նախկին ծովային նախարարը պաշտօնապէս կը խոստովանի թէ դաշնակից նաւատորմը յաջողած էր առանց մեծ ճիգերու լռեցնել Տարտանէլի արտաքին ամրութիւնները։

Մանաւանդ կարեւորութիւն ունի այս պարագան, որովհետեւ ան կը հաստատէ թէ ճիշդ էին Ջոն աէր Կօլց փաշայի նման պատասխանատու զինուորականներու տեսակէտը, որոնք կը յայտնէին թէ դաշնակիցները կրնան ճեղուցը անցնիլ՝ եթէ այդ ճանիճ fանի մը զրահաւորեր։

Տարտանէլի դէմ կատարուած առաջին փորձը անհերքելի կերպով հաստատեց թէ կատարելապէս ճիշդ էր գերման զօրավարներու տեսակէտը։ Հակառակ այս յաջող արդիւնքին և լաւատես մթնոլորտին անգլիական իշխանութիւնները չուզեցին օգտուիլ առիթէն. ասոր փոխարէն թուրք իշխանութիւնները լաւագոյն կերպով օգտագործեցին թշնամիին վարանոտը և գերմարդկային ճիգեր թափելով ամրացուցին իրենց դիրքերը։

Տարտանէլի արտաքին ամրութիւններու ռմբակոծումը, պատճառ եղած էր որ Անգլիոյ մէջ նոր վիճաբանութիւններ կատարուին։ Պատերազմական նախարար Լորտ Ֆիշըր, Փետրուար 24ին կը յայտնէր թէ օգտակար պիտի ըլլար ցամաքային բանակին գործակցութիւնը։ Լորտ Ֆիշըրի այս բացատրութիւնը այն աստիճան առանձական էր սակայն, որ պատերազմական խորհուրդը չէր կրնար վճռական որոշում մը տալ ցամաքային բանակի գործակցութեան խնդրին մասին։ Հակառակ իրեն ուղղուած հարցումներուն, Լորտ Ֆիշըրը չէր կրնար որոշ կերպով պատասխանել թէ ե՛րբ մատիր էր զինուորական գործողութեանց ձեռնարկելու։

Գալով ծովային նախարար Ջըրչիլի, օգտուելով Տարտանէլի արտաքին ամրութիւններուն դէմ ձեռք բերուած անակնկալ յաջողութենէն, ան կը պահանջէր որ իսկոյն զօրաւոր բանակ մը ղրկուի Տարտանէլ։

Ծովային նախարարը կը պնդէր թէ կացութիւնը բոլորովին տարբեր զոյն ստացած պիտի ըլլար, եթէ արտաքին ամրոցներու քանդումէն յետոյ կարելի ըլլար զօրաւոր բանակ մը ցամաք հանել։

Պատերազմական նախարարութիւնը, սկզբունքով հաւանութիւն կը յայտնէր բոլոր առաջարկներուն, բայց իրականին մէջ ո՛չ մէկ գործնական քայլ կ'առնէր։ Ընդհանուր սպայակոյտը տակաւին ծրագիր իսկ չէր մշակած և չէր գիտեր թէ ի՛նչ քանակութեամբ տրամադրելի զինուորներ կային այդ չրջանին։ Պատերազմական նախարարութեան Տարտանէլի ներկայացուցիչը՝ զօրավար Պրվուա ևս, որ տեսականօրէն հաղորդակցութեան մէջ էր Լորտ Ֆիշըրի հետ, չէր կրցած ըմբռնել ցամաքային բանակին գործակցութեան անհրաժեշտութիւնը։ Ան, օրը օրին տեղեկագիրներ կը ղրկէր ռմբակոծման արդիւնքներուն մասին, առանց սակայն անդրադառնալու ցամաքահանումի խնդրին, որ կենսական պահանջի մը բնոյթը ստացած էր այդ չրջանին։

Այս պայմաններուն մէջ, դաշնակիցները անխուսափելիօրէն ձախողանքի պիտի մատնուէին Տարտանէլի առջև, քանի որ մէկ օրուան յապաղումն իսկ

անդարմանելի կորուստներ կրնար պատճառել հետապային։ Նաւատորմին ձեռք բերած յաղթութիւնը բացարձակապէս անօգուտ կը դառնար, եթէ կարելի չըլլար զօրաւոր բանակ մը ցամաք հանել։ Անգլիական զինուորական իշխանութիւնները չկրցան գնահատել այս խնդրին կարեւորութիւնը և Տարտանէլի արտաքին ամրութիւններուն անկումէն յետոյ վարանոտ ընթացք մը ցոյց տալով՝ կորանցուցին առիթ մը որ անգամ մը ևս կարելի չէր ձեռք ձգել։

Այսպէս իր կարեւորութիւնը կորսնցուց նաւատորմին ձեռք բերած յաղթութիւնը։ Տեսնելով որ Լոնտոնի կառավարութիւնը ո և է վճռական հրահանգ չի տար իրեն, դէր-ծովակալ Կօրտըն Մարտ 3էն բանակել սկսաւ ռմբակոծումը։ Միւս կողմէ ծագեցաւ փոթորիկ մը, որուն հետեւանքով մարտանաւերը չէին կրնար հետեւիլ ռմբակոծում կատարել։ Ամէն գնդ, ջրասուսանակներու պակասին հետեւանքով, կարելի չէր ռմբակոծութեան արդիւնքները ստուգել։

Դաշնակիցներու այս վարանոտութիւնէն օգտուելով Թուրքերը յաջողած էին ծովեզերք փոխադրել շարժուն թնդանօթներ, որոնք սկսան նեղուցին երկու եղերքները կրակ բանալ մարտանաւերուն դէմ, ստիպելով զանոնք որ տեւականօրէն փոխեն իրենց դիրքերը։

Մարտ 4ին ցամաք հանուած զինուորները չատ աւելի բուռն ընդդիմութեան հանդիպեցան Թուրքերուն կողմէ, և չի կրցան հասնիլ ամրոցներուն։ Ամէն գնդ ծայրեղ դժուարութեան մատնուեցան նաև դաշնակից չոգենաւերը, որոնք պաշտօն ունէին ականները հաւաքելու։ Թուրքերը ամէն կողմ չարժուն հրետանիներ գետեղած ըլլալով, լրջօրէն կը սպառնային ականահաւաք նաւերուն և թոյլ չէին տար որ անոնք կարենան ո և է գործ տեսնել։ Միւս կողմէ,

թրքական լուսարձակները տեւականօրէն կը լուսաւորէին ականի դաշտերը և այսպէսով վայրկեանը վայրկեանին կը հետեւէին դաշնակից նաւերու բոլոր չարժուձեւերուն։

Մարտ 18, դաշնակից նաւատորմը երեք ռմբակոծութիւն կատարեց Տարտանէլի ներքին ամրութիւններուն դէմ։

Առաջին առիթով, Մարտ 2ին և 3ին, Քաճօփիւս Սուիֆթսիւր, Քորճուլիս, Ալպիօն Թրիըմֆ և Փրինճէօրճ զրահաւորները ռմբակոծեցին զանազան ամրոցներ և մասնաւորաբար Տարտանոսի ամրութիւնները։ Այս ռմբակոծութեան հետեւանքով ամրոցները լուրթեան գատապարտուեցան թէեւ բայց կարելի չեղաւ և ո՛չ իսկ մէկ թնդանօթ խորտակել, որովհետեւ Թուրք հրետանիներու փոխադարձութեան հետեւանքով դաշնակից մարտանաւեր կը ստիպուին տեւականօրէն դիրք փոխելու։ Մարտ 2ի և 3ի ռմբակոծութեանց ընթացքին, դաշնակիցները արձակեցին ընդամէնը 12 մանուչափնոց 121 ռումբեր։ Հակառակ ռումբերու այս մեխումին, ռմբակոծումը ո և է չօչափելի արդիւնք ձեռք չբերաւ։

Ասոր վրայ, դաշնակիցները փոխեցին իրենց գործելակերպը, և Մարտ 5ին, Փուին Էլիզապէթ անուղղակի ռմբակոծութեան ձեռնարկեց Զանաք Քալէի անցքին դէմ։ Անգլիական այս արդիական արէթնօթը դիրք բռնած էր նեղուցին դուրսի կողմը՝ Քապա Թէփէէն երկու մղոն հեռուն, և իր ռումբերը կը տեղացնէր՝ թերակղզիին վրայէն։ Այդ օրը, Փուին Էլիզապէթ արձակեց 15նոց 38 ռումբեր, որոնցմէ 28ը ուղղուած էին 18րդ, իսկ հինգը՝ 17րդ ամրոցին դէմ։ Այս ռմբակոծման յաջողութիւնը կախում ունէր ռում

բերու արդիւնքին մասին ստացուած տեղեկութիւնները էն։

Անգլիացիները, այս նպատակին յատկացուցած էին երեք լրատուառնակներ, որոնց պաշտօնն էր Թրքական դիրքերուն վրայ սաւառնիլ և ռմբակոծութեան արդիւնքը հաղորդել Քուին Էլիզապէթի. և ռումբերու ուղղութեան մասին ցուցմունքներ ընել անոր. ասկէ զատ, երեք զրահաւորներ (Իրեզիսթիպլ, Քանօփիւս և Քօրնուօլիս,) պաշտօն ստացած էին նէ ղուցին ներսի կողմը դիրք բռնելու՝ և ռմբակոծութեան հետեւանքները ստուգելու։

Զրահաւորներուն համար բաղդատաբար դիւրին էր ռումբերու ուղղութիւնը ճշդել և Քուին Էլիզապէթի հաղորդել թէ որքա՛ն բարձրէն պէտք է արձակէ ռումբերը։ Ասոր փոխարէն սակայն, զրահաւորները չէին կրնար ո և է օգտակարութիւն ունենալ ռումբերու ուղղութիւն ցոյց տալու խնդրին մէջ, որովհետև իրենց գտնուած վայրէն չէին կրնար տեսնել Թրքական ամրութիւններու դիրքերը։

Այս մարզին մէջ ամենէն աւելի օգուտ կ՛ակընկալուէր օդային ուժերէն, բայց անոնք ալ կատարեալ անկարողութիւն ցոյց տուին։ Այսպէս, Թրքական դիրքերուն վրայ ղրկուած առաջին լրատուառնակը զեկի խնդարում մը ունեցաւ և 3000 ոտնաչափ բարձրութենէն գետին ինկաւ։

Երկրորդ լրատուառնակը, բուռն հրացանաձգութեան մը բռնուեցաւ Թուրքերուն կողմէ և ստիպուեցաւ վար իջնել, որովհետև մեքենավարը հրացանի ևօթը վէրքեր ստացած էր։

Ցաջորդական երկու ձախողութիւններէն յետոյ, դաշնակիցները ճամբայ հանեցին երրորդ օդանաւ մը որ յաջողեցաւ ճշդել ռումբերու ուղղութիւնը։

Ասոր վրայ, Մարտ 6ին, նաւատորմը չարունակեց

իր անուղղակի, աւելի ճիշտ չեզակի ռմբակոծումը։ Միայն թէ երկարատեւ չեղաւ այդ ռմբակոծումը, որովհետեւ նոր անակնկալի մը առջև գտնուեցաւ դաշնակից նաւատորմը։ Օգտուելով համաձայնականներու վարանոտ ընթացքէն, Թուրքերը կրնլի Պոլու փոխադրած էին մեծաքանակ չարժուն հրետանիներ, որոնք անակնկալօրէն միահաղոյն ռմբակոծութեան մը ենթարկեցին թշնամի նաւերը։ Թուրքերուն այս յանդուգն գործունէութիւնը չուտարումի մասնեց դաշնակից նաւատորմի ընդդէմ հրամանատարութիւնը, որ անմիջապէս կրակի գիծէն հետ քաշեց Քուին Էլիզապէթը։ Անգլիական այս մեծագոյն տրէթնօթը սրընթաց նահանջեց և դիրք բռնեց ցամաքէն 18 հազար մեթր հեռուն։

Շարժուն հրետանիներու ռմբակոծութեան կը մասնակցէր նաև Պարպարոս Խայրէտտին զրահաւորը՝ իր 1 նոյ թնդանօթներով։ Ան խարխափած էր Մայտոսի առջև և իրեն նշանակէտ ընտրած Քուին Էլիզապէթը։ Այս անակնկալ յարձակումի ընթացքին ո և է ռումբ չհանդիպեցաւ թէև մարտանաւերուն, բայց գրեթէ բոլոր նաւերն ալ մի քանիներ կրեցին ռումբերու կատորներէ, որոնք պայթուէին առաջ բերին։

Մովակալ Կօրսէլն, որ երբեք հաւանական չէր նկատեր Թուրքերու կողմէ նման յարձակողական մը, անմիջապէս նաւատորմին հրամայեց ծովեզերքէն հեռանալ և հեռուէն չարունակել ռմբակոծումը։

Հրամանը գործադրուեցաւ իսկոյն և դժոխային ռմբակոծում մը սկսաւ։ Պաշտօնական տեղեկագիրներու համաձայն, այդ ռմբակոծութեան ընթացքին 11 ռումբեր հարուածած են 13րդ ամրոցին, իսկ ևօթը ռումբեր՝ 17րդ ամրոցին։ Հակառակ ասոր, ո՛չ մէկ թնդանօթ կարելի եղած էր խորտակել, որովհետև նաւատորմը չէր գիտեր թէ ե՛րբ կ՛իյնային իր արձա-

կած ռումբերը։ Հաւանաբար կարելի ըլլար ուղղակի թնդանօթներուն վրայէն, եթէ նաւատորմիղ հրամանատարութիւնը փորձ օդանաւորդներ ունեցած ըլլար իր տրամադրութեան տակ։

Իրականին մէջ, օդանաւերը չէին կրնար ո՛եւէ յարձակողական գործ տեսնել, որովհետեւ Թուրքերը ժամանակաբաժան զօրացուցած էին իրենց հակաօդային պաշտպանողական միջոցները։ Երկար հատուածութեամբ հակաօդային խորտակիչները թոյլ չէին տար որ դաշնակից օդանաւերը թռիչք կատարեն Թրքական դիրքերուն վրայ։ Այս պատճառով, չուարած էր նաւատորմիղի հրամանատարութիւնը, որ ըստ բախտի ռումբ կ՛արձակէր՝ առանց գիտնալու թէ ո՛ւր կ՛իյնային անոնք...

Տեսնելով որ նաւատորմիղին գործունէութիւնը հետզհետէ դժուարութեան կը բախի և վարանումներու չարունակութիւնը հետագային չատ աւելի մեծ զոհողութիւններ պիտի պարտադրէ, գեր-ծովակալ կօրսըն իր կառավարութեան գիմաց պահանջելով որ անյապաղ վճռական հրահանգներ տրուին իրեն։

Ծովակալը կը կարծէր թէ Լոնտոնի դահլիճը պարագաններուն համաձայն գործելու ազատութիւն պիտի տայ իրեն, և կամ պիտի հրամայէ ուռանց ժամանակ կորնցնելու գիշեր ցերեկ չարունակել ռմբակոծումը։ Մինչդեռ, Լոնտոնի մէջ տակաւին և ո՛չ իսկ ծրագիր մշակուած էր Տարտանէլի գործողութեանց մասին, և ծովային ու պատերազմական նախարարութիւնները տակաւին չէին կրցած վերջնական համաձայնութեան մը յանգիլ։

Այս պայմաններուն մէջ, ծովային նախարարութիւնը անդամալուծութեան դատապարտուած էր, և չէր կրնար ո՛եւէ վճռական հրահանգ տալ գեր-ծովակալ կօրսընի։ Մ. Չըրչիլ, անոր հետագիրը ներ-

կայացուց Պատերազմական Խորհուրդին, յայտնելով թէ ձեռք բերուած առաւելութիւնները, անօգուտ պիտի դառնան՝ եթէ վճռական գործողութեան չձեռնարկէ նաւատորմիղը, գործակցութեամբ ցամաքային բանակին։

Ինչպէս միշտ, այդ օրն ալ Պատերազմական Խորհուրդի անդամները սկզբունքով համաձայնութիւն յայտնեցին ծովային նախարարին առաջարկներուն բայց, ըստ սովորութեան, կարելի չեղաւ վճռական եզրակացութեան մը յանգիլ։ Երկար խորհրդակցութիւններէ յետոյ, Պատերազմական Խորհուրդը ծովային և պատերազմական նախարարներուն պաշտօն յանձնեց գործակցութեան մանրամասն ծրագիր մը պատրաստել։ Միևնոյն ատեն ծովային նախարարին պաշտօն յանձնուեցաւ այդ պարագան հաղորդել գեր ծովակալ կօրսընի, աւելցնելով որ ան պէտք է չարունակէ պարբերական ռմբակոծութիւնները՝ մինչև որ նոր հրահանգներ առանայ։ Մինչ այդ սակայն Պատերազմական Խորհուրդը յարմար չէր նկատեր ռումբեր վատնել, և կը յանձնարարէր խնայողութեամբ գործածել ռումբերու պաշարը...

Դեր ծովակալ կօրսըն անհրեւակայելի ապշութեան մատնուեցաւ երբ տեղեկացաւ օրոշումներուն, որոնք կատարեալ անդամալուծութեան կը մատնէին իր չարժուձիները։ Ծովակալը չէր կրնար ըմբռնել իմաստը այս որոշումներուն, որոնք ծայրէ ի ծայր կը հակասէին նախապէս պատրաստուած ծրագրին։ Արդարև ծովակալութիւնը Տարտանէլի արշաւախումբին տրամադրութեան տակ դրած էր Գուին Էլիզապէթը, որ պէտք է անոր 15նց խոշոր թնդանօթներով կարելի ըլլայ առաւելագոյն օգուտներ ապահովել։ Այդ նպա-

տակով, 15նոց ռումբերու հակայական մթերք մըն ալ տրամադրուած էր դեր ծովակալին, որ յանկարծ հրամանի կը ստանար խնայողութեամբ գործածելու այդ ռումբերը...

Հակառակ դեր ծովակալին բուռն բողոքներուն, և հակառակ ծովային նախարարին թափած ջանքերուն, Պատերազմական խորհուրդը անդրդուելի մնաց իր որոշումին մէջ և պնդեց խնայողութեան տեսակէտին վրայ։ 15 օր յետոյ, Պատերազմական Խորհուրդը անդրադարձաւ իր սխալին, բայց արդէն շատ ուշ էր և թանկագին առիթներ կորսուած էին։

Մինչ այդ սակայն, խնայողութեան հրամանը պատճառ եղած էր, որ Փուիհ էլիզապէթ քաշուի ռազմաբեմէն և վերջ տայ իր չեզոքի ռմբակոծումներուն։ Ասոր փոխարէն, Մարտ 7էն սկսեալ դեր-ծովակալ կօրտըն ձեռնարկեց ուղղակի ռմբակոծումներու, և այդ գործին յատկացուց Ակամեմնոն և Լորտ Նելսըն զրահաւորները, որոնք 12-13000 մէթր հեռուէն կրակ բացին Զանաք Քալէի անցքին երկու կողմերը գտնուող ամրոցներուն դէմ։ Ֆրանսական նաւատորմիղը մասնակցեցաւ այս ռմբակոծումին՝ իրեն նշանակէտ ունենալով Թրքական 7րդ և 8րդ ամրոցները։

Ռմբակոծումը չարունակուեցաւ ամբողջ օրը, առանց սակայն ո եւ է չնչափելի արդիւնքի, որովհետեւ, միշտ խնայողական նկատումներով, նաւատորմը կը սահպուէր յաճախ դադրեցնել կրակը։ Թշնամիին չզգացնելու համար թէ Փուիհ էլիզապէթը անդամալուծութեան դատապարտուած է, դեր-ծովակալ կօրտըն, յաջորդ օրը, 8 Մարտ, արեւթնօթին հրամայեց հեռուէն մասնակցիլ ռմբակոծումին՝ երբեմն ռումբեր արձակելով... Այդ օրուան ռմբակոծումին պարբերական մասնակցութիւն բերին նաև Քանճիլիս

Քորճուօլիս և Իրէզիսբէյլ զրահաւորները։

Այսպէս, պարբերական ռմբակոծումները որոնք աւելի թշնամին խաբելու քնոյթը ունէին անկանոն կերպով չարունակուեցան մինչև մարտ 12։ Ասոր փոխարէն, տենդագին գործունէութեան լծուած էր թուրք բանակը որ տեւական կերպով կը զօրացնէր իր դիրքերը։ Օսմ. բանակին կողմէ ձեռք առնուած պաշտպանողական միջոցներուն չնորհիւ, յատկապէս մեծ դժուարութեան մատնուած էին ականահաւաք նաւերը, որոնք ամէն տեղ թնդանօթներ կը գտնէին իրենց դէմը, և կը ստիպուէին խուճապահար նահանջել՝ առանց ոեւէ գործ տեսնելու։ Տանջալից օր չարունակ, դաշնակիցները գիշեր ցերեկ փորձեր կատարեցին ականները հաւաքելու համար, բայց ամէն անգամ բուռն ռմբակոծումի ենթարկուեցան թուրք հրետանիներուն կողմէ, որոնք անկարելի կը դարձնէին թշնամի նաւերու մերձեցումը։

Ժամանակը կ'անցնէր այսպէս և Տարտանէլի առջև համախմբուած հակայական նաւատորմը կատարեալ անկարողութեան մատնուած էր, և չէր կրցած նոյնիսկ ականներու դաշտերը մաքրագործել։ Ծովակալ կօրտըն որ ամէն օր նոր պահանջներ կը ներկայացնէր, ստիպուեցաւ հրաժարելու սպառնալիքը նել՝ յուսալով որ իր այդ ընթացքին հետեւանքով Լոնտոնի կառավարութիւնը վճռական որոշում մը կուտայ։

Ծովային նախանար Մ. Չըրչիլ նոյնքան ուժգնութեամբ կ'աշխատէր օր առաջ իրագործել Տարտանէլի արշաւանքին ծրագիրը։ Չըրչիլ ամենէն առաջ անհրաժեշտ կը նկատէր համոզել Լորտ Քիչնէրը, վստահ ըլլալով որ անոր ազդեցութեան չնորհիւ պատերազմական խորհուրդը առանց առարկութեան պիտի վաւերացնէր ծրագիրը։

Ֆրանսական ճակատին վրայ տեղի ունեցած դէպքերը դիւրացուցին Ջըրչիլի գործը։ Նկատելով որ, այդ չրջանին գերման բանակները բուռն յարձակողականի մը ձեռնարկած էին արեւմտեան ճակատին վրայ, Ջըրչիլ Լորա Ֆիշներէն պահանջեց անյապաղ զինուորական վճռական գործողութեան մը ձեռնարկել Տարտանէլի առջեւ։ «Նման յարձակողական մը կ'ըսէր ան, Գերմանիան ետ պիտի կեցնէ Ֆրանսա արշաւելէ, որովհետեւ Պոլսոյ անկումը կենսական կարեւորութիւն ունի անոր համար։ Միւս կողմէ, Տարտանէլի յարձակումին հետ, ռուսական բանակներն ալ պէտք է զօրաւոր յարձակողականի մը ձեռնարկեն Փրուսիոյ մէջ՝ սաիպելու համար որ իր ուժերուն մէկ մասը արեւելեան ճակատը փոխադրէ։»

Ֆիշեր ջերմեռանդ այս յանկերգը կրկնելով, ծովային նախարարը վերջապէս յաջողեցաւ համոզել Ֆիշները, որ հաւանեցաւ անմիջապէս ցամաքային զօրաւոր գործողութեանց ձեռնարկել։ Այս համաձայնութեան վրայ, երկու նախարարները մշակեցին մանրամասն ծրագիր մը, որ առանց առարկութեան ընդունուեցաւ և վաւերացուեցաւ Պատերազմական Խորհուրդին կողմէ։

Այլեւս գործնական փուլի մը մէջ մտած էր Տարտանէլի ծրագիրը և պատերազմական նախարարութիւնը տենդօտ պատրաստութիւններու կը ձեռնարկէր։ Պատերազմական Խորհուրդին վաւերացումէն դրեթէ անմիջապէս յետոյ, Լորա Ֆիշներ որոշեց Տարտանէլի ցամաքային ուժերուն ընդհ. հրամանատարութիւնը յանձնել Զօրավար Սըր Եան Համիլթընի, որ այդ միջոցին Անգլիոյ մէջ կը վարէր «Սենթրէլ Ֆորս»ի հրամանատարութիւնը. պատերազմական նախարարը, իր այս ընտրութիւնը գաղտնի պահած էր բոլորէն՝ նոյնիսկ Զօր. Համիլթընէն։ Արդարեւ, Մարտ 12ին,

Լորա Ֆիշներ իր ժամ հրաւիրեց զօրավարը և հետեւեալ լակոնական հրամանը տուաւ անոր.

«Ներկայիս Տարտանէլ գտնուող նաւատորմին օժանդակելու համար որոշեցինք բանակ մը ղրկել, և դուք էք, որ պիտի հրամայէք անոր։»

Միւս կողմէ, Տարտանէլի արշաւախումբին տրամադրութեան տակ դրուած ցամաքային ուժերը հրաման առացան կարելի եղածին չափ չուշանալ Մուդրոսի առջեւ համախմբուելու։ Ասկէ զատ, Ֆրանսական ցամաքային զօրաբաժինն ալ արդէն իսկ ծովին վրայ կը գտնուէր և հրամանը կ'ուղղէր անգլիական Պատերազմական նախարարութենէն։

Այս առիթով, Լորա Ֆիշներ հետեւեալ գրաւոր հրահանգները տուաւ Տարտանէլի Դաշնակից Ցամաքային Ուժերու Ընդհանուր Հրամանատար Զօրավար Սըր Եան Համիլթընի.

1.— Նաւատորմը ձեռնարկած է բռնի ուժով Տարտանելեն անցնելու։ Ներկայիս մտադրութիւն չունինք ցամաքին վրայ զինուորական կարեւոր գործողութիւններ կատարելու. ասիկա՝ տեղի կրնայ ունենալ միայն այն պարագային, երբ նաւատորմը ձախողի, կարելի նիգերը բախելէ յետոյ։

2.— Կէլիպոլու թերակղզիին մէջ ոեւէ գործողութեան ձեռնարկելէ առաջ, արշաւախումբին տրամադրութեան տակ գտնուած բրիտանական ուժերը պէտք է այնպես մը համախմբուին, որ կարելի բլլայ անոնց ամբողջութիւնը միաժամանակ կերպով ապարդիւ ձեռնարկել։

3.— Նկատելով որ նեղուցներեն բռնի անցնելու

ծրագիր մշակած ենք, այլեւս կարելի չէ հրաժարիլ անկէ։ Ծրագիրն յաջողութեան համար անհրաժեշտ է՝ ժամանակ համբերատարութիւն եւ զինուորական ու ծովային հրամանատարներուն միջեւ գործակցութեան մշակուած յատակագիծներ։ Կարեւորը այն է որ պէտք է խուսափիլ ձախողանքէ, որովհետեւ այդ պարագային կը վտանգուին զինուորական եւ քաղաքական յաջողութիւններու հաւանականութիւնները։

4.— Բանակը կրնայ անմիջապէս ձեռնարկել երկրորդական գործողութեանց, որոնց նպատակը պիտի ըլլայ մարտագործել այն շրջանները, ուր գետեղուած թնդանօթները դժուարութիւններ կը պատճառեն նաւատորմին, ինչպէս նաեւ բանդերը, որոնք արդէն իսկ լուծեան մատնուած են նաւատորմին կողմէ։

ՄԻԱՑՆ ԹԷ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ԲՆՈՅԹ ՈՒՆԵՑՈՂ Ա.ՃԼ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒՆ ՊԼՏՒ Է ՑԱՏԿԱՑՆԵԼ ԱՑՆՔԱՆ ՋԻՆՈՒՈՐ, ՈՐՔԱՆ ԱՆՀՐԱԺԵՇՏ Է՝ ՀԵՏԱՊՆԴՈՒԱԾ ՆՊԱՏԱԿԻՆ ՀԱՄՆԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ։ ԱՅԼԱՊԷՍ, ԵԹԷ ԱՆՀՐԱԺԵՇՏ ՉԷ, ԵՐԲԵՔ ՊԼՏՒ ՉԷ ՏԵՒԱԿԱՆՕՐԷՆ ԴԻՐՔԵՐ ԳՐԱՒԵԼ ԿԷԼԻՊՕԼՈՒԻ ԹԵՐԱԿՂԶԻՆ ՎՐԱՑ»։

Ինչպէս կը տեսնուի, հակառակ իր խոստումներուն, պատերազմական նախարարը դարձեալ վարանոտ ընթացք մը կը բռնէր եւ ցամաքային բանակին կ'արգիլէր լուրջ գործողութեանց ձեռնարկել, կամ տեւականօրէն դիրքեր գրաւել Կէլիպօլուի թերակղզիին վրայ։ Ծովային սպայակոյտը բողոքեց Լորա Փիշնէրի տուած հրահանգներուն դէմ, բայց կարելի

չեղաւ փոփոխութեան ենթարկել զանոնք։ Պատերազմական նախարարը ինքզինքը արդարացուց յայտնելով թէ Պատերազմական Խորհուրդը աւելի լիազօրութիւն չէ տուած իրեն, և թէ ինքը համակերպած ու առաջնորդուած է անոր որոշումներէը։

Տեսնելով որ յարաւութիւնը կրնայ վտանգել հետագայ ծրագիրները, Զըրչիլ ստիպուեցաւ համակերպիլ, վստահ ըլլալով որ դէպքերու բերումով Զօրավար Համիլթըն պիտի ստիպուէր լուրջ գործողութեանց ձեռնարկելու։

Տարտանէլի Ցամաքային Ուժերու ընդհանուր հրամանատար կարգուելէն օր մը յետոյ, Մարտ 13ին, Զօրավար Սըր Եան Համիլթըն Չերչիլ Քրօսէն մեկնեցաւ դէպի Նեղուցները։ Ֆաէրօն թեթեւ յածանաւը, որ ժամական 30 մղոն արագութիւն ունէր, Մարսիլիոյ նաւահանգիստին մէջ չոգիի վրայ կը սպասէր Զօրավար Համիլթընի, զոր Տարտանէլ հասցուց Մարտ 17ի առաւօտ։ Զօրավարին կ'ընկերանար սպայակոյտի սպաներու փոքր խումբ մը, որ օր մը առաջ միայն պաշտօնի կոչուած էր եւ մէկ անգամ միայն ժողով գումարած։

Այս բոլոր կարգադրութիւններէն կը հասկընաի թէ ամէն բան թողուած էր դիպուածին և սպայակոյտի անդամները ո՛չ միայն գործողութեան յստակագիծ չունէին, այլ և չէին գիտեր թէ ի՛նչ պիտի ընէին, և մանաւանդ գաղափար չունէին թէ այդ չորջանին թուրքերը ո՛րքան զինուոր կեդրոնացուցած էին Կէլիպօլուի թերակղզիին վրայ։

Դեր Ծովակալ Կօրթըն 23 Փետրուար թուակիր հեռագրով մը հաղորդած էր թէ 40000 թուրք զինուորներ համախմբուած են թերակղզիին վրայ։» Անգլիոյ Պատերազմական Նախարարութիւնն ալ նոյն

կարծիքը ուներ։ Մինչդեռ այսօր այլևս յայտնի է թէ այդ օրերուն կէլիպօլուի Թրքական ուժերը 20 հազարէն ալ պակաս էին, և միայն խումբերու բաժնուած ցրուած էին ծովեզերքի երկայնքը՝ առանց օգնական և պահեստի ուժերու։

Լիման Ֆօն Զանդերս փաշա, այս մասին հետեւեալ խորհրդածութիւնները կ'ընէ.

«Ֆերման և Թուրք իշխանութիւնները ծայրայեղ մտահոգութեան մատնուած էին, և կը վախնային որ արեւելքին ամրութիւնները լուծեան դատապարտուելէ յետոյ, դաշնակիցները ցամաք կը հանէին իրենց տրամադրութեան տակ գտնուած զինուորները։ Հակառակ անոր որ ցամաքային զօրաբաժիններ արդէն իսկ Տարտանէլի առջեւ կը գտնուէին, և եգիպտոսէն մնծաքանակ զինուորներ բերուած էին, դաշնակիցները ստորին կարգի վարանում մը ցոյց տուին՝ և յանկարծ դադրեցուցին ծովային ռմբակոծումները անգամ։ Մինչդեռ, եթէ իսկոյն զինուոր ցամաք հանած ըլլային, առանց լուրջ վնասներ կրելու պիտի յաջողէին չատ կարեւոր դիրքեր գրաւել։ Անգամ մը ցամաքին վրայ տեղաւորուելէ յետոյ, դժուար պիտի չըլլար զօրացնել իրենց ուժերը՝ և տէր դառնալ կացութեան։ Նման գործողութեան մը ընթացքին, անոնք պիտի կարենային նոյնիսկ ծանր հրետանիներ ցամաք հանել եւ դժուարին կացութեան մասնել Թուրք բանակը։

Բարեբախտաբար, և հակառակ բոլոր ենթադրութիւններուն, դաշնակիցները չգիտցան օգտագործել այս առիթը։ Աւսր փոխարէն սակայն, Թուրք բանակը առանց վայրկեան մը իսկ կորնցնելու զօրացուց իր պաշտպանողական միջոցները և ամրապնդեց իր դիրքերը։»

Պատերազմէս իրաւացի են Լիման փաշայի դիտողութիւնները, որոնց համակարծիք էին Թուրք և Գերման իշխանութիւնները։ Ինդիր է սակայն, թէ ի՛նչու դաշնակիցները վարանեցան ընթացք մը բռնեցին և չուզեցին օգտուիլ այն բացառիկ առիթէն, որ ներկայացուեցաւ արեւելքին ամրութիւններուն անկումէն յետոյ։

Այս հարցումին պատասխանելու համար, պէտք է ակնարկ մը նետել Տարտանէլի առջեւ համախմբուած դաշնակից նաւատորմին և փոխադրանաւերուն վրայ։ Հակառակ պատերազմական նախարարութեան վճռական որոշումներուն, 29րդ զօրաբաժինը ամբողջին Տարտանէլ չէր հասած, մինչդեռ փետրուար 22ին Տարտանէլ մեկնելու հրամանը տրուած էր անոր։ Տարտանէլի արշաւախումբին տրամադրութեան տակ դրուած միւս բոլոր զինուորական ուժերը տատասելիօրէն գործադրած էին իրենց առաջադրանքները և Մարտ 17ին լէմնոս հասած էին։ Անոնց մէջ կը գտնուէին Եգիպտոսէն բերուած Անգլիացի և Աւստրալիացի զինուորները, ինչպէս նաև Ֆրանսական զօրաբաժինը։ Այս բոլոր ուժերը պատրաստ էին գործողութեան ձեռնարկելու, բայց ամբողջին երեւան չէր եկած 29րդ զօրաբաժինը, որ միակ կանոնաւոր զօրաբաժինն էր, և առանց անոր կարելի չէր ցամաք հանել միւս զինուորները։ Այսպէս, Տարտանէլի արշաւանքին յատկացուած բանակին հինգ չորրորդ մասը պատրաստ վիճակի մէջ կը սպասէր, իսկ անհրաժեշտ և կենսական մնկ հինգերորդ մասը մէջտեղ չկար... 29րդ զօրաբաժինին այս յապաղումը պատճառ եղաւ, որ դաշնակիցները 15 օրուան թանկագին ժամանակ մը կորնցնեն և չկարենան օգտագործել իրենց պատերազմութեան տակ գտնուող զօրաւոր ցամաքային

ուժերը։

19րդ զօրաբաժնին յատկացուեցաւ յետոյ, քալօրօ վին նոր բնոյթ մը ստացաւ Տարտանէլի արշաւանքին ծրագիրը։ Մինչեւ Մարտի առաջին կէսը, դաշնակիցները ոեւէ լուրջ վնաս չէին կրած, որովհետեւ ուզդակի չփման մէջ չէին մտած Թշնամի ուժերուն հետ։ Մինչեւ այդ թուականը, անոնք պարզապէս գործադրած էին Դեր-Զօվակալ կօրպըսի ծրագիրը, որուն նպատակն էր՝ աստիճանաբար լուսնքեան դատապարտել արտաքին ամրոցները։ Այս ծրագիրը յաջողեցաւ թէեւ, բայց դաշնակիցները չկրցան օգտուիլ ձեռք բերուած յաջողութենէն, որ գրեթէ ոեւէ օգուտ չունեցաւ։ Առաջին ամբակոծումէն ի վեր ճիշտ ամիս մը անցած էր, և դաշնակիցները ո՛եւ է յուրջ ձեռնարկ չէին կատարած։ Ասոր փոխարէն, գերմանացի մասնագէտներու հակողութեան տակ թուրքերը անընդհատ օրէն կ՚ամրացնէին իրենց դիրքերը, նոր ատրճանակներ կը տեղադրէին ամէն կողմ, և նոր հրետանիներ կը տեղաւորէին բոլոր դիրքերուն մէջ։

Հաւանաբար, դաշնակիցները տակաւին չտրամադրէին իրենց վարանումը, եթէ Դեր-Զօվակալ կօրպըսին նոր հեռագիրներով պարզած չըլլար կացութիւնը։ Դաշնակից նաւատորմի ընդհանուր հրամանատարին չարունակական հեռագիրներուն վրայ, Զովալին նախարարութեան մէջ գումարուեցաւ խորհրդակցական ժողով մը, որուն մասնակցեցան բացի Զովալին նախարարէն, Սըր Արթըր Ուիլսըն, Սըր Հէնրի Ճէքսըն, նաւակալ Օլիվըր, և Դեր Զովակալ Գարթօլմէ։

Երկար խորհրդակցութիւններէ վերջ, ժողովը, միաձայնութեամբ որոշեց հեռաւեալ հեռագիրը ուղղել Տարտանէլի դաշնակից Նաւատորմի Ընդհանուր Հրամանատարին.

ՃՈՎԱՑԻՆ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԵՆԷՆ
ԴԵՐ-ՃՈՎԱԿԱԼ ԿՕՐՏՐՆԻ

Թիւ 101 Լոնտոն, 11 Մարտ, ժամ 13.35

«Ստացած ենք ձեր 194 թիւ հեռագիրը։ Նախապէս ձեզի տրուած հրահանգները կը յանձնարարէին ծայրայեղ զգուշութեամբ և խոհեմութեան չարժիլ։ Այս առիթով, պարտք կը զգանք յայտնել թէ գնահատած ենք ձեր ճարտարութիւնը և կարողութիւնը, որով մինչեւ այսօր յաջողութիւններ ձեռք բերիք՝ գրեթէ առանց ոեւէ վնասի ենթարկուելու։

Միւս կողմէ սակայն, ձեռք բերուելիք արդիւնքները այնքան կարեւոր են, որ կ՚արդարացնեն նաւային կամ մարդկային կորուստները՝ եթէ կարելի չըլլայ ուրիշ միջոցով յաջողութիւն ապահովել։

Ամէն բանէ առաջ անհրաժեշտ է անցնիլ Զանաք Քալէի դարձգարձիկ մասը։ Այս գործողութիւնը վճռական դեր մը պիտի ունենայ հետագայ գործողութեանց վրայ, և մխիթարան պիտի ազդէ նաև պատերազմի ճակատագրին վրայ։

Այս պայմաններուն մէջ, կը կարծենք թէ ամէն բանէ առաջ անհրաժեշտ է օգտուիլ մինոլօրտի արդի նպատակաւոր կացութենէն՝ չախչախելու համար Տարտանէլի արտաքին ամրութիւնները։ Այս առիթով կարելի եղածին չափ մեծ թիւով մարտանաւեր պէտք է խիստ մօտէն միահաղոյն ռմբակոծման մը ենթարկեն Զանաք Քալէի անցքին ամրութիւնները։

Մարտանաւերու պաշտպանութեան տակ պէտք է յառաջ հանել գինաւորներ՝ քանդելու համար ամ-

բոցներու թնդանօթները։ Այսպէսով, կարելի պիտի ըլլայ նաև մաքրել ականներու դաշտը։ Այս գործողութիւնը պէտք է չարունակել, մինչեւ որ Զանագրալէի անցքին բոլոր ամրոցները քանդուին, և մարտանաւերը կարենան առանց վտանգի յամաքին մօտենալ։

Ձենք ուզեր ձեր վրայ ճնշում բանեցնել և կատարելապէս ազատ կը ձգենք ձեզ՝ ձեր գործողութիւններուն մէջ։ Միայն թէ կ'ուզենք գիտնալ թէ ձեր կարծիքով արդեօք հասած չէ՞ վճռական գործողութեանց ձեռնարկելու յաւադոյն ժամանակը։

Երբ այս մասին որոշ յատակագիծ մը պատրաստէք, պատրաստ ենք ձեզի օժանդակելու, նոյնիսկ եթէ ցաւալի կորուստներու ենթարկուինք այդ առիթով։

Մինչեւ հիմա ընդդիմուած քաղաքականութենէն ետքերը ընթացք մը բռնելէ առաջ, կ'ուզենք ձեր կարծիքը իմանալ։»

Դեր Ծովակալ կօրտը, իր սպայակոյտի անդամներուն հետ խորհրդակցելէ յետոյ, յաջորդ օրն իսկ, 14 Մարտ, հետեւեալ պատասխանը տուաւ Ծովային նախարարութեան.

ԴԵՐ ԾՈՎԱԿԱԼ ԿՕՐՏՉՆԷՆ՝
ԾՈՎԱՑԻՆ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԵԱՆ

14, Մարտ 1915 կէսօր։

Կատարելապէս համաձայն եմ այն տեսակէտներուն, որոնք յայտնուած են Ծովային նախարարու-

թեան 101 թիւ հեռագրին մէջ։

Համոզուած եմ թէ ժամանակը եկած է վճռական գործողութեան, որ անհրաժեշտ է յաջթանակին։

Իմ կարծիքովս, զինուորական ընդարձակ գործողութիւններու պէտք է սկսիլ անմիջապէս, որպէսզի ազատվինք մի հազարդակցութիւնները դադարմէն առեւ, անմիջապէս որ Մարմարա ծովը մտնէ։

Զարտաղելի նեղուցէն բռնի անցք բանալու ամբողջով հաւանական է որ կարեւոր կորուստներ կրենք։ Հետեւաբար կը պահանջեմ որ ուրիշ նաւեր պատրաստ գտնուին՝ իսկոյն միջամտելու համար։ Ամէն ջանք կարելի եղածին չափ շուտով յաւելուածական ուժեր ղրկել ինծի։»

Դեր. Ծովակալ կօրտը երկար ատենէ ի վեր հոգեկից էր վճռական գործողութեան մը։ Միայն թէ տեսնելով որ Լոնտոնի պատասխանատու չրջանակները վարանոտ քնթացք մը ցոյց կուտան և տեսնելով որ Ասքուիս կը ձգձգէն վճռական յարձակողականի հրամանը, Դեր. Ծովակալ կօրտը կ'ուզէր որ ծանրակչիռ դէպքերու պատասխանատուութիւնը ամբողջութեան ուղղակի Լոնտոնի պաշտօնական չրջանակները։ Այսպէսով, Ծովակալը կը յուսար խուսափիլ ապագայ տխուր քիւրմացութիւններէ։ Այս իր տեսակէտներուն յենած, Դեր. Ծովակալը, ուղղած է վերի հեռագիրը, որու իսկոյն պատասխանած էր Ծո-

վային նախարարութիւնը՝ հետեւեալ կերպով.

ՏՈՎԱՑԻՆ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԵՆԷՆ՝ ԴԵՐ. ՏՈՎԱԿԱԼ ԿՕՐՏՂՆԻ

Թիւ 109 15 Մարտ, ժամը 1,40

«Զինուորական ամէն տեսակ ընդարձակ գործողութիւններու մասին պիտի խորհրդակցիք Զօրավար Համիլթընի հետ, որ երեքշաբթի օր հոս պիտի հասնի։ Մինչ այդ, մենք Պատերազմական Նախարարութենէն պիտի պահանջենք որ, իսկոյն ձեզի դրկէ Մունտրոսի ծոցին մէջ գտնուող աւստրալիական երկու զօրաբաժինները։ Այսպէս, ֆրանսական գինուորներն ալ հաշուելով, Մարտ 18ին ձեր տրամադրութեան տակ պիտի գտնէք մօտաւորապէս 59,000 զինուորներ։ Այս մասին յաւելուածական հրահանգներ պիտի առանձին յետագային։ 29րդ զօրաբաժինը — 18 հազար հոգի — չի կրնար Ապրիլ 2էն առաջ հոս հասնիլ։

Երկրորդ, ձեր հեռագիրներէն կը հասկնանք թէ կ'ուզէք ապահով ճամբայ մը բանալ ականներու դաշտին մէջէն, որպէսզի ի հարկին մեր մարտանաւերը կարենան չատ մօտէն ռմբակոծել Շնամի դիրքերը։

Այս գործողութիւնը աւարտելէ յետոյ, կ'ենթադրենք թէ պիտի սկսինք մօտէն ռմբակոծել Նեզուին ամրութիւնները՝ անդրծածելի վիճակի մէջ դնելու համար անոնց թնդանօթները։

Իսկ այս արդիւնքը ձեռք ձգելէ յետոյ, կրնաք

ձեր յարմար դատած ձեւով շարունակել գործողութիւնները՝ աւելի հեռուն գտնուող ամրոցներուն դէմ։ Թէ ասոնք են ձեր մտադրութիւնները, կատարելապէս հաւանութիւն կը յայտնենք և կը վաւերացնենք զանոնք։

Միայն թէ կը փափաքինք որ աճապարէք, և գործի ձեռնարկէք՝ առանց ժամանակ կորսնցնելու։ Ձեզ կարծեր թէ ներկայիս պիտի ուզէք բանի ճամբայ բանալու փորձ մը ընել՝ առանց նախապէս ականները փճացուցած և ամրոցներու խոչոր թնդանօթները քանդած ըլլալու։

Պիտի փափաքէինք որ, նման գործողութիւն մը ձեռնարկելէ առաջ անգամ մը խորհրդակցէիք մեզի հետ։ Յարդութեամբ և խնամքով պէտք է ուսումնասիրել այն դերերը, զորս պիտի առանձնեն բանակն ու նաւատորմը՝ իրենց մօտալուտ գործակցութեան ընթացքին։ Այդ պարագային, հաւանաբար կարելի ըլլայ կատարել վճռական գինուորական գործողութիւն մը, որու հետեւանքով առանց մեծ վնասներու կարենանք տիրանալ Գէլիփ Իւլ-Գաձրի շրջանին։

Ռումանիթներու, օգնաւերու և ականանաւերու մասին մանրամասն տեղեկութիւններ պիտի առանձին յետագային։»

Տովային նախարարութեան այս հեռագրէն կը հասկցուէր թէ Լոնտոնի մէջ զգալի փոփոխութիւն կրած էին պաշտօնական շրջանակներու տեսակէտներ։

Իրականին մէջ տակտիկն չօշափելի և յատկանշական չէին ձեռք բերուած փոփոխութիւնները, բայց ան պարագայի, յուսալից խոստումներ եղած էին Դեր Տովակալ կօրտնի, որ այս առիթէն օգտուելով, նոյն օրն իսկ հետեւեալ պատասխանը առաւ, յեւ-

ալով որ գոնէ այս անգամ լիազօրութիւն կը ձրտէ իրեն.

ԴԵՐ ՏՈՎԱԿԱԼ ԿՕՐՏՐՆԷՆ՝

ՅՈՎՀԱՓԻՆ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԵԱՆ

Թիւ 211 15 Մարտ, 1915 ժամը 9,15

Կատարելապէս կը գնահատեմ կացութիւնը, ինչպէս բացատրած էք Մարտ Թուղկիր հեռագրովս, մտադիր եմ զօրաւոր յարձակողական մը կատարել Տարտանելի անցքին դէմ՝ ժամբրպօրնէլ լիսոյ ականներու գալուը։ Այս գործողութեան համար, անհրաժեշտ է որ օդը լաւ ըլլայ։ Առջին իսկ ռմբիկն պիտի օգտուիմ։ Արեւելեան Հնդկաստանի նաւատորմիղի ընդհ. հրամանատարէն կը խնդրեմ, որ «Ծրիցմֆ» և «Սբեթֆիչբր» զրահաւորները պատրաստ վիճակի մէջ պահէ, որպէս զի անոնք կարենան մեզի միանալ անմիջապէս որ հրաման տրուի։

Ծովային Նախարարութեան այս երկու հեռագիրները (Թիւ 101 և 109) ծանր-կշիռ և լուրջ քնոյթ կը կրէին։ Արդարև, Ծովային Նախարարութիւնը Դեր-Ծովակալին կը ցուցներ թէ այն պարագային, երբ վճռական փորձ մը կատարուի Նեղուցին անցնելու համար և այդ ռմբիկ մեծ ընդհանուր կորուստներ կրէր և եթէ ծրագիրը ամբողջովին ձախողէր իսկ, սեւէ պատասխանատուութիւն պիտի չունենար բնաջինջ, քանի որ Լոնտոնի իր պետերը նախապէս կը տեղեկացնէին իրենց հրամանատարութեան հետեւանքների մասին։

պատասխանատուութիւնները։ Գալով Դեր Ծովակալին, անոր միակ մտահոգութիւնը պիտի ըլլար՝ իր պաշտօնը լաւագոյն կերպով կիրարկել թշնամիին հանդէպ, որ իր առջեւ կը գտնուէր։

Պարզ խօսքով, Ծովային Նախարարութիւնը չէր ուզեր գործելու ազատութիւն տալ Դեր-Ծովակալ կօրպնի, որ այսպէս Լոնտոնի հրամանները առաջիկայ գործադրողի դերին մէջ կը մնար հետզհետէ։

Այս պայմաններուն մէջ դեր Ծովակալը ծանր յոռետեսութեան մը ենթարկուեցաւ տեսնելով որ իր մտքին անվստահութիւն կը տիրէ Լոնտոնի մէջ։ Բազմաթիւ դիմումներէ և փորձերէ յետոյ տեսնելով որ անյանգի կը մնան իր առաջարկները, Դեր Ծովակալ կօրպնն Ծովային Նախարարութեան դրկեց իր հրաժարականը, որ կ'ըսէր թէ «անակնկալ անհանգստութեան մը հետեւանքով» պիտի չկարենար չարունակել իր պաշտօնը։

Դեր-Ծովակալը, այս առիթով կ'առաջարկէր իրեն փոխանորդ կարգել Դեր-Ծովակալ ոը Ռօպէքը, «որ՝ կ'ըսէր ան, կատարելապէս տեղեակ է մեր արդի և ապագայ ծրագիրներու ամէնայեսին ժանրամասնութեանց, որոնց պատրաստութեան մէջ մեծ և գնահատելի դեր մը ունեցած է։»

Անգլիական իշխանութիւններու տեսակէտ վարանումն ու անվճռականութիւնը, պատճառ եղան որ Դեր-Ծովակալ կօրպնը հրաժարի և նոր տագնապ մը առեղծուի։ Այսպէս, հրամանատարի փոփոխութիւնը անակնկալ կնճիռներ կը առեղծէր, քանի որ նոր բանակցութիւններ կատարելու պէտքը պիտի ղեկացուէր՝ նոր հրամանատարին և Ծովային Նախարարութեան միջեւ։

Անշուշտ, վերջ ի վերջոյ կարելի պիտի ըլլար անոնց միջև համաձայնութիւն մը գոյացնել, բայց կորսուած պիտի ըլլար Թանկագին ժամանակ մը, զոր անմիջապէս պիտի օգտագործէր Թշնամին։

Արդարեւ, Դեր-Զօվակալ կօմսէին հրաժարումը, նոր բանակցութիւններու դուռ բացաւ։ Ըստ օրինի, անոր հրաժարումէն յետոյ, պէտք էր պաշտօնի կոչել ազգ չրջանին մէջ գտնուող ամենէն տարեց սպան, որ Դեր-Զօվակալ վէյմիան էր։ Ինչպէս նախապէս ըսինք, անոր յանձնուած էր Մաւնտրոսի նաւահանգիստին ընդհանուր հրամանատարութիւնը, որուն աջին կը զգուէր ամէն օր հոն հասնող մարտանաւերու և փոխադրանաւերու պարենաւորման ու բանակումի հոգը։

Զօվային նախարարութեան մէջ, աւանդապաշտ պաշտօնատարներ կը պահանջէին որ ան փոխանորդ կարգուի Դեր-Զօվակալ կօմսին։ Իսկ Զօվային նախարար Զըրչիլ անհրաժեշտ կը նկատէր ընդունիլ ոչ Ռօպէքի թեկնածութիւնը, նկատելով որ ան մօտէն հետաքրքրուած էր դէպքերուն և բոլորովին անծանօթի մը անուանումը կրնար երկար յետաձգումներու ենթարկել Տարտանէլի յարձակումին ծրագիրը։

Այս տարակարծութեան վրայ, պէտք եղաւ նախ պէս դիմելու Դեր-Զօվակալ վէյմիան, անոր հաւանութիւնը առնելու համար։ Բարեբախտաբար Դեր-Զօվակալ վէյմիս գնահատեց կացութեան ճգնաժամային բնոյթը և տուաւ հետեւեալ պատասխանը, որ հիացուցին լուծեց վէճը.

«Կատարելապէս պատրաստ եմ Ոչ Ռօպէքի հրամանները ընդունելու. եթէ ասիկա անհրաժեշտ կը նկատէ Ոչ Ռօպէք եւ ես կատարելապէս համաձայն եմ եւ կրնամ ուղղամտօրէն գործակցիլ՝ ձեր ընտրուած ձեւով»։

Դեր Զօվակալ վէյմիան այս պատասխանին առջեւ այլեւս գոյութեան իրաւունք չէր կրնար ունենալ տեւէ ընկերակցութիւն, որուն մէջ արուեցաւ խօսքին, և Դեր-Զօվակալ կօմսէին տեղ Տարտանէլի Դաշնակից Նաւատորմի Ընդհանուր Հրամանատար կարգուեցաւ Դեն Զօվակալ Ոչ Ռօպէքը։

Զօվային Նախարարութիւնը խնդրեց այս պարագան հաղորդել անոր, միեւնոյն ատեն հասկնալու համար թէ ան պատրա՞ստ էր գործողութիւնները վերսկսելու և կատարելապէս համաձա՞յն էր Զօվակալութեան հետ։

Անուանական խնդրոյ առարկայ հեռագիրն ու անոր պատասխանը.

ԶՕՎԱՑԻՆ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԵՆԷՆ

ԴԵՐ-ԶՕՎԱԿԱԼ ՏԸ ՌՕՊԷՔԻ

17 Մարտ 1915

«Զօվային նախարարին կողմէ, անձնական և գաղտնի։

Տարտանէլի նաւատորմի հրամանատարութիւնը ձեզի յանձնելով, չ'նախատրեմ թէ առանց վերապա-

հուքեան հաւանութիւն կը յայտնէք և կը վաւերացնէք ծովակալութեան 101 և 109 թիւ հեռագիրներուն ինչպէս նաև Ձեր Ծովակալ կօրպրնի կողմէ անոնց տրուած պատասխաններուն։ Կ'ենթադրեմ նաև որ անձնապէս և ազատօրէն մտածելէ ետև բանաւոր և գործադրելի կը գտնէք ժամանակաւորապէս զինաւոր գործողութիւնները։ Եթէ այդպէս չէ, մի վարանիք Ձեր կարծիքը յայտնելէ։ Իսկ եթէ համաձայն էք, ապա յապաղ և առանց կրկին մեզի տարբերելու գործադրեցէք զանոնք անյապաղ՝ առաջին իսկ նպատակաւոր առիթին։

Ամէն օր մանրամասն տեղեկագիրներ ղրկեցէ՛ք մեզի։ Կատարեալ համերաշխութեամբ գործեցէ՛ք Ջօրավար Համիլթընի հետ։ Երկրորդական հրամանատարութիւններու համար Ձեր օգտակար դատած առաջարկները ներկայացուցէ՛ք։

Վէմիս Ձեր անմիջական ստորադաս է։

Յաջողութիւն կը մաղթեմ Ձեզի»։

ԴԵՐ ԾՈՎԱԿԱԼ ՏԸ ՌՕԹԻՖԷՆ՝

ՄՈՎԱՅԻՆ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԵԱՆ

Թիւ 228 17 Մարտ, 1915, ժամը 10,20

Ծովային նախարարին, գաղտնի և անձնական։

Շնորհակալութիւն Ձեր հեռագրին համար։ Կատարեալ հաւանութիւն կը յայտնեմ խնդրոյ առարկայ հեռագիրներուն։ Գործողութիւնները պիտի սկսին վաղը՝ եթէ օդը նպաստաւոր ըլլայ։ Իմ կարծիքովս, ամէն բան կախում ունի մաքրագործումէն ականներու դաշտին, որ կ'արգիլէ մարտանաւերու մուտքը՝ Տարտանէլի նեղուցին մէջ։ Մաքրագործումը այն տեսն միայն կարելի կ'ըլլայ, եթէ յաջողինք լռութեան մատնել ամրոցները։ Ջօրավար Համիլթընն և Ջօրավար Ամատ Ծովակալ վէմիսի հետ այսօր ինծի այցելեցին։ Տեսակցութիւնը գոհացուցիչ եղաւ ամէն տեսակէտով»։

Ինչպէս կը հասկցուի այս հեռագրէն, Դեր-Ծովակալ Տը Ռօպէք յայտնապէս որոշած էր իսկոյն յարձակողականի ձեռնարկել և այդ մասին խորհրդակցած էր Տարտանէլի ծովային և ցամաքային իշխանութիւններուն հետ։ Նոր հրամանատարին այս ընթացքը գոհունակութիւն պատճառած էր մանաւանդ ծովային նախարար Ջըրչիլի, որ անձկութեամբ կը սպասէր յաջորդ օրուան՝ յարձակողականի արդիւնքը իմանալու համար։

Երկար չեղաւ այս սպասումը, և յաջորդ օրն իսկ, առացուեցաւ հետեւեալ հեռագիրը.

18 Մարտ, 1915

Գեղեցիկ օդ։ Գործողութիւնները սկսելու վրայ են։

Մինչ այդ, դաշնակից բոլոր երկիրներուն մէջ անհամբեր կը սպասէին նաւատորմի յարձակողականին, որ տեղի պիտի ունենար այդ օրը։

Բ

ՄԱՐՏ 18Ի ՅԱՐՁԱԿՈՂԱԿԱՆԸ

Համաձայն նախապէս մշակուած ծրագրին Մարտ 18ի առաւօտն, դաշնակից նաւատորմը ընդհանուր յարձակողականի ձեռնարկեց Տարտանէլի նեղուցին դէմ։

Այս պատմական յարձակողականին մանրամասնութիւնները նկարագրելէ առաջ, լսենք թուրք ականատեսներու պատմութիւնը, որու պիտի յաջորդենդաշնակիցներու պաշտօնական տեղեկագիրները։

Զաճաֆ Քալէ գիրքը (էջ 9) հետեւեալ կերպով կը նկարագրէ ընդհանուր կացութիւնը.

«Ամէն բանէ առաջ անհրաժեշտ է ընդհանուր տեսարկ մը նետել այն բոլոր դէպքերուն վրայ, որոնք տեղի ունեցան մինչեւ 18 մարտ թուականը։

21 Հոկտեմբեր 1914ին, ինչպէս նաեւ 19 և 25 Փետրուար 1915ին, դաշնակից նաւատորմին կողմէ Տարտանէլի դէմ կատարուած յարձակումները պատիւ կը բերեն թուրք ամրոցներուն և թուրք բանակին։

Հակառակ անոր, որ իրենց դէմ կեցած էր աշխարհի ամենէն զօրաւոր նաւատորմը, որ միեւնոյն ատեն զինուած էր արդիական ամենազդու զէնքերով, թրքական ամրոցները ժամերով և օրերով կռուեցան այդ զօրեղ մարտանաւերուն դէմ։

Բացի իր թուական և զէնքերու գերակշռութենէն, դաշնակից նաւատորմը մեւեւնոյն ատեն քաղաքաբար չատ նպաստաւոր պայմաններու մէջ կը գտնուէր, որովհետեւ կրնար տեւականօրէն դիրք փոխել և խուսափիլ ամէն տեսակ հետեւանական վտանգներէ և վնասներէ։

Արդիական և գիտական զէնքերով զինուած այս ահաւոր թշնամիին դէմ, մենք ունէինք հին սիսթեմով քանի մը մարտկոցներ, որոնք Սեպտ իլ Պահրի և Քում Քալէի անպաշտպան ափամերձ բլրակներուն վրայ զետեղուած էին և թշնամիին թնդանօթներուն առջեւ կը գտնուէին։

Իրենց սակաւ հետեւողութեան և մեծաքանակ ռազմամթերքի չգոյութեան պատճառով, թրքական մարտկոցները, գրեթէ միշտ, ստիպուած էին խնայողութեամբ չարժիլ։ Հակառակ այս բոլորին սակայն, թրքական մարտկոցները հերոսութեան ապացոյցներ տուին, և օրերով պատերազմեցան անհաւասար թշնամիին հետ։

Պատերազմի ատեն միայն նիւթէն և ռազմամթերքներէն կախում չունի յաղթանակը։ Ամենէն կարեւորը՝ բարոյական ուժը, հաւատքն ու յոյսը մեծ դեր կը խաղան զինուորական գործողութեանց ընթացքին։ Պէտք է խոստովանիլ թէ այդ մարզին մէջ մրցանիշը կոտրած էր թուրք բանակը, որ ծայրայեղ վճռակամութիւն ունէր իր պատերազմին վրայ, և որու աչքերուն մէջ կը փայլէր յոյսի լուսաւոր կայծը։ Արդարեւ, մենք, մեր յաղթանակին մեծագոյն մասը կը պարտինք մեր հրամանատարներուն, որոնք երբեք չվհատեցան, և ընդհակառակը միշտ վճռակամութիւն յայտնեցին վերջնական յաղթանակի մասին։

Արտաքին ամրոցներու անկումէն յետոյ, պատե-

բազմը չարունակուեցաւ տարբեր պայմաններու մէջ։ Անակնկալ ըլլալու համար, խօսքը կուտանք Թայմզի զինուորական քննադատ Սըր Լ։իս Էրշմիթ Վարթլէթի, որ «Ծայռնութիւններ Յարատեւելի Զինուորական Գործողութեանց Մասին» խորագրին տակ յատկանշական նամակներ հրատարակած էր անգլիական այդ մեծագոյն օրաթերթին մէջ։ Անգլիացի քննադատը հետեւեալ կերպով կը նկարագրէ կացութիւնը.

«Պիտի վերլուծեմ այն դէպքերը, որոնք տեղի ունեցան արտաքին ամրութիւններու անկումէն մինչեւ Մարտ 18ի յարձակողականը, որ վերջացաւ կատարեալ յուսախաբութեան ենթարկելով մեզ։

Արտաքին ամրոցներու քանդումը մեծապէս դիւրացուց ականներու բնաջնջումը՝ յամաքին մօտիկ շրջաններու մէջ։ Այս առաւելութեան հետեւանքով, Նաւատորմը ճամբայ մը բացաւ և Փետրուար 27ին յաջողեցաւ մտնել Նեղուցին մէջ ու յարձակեցաւ Տարանոսի ամրութիւններուն դէմ։ Փետրուար 29ին և Մարտ 2ին կատարուած յարձակումներուն հետեւանքով այդ ամրոցն ալ քանդուեցաւ։

Մեր ականահաւաք նաւերը մինչեւ 3000 եարտ մօտեցան Ֆէվիզ հրուանդանի ամրոցներուն, և դաշնակից նաւատորմի կրակին պաշտպանութեան տակ հաւաքեցին կամ բնաջնջեցին բոլոր անչարժ և ծփուն ականները։

Նոյն օրը, ջրասուսնակ մը, Տարանոսի ամրոցին հարաւ արեւմտեան շրջանին վրայ, այնինքն Նարոսէն քիչ մը վար, թռիչքներ կատարելով յաջողեցաւ ճղել թշնամիին դիրքը։

Մարտ 3ին և 4ին, Անատօլուի եղերքը գտնուող և հեռուէն անտեսանելի մարակոցները առաջին անգամ ըլլալով կրակ բացին։ Փետրուար 25ին Ակամհմնօճ և Լորս Նելսըն ղրահատորները նեղուցէն ներս

մտնելով կրակ բացին Նարոսի շրջանին մէջ գտնուող Թրքական դիրքերուն դէմ։ Անգլիական այդ երկու ղրահատորներուն կ'օժանդակէին նաև Ֆրանսական Սիւֆրէն, Շարլըմաղնը և Կոլուա մարտանաւերը։ Բուռն և արիւնալի կռիւներ տեղի ունեցան այդ շրջանին մէջ։ Նարոսի և Քէբէզի հրուանդանի Թրքական դիրքերէն բուռն կրակ մը բացուեցաւ վերոյիշեալ նաւերուն դէմ։ Բայց որովհետեւ նշանառիքները անկարող էին, մեր մարտանաւերէն և ոչ իսկ մէկը վնասուեցաւ։

Բազմաթիւ ռումբեր հանդիպեցան Ակամհմնօճի և Լորս Նելսընի և նոյն իսկ 12նոց ռումբ մը պայթեցաւ Ակամհմնօճի յետսակողմի կամրջակին վրայ։ Ծովային այս գործողութիւններու միակ նպատակն էր նախ՝ ծովեզերեայ Թրքական դիրքերը քանդել, որպէս զի ականահաւաք նաւերը կարենային անվտանգ գործի ձեռնարկել և ապահով ճամբայ մը բանալ նաւատորմին, որ պիտի յառաջանար՝ ներքին ամրութիւնները ռմբակոծելու համար։

Անգամ մը այս արդիւնքը ձեռք բերելէ յետոյ, բազմատաբար հին տիպով մարտանաւերը պիտի մօտենային յամաքին և Քուին Էլիզապէթ, Թընճլէմսիպլէ, Ակամհմնօճի և Լորս Նելսընի երկար հատուցմամբ թնդանօթներու պաշտպանութեան տակ՝ պիտի ռմբակոծէին թշնամի դիրքերը։

Կարելի չեղաւ սակայն, ակնկալուած օգուտը ձեռք բերել այս փորձէն, որովհետեւ ականներու մաքրագործման աշխատանքը չէր յառաջանար գոհացուցիչ կերպով։ Անատօլուի եղերքին և Կէլիպօլուի թերակղզիին վրայ սքօղուած մարակոցները թոյլ չէին տար որ ցերեկ ատեն ականահաւաք նաւերը

իրենց գործին լծուին։

Տեսնելով որ ականահատաք նաւերու նաւաստիները վարանումի ցոյց կուտան, որոշուեցաւ անոնց տեղ մարտանաւերու նաւազներէն կազմուած կամաւոր գունդ մը կազմել և անոր յանձնել ականները հաւաքելու կամ փճացնելու պաշտօնը։ Այս միջոցն ալ դրական արդիւնք չունեցաւ, սակայն, և գործողութիւնները կրկին յապաղումի կրեցին։

Այս պայմաններուն մէջ, որոշուեցաւ բոլոր ձկնորսական նաւերն ու ականահատաք նաւերը դիւրաւ գործի լծել, որովհետեւ ծովային հսկանքն ալ, որ կարգ մը շրջաններու մէջ մինչեւ 4 մղոն արագութիւն ցոյց կուտար, արգելք կը հանդիսանար ականահատաք նաւերու գործողութեան և վտանգաւոր կացութեան կ'ենթարկէր զանոնք։

Փետրուար 26ի, 27ի և 28ի գիշերները անցան այս կարեւոր գործողութեամբ, որ սակայն դրեթէ ոեւէ չջափելի արդիւնք չունեցաւ, որովհետեւ թուրք հրետանիները անկարելի կը դարձնէին ականահատաքներու և ձկնորսանաւերու մերձեցումը։ Երեք գիշերուան ջանքերուն հետեւանքով, հազիւ կարելի եղած էր քանի մը ականներ պայթեցնել։ Փետրուար 28ի գիշերը, թուրքերը թոյլ տուին որ մեր փոքր ականահատաք նաւերը մտնեն ականներու դաշտին կեդրոնը։ Ձիւղ այդ միջոցին սակայն, թշնամական լուսարձակները ոտոզեցին մեր նաւերը, իսկ հրետանիները սկսան գժոխային կրակ մը տեղացնել անոնց վրայ։ Ականահատաքները այս անակնկալ ոտմբակոծութենէն չուսրած, սկսան խուճապով նահանջել՝ լքելով իրենց գործը։ Այդ միջոցին, ամէն մարդ իր կեանքը ազատելու մասին միայն կը խորհէր»։

Անգլիացի զինուորական քննադատին այս նկարագրականէն յետոյ, Զանաք Քալէ հետեւեալ կերպով

կը շարունակէ.

«Իրականին մէջ, ականներու դաշտը, դաշնակից նաւատորմին առջեւ գլխաւոր արգելքը կը հանդիսանար, որովհետեւ ոեւէ ատեն կարելի չէ ամբողջովին մաքրագործել զայն։ Ասկէ զատ, նեղուցին հիւսիսային ուղղութեամբ յառաջացող թշնամի նաւերը անխուսափելի կերպով մեր թնդանօթներու կրակին պիտի ենթարկուէին, թշնամին, որ նախապէս հայհոյած չէր առած այս մանրամասնութիւնները, երբ իրականութիւնը տեսաւ, սիրտ ուեցաւ նորանոր միջոցներու մասին խորհիլ։

Տեսնելով որ ամէն օր նոր ականներ կը խուժեն Նեղուցին դուրս և մեծ դժուարութեանց կը մատնեն իրենց զինուորական գործողութիւնները, դաշնակիցները կրկին կեդրոնը փոխադրեցին Քիլիտ-Իլ-Պահր—Զանաք Քալէ չրջանը։ Գիշեր ատեն, Թուրքի լանտաները յարձակումներ կը կատարէին, իսկ ցերեկին՝ հակառակորդի զրահաւորները կը պատերազմէին մեծ ամրութիւններուն հետ։

Մասնաւորաբար Քուիճ Էլիզապէթ տրէտնօթը հետեւէն ակտիւ ամբակոծել Քարաթէփէի ծովեզերքը, առանց սակայն վերջնական արդիւնք մը կարենալ ձեռք ձգելու։ Հակառակ ասոր, թշնամին փոխանակ իր ընթացքը փոխելու և նոր ռազմավարութեան մը հետեւելու, ընդհակառակը չլատեց Դեր-Ծովակալ կօրաը ը, որ անմիջական գործողութեանց կոչնակից էր և այդ տեսակէտը կը պաշտպաներ ուժգնօրէն։

Տեսնելով որ, ծովային նախարարութիւնը ուժ չի տար իր տեսակէտներուն, Դեր-Ծովակալ կօրաըն, որ ակզբունքի մեր անհատականութիւն մըն էր, իր հրաժարականը ներկայացուց։ Ծովակալին յաջորդ նշանակուեցաւ անոր օգնականը՝ Դեր Ծովակալ Ճօն

ար Ռօպէք, որ հաւանութիւն յայտնեց ծովային նախարարութեան առաջարկներուն և պատրաստեց Մարտ 18ի յարձակողականը։

Այդ թուականը, դարաշրջան մը պիտի ձևայ Թուրքիոյ պատմութեան մէջ։ Անոնք որ մեզ չեն սիրեր, հարիւր տարիէ ի վեր հետեւեալ անձիւդ դաղափարը ունէին. «Թուրքիա կորսնցուցած է իր գոյութեան իրաւունքը և ան չի կրնար եւրոպական պետութիւններուն մաս կազմել։»

Ճաշօրդական կարգ մը դժբախտ դէպքեր անոնց մէջ այն համոզումը գոյացուցած էր թէ ճիշդ էր իրենց տեսակէտը։ Մարտ 18ին և անկէ յետոյ տեղի ունեցած պատերազմները անժխտելի կերպով փաստեցին թէ սխալ էր այդ տեսակէտը, և թէ Ասիացի Թուրքը եւրոպական ազգերու կողքին դիրք գրաւելու իրաւունք չունէր՝ Տարտանէլի մէջ իր թափած արիւնով։

Մարտ 18ին, Թուրքերը դժնդակ և դժուարին պարտականութիւններ ստանձնած էին թէ՛ ծովին և թէ ցամաքին վրայ։ Փետրուարի ընթացքին դաշնակիցներու ցոյց տուած տենդոտ գործունէութիւնը ապացոյց էր թէ անոնք մտադրած էին մօտ ատենէն վճռական գործողութեան մը ձեռնարկել։ Արդարև, վերջին օրերու ընթացքին անոնք յանկարծ փոխած էին իրենց նշանակետը և սկսած էին ռմբակոծել Զանաք Ղալէ-Ղիլիս-իլ-Պահր չրջանը։

Մարտի առաջին օրերը, բաղդատաբար խաղաղ անցան թէև, բայց Թուրք իշխանութիւնները համոզուած էին թէ այդ երեւութական հանդարտութեան պիտի յաջորդէր բուռն փոթորիկ մը։ Արդարև Մարտ 18ի առաւօտն, մեր օդանաւերէն մէկը, որ թշնամիին չարժումները հետազօտելու գացած էր, լուր բերաւ թէ անգլիական, և ֆրանսական զրաջ

հաւարներ, ինչպէս նաև բազմաթիւ Թորփիլանաւեր և փոխադրանաւեր կը յառաջանան դէպի Նեղուցին բերանը։ Այս լուրը հաստատուեցաւ ջանազան պահակախումբերու կողմէ, որոնք գիշեր ցերեկ հսկողութիւն կը կատարէին։ Հակառակ անոր որ, գինուորներն ու Թնդանօթաձիգները ամբողջ գիշերներ անքուն անցուցած էին, բոլորն ալ իսկոյն մեծ եռանդով իրենց սիրելի Թնդանօթներուն գլուխը անցան՝ հայրենի հողը պաշտպանելու համար զօրաւոր թշնամիին դէմ։

Իրանքերուն մէջ կրօնական գործունէութիւն մը ծայր առած էր իսկոյն։ Բոլոր գինուորները աղօթքի կեցած էին, և կը մասնակցէին հաւաքական նամազին, որ այդ օրը վեհաշուք բնոյթ մը ստացաւ։

Առաւօտեան ժամը 8.30ին, մեր պահակ Թորփիլանաւերը լուր տուին թէ Նեղուցին բերնին մօտ դիրք բռնած էին 8 զրահաւորներ և յածանաւ մը։ Այդ վայրկեանէն սկսեալ բոլոր ակնարկները ուղղուած էին Նեղուցին նեղ անցքին, և Թնդանօթաձիգները անձկութեամբ կը սպասէին որ իրենց Թնդանօթներու հասողութեան սահմանին մէջ մտնեն թշնամի մարտանաւերը։

Օդը խիտ գեղեցիկ և ծովը անսահմանութեաց կերպով հանդարտ էր։ Կասկած չկար թէ օդին և ծովին այդ վիճակը մեծապէս նպաստաւոր էր դաշնակից նաւատորմին։

Թշնամի նաւերը հետզհետէ կը մօտենային և դիրք կը բռնէին իրենց յատկացուած գիծերուն վրայ։ Ամենէն առաջի գիծին վրայ դիրք բռնած էին հեւանդանոց նաւերն ու փոխադրանաւերը։

Ժամը 10.30ին, տասը զրահաւորներ, որոնց

չորսը առջեւէն կ'ընթանար, կը յառաջանային դէպի նեղուցին մուտքը: Այս երկու մեծ խմբակին առջեւէն կ'ընթանային Թրիքմէն տիպով զրահաւոր մը՝ Սուֆֆըճիւր, իրեն հետեւորդ ունենալով Ակամեմնոն, Լորդ Նելսըն, Քուին Էլիզապէթ, Փրենս Ճորճ մարտանաւերը: Անոնց կը հետեւէր 5 Թորփիլանաւերէ բաղկացեալ տորմիղ մը: Այդ հակայական մարտանաւերը, որոնք հետեւէն չարժուն քերդերու երեւոյթը ունէին, Սէտտ-իւլ Պահրի առջեւէն անցնելով՝ Քուէմ Քալէի ուղղութեամբ կիսաշրջանակ մը ձեւացնելէ յետոյ սկսան ձախ դառնալ և յաջորդաբար ներս մտնել նեղուցէն: Տեսարանը, իսկապէս ապշեցուցիչ և ուշագրաւ էր: Առաջին տորմիղին մաս կազմող մարտանաւերը նեղուցի մուտքին առջեւ հովահարի նման կը քաշուէին և յաջորդաբար ներս կը մտնէին և դիրք կը բռնէին այն վայրերը, ուրկէ պիտի կատարէին ռմբակոծումը:

Փրենս Ճորճ զրահաւորը սկսաւ յառաջանալ Րումէլիի ծովեզերքին և Սիւֆֆըճիւրը՝ Անատոլուի եզերքին ուղղութեամբ: Իսկ Քուին Էլիզապէթ, Ակամեմնոն, Լորդ Նելսըն Ինֆլէքսիպլ, որոնք ամենէն զօրաւոր մարտանաւերն էին, նեղուցին կեդրոնէն յառաջանալով պատերազմական դիրք կը բռնէին:

Քանի մը Թորփիլանաւեր տեւական կերպով կը դառնային մանաւորաբար կեդրոնի հակայ տրէթնօթներուն շուրջ, ականներէ պաշտպանելու համար զանոնք:

Ժամը 11.15ին, Սիւֆֆըճիւր զրահաւորը իր առաջին ռումբը արձակեց Հալիլ-Իլիի բարձունքներուն: Ին-Թէփէի հրետանիները անմիջապէս փոխադարձեցին և սկսան ռումբ տեղացնել Թշնամիին դէմ:

Ժամը 11.30ին, առաջին գծին մաս կազմող մարտանաւերը պատերազմական դիրք բռնած և նոյնակ

յառաջացած էին մինչեւ Թընկըր Տէրէ—Հալիլ Իլիի գիծը: Գալով Ֆրանսական տորմիղին, այդ միջոցին ան ալ Սէտտ-իւլ-Պահրի առջեւէն անցնելով նեղուցէն ներս կը մտնէր:

Սկիզբները, թշնամին ծայրայեղ կանոնաւորութեամբ կը կատարէր ռմբակոծումը: Ժամը 11.40ին Ինֆլէքսիպլ սկսաւ ռմբակոծել Րումէլիի եզերքը գտնուող Մէճիտիէի ամրութիւնները, իսկ Քուին Էլիզապէթ՝ Անատոլուի եզերքը գտնուող Համիտիէի ամրութիւնները:

Կ'երեւի թէ ծովակալ Տը Ռոպէք կը փափաքէր որ ծուխի ամպերը չատ աւելի բարձրանան, որովհետեւ Քուինի Էլիզապէթի հրամայեց ռմբակոծել Ջանաք Քալէ քաղաքը:

Այսպէս, Քուին Էլիզապէթ ռմբակոծեց Ջանաք Քալէ քաղաքը, որ թէեւ պատերազմական գօտիի մէջ կը գտնուէր՝ բայց չէր գաղրած քաղաք մը ըլլալէն: Քուին Էլիզապէթի ռումբերը հրդեհ մը առաջ բերին Ջանաք Քալէի մէջ:

ՄԱՐՏԱՆԱՒԵՐՈՒ ՆՇԱՆԱԿԸՏՔ

ՄԱՐՏԱՆԱՒ	ԹԻՐԱԽ	ՀԵՌԱԽՈՓՈՒԹԻՒՆ
Փրենս Ճորճ	Թընկըրի և Պայքուշի չրջանները	10 000 մ.
Քուին Էլիզապէթ	Անատոլուի եզերքը՝ Ջանաք Քալէի չրջանը	13 000 մ.

Ինճլէհսիպլ	Անատ. Համիտիէ ամրոց թիւնը և էրէնքէօյի չրջ.	13,000 մ.
Ակամհմճօճ	Րումէլի եղր. Քիլիս-իւլ-Պահրի չրջանը	13,000 մ.
Լաrs Նէլսըն	Րում. եղերքը՝ Համիտիէ ամրոցթիւնը	13 000 մ.
Սիւֆրճիւ	Տարատանոսի ամրոցթիւնները և Անատօլուի եղերքները	11,000 մ.

Ժամը 11.55ին, Լաrs Նէլսըն եւ Ակամհմճօճ տրէթ-նօթներն ու զրահաւորները սկսան ռմբակոծել Քիլիս իւլ-Պահրի չրջանը։ Ժամը ճիշդ 12ին, Սիւֆրճիւ զրահաւորը կռիւի բռնուեցաւ Տարատանոսի ամրոցին հետ։ Պատերազմը, հետզհետէ ճակատագրական բնոյթ մը կը ստանար երկուկողմերուն համար։

Դէպօրին, Ֆրանսական տորմիղը դիրք բռնեց անգլիական մարտանաւերու քովը՝ կազմելով երկրորդ գիծը։ Այդ միջոցին անգլիական Վէյմուք զրահաւորը Քումքալէի առջեւէն սկսած էր ռմբակոծել ԵՆԻչէհիրը։ Ֆրանսական զրահաւորները ստիճանաբար կը մօտենային անգլիական զրահաւորներու գիծին։ Այս գործողութիւնը դիւրացնելու համար, Անգլիացիները աննախընթաց կերպով սաստկացուցին Թնդանօթաձգութիւնը։ Մեր մարտկոցները կատարեալ պաղարիւնութեամբ կը պատասխանէին Թշնամիին այս բուռն յարձակողականներուն։

Ռմբակոծութիւնը այն աստիճան սաստկացած էր, որ ծուխով և մուխով լեցուած էր մթնոլորտը՝ անկարելի դարձնելով տեսողութիւնը։

Այդ միջոցին Դեր Ծովակալ Քէփթաթի հրամանին տակ գտնուող Ֆրանսական չորս զրահաւորները՝ Սիւֆրէճ, Գաւվե, Կոլուա և Շարլըմաճներ միացած էին աջակից գիծին վրայ գտնուող անգլիական զրահաւոր-

ներուն, որոնք չրջանակաձեւ դիրք բռնած և փակած էին Նէզուզին մուտքի ամբնէն լայն մասը։

Երրորդ պահեստի տորմիղ մը, դիրք բռնած էր ԵՆԻչէհիրի գծին ուղղութեամբ։ Ֆրանսական տորմիղէն Սիւֆրէճ և Գաւվե Անատօլուի եղերքը իսկ Շարլըմաճներ և Կոլուա Րումէլիի եղերքը կը ռմբակոծէին։

Այսպէս, Թորփիլանաւերը հաշիւի չառնելով, Տարատանէլի Թրքական դիրքերուն առջեւ համախըմբուած էին 10 հսկայական զրահաւորներ, որոնք զինուած էին ընդամէնը 310 Թնդանօթներով։ Այլեւս կարելի է երեւակայել այն դժոխային տեսարանը, որ կը պարզուէր՝ երբ միահաղոյն կերպով կը գոռային և կրակ կը ժայթքէին այդ 310 Թնդանօթները։ Նէզուզին բերանը տեւական կերպով ծածկուած էր Թանձր ծուխով մը, որ միշտ կը լուսաւորուէր Թնդանօթներու փայլատակումէն։ Իսկ ցամաքին վրայ, ռումբերը յաճախ կը պատճառէին հրդեհներ, կամ հողի և ապաղի սիւներ կը բարձրացնէին օդին մէջ՝ մինչեւ 20—30 մեթր վեր...

Օսմանեան հրետանիները հերոսաբար կը պատասխանէին Թշնամիին։ Միայն Թէ այդ վայրկեանին չէինք գիտեր Թէ մեր ռումբերը ի՛նչ ազդեցութիւն կամ հետեւանք ունեցած են Թշնամի մարտանաւերուն վրայ։

Ամէն փոխարէն, անգլիացի ծովակալը որոշած էր վճռական արդիւնք մը ձեռք բերել անպայման։ Այդ պատճառով, ժամը 13ին, դեր ծովակալ ձօն տը Ռոպէք «յարձակո՛ւմ» հրամանը տուաւ Ֆրանսական նաւատորմին։ Այս հրամանին հետեւանքով Մարտ 18ի ծովամարտը մտաւ իր երկրորդ փուլին մէջ։

Ծովամարտի այս երկրորդ չրջանին, ֆրանսական զրահաւորները դանդաղօրէն սկսան յառաջանալ դէպի մեր ներքին ամրուխթիւնները։ Միւս կողմէ պահեստի երրորդ տորմիղն ալ սկսած էր յառաջանալ դէպի նեղուցին մուտքը։ Գալով օդանաւերուն և ջրասուսանակներուն, անոնք չարունակ թռիչքներ կը կատարէին մեր դիրքերուն վրայ՝ անոնց մասին տեղեկութիւն հաղորդելու համար նաւատորմին։

Ձեռք առնուած այս բոլոր միջոցներէն որոշ կերպով կը հասկցուէր թէ թշնամին վճռած էր ամէն բան փորձել՝ չօչափելի արդիւնք մը ձեռք բերելու համար։

Մենք, կատարեալ պաղարիւնութեամբ և մեծ համբերատարութեամբ կը սպասէինք որ մեր ներքին մարտկոցներու թնդանօթներու հասողութեան սահմանին մէջ մտնեն առաջին գծին վրայ գտնուող ֆրանսական մարտանաւերը։

Արդարեւ, անմիջապէս որ անոնք հասան մեր թնդանօթներու հասողութեան գօտին, Օսմանեան հրետանիները միւրերան դոռացին և իրենց ռումբերով պաշարեցին ֆրանսական զրահաւորները։

Մանաւանդ Համիտիէ և Մէճիտիէ ամրոցներն ու Տարաանոսի և Պուրնուի հրետանիները իրենց կրակին տակ առին ֆրանսական զրահաւորները։ Ռմբակոծութիւնը այն աստիճան սաստկացած էր, որ թնդանօթներու արձագանգը կը լսուէր Րուժէլիի և Անատօլուի եզերքներէն։

Ց յանապես կը տեսնուէր թէ անակնկալ չուաբումի մատնուած էր դաշնակից նաւատորմի ընդհանուր հրամանատարութիւնը։ Արդարեւ, պատմութեան մէջ առաջին անգամն էր որ, ափ մը Թուրքեր կը յանդգնէին դիմադրել աշխարհի ամենէն զօրաւոր ռազմական մարտանաւերէն բաղկացած հսկայական նաւատորմի մը...

Դեր. Ծովակալ Ճօն ար Ռոպէք և Ծովակալ Քէֆրաթ, իրաւացի կերպով վրդոված էին Օսմանեան բանակին այս անակնկալ դիմադրութիւնը տեսնելով։

Հակառակ ասոր, դաշնակից հրամանատարութիւնը ուզեց գերագոյն փորձ մը կատարել և հրամայեց նոյն ուժգնութեամբ չարունակել յարձակողականը։

Ասոր վրայ, ֆրանսական չորս զրահաւորները չարունակեցին իրենց յառաջխաղացումը։ Անոնք կը յառաջանային դէպի նեղուցին ամենէն նեղ մասը՝ որ մեր ցամաքային հրետանիներու հասողութեան կեդրոնը կը գտնուէր։ Անգլիական զրահաւորները, որոնք աւելի հեռուն դիրք բռնած էին, սաստկացուցին իրենց կրակը՝ պաշտպանելու համար յարձակում գործող ֆրանսական մարտանաւերը, որոնք զոհի երեւոյթով գանդաղօրէն կը յառաջանային դէպի մեր թնդանօթները...

Մինչ այդ, պահեստի երրորդ տորմիղը սկսաւ յառաջանալ դէպի նեղուցին ներսը՝ գրաւելու համար ֆրանսական զրահաւորներու տեղը։ Պահեստի տորմիղին մաս կը կազմէին Իրեզիսթիյել Քորկուտ, Օթրէն և Մեճիտիէ դիպով վեց զրահաւորներ, որոնք Քումքալէի առջեւէն ելլելով անցան Սէտիւլ Պահրի գիծը և երկու ճիւղի բաժնուելով սկսան յառաջանալ դէպի միւս մարտանաւերը։

Յարձակող ֆրանսական զրահաւորները մանաւանդ Պուվէ ծայրայեղ յանդգնութիւնով մը կը յարձակէր Տարաանոսի ամրութեան դէմ։ Մեր չրջակայ մարտկոցները և մանաւանդ Տարաանոսի մարտկոցը, որ յատկանշական հերոսութիւն ցոյց տուաւ պատերազմի ամբողջ տեւողութեան ընթացքի, ռումբերու տարափի մը ենթարկեցին Պուվէն,

որ անմիջապէս իր կանոնաւոր յարձակումները դադրեցնելով սկսաւ յուսահատական չարժուձեւեր ընել։ Այդ միջոցին, ռումբ մը ստացաւ նաև Ինֆլէքսիպլ զրահաւորը, որ ստիպուեցաւ քաշուիլ վտանգի գիծէն։

Միւս կողմէ, Թշնամիին հետ կատաղի կռիւ մը բռնուած էին մասնաւորաբար մեր կեդրոնական և Րումէլիի ամրոցթիւնները, որոնք դժոխային ռմբակոծութեան մը ենթարկուած էին։

Այդ միջոցին, ծայր աստիճան ուշագրաւ տեսարան մը կը պարզուէր մեր ամրոցներուն մէջ։ Ամէն անգամ որ զինուորները պակսէին, ուրիշ տեղերէ նոր զինուորներ կը խուժէին վտանգի չրջանը՝ առանց ազդուելու կրակէ անձրեւէն, որ կը տեղար մեր բոլոր դիրքերուն վրայ։

16 զրահաւորներ, 3 յածանաւեր, բազմաթիւ Թորփիլանաւեր և Թորփիլահալածներ առանց երկվայրկեան մը դադար ընելու, կրակ կը տեղացնէին մեր վրայ։ Թնդանօթներու տեւական գոռիւնը կ'արձանագրէր մինչեւ Անատօլուի հեռաւոր լեռները, մինչ ծովին ու ցամաքին վրայ երկինք կը բարձրանային ջուրի և հողի սիւներ... հակառակ այս գերմարդկային ճիգերուն, Օսմանեան բանակը, Պաստուծոյ և Մարգարէին ապաւինած, կուրծք կուտար ըլլոլոր դժուարութիւններուն։

Թշնամի մարտանաւերը որքան կը մօտենային, ա՛նքան աւելի մեր Թնդանօթներու անմիջական վտանգին կ'ենթարկուէին։

Ցանկարծ, ուրախութեան աղաղակ մը փրթաւ մեր զինուորներու բերնէն։ Գրեթէ նոյն պահուն, ահաւոր ճարճատիւնով մը կ'ընկղմէր Թշնամի Թորփիլահալած մը, որ յանդգնած էր մօտենալ ցամաքին։ Այս առաջին յաջողութենէն քաջալերուած, մեր

ծառակոցները աննախընթաց սաստկութեամբ չարունակեցին ռմբակոծումը և այս անգամ յաջողեցաւ ընկղմել երկրորդ Թորփիլանաւ մը։

Այս կրկնակ յաջողութիւնները աննկարագրելի կերպով աւելցուցած էին մեր զինուորներուն խանդն ու եռանդը։ Համիտիէի ամրոցին Թնդանօթները իրենց Թիրախ ընտրած էին ֆրանսական Պուվէ զրահաւորը, որ այնքան յանդուգն յարձակումներ կը փորձէր։ Օսմանեան հրետանիները ռումբերու սաստկացնելով մը նման կը պաշարէին Պուվէին, որ նախ քանի մը ռումբեր ստացաւ, և քիչ յետոյ կորսնցուց իր հաւասարակշռութիւնը։ Ֆրանսական այդ հսկայ զրահաւորը այլևս սկսած էր իր վերջին վայրկեաններուն մատնուիլ։ Օսմանեան հրետանիները փութացուցին անոր հոգեվարքը, և կարկուտի նման տեղացող ռումբերու տարափին տակ, ֆրանսական հպարտ դրօշը մէկուկէս վայրկեանի մէջ կորսուեցաւ կապոյտ ալիքներուն տակ։

Այսպէս, յարձակող չորս ֆրանսական զրահաւորներէն Պուվէ ընկղմած էր, իսկ 10 վայրկեան յետոյ 12 ռումբեր հանդիպած էին Սիւֆրէն զրահաւորին, հրդեհ մը առաջ բերելով անոր ռազմանիւթի մթերանոցին մէջ։

Պուվէի ընկղմումէն յետոյ, Սիւֆրէն զրահաւորն ալ անգործածելի վիճակի մատնուած էր։

Գալով Կոլուա զրահաւորին, ինչպէս կը վկայէ անոր հրամանատարը՝ Գիլար, «ռումբ մը հանդիպած և ճեղք մը բացած էր անոր պողպատեայ իրանին վրայ ուրկէ ջուրերը ներս կը խուժէին»։

Տեսնելով որ չրհանները չեն կրնար պարպել ներս խուժող ջուրերը, Ֆրանսացիները մեծ դժուարութեամբ Թափչան ԸԱտա փոխադրեցին Կոլուան, որ

հոն աւազին վրայ խրեցաւ։

Ֆրանսական երեք յարձակող զրահաւորները լուսնթեան զատապարտուեցան այսպէս՝ Օսմանեան հրետանիներուն կողմէ։ Հակառակ սաստ, Ֆուին Էլիզապէթ, Լուրս Նէլսըն և Ակամմնօն, որոնք միշտ հեռուն կեցած էին, կը չարունակէին ռմբակոծումը։ Ֆրանսական տորմիղէն բաղդատաբար թեթեւ վնասներ կրած էր միայն Շարլըմաճնը զրահաւորը։ Իսկ ընդհանուր արդիւնքը Ֆրանսացիներուն այն համոզումը ներչնչած էր թէ վերջնականապէս ջուրը ինկած էր Պոլիս մտնելու երազը... Ծովակալ Տը Ռոպէք, Ֆրանսական նաւատորմին ենթարկուած ծանր վնասները տեսնելով, ժամը 2ին նահանջի հրաման տուաւ անոնց։

Օսմանեան հրետանիները իրենց կրակը չարունակեցին՝ մինչեւ որ մեր թնդանօթներուն հասողութեան չրջանէն դուրս ելան նահանջող մարտանաւերը։

Ֆրանսական նաւաքաժնին նահանջէն յետոյ, անգլիական տորմիղ մը սկսաւ յառաջանալ՝ չարունակելու համար Ֆրանսացիներուն կէս ձգած գործը։ Բայց հազիւ մտած էր մեր թնդանօթներուն հասողութեան գօտիին մէջ, երբ Օսմանեան մարտկոցներէն արձակուած առաջին ռումբը հանդիպեցաւ թորփիլանաւի մը, որ մէկ վարկեանի մէջ կորսուեցաւ ջուրին տակը։

Որքա՜ն դժուար էր Պոլսոյ ճամբան բանալ, և որքա՜ն մութ էր Սուբ Ծովի ճամբան... Թշնամին, իր պահեստի ուժերը հրապարակ հանելով նոր թափ մը տուաւ ռմբակոծումին, որ քիչ յետոյ հասաւ իր ծայրագոյն սահմանին։ Այդ տենդոտ գործունէութեան ընթացքին, պահեստի երրորդ տորմիղը սկսաւ յառաջանալ Ռէֆիզի ուղղութեամբ։

Այդ տորմիղն ալ կոչուած էր բ խտակից ելլալու Ֆրանսական տորմիղին։ Իրականին մէջ նոյ դիրքին մէջ գտնուող ոեւէ նաւատորմ, անխուսափելիօրէն ենթակայ էր նոյն վտանգներուն և դատապարտուած էր փճանալու. որքան սակն որ, բնութիւնը չփոխէ նեղուցին աչխարհական ներկայ դիրքը Թրքական ամրոցները յաւիտենապէս պիտի սիրապետեն ծովին, և աչխարհի ամենազօրաւոր նաւատորմն անգամ անկարողութեան պիտի մատնուի անոնց առջեւ։

Այս իրողութիւնը անհերքելի կերպով հաստատուեցաւ արդէն Տարտանէլի առջեւ։ Արդարեւ, երբ Ֆրանսականին տեղ ուրիշ տորմիղ մը սկսաւ յառաջանալ, Թրքական բոլոր մարտկոցները բուռն ռմբակոծութեան մը ենթարկեցին։ Ը կղմած Պուվէէին և վնասուած Սիւֆրէնին տեղը բռնած էին անգլիական Իրրէզիսթիպլ և Օճիրճ զրահաւորները, որոնց դէմ կեդրոնացած էր Թուրք հրետանիներու ռմբակոծութիւնը։

Մահմուտրաքար Անատոլուի եղերքը գտնուող Համիտիէի մարտկոցը իրեն նչանակէտ ընտրած էր Իրրէզիսթիպլ զրահաւորը. այդ միջոցին էր որ ռումբ մը հանդիպեցաւ Ինֆլեքսիպլ զրահաւորին, որու ընդծովեայ մասը ամբողջովին ջուրերու ներխուժումին ենթարկուեցաւ։ Այս վտանգը տեսնելով, Ծովակալ Ճօն Տը Ռոպէք նահանջի հրամանը տուաւ վիրաւոր մարտանաւին, որ սկսաւ ետ դառնալ մեծ արագութեամբ։ Իր ընկերոջ նահանջը դիւրացնելու համար, Իրրէզիսթիպլ զրահաւորը փորձեց քիչ մը աւելի մօտենալ Թրքական դիրքերուն, բայց Օսմանեան հրետանիները անմիջապէս իրենց բոլոր ռումբերը տեղացուցին անոր վրայ։ Այս անակնկալ յարձակումին հետեւանքով, բազմաթիւ ռումբեր հանդիպեցան Իրրէզիսթիպլի, որ յանկարծ մէկ կողմին վրայ կքեցաւ՝

վճռական նշանակութիւն մը պարզելով:

Ֆրանսերուած այս յայտարարութենէն, մեր թնդանօթները իրենց ռումբերով պաշարեցին Թշնամի մարտանաւը, որ ո՛չ կրնար ռումբ արձակել, և ո՛չ ալ ուրիշ չարժուիլ ընել: Իրիզիսքիյալի հրամանատարը մեծ դժուարութեամբ յայտնեցաւ հրամանին յանձնել զրահաւորը՝ զոյն հետեւանքին համար վտանգի գտնելէն:

Միւս կողմէ, մեր հրետանիները յանկարծ փոխեցին իրենց ուղղութիւնը և սկսան ռմբակոծել Օսիրը, որ քիչ յետոյ ծանր վնասներ կրեց մանաւորապէս յետագոյնէն:

Տեսնելով որ հնարաւոր չէ լռեցնել Օսմանեան հրետանիները, Մովակալ Տը Ռոպէք ընդհանուր նահանջի հրաման տուաւ բոլոր ֆլոտային նաւերուն: Այդ միջոցին, թշնամի ծովային ուժերը զգալի վնասներ կրած էին և գրեթէ խախտած էր դաշնակից նաւատորմին պատերազմական արժէքը:

Մինչ թշնամի նաւերը նահանջի կը պատրաստուէին, մեր թնդանօթները բուռն կերպով կը շարունակէին ռմբակոծումը, որու հետեւանքով Իրիզիսքիյալի և Օսիրսի բախտին արժանացաւ նաև անգլիական թորփիլանաւ մը:

Կէսօրէն յետոյ ժամը 5ին կը մօտենար առաւօտեան ժամը 11էն սկսեալ 7 ժամ անընդհատ չարունակուած այս արիւնոտ պատերազմը վերջացած էր օսմանեան զէնքերու փայլուն յաղթանակով:

Այդ իրիկունը, մարը մտնող արեւին հետ խաւարած էին նաև անգլոֆրանսական հպարտութեան երազները: Բախտին արեւը կը ծագէր Գալլոյ գեղեցիկ և կոյս հորիզոնին վրայ:

Երբ յայտնի եղաւ որ թշնամին նահանջի կը պատրաստուի, Ջաւատ անմիջապէս փաշա ամրոց-

հաւաք նաւերուն հրաման պիտի արուէր փչֆիչ չընդունին մէջ գտնուող ականներու գոյութեան մէջէն 900 մէթրնոց համբայ մը բանալու: Այս գործողութիւնը պիտի չարունակուէր ամբողջ գիշերը՝ նկրկու զրահաւորներու պաշտպանութեան տակ, մինչ միւս մարտանաւերը իրենց տեղերը պիտի վերադառնային: Ցաջորդ առաւօտ, երբ ճամբան բացուած ըլլար, նաւատորմը պիտի յառաջանար մինչեւ Սարը Սըզլար, չատ աւելի մօտէն և ա՛լ աւելի ազդեցիկ ռմբակոծելու համար ամրոցները:

Ականներու քնաջնջումէն յետոյ, անխուսափելիօրէն կարելի պիտի ըլլար լռեցնել, կամ անգործածելի վիճակի հասցնել ամրոցները:

Գերերը հետեւեալ ձեւով բաշխուած էին զրահաւորներուն.

Ա. Գիմ Փուիճ Էլիզապէթ, Ակամմնօճ, Լորտ Նէլսըն, Ինճլէֆիլդ, 12700 մեգր հեռուէն ռմբակոծել Ջանաք-Քալէի ամրոցները:

Թրիումֆ Փրինս Ճորճ Ռմբակոծել օժանդակ պաշտպանողական դիրքերը:

Բ. Գիմ Սիւֆրէն, Գուվէ, Շարլըմաճներ կօլուա, Աւելի յետոյ ամրոցները ռմբակոծել՝ 7200 մեգր հեռ.

Քորնուոլիս Քանոփիուս, գիշեր ատեն ականահաւաքները պաշտպանել:

Վինճինես, Իրիզիսքիյալ, Մլպիրճ, Օսիրճ, Սիւիֆթշիւր, Մինոթաուր, Գահեատ:

Շրաքրին հիմնական նպատակը այն էր, որ ականներու ամբողջական քնաջնջումէն յետոյ միայն զրահաւորները պիտի պատերազմէին կամ իրենց չարժուա-

ներուն պիտի սկսէին։ Մարտ 7ին, այն կարծիքը կը տիրեր թէ ականներու դաշտը մաքրուած է ամբողջովին։ Ամէն դիշեր այս գործողութիւնը ըշարունակուեցաւ և ականահաւաք նաւերը մինչեւ 3000 մեդր մօտեցան ափնակալ եզերքին։ Հակառակ ասոր, կարելի չեղաւ պէտք եղած ձեւով մաքրագործել էրէնֆէլի ծոցը։

Միւս կողմէ, դաշնակից նաւատորմի հրամանատարութիւնը առոյգ գաղափար մը չունէր ականներու վայրին և քանակութեան մասին։ Ան բաւականացած էր միայն տեղեկութիւններով ջրասուսանկներուն, որոնք ականներու դաշտին վրայ թռիչքներ կատարելով մանակի և թերի տեղեկագիրներ տուած էին։ Արդարև, հետագային յայտնի եղաւ թէ ջրասուսանկներու կողմէ «անվտանգ» ներկայացուած ջուրերուն մէջ անգամ ականներ գոյութիւն ունէին։

Ահէ գաս. այսօր հաստատուած է նաև որ ականահաւաք նաւերու թիւը անբաւական էր գոհացուցիչ արդիւնք մը ձեռք բերելու համար։ Այս պատճառներուն հետեւանքով էր որ Մարտ 18ի պատերազմի ընթացքին այնքան մեծ վնասներ կրեցին մեր մարտանաւերը։

Միւս կողմէ, Մարտ 8ի ցերեկուն, մինչ անգլիական թորփիլահալածներէ բաղկացեալ գիշերային պահակախումբը նեղուցներէն դուրս կ'ելլէր, թրքական փոքր ականաձիգ մը՝ Նիւսրէթ էրէնքէյոլի ծոցին մէջ 20 նոր ականներ գետեղած էր ցամաքին զուգահեռական երկու գիծերու վրայ, որոնք 90 140 մեթր հեռու էին իրարմէ։ Այս ականները յատկացուած էին այն մարտանաւերուն, որոնք պիտի փորձէին նոր ուղղութեամբ մը կատարել՝ կրկին գրաւելով Մարտ 6ին և 7ին իրենց բռնած դիրքերը, իրականին մէջ, թշնամիին այս ակնկալութիւնը արդարացաւ, և այդ

ականները կարեւոր դեր խաղացին մեծ պատերազմի պատմութեան մէջ. անգլիական ականահաւաքները Մարտ 16ին անոնցմէ երկուքը առած և փճացուցած էին, բայց որովհետեւ ուրիշ ական չէին առած, երբեք չէին ենթադրած թէ փճացուած ականները մեծ կը կազմէին ականներու գիծի մը։

Այսպէս, ինչպես 17 ականները իրենց առջեւ մինչեւ մեծ յարձակումի օրը՝ առանց Նաւատորմի Հրամանատարութեան կասկածները հրաւիրելու։ Անոնք հոն էին ամբողջին նոյն իսկ Մարտ 18ի առաւօտն, երբ Ծովակալ Տը Ռոպէքի հրամանին տակ դանուող հակայական նաւատորմը վճռաշունչ յառաջացաւ՝ իր մեծ պարտականութիւնը կատարելու համար։

Ժամը 11.30ին առաւնները, Գուիճն էլիզապէթ, Ագամիմնոն, Լորտ Նէլսըն, և Ինֆլէքսիպլ 13000 մեդր հեռուէն յաջորդաբար կրակ բացին Զանաք Գալէի նեղուցի ամրոցներուն դէմ։ Գանի մը վայրկեան յետոյ Ա. գիծը ամրոցներուն գործունէութեան լծուած էր։ Գրեթէ անմիջապէս թրքական ծանր հրետանիներն ու մարտկոցները նոյնքան ուժգնօրէն սկսան փոխադարձել։ Բոլոր զրահաւորները բազմաթիւ ռումբեր ստացան, բայց չնորհիւ իրենց ամուր զրահներուն, ոչ եւ է լուրջ վնաս չկրեցին։ Ամրոցներն ալ կը մասնակցէին ռմբակոծումին, բայց անոնց թնդանօթներու հասողութենէն չատ հեռուն կը գտնուէին մեր նաւերը։ Ժամը 11,50ին, պայթիւն մը տեղի ունեցաւ թիւ 20 ամրոցին մէջ, զոր կը ռմբակոծէր Գուիճն էլիզապէթը։ Միևնոյն ատեն, Ագամեմնոն և Լորտ Նէլսըն յաջող կերպով կը ռմբակոծէին 18 և 17 թիւ ամրոցները։

Կէսօրէն քանի մը վայրկեան յետոյ, ֆրանսական ռմբակոծման գիծէն և ծովակալ Կէ-

հաւաք նաւերուն հրաման պիտի արուէր ջէֆէդ չըրջանին մէջ գտնուող ականներու դէպքին մէջէն 900 մեթրնոց ճամբայ մը բանալու: Այս գործողութիւնը պիտի չարաձնակուէր ամբողջ դիշերը՝ կրկու զրահաւորներու պաշտպանութեան տակ, մինչ միւս մարտանաւերը իրենց տեղերը պիտի վերադառնային: Ցաջորդ առաւօտ, երէկ ճամբան բացուած ըլլար, նաւատորմը պիտի յառաջանար մինչեւ Սարը Սըզլար, չատ աւելի մօտէն և ա՛լ աւելի ազդուօրէն ռմբակոծելու համար ամրոցները:

Ականներու քնաջնջումէն յետոյ, անխուսափելիօրէն կարելի պիտի ըլլար լաւութեան մատնել, կամ անգործածելի վիճակի հասցնել ամրոցները:

Դերերը հետեւեալ ձեւով բաշխուած էին զրահաւորներուն.

Ա. Գ/Ծ Գուին Էլիզապէթ, Ակամմնօն, Լոռ Նէլսըն, Ինճլէֆիլդ, 12700 մեգր հեռուէն ռմբակոծել Չանաք-Քալէի ամրոցները:

Բրիթմէն Փրինս Ճորճ Ռմբակոծել օժանդակ պաշտպանողական դիրքերը:

Բ. Գ/Ծ Սիւֆրէն, Գուվէ, Շարլըմաներ կղուա, Աւելի յետոյ ամրոցները ռմբակոծել՝ 7200 մեդր հեռ. Քօրնուոլիս Քանօփիուս, գիշեր առեւ ականահաւաքները պաշտպանել:

Վինճնես, Իրրէզիսթիլ, Ալպիրն, Օճիրն, Սիւիֆթշիւր, Մինոթաուր, Գահեսաի:

Ծրագրին հնձակական նպատակը այն էր, որ ականներու ամբողջական քնաջնջումէն յետոյ միայն զրահաւորները պիտի պատերազմէին կամ իրենց չարժումը

փրաթի հերոսական հրամանատարութեամբ սկսաւ չատ աւելի մօտէն ռմբակոծել ամրոցները: Բոլոր ամրոցները կատաղօրէն փոխադարձեցին, և երկուսաթք սատկութեան գերազոյն ատիճանին հասած ռմբակոծութիւնը: Առաջին և երկրորդ գիծերը, միաժամանակ կերպով կը ռմբակոծէին մերթ ամրոցները, մերթ չարժուն հրեանիները: Այդ վայրկեանին ահաւոր չքեղութիւն մը կը պարզէր տեսարանը:

Հակառակ մարտանաւերը սեւական կերպով չարժուածներ կ'ընէին և ուսմբ կ արձակէին՝ իրենց չուրջը բարձրացող ջուրի սիւներուն մէջէն, իսկ ամրոցները ծածկուած էին ծուխի և փոչիի ամպերու մէջ, որոնք յաճախ կը լուսաւորուէին ռումբերու փայլատակումներով:

Տեւական ռմբակոծումը ակաւոր կերպով կ'արձագանդէր Նեղուցին երկու կողմի բլուրներուն վրայ, մինչ Թուրփիլանաւերն ու միւս փոքր նաւերը որոնք սեւական գործունէութեան մէջ էին՝ իրենց վառանդաւոր պաշտօնը կատարելու առիթով: Եւ այս բոլորը տեղի կ'ունենար փայլուն արեւի մը տակ և կապոյտ ու հանդարտ ջուրի մը վրայ, ինչ որ տպաւորիչ և վեհաշուք բնոյթ մը կուտար տեսարանին: Այս կացութիւնը չարաունակուեցաւ մօտաւորապէս ժամ մը: Ժամը 18ին մօտ, զօրաւոր պայթիւն մը տեղի ունեցաւ 13 թիւ ամրոցին մէջ, իսկ քառորդ ժամ յետոյ, 8 թիւ ամրոցը դադրեցուց կրակը: Այդ վայրկեանին, Կղուա և Շարլըմաներ կանոնաւոր կերպով սկսած էին ռմբակոծել 13 և 16 թիւ ամրոցները: Ժամը 13,30ին ամրոցներու կրակը սկսաւ զգալապէս, իսկ 13,45ին, դադրեցաւ ամբողջովին:

Նաւատորմի հրամանատարութիւնը կ'ենթադրեր թէ թուրք զինուորները սոսկացած էին լսել իրենց

ներուն պիտի սկսէին։ Մարտ 7ին, այն կարծիքը կը տիրեր թէ ականներու դաշտը մաքրուած է ամբողջովին։ Ամէն գիշեր այս գործողութիւնը ընդարունակուեցաւ և ականահատաք նաւերը մինչեւ 8000 մեդր մօտեցան ասիական եզերքին։ Հակառակ ասոր, կարելի չեղաւ պէտք եղած ձեւով մաքրագործել Էրէնքէօյի ծոցը։

Միւս կողմէ, դաշնակից նաւատորմի հրամանատարութիւնը ատոյգ գաղափար մը չունէր ականներու վայրին և քանակութեան մասին։ Ան բաւականացած էր միայն տեղեկութիւններովը ընդունելով, որ ականներու դաշտին վրայ թափչքներ կատարելով մանակի և թերի տեղեկագիրներ տուած էին։ Արդարեւ, հետագային յայտնի եղաւ թէ ընդհանուր կողմէ «անվտանգ» ներկայացուած ջուրերուն մէջ անգամ ականներ դոյութիւն ունէին։

Ասկէ զատ, այսօր հաստատուած է նաև որ ականահատաք նաւերու թիւը անբաւական էր գոհացուցիչ արդիւնք մը ձեռք բերելու համար։ Այս պատճառներուն հետեւանքով էր որ Մարտ 18ի պատերազմի ընթացքին այնքան մեծ վնասներ կրեցին մեր մարտանաւերը։

Միւս կողմէ, Մարտ 8ի ընդհուպ, մինչ անգլիական թորփիլահալածներէ բաղկացեալ գիշերային պահակախումբը նեղուցներէն դուրս կ'ելլէր, թրքական փոքր ականածիգ մը՝ Նիւսրեթ Էրէնքէյոյի ծոցին մէջ 20 նոր ականներ զետեղած էր ցամաքին զուգահեռական երկու գիծերու վրայ, որոնք 90 140 մէթր հեռու էին իրարմէ։ Այս ականները յատկացուած էին այն մարտանաւերուն, որոնք պիտի փորձէին նոր ռմբակոծում մը կատարել՝ կրկին գրաւելով Մարտ 6ին և 7ին իրենց բռնած դիրքերը։ Իրականին մէջ, թշնամիին այս ակնկալութիւնը արդարացաւ, և այդ

ականները կարեւոր դեր խաղացին մեծ պատերազմի պատմութեան մէջ։ անգլիական ականահատաքները Մարտ 16ին անոնցմէ երեքը տեսած և փճացուցած էին, բայց որովհետեւ ուրիշ ական չէին տեսած, երբեք չէին ենթադրած թէ փճացուած ականները մաս կը կազմէին ականներու գիծի մը։

Այսպէս, ընդհակառակ 17 ականները իրենց տեղը ընդգին մինչեւ մեծ յարձակումի օրը՝ առանց Նաւատորմի Հրամանատարութեան կասկածները հրահրելու։ Անոնք հոն էին ականին նոյն իսկ Մարտ 18ի առտուն, երբ Ծովակալ Տը Ռոպէքի հրամանին տակ գտնուող հակայական նաւատորմը վճռաշունչ յառաջացաւ՝ իր մեծ պարտականութիւնը կատարելու համար։

Ժամը 11,30ին առաւնները, Քուին Էլիզապէթ, Ակամիմնոս, Լորտ Նելսըն, և Ինճլէֆիլդ 13000 մեդր հեռուէն յաջորդաբար կրակ բացին Չանաք Քալէի ձեղուցի ամրոցներուն դէմ։ Քանի մը վայրկեան յետոյ Ա. գիծը ամբողջովին գործունէութեան լծուած էր։ Գրեթէ անմիջապէս թրքական ծանր հրետանիներն ու մարտկոցները նոյնքան ուժգնօրէն սկսան փոխադարձել։ Բոլոր զրահաւորները բազմաթիւ ռումբեր ստացան, բայց չնորհիւ իրենց ամուր զրահներուն, ոչ մէկ լուրջ վնաս չկրեցին։ Ամրոցներն ալ կը մասնակցէին ռմբակոծումին, բայց անոնց թնդանօթներու հասողութենէն շատ հեռուն կը գտնուէին մեր նաւերը։ Ժամը 11,50ին, պայթիւն մը տեղի ունեցաւ թիւ 20 ամրոցին մէջ, զոր կը ռմբակոծէր Քուին Էլիզապէթը։ Միեւնոյն ատեն, Ակամեմնոս և Լորտ Նելսըն յաջող կերպով կը ռմբակոծէին 18 և 17 թիւ ամրոցները։

Կէսօրէն քանի մը վայրկեան յետոյ, ֆրանսական տորմիղը անցաւ ռմբակոծման գիծէն և ծովակալ Կէ-

փրաթի հերոսական հրամանատարութեամբ սկսաւ չատ տեւելի մօտէն ռմբակոծել ամրոցները։ Թոլոր ամրոցները կատաղօրէն փոխադարձեցին, և երկաւտեք սաստկութեան վերջալոյն սահմանին հասաւ ռմբակոծութիւնը։ Առաջին և երկրորդ գիծերը, միաժամանակ կերպով կը ռմբակոծէին մերթ ամրոցները, մերթ չարժուն հրետանիները։ Այդ վայրկեանին սահաւար չքեղութիւն մը կը պարզէր տեսարանը։

Հակառակ մարտանաւերը տեւական կերպով չարժուելու կ'ընէին և ռումբ կ'արձակէին՝ իրենց չուրջը բարձրացող ջուրի սիւներուն մէջէն, իսկ ամրոցները ծածկուած էին ծուխի և փոչիի ամպերու մէջ, որոնք յաճախ կը լուսաւորուէին ռումբերու փայլատակումներով։

Տեւական ռմբակոծումը սկսաւ կերպով կ'արձագանգէր Նեղուցին երկու կողմի բլուրներուն վրայ, մինչ Թուրքիլանաւերն ու միւս փոքր նաւերը որոնք տեւական գործունէութեան մէջ էին՝ իրենց վառելաւար պաշտօնը կատարելու առիթով։ Եւ այս բոլորը տեղի կ'ունենար փայլուն արեւի մը տակ և կապոյտ ու հանդարտ ջուրի մը վրայ, ինչ որ ապահովիչ և վհատուք բնոյթ մը կուտար տեսարանին։ Այս կացութիւնը չարունակուեցաւ մօտաւորապէս ժամ մը։ Ժամը 13ին մօտ, զօրաւոր պայթիւն մը տեղի ունեցաւ 13 թիւ ամրոցին մէջ, իսկ քառորդ ժամ յետոյ, 8 թիւ ամրոցը դադրեցուց կրակը։ Այդ վայրկեանին, Կոլուա և Շարլըմաներ կանոնաւոր կերպով սկսած էին ռմբակոծել 12 և 16 թիւ ամրոցները։ Ժամը 13,30ին ամրոցներու կրակը սկսաւ զգալապէս, իսկ 13,45ին, դադրեցաւ ամբողջովին։

Նաւատորմի հրամանատարութիւնը կ'ենթադրեր թէ թուրք վիճաւորները սոսկացած էին լքել իրենց

թնդանօթներն ու ամրոցները, որոնք քանդուած կամ աւերակոյտի վերածուած էին։ Այդ միջոցին էր որ, ականահաւաքները յառաջանալու հրաման ստացան։

Ֆրանսական նաւատորմը, որ ուղղակի բաղխում ունեցած էր, ետ կանչուեցաւ, և անոր տեղ դիրք բռնեց պահեստի տորմիղը։ Մինչեւ այդ վայրկեանը, բրիտանական մարտանաւերը ո եւ է ձեռ չէին կրած։ Միայն Ինճլեֆիլդի յառաջախոսի կամրջակը ձեռսուած և հրդեհ մը պատճառած էր։ Միւս կողմէ, բազմաթիւ ֆրանսական նաւեր լուրջ ձեռսուներ կրած էին։ Հակառակ այս բոլորին, նաւատորմին ամբողջութիւնը նկատի ունենալով, ո՛չ մէկ մարտանաւ անդարմանելի կամ հիմնական կորուստ կրած էր։ Միանաւորաքար չէին քանակութեան մը կը հասներ թիւը մարդկային զոհերուն, որովհետեւ բոլոր նաւաշները պաշտպանուած էին թանձր զրահներու տակ։ Ընդամէնը 40 վիրաւորներ և սպանեալներ ունէին։

Մինչեւ այդ վայրկեանը, կ'ենթադրուէր թէ ծրագիրը յաջողութեամբ գործադրուած և զոհացուցիչ արդիւնք տուած էր։ Ընդհանուր կարծիքը այն էր որ եթէ ականի դաշտերը գոյութիւն ունեցած չըլլային, նաւատորմը պիտի յաջողէր Նեղուցէն անցնիլ՝ չարունակելով ռմբակոծել ամրութիւնները և նուազագոյն ձեռսուներու ենթարկուելով։ Ամէն պարագայի, որոշ է թէ ամրոցները ո եւ է մահաբոյթիւն չէին պատճառեր մեզի։ Հակառակ սակայ, տեղի ունեցաւ առաջին ազետը։

Ժամը 13,54ին, երբ Պուվէ ֆրանսական ծովակալ մարտանաւը՝ Սիւֆրէնի հետեւելով՝ դուրս կ'ելլէր Նեղուցէն, զարնուեցաւ էրենքէօյի ծոցին մէջ

զեռեղուած ականներէն մէկուն։ Այս բաղխումը առաջ բերաւ ահաւոր պայթիւն մը, և երկու վայրկեանի ընթացքին Պուվէ անյայտացաւ ծուխի և մուխի ամպի մը մէջ։ Պուվէի նաւազներէն և սպաներէն 66 հոգի միայն ազատեցան։ Տակաւին որոշ կերպով յայտնի չէ եղած, թէ Պուվէ ականի՞ մը բաղխած էր, թէ թշնամի ռումբ մը պայթած էր անոր մէջ։ Թուրքերը այն կարծիքը ունին թէ ան ականի մը բաղխեցաւ։

Պուվէի ընկղմումէն յետոյ, պատերազմը նոր թափ մը ստացաւ և դաշնակից նաւատորմը սկսաւ անընդհատ ռումբ տեղացնել թշնամի դիրքերուն դէմ։

Ժամը 14ին, ամրոցները կատարեալապէս լռած էին Քրուիզ Էլիզապէթ, ու Լորտ Նելսըն միայն կը շարունակէին ռմբակոծել։ Այդ միջոցին էր, որ ակնահաւաք նաւերը յառաջանալու հրաման ստացան, և պահեստի տորմիղը դիրք բռնեց Ք. գիծին վրայ՝ աւելի մօտէն կատարելու համար ռմբակոծումը։

Բոլոր ամրոցները վերսկսած էին արագ ռմբակոծութեան, բայց չէին յաջողած մեծ արդիւնքներ ձեռք ձգել, որովհետեւ մանաւանդ Քուիզ Էլիզապէթ մեծ նեղութիւն կը պատճառէր անոնց։ Գործողութեանց այս երկրորդ փուլը շարունակուեցաւ մօտաւորապէս ժամ մը, որու ընթացքին ամրոցները անդադար կերպով շարունակեցին իրենց ռմբակոծումը, առանց սակայն ո՛ եւ է լուրջ վնաս հասցնելու նաւատորմին։ Կասկած չկայ թէ այդ միջոցին Թուրքերու նշանառութիւնն ու հաղորդակցութիւնը խանգարուած էր։

Իրենց ստացած հրամանին համաձայն, ականանաւերը սկսան յառաջանալ դէպի Քէֆէզի ծոցը, հաւաքները սկսան յառաջանալ դէպի Քէֆէզի ծոցը, ուր առաւօրեան ականներ զեռեղուած էին։ Ձմրան, անոնք հաւաքեցին երեք ականներ, և պայթեցուցին

աւելի երեք ականներ, որոնք նոր զեռեղուած էին Իրէնքէօյի ծոցը։ Այդ միջոցին էր, որ ծովակալ Տը Ռոպէք հետեւեալ բառերով կը նկարագրէր կացութիւնը.

«Ժամը 17ին, Զանաք Քալէի անցքին ամրոցները իրապէս լռեցուցած էին, զանոնք պաշտպանող մարտկոցները հազիւ այլեւս փոխադրուած էին և կացութիւնը ծայր աստիճան նպաստաւոր կը թուէր ականահաւաքման գործին համար։»

Ժամը 16, 11ին, ինճլէխիսալ զրահաւորը, որ մինչեւ վերջը անձանձրոյ ականներու դաշտին մէջ գործած էր, հաղորդեց թէ ական մը զարնուած էր։ Արդարեւ, ան սկսած էր մէկ կողմին վրայ հակիլ, իսկ երեք վայրկեան յետոյ ալ աւելի ծանրացաւ անոր կացութիւնը։ Յայտնապէս կը տեսնուէր թէ ան ի վիճակի չէր ո՛ եւ է չարժուիմ կատարելու։ Ժամը 16,50ին, ծովակալ Տը Ռոպէք ստոյգ ազբիւրէ տեղեկացաւ թէ այդ զրահաւորն ալ ական հանդիպած էր։

Կացութիւնը ծանրակշիռ էր, որովհետեւ Իրրէզիս բիյպլի վիրաւորումը կը հաստատէր թէ ականներ գոյութիւն ունէին «անվտանգ» նկատուած չրջաններուն մէջ անդամ։ Նաւատորմի հրամանատարութիւնը երբէք չէր կասկածեր թէ նաւատորմին գտնուած չուրերուն մէջ ականներու գիծ մը կար։ Այս պարագան պատերազմէն յետոյ միայն հակցանք։

Անդիր է սակայն թէ ինչպէս զեռեղուած էին այդ ականները. արդեօք անոնք գաղտնի կայանի մը կողմէ ծով նետուած թորփիլնե՞ր էին թէ ծփուն ականներ, զորս թուրքերը աւելի վերէն ծով կը նետէին՝ վստահ ըլլալով որ մարտանաւերուն պիտի բախին անոնք։

Ցարձակումի առաւօտն, նեղուցին բերանք տես-

նուած էին քանի մը թրքական նաւեր, որոնցմէ մէկը ականներ կը զետեղէր ծովին մէջ։ Անգլիական ծովային իշխանութիւններու ենթադրութեամբ, խորհրդաւոր ականները, որոնք այնքան ձլատ պատճառեցին դաշնակից նաւատորմին, այդ ձեւով զետեղուած էին անոնց անցքին վրայ։

Ինչ ձեւով որ ալ զետեղուած բլլային անոնք յայնպէս օրոշ էր թէ մարտանաւերուն գանուած վայրը ապահով չէր և ամէն վայրկեան աւելի մեծ ձլատներու կրնային ենթարկուիլ մեր ռազմանաւերը։

Այս պատճառով, Ծովակալ Տը Ռոպէք ստիպուեցաւ դադրեցնել պատերազմը։ Իր այս որոշումին համար ո՛եւ է ձեւով կարելի չէ ամբաստանել կամ քննադատել Ծովակալը։ Նման անատոյգ կացութեան մը մէջ և նման մեծ կորուստներու առջեւ, կարելի չէ ամրոցներուն դէմ պատերազմը չարունակել։

Միեւնոյն պատճառներով կարելի չէր գիշեր ատեն Նեզուցին մէջ ձգել այն երկու զրահաւորները, որոնք ականահատաք նաւերը պիտի պաշտպանէին։ Ասկէ զատ, 7 և 8 թիւ օժանդակ ամրոցները տակաւին չէին լրացած և կը չարունակէին իրենց գործունէութիւնը։ Այս պայմաններուն մէջ, ականահատաք նաւերն ալ չէին կրնար իրենց պաշտօնը կատարել։ Բոլոր այս պատճառներով, Ծովակալ Տը Ռոպէք հրամայեց դադրեցնել ամէն կարգի գործողութիւնները։

Յունիս 17ին առաւօտը, Ծովակալը ընդհանուր նահանջի հրաման տուաւ։ Այդ վայրկեանէն սկսեալ բոլոր ուշադրութիւնները կեդրոնացան ձլատուած նաւերուն և անոնց նաւաստիներուն ազատագրման գործին շուրջ։

Օթիցի զրահաւորը որ Իւրեզիսթիլի օգնութեան կը փութար, մեռաւ ականներու դաշտին մէջ, և իր

կարգին ականի մը բաղխեցաւ։ Պատմութեան ձլատեալ մասը չատ դիւրաւ կարելի է աւարտել։ Ինճլիսխիլլ զրահաւորը, որ բաւական ջուր առած էր, ողջ առողջ հասաւ Թէնեդոս կղզին։ Գալով Իւրեզիսթիլլ և Օթիցի զրահաւորներուն, գիշերուան մութին հետ, անոնք վերջնականապէս հանգչեցան Տարտանէլի Նեզուցին խոր ջուրերուն տակ։ Անգլիական թորփիլահաւոնները մեծ քաջութեամբ և ճարտարութեամբ յաջողեցան ազատել այդ երկու զրահաւորներու նաւաստիները։

Այսպէս վերջացաւ Մարտ 18ի պատերազմը։ Կրակին ատատկութեան և պատերազմին տեւողութեան բազդատմամբ, երկուստեք անհատատալիօրէն չնչին եղան մարդկային կորուստները։ Թուրքերը, իրենց ամրոցներուն մէջ 150ին պակաս զինուորներ կորընցուցին, իսկ բովանդակ բրիտանական նաւատորմը ընդմիջնը ունեցաւ 61 սպաններ և վիրաւորներ։

Դժբախտաբար Ֆրանսացիները կորնցուցին Պուվէի նաւաստիները, որոնցմէ մօտաւորապէս 600ը կորսուեցան։ Մարտանաւերէն Իւրեզիսթիլլ զրահաւորը վեց չաբթուան համար անգործածելի վիճակի մտաներած էր. Կոլուան ծանր ձլատներ կրած էր թնդանօթներու կրակին հետեւանքով. իսկ ընկղմած էին երեք հին զրահաւորներ։ (Քնչպէս դիտել տուած էինք սակէ առաջ, անգլիական իշխանութիւնները Տարտանէլ զրկած էին իրենց ամենէն հին զրահաւորները, որոնք աչքէ ելած էին և արդէն իսկ գործօն ծառայութենէ պիտի հանուէին։)

Աւելի յետոյ պիտի տեսնենք թէ ի՛նչ վիճակի մէջ կը գտնուէին թշնամիները ու անոնց դիրքերը։

Մ. Զըրչի, հետեւեալ կերպով կը չարունակէ իր

չահեկան նկատողութիւնը.— Մարտ 18ին Ծովային Նախարարութեան հասան Ծովակալ Տը Ռոպեքի պաշտօնական տեղեկագիրները, որոնք հետեւեալ ձեւով կը խտացնէին այդ պատմական օրուան ընթացքին տեղի ունեցած նաւային գործողութիւնները։

ԴԵՐ ԾՈՎԱԿԱԼ ՏԷ ՌՈՊԵՔԻՆ

ԾՈՎԱԿԱԼՈՒԹԵԱՆ

18 Մարտ 1915 (առաջուան ժամը 8,35ին)

Թիւ 238.

Ջանաք Քալէի անցքը պաշտպանող ամրոցներուն եւ մարտկոցներուն դէմ յարձակումը սկսաւ ժամը 10.45ին։ Փուին Ելիզապէթ, Ագամեմնօն, Լորտ Նելսըն, ամբակոծեցին 13, 16, 17, 19, 20 թիւ ամրոցները, իսկ Թրիումֆ եւ Փրինս Ճորճ՝ 7, 8, եւ 8a մարտկոցները։ Դաշտային հրետանիներն ու մարտկոցները զօրաւոր կրակ մը բացին նաւերուն վրայ։

Ժամը 12, 22ին Սիւֆրեն, Կոլուա, Շարլըմաներ եւ Պուվէ Տարտանէլի մէջ յառաջացան եւ չատ մօտէն հետեւ բռնեցան ամրոցներուն հետ։ 13, 19, 7 եւ 8 թիւ ամրոցները բաւական կրակ մը բացին, որոնց վերջ ուշին նեղուցներուն ներսի կողմը գտնուող ստոր զրահաւորները։ Այդ միջոցին բազմաթիւ ռումբեր հանդիպեցան մարտանաւերուն։ Այն պահուն, երբ ֆրանսական տորմիղը կը պատրաստուէր նեղուցէն դուրս ելլելու (ժամը 13, 54ին) թանձր ե սեւ ծուխ մը բարձրացաւ եւ գրեթէ անմիջապէս յետոյ ընկղմեցաւ այդ զրահաւորը, որուն կարելի չեղաւ օգնու-

թեան հասնիլ ո եւ է միջոցով։ Պուվէն երէք վայրկեանի մէջ ընկղմեցաւ Էրէնքէօյի հիւսիսակողմը։ Կ'ենթադրուի թէ պայթիւն մը տեղի ունեցաւ անոր ներսի կողմը։

14,25ին, պահեստի տորմիղը փոխարինեց ֆրանսական տորմիղը և 14,36ին պատերազմի բռնուեցաւ ամրոցներուն հետ, որոնք կրկին բուռն կրակ մը բացին։ Ամրոցներուն դէմ յարձակումը կը չարունակուէր և ակռնահաւաք նաւերը հրաման առացան նեղուցէն ներս մտնելու։

Ժամը 16,1. Իրհզիսթիյալ զրահաւորը մէկ կողմի վրայ հակեցաւ։

16,14.— Ինճլհսիյալ հետացաւ պատերազմական գիծէն, որովհետեւ ականի մը բաղխած էր։ Ներկայիս ան թենէտոս կղզին կը գտնուի։ Ժամը 16,30ին, ծայր առաիճան վտանգաւոր բնոյթ առացաւ Իրհզիսթիյալի կացութիւնը։ Վիրէ անոր մօտեցաւ, և նաւազները փոխադրեց Փուին Ելիզապէթ։ Ժամը 17,30ին, հրդեհը մեծ համեմատութիւն մը առացած էր Իրհզիսթիյալի մէջ, որ սկսած էր ընկղմիլ։ Հետեւաբար յետաձգումէն ականի մը բաղխած էր ան։ 18,5ին, նոյնպէս ականի մը բաղխեցաւ Օշիքնը, որ օգնութեան փութացած էր Իրհզիսթիյալ ին։ Ծրհու զրահաւորներն ալ բաւական խոր տեղ մը ընկղմեցան։ Ժամը 17, 16ին, Դեր-Ծովակալ Քէփրատ հրաման տուաւ թէ վտանգաւոր հեղք մը բացուած էր Կոլուաի մէջ որ վտանգաւոր կացութեան մը մատնուած էր այդ պատճառով։ Սահպազանք զարնել Օրէփանօ կըզիլին առջեւ։ Բոլոր այս մարտանաւերը կը գործէին «անվտանգ» նկատուած չրջաններու մէջ։ Ականահաւաքները բազմաթիւ անգամներ այդ չրջանները մաքրազործած և յայտարարած էին թէ ո եւ է ական չ'ըլլացած հոն։ Իսկ զրահաւոռնակները, որոնք բաղ

մաքիւ թուիչքներ կատարած էին, երբեք ական չէին նշմարած այդ շրջաններուն մէջ։

Ճաւելուածական հեռագիր մը կ'ուղղէր.

Բացի ճաստուածէ կտրուած նաւերէն, նաւատորմը պատրաստ է իսկոյն կռիւը չարունակելու։ Միայն թէ կարելի եղածին չափ շուտով պէտք է ըստանալ յարձակումի ծրագիրը, և միշտ մը գտնել գլուխ հլլելու համար ականներուն հետ։

Տարտանէլին ստացուած այս հեռագիրներուն վրայ, կը չարունակէ Մ. Ջերչիլ, խորհրդակցութիւններ ունեցայ Լորտ Ֆիշըրի և Սըր Արթըր Ուիլսընի հետ, որոնք երկուքն ալ ի գին ամէն բանի կռուիլը չարունակելու կուսակից էին։

Ծովակալութիւնը Լոնտրա և Փրանս օֆ Ուէլզ զրահաւորներուն հրամայեց միանալ Ծովակալ Տը Ռոպէքի նաւատորմին. միւս կողմէ արդէն իսկ դէպի Տարտանէլ ճամբայ ելած էին Քուիճ և Իմփլիհէյլ զրահաւորները։

Ֆրանսայի ծովային նախարարն ալ հեռագրած էր թէ Գուրվէի տեղ Տարտանէլ զրկած էր Ձանոլի Դ. զրահաւորը։

Մարտ 11ին, Պաերազմական Խորհուրդը նիստ գումարեց կացութիւնը քննելու և նոր որոշումներ տալու համար։

Մարտ 18ի նաւամարտի մասին ստացուած տեղեկագիրներու քովանդակութեան ծանօթանալէ յետոյ,

Պաերազմական Խորհուրդը Ծովային Նախարարութիւնը արտօնեց Ծովակալ Տը Ռոպէքի հաղորդել, թէ կրնար նաւային գործողութիւնները չարունակել ԹՒՒ ՑԱՐՄԱՐ ԴԱՏԻՐ։

Պաերազմական Խորհուրդին այս որոշումէն յետոյ հետեւեալը հեռագրեցինք.

ԾՈՎԱՑԻՆ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԵՆԷՆ՝

ԾՈՎԱՑԻՆ ՏԸ ՌՈՊԷՔԻ

20 Մարտ 1915

Ակը ցաւինք այն կորուստներու համար, որոնց ենթարկուեցաք ձեր այնքան վճռական յարձակողականին ընթացքին։ Ձեր բոլոր ստորադասներուն հաղորդեցէք Ն. Վ. Վեհափառութեանց չնորհաւորութիւնները՝ այն ռազմական քաջութեան և մանաւանդ ճարտարարուեստի, որու չնորհիւ այնքան գնահատելի չարժուձեր կատարեցին Ն. Վ. Մարտանաւերը։

Ֆրանսական նաւատորմին յայտնեցէք Ծովակալութեան չնորհակալութիւնը՝ իր օգղղամիտ և ազդու օժանդակութեան համար իսկ ցաւակցութիւնը՝ իր կրած կորուստներուն համար։

Քուիճ և Իմփլիհէյլ զրահաւորները մօտ տասնչն պիտի միանան ձեզի, իսկ Լոնտոնն ու Փրանս օֆ Ուէլզը

այս իրիկուն ճամբայ պիտի ելլեն։

Հաճեցէք հեռագրով մանրամասն տեղեկութիւններ հաղորդել ամրոցներուն կրած վնասներուն, ինչպէս կը կարծենք թէ անհրաժեշտ է թշնամիին թոյլ չտալ որ ամրոցները վերանորոգէ։ Ասկէ զատ կարեւոր է նաեւ չ'ձգձգուիլ թշնամին՝ զգացնելով անոր թէ գործողութիւնները պիտի դադրին։

15նոց ռումբկոծու առաջ մթերք մը տրամադրուած է ձեզի, որպէսզի Քուլիճ էլիզապէթ կարենայ թերակղզիին վրայէն չարունակել իր անուղղակի ռմբակոծումները։»

Նոյն օրն իսկ, Տարտանէլի Դաշնակից Նաւատորմի Ընդհանուր Հրամանատար-Ծովակալը հետեւեալ հեռագրով կը պատասխաներ.

ԴԵՐ ԾՈՎԱԿԱԼ ՏԸ ՌՕԶԼԻՐԷՆ՝

ԾՈՎԱՅԻՆ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԵԱՆ

Տարտանէլ, 20 Մարտ 1915

Ականահաւաքման վերակազմութեան ծրագիրը նպատակաւոր արդիւնքներ կուտայ։

Կը յուսամ թէ երեք-չորս օրէն պիտի կարենամ վերակսկիլ գործողութիւնները, բայց քանի մը օրուան գագարի պէտք ունիմ, որովհետեւ նոր թորփիլաներն ու նոր նաւաշները ստիպուած են կարգ մը նախնական, բայց անհրաժեշտ մարզանքներ կատարել։

Ո՛չ մէկ մարտանաւ պիտի մտնէ Տարտանէլ, մինչեւ որ ամէն բան պատրաստուած չըլլայ, վճռական եւ օժանդակուած յարձակողականի մը համար։

Մինչ այդ, կեղծ ցամաքահանումներ պիտի ընեմ զանազան կէտերու վրայ՝ որպէս զի թշնամին այդ կէտերը փոխադրէ իր դաշտային հրետանիներուն մէկ մասը։

Նաւատորմին մաս կազմող միւս նաւերուն կրած վնասները աննշան են։ Գրեթէ բոլոր մարտանաւերը անվթար մնացած են, որովհետեւ անոնց ռումբերը հանդիպած են ծխնելոյզներուն, կամրջակներուն եւ վերջապէս արտաքին ու անկարեւոր մասերուն։

Ի՛նչպէս այս հեռագիրներէն ալ կը հասկցուի, այդ չրջանին ո՛չ ոք հակառակ էր նաւային գործողութեանց չարունակումին։ Ընդհակառակը, թէ Անգլիոյ Ծովային Նախարարութիւնը, թէ՛ Պատերազմական Խորհուրդը, թէ՛ Ֆրանսայի Ծովային Նախարարութիւնը, եւ թէ Տարտանէլի Ֆրանսական Նաւատորմին Հրամանատարը բոլորն ալ համաձայն էին հետեւեալ կէտին չուրջ.— Յարաւեւել՝ համաձայն նախապէս տրուած հանդիսաւոր որոշումներուն։

Մարտ 23ին առկայն, բոլորովին տարբեր բնոյթով հեռագիր մը հասաւ Տարտանէլէն։ Դեր Ծովակալ Տը Ռոզլիրէն հետեւեալ վրդովիչ տեղեկութիւնները կուտար իր այդ հեռագրով.

ԴԵՐ-ԶՕՎԱԿԱԼ ՏՂ ՌՕՊԷՔԻՆ՝

ՇՈՎԱՑԻՆ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԵԱՆ

23 Մարտ, 1915 (առաջուան ժամը 6,30ին)

Թիւ 818.

«Այսօր տեսակցութիւն մը ունեցայ Համիլթըն և Պըրտուսա զօրավարներուն հետ։ Տեսակցութեան ընթացքին զօրավար Համիլթըն ինծի ըսաւ թէ բանակը չէր կրնար գինուորական գործողութեանց ձեռնարկել Ապրիլ 14էն առաջ։ Անհրաժեշտ է նախապէս քանդել նեղուցները պաշտպանող բոլոր թնդանօթները, որպէսզի կարենանք մեր հաղորդակցութիւնները պահպանել՝ երբ Մարմարա մտնէ նաւատորմը։ Այդ կարգի թնդանօթներուն թիւը բաւական մեծ է և շատ քիչերը միայն անգործածելի վիճակի մատնուած են վերջին ռմբակոծութեան ընթացքին։

Թնդանօթները քանդելու նպատակով փետրուար 26ին ցամաք հանուած մեր գինուորները անակնկալի բերած էին թշնամիները։ Միւս կողմէ Մարտ 4ի մեր փորձառութեան հետեւանքով վստահ ենք թէ թնդանօթներու քանդումը բաւական և կազմակերպուած ընդդիմութեան պիտի բախի ցամաքային։ Չեմ կարծեր թէ կարելի ըլլայ բաւականաչափ գինուոր ցամաք հանել նեղուցին ներսի կողմը՝ այդ գործողութիւնը կատարելու համար։ Զօրավար Համիլթըն այս մասին համակարծիք է ինծի։

Որքան առեն որ թնդանօթները քանդուած չեն, նաւատորմին ձեռք բերած ամէն տեսակ յաղթութիւնները կրնան կորսուիլ, որովհետեւ թշնամին

համար միշտ հնարաւոր կ'ըլլայ նեղուցները փակել՝ մարտանաւերու մուտքին յետոյ։ Եւ որովհետեւ մարտանաւերու կորուստը մեծ պիտի ըլլայ, հաւանաբար անհրաժեշտ թիւով արամադրելի զրահաւորներ պիտի չվնասենք՝ նեղուցները բաց պահելու համար։

Ականներու վտանգը պիտի չարունակէ իր գոյութիւնը, մինչեւ որ Մարմարա հասնինք։ Միայն թէ նկատելով որ մինչ այդ ականներու վտանգը հնթադրուածէն շատ աւելի մեծ պիտի ըլլայ, անհրաժեշտ է ծայրայեղ զգուշաւորութեամբ և խոհեմութեամբ վարուիլ։ Անշուշտ ասիկա ժամանակի խնդիր է, բայց անգամ մը որ յաջողինք՝ մեծապէս դիւրացած պիտի ըլլայ բանակին գործը՝ երբ ան միջամտելու պատրաստ ըլլայ։

Այս պայմաններուն մէջ, կը թուի թէ յաւազոյն պիտի ըլլար վճռական ձիգ մը փորձել Ապրիլի կիսուն քան թէ մեծ ուշացներու յանձնառու ըլլալ՝ մասնակի արդիւնքներ միայն ձեռք ձգելու համար»։

Դեր-Զօվակալ Տը Ռօպէքի այս հեռագիրը մեծ իրարանցում պատճառեց Լոնտոնի պաշտօնական շրջանակներուն, որոնք կը յուսային թէ առաջին ձախողանքէն յետոյ, նոր և բուռն փորձի մը չնորհիւ կարելի պիտի ըլլար նեղուցէն անցնիլ։

Մինչդեռ, Զօվակալը անհաւատալիութենէ կը ձաւէր և նոյնիսկ կը զգացնէր թէ առանց ցամաքային բանակին գործակցութեան, կարելի պիտի չըլլար վճռական արդիւնք մը ձեռք բերել։

Խնդիրը ծ՚ուսկան թէ ի՛նչ պատճառներու բերումով Զովակալ Տը Ռօպէք այսպէս անակնկալ կերպով կարծիք կը փոխէր։ Իրականին մէջ, ան օրուչ կերպով յայտնած էր թէ կատարելապէս համաձայ-

ծիք էր Դեր-Ծովակալ կօրքնի ծրագրին, և այդ պարագան հանդիսաւոր կերպով յայտնած էր Ծովային նախարարութեան:

Աւելի ըլլալով, Դեր-Ծովակալ Տը Ռօպէք մինչ այն կարծիքը ունեցած էր թէ նաւատորմը կրնար իր սեփական միջոցներով նեղուցէն անցնիլ: Իր այս հաստատ համոզումներուն հետեւանքով էր, որ ան ո՛ւ եւ է առեն ցամաքային բանակի գործակցութիւնը պայման չէր դրած յարձակողականի ծրագիրը գործադրելու համար:

Քննդախառակը, պէտք անգամ չէր զգացած ցամաքային ուժերու ժամանումին սպասելու, և առիթէն օգտուելով զուտ նաւային յարձակումի ձեռնարկած էր Մարտ 18ին:

Այս բոլոր իրողութիւններէն կը հետեւի թէ Դեր Ծովակալին սեւակիտները հիմնական փոփոխութիւն մը կրած էին: Տրուած ըլլալով որ Մարտ 18ի նաւամարտէն յետոյ իր զաշած հետապիրները ո՛ւ եւ է ակնարկութիւն չեին պարունակեր ցամաքային բանակի գործակցութեան անհրաժեշտութեան մասին, կարելի չէ պնդել թէ Դեր-Ծովակալը յետադասած էր Մարտ 18ի փորձէն, երբ այդպէս եղած ըլլար, նամակին մէջ չէր ըսեր թէ «կը յետամ թէ երեք չորս օրէն պիտի կարենամ վերսկսիլ գործողութիւններուն:» Այս խոստովանութիւնը միայն բանական է հաստատելու թէ պատերազմէն երիտ օր յետոյ խակ, Ծովակալ Տը Ռօպէք կը յետադար թէ նաւատորմը պիտի յաղթէր իր միջոցներով նեղուցէն անցնիլ:

Կը հետեւի թէ ուրիշ տեղ պէտք է փնտռել սեղծուածին լուծման բանալին: Ցատկանշական է այն պարագան որ Զօր. Համիլթընի Տարատանել ժամանումէն առաջ, հոդ գտնուող ծովակալները մէջը ելլելով նաև Ֆրանսացիները, հաստատ համոզում ստեղծեր թէ կարելի էր զուտ նաւային գործողութիւններով Տարատանէլէն անցնիլ:

Այս տեսակէտը իր ուժը կը պահէր նոյնիսկ Մարտ 23ի ձախողանքէն յետոյ, երբ անակնկալ կերպով անվստահութեան մթնոլորտ մը ստեղծուեցաւ Մասնաւորաբար զօրավար Համիլթընի ժամանումը կարծես խորտակած էր ծովային իշխանութիւններուն ամանդը: Եւ արդէն պնդողներ կան թէ Զօր. Համիլթընն Լոյտ Փիչըրի կողմէ Տարատանել զրկուած էր ո՛չ թէ արշաւանքի ծրագիրը յաջողցնելու, այլ արհամարհելու համար չափ ու ծանց խանդավառ ծովակալները:

Այս տեսակէտը վճռաբար չէ հաստատուած թէեւ, բայց Զօր. Համիլթընի գործունէութիւնը պատճառ եղած է որ հիմնաւորապէս այդ մտքին տրամադրուած գրոյցները, Ամէն պարագայի, փաստ է այսօր, որ Դեր Ծովակալ Տը Ռօպէք իր տեսակէտը փոխած էր՝ Զօր. Համիլթընի հետ երկ-րօրէն տեսակցելէ յետոյ:

Մի՛ւս կողմէ, չէր պատահած ո՛ւ եւ է նոր դէպք, որ արդարացնէր տեսակէտի այս փոփոխութիւնը: Ո՛չ ոք դիտողութիւն կամ տարակուսութիւն պիտի ընէր անշուշտ, եթէ Մարտ 18ի փորձէն անմիջապէս յետոյ Դեր-Ծովակալ Տը Ռօպէք դիմաւորական պատճառներու յանած՝ փոխած ըլլար իր տեսակէտը: Մինչդեռ, ինչպէս տեսանք, մասնաւորաբար անգլիական նաւատորմը մեծ ջնջաններ չէր կրած այդ օրը, և ընդհմած երիտ պրահաւորներն ալ աչքէ հանուած մարտանաւեր էին:

Այս տեսութիւն կ'արժէ յիշատակել նաեւ Ծովակալութեան զրկած հետապիրը, որ ան ծովակալութեան զրկած է Մարտ 20ին, Մարտ 18ի փորձառութիւնէն հետե-

ցընելով, կ'ըսէր ան, կը կարծեմ թէ քանի մը օրուան կռիւը յետոյ կարելի պիտի ըլլայ սիրել ամրոցներուն, օրավհետեւ այդ ամբակոծութեան ընթացքին ականահատաքները պիտի կարենան մաքրագործել ծովը։»

Ինչպէս կը տեսնուի, պատերազմէն երկու օր յետոյ անգամ Ներ Ծովակալը չէր փոխած իր տեսակէտը և կը յայտնէր թէ նաւատորմը պիտի յաջողէր սիրել ամրոցներուն։

Ցամաքային ուժերու գործակցութեան խնդիրը, որ աւելի յետոյ առաջ քշուեցաւ, պատճառ չէր որ, նաւային գործողութիւնները յետաձգուէին։

Մանաւանդ որ, ցամաքային բանակները չատ աւելի մեծ դժուարութեանց կրնային բախիլ կելիպօլուի թերակղզիին վրայ։ Իսկ ձախողութեան պարագային, ցամաքային բանակին կորուստները անբաղդատելիօրէն չատ աւելի մեծ պիտի ըլլային նաւատորմին ենթարկուած վնասներէն։

Նկատի ունենալով կացութեան ծանրակշիռ բնոյթը, ծովային նախարար Մ. Ջըրչիլ անմիջապէս նիստի հրաւիրեց Ծովակալութեան Պատերազմական կոմիտէն և անոր ներկայացուց հետեւեալ հեռագիրը, պահանջելով որ Ծովակալ Տը Ռօպէքի ղրկուի անոր

ԾՈՎԱԿԱԼՈՒԹԵՆԷՆ՝

Տէր-Ծովակալ Տը Ռօպէքի

Լոնտոն 23 Մարտ

Կատարեք Ձեր 18 թիւ հեռագիրը։

Նկատելով որ յարձակում մը ընդծովեանները յարձակման վտանգին կրնայ ենթարկել մեզ, նկատե-

լով որ, զինուորական գործողութիւն մը առաջ կերթայ նաեւ, ինչպէս նաեւ ձախողիլ կամ մանակի կերպով միայն յաջողիլ, կը կարծենք թէ պէտք է որ առաւօտեան և վճռաբար գործադրէք նախապէս ձեզ ղրկուած ծրագիրն ու 109 թիւ հեռագրին մէջ մանրամասն կերպով ձշդուած հրահանգները։ Հետեւաբար ամէն առնակ պատրաստութիւն տեսնելու է՝ առաջին նպատակաւոր առիթին իսկ վերսկսելու համար Մարտ 18ի յարձակումը։

Ամէն բանէ առաջ դուք պէտք է սէր դառնաք Նեղուցին անցքին վրայ գտնուող ամրոցներուն, մաքրէք ականներու գաշտը, մօտէն ռմբակոծէք ամրոցները՝ օգտուելով ձեր տրամադրութեան տակ գտնուած օդանաւերէն և պաշտպանողական ամենավերջին միջոցներէն։ Ամրոցներուն գանդատը կրնայ յառաջխաղացումի նոր ճամբայ մը բանալ։

Թրքական փոքր նաւատորմը պատերազմական մատնելու համար բաւական զօրաւոր տորմիղի մը մարմաթա մուտքը վճռական ապշեցութիւն կրնայ գործել պատերազմի ընդհանուր կացութեան վրայ։ Հետեւաբար, պատճառ չկայ որ ձեր ապագայ հաղորդակցութեան խնդրին մասին հիմակուընէ մտահոգուիք։

Մենք գիտենք թէ ամրոցները ռազմամթերք չունին, և ականներու մթերքը սահմանափակ քանակութեան մը կը հասնի։ Ձենք կարծեր որ Տարատանելէն անցնելու համար զուտ նաւային գործողութեան մը հրաժարելու ժամանակը եկած ըլլայ ներկայիս։

Մ. Գարթօլմէ, որ այսօր կը մեկնի Լոնտոնէն, այս մասին մանրամասն բացատրութիւններ պիտի

տայ ձեզի։ Մինչ այդ, կը հրաւիրենք ձեզ, որ չաւրուընակէք պատրաստութիւնները՝ յարձակումը վերակրկնելու համար։

Ծովային նախարարին կողմէ խմբագրուած այս հեռագիրը բուռն ընդդիմութեան «բախեցաւ Ծովակալութեան Պատերազմական կոմիտէին մէջ։ Մասնաւորաբար Ծովակալութեան Սպայակոյտի պետը հակառակ արտայայտուեցաւ հեռագրին. անոր ուժ տուին Սըր Հէնրի Ճէքսըն և Սըր Արթըր Ուիլսըն, որոնք ներկայ էին նիստին։

Գալով Լորտ Ճիշըրի, որ միշտ հակառակ արտայայտուած էր մասնակի գործողութեանց, այս անգամ հաւանութիւն յայտնեց Մ. Զըրչիլի առաջարկին։ Քանի որ Ծովակալ Տը Ռոպէք և Զօր. Համիլթըն համաձայնած են, կ'ըսէր ան, այսուհետեւ մեր պարտականութիւնը պէտք է ըլլայ հետեւիլ անոնց խորհուրդներուն, և ո՛չ թէ հետեւէն հրահանգներ տալ։

Զօր. Համիլթընի և Ծովակալ Տը Ռոպէքի համաձայնութիւնը խանդավառած էր Լորտ Ճիշըրը, որ սկիզբէն իսկ, պահանջած էր որ կարելի եղածին չափ ընդարձակ բնոյթ մը արուի Տարտանէլի արշաւանքին։

Այս առիթով բաւական բուռն վիճաբանութիւններ կատարուեցան այդ օրը։ Տեսնելով սակայն, որ Ծովակալութեան Պատերազմական կոմիտէի անդամները գրեթէ միաձայնութեամբ հակառակ կ'արտայայտուին ծովային յարձակումի չարունակման, Մ. Զըրչիլ դարձեալ դիմեց վարչապետ Մ. Էսքուիթի՝ պարզելով իր ծրագիրը։ Ինչպէս միշտ, այդ օրն ալ Մ. Էսքուիթ հաւանութիւն յայտնեց իր Ծովային Նա-

խարարին՝ ընդունելով որ անհրաժեշտ էր չարունակել նաւային յարձակումը։ Նոյն կարծիքը յայտնեց նաեւ Մ. Գալիփոլ, որուն դիմած էր Զըրչիլ։

Հակառակ այս բոլորին, կարելի չէր եղած համոզել Պատերազմական կոմիտէի անդամները, որոնք վճռաբար կը մերժէին Զըրչիլի հեռագիրը Տարտանէլի հրամանատարին ղրկել։

Կացութիւնը հիմնովին կը փոխուէր անշուշտ, եթէ վարչապետ Մ. Էսքուիթ անձամբ միջամտէր գործին։ Վարչապետը սակայն, երբեք նման կարեւոր ընթացք մը ցոյց չտուաւ այդ խնդրին մէջ։ Քննադատակը, ան մեկ կողմէ իրաւունք կուտար Զըրչիլի տեսակէտներուն, մինչ կողմէ սեւեռ գործնական քայլ չէր առներ անոր ծրագիրներուն գործադրութիւնը ապահովելու համար։

Այս պայմաններուն մէջ, ծովային նախարարը անգամ մը եւս սահիպուեցաւ նահանջել և հրաժարեցաւ ընդդէմ առարկայ ծրագիրը Ծովակալ Տը Ռոպէքի ղրկելէ։ Ասոր փոխարէն, խմբագրուեցաւ հետեւեալ առաջգական հեռագիրը որ պերճախօս կերպով կը պարզէ Լոնտոնի վարիչներուն մտայնութիւնը։

ԾՈՎԱՑԻՆ ՆԱԽԱՐԱՐԸՆ՝ ԴԵՐ ԾՈՎԱԿԱԼ

ՏԸ ՌՈՊԷՔԻ

24 Մարտ 1915 ժամը 19.35

Հասկնալի է որ բանակը իսկոյն պէտք է պատ-

բաստուի՝ կարելի եղածին չափ չաւտով Քիլիս-Իւլ-Գահրի դէմ յարձակելու։ Լորա Քիչներ կը կարծէ թէ պիտի կարենայ այդ գործողութեան ձեռնարկել Ապրիլ 14էն առաջ։ Այս խնդիրը կախում ունի ուղղակի Գաաերազմական Նախարարութենէ։ Միւս կողմէ, Ծովային Նախարարութեան կ'ինայ որոշել թէ ժամանակը եկած է առանց ցամաքային բանակի գործակցութեան Տարանէլի դէմ զօրաւ նաւային գործողութեան մը ծրագրին հրաժարելու։ Կրնայ ըլլալ որ անհրաժեշտ ըլլայ վերջնականապէս ձախողած նկատել Մարտ 18ի փորձը և մեր ուժերէն վեր նկատել ծրագրին գործագրութիւնը։ Եթէ այս է ձեր կարծիքը, մի՛ վարանիք զայն յայտնելէ։ Միայն թէ թեր կամ դէմ դիրք բռնելէ առաջ պէտք է լաւ կշռել, առաջին՝ այն յապազումները որոնց հետեւանքով կրնանք ընդծովեանները յարձակումներու վտանգին ենթարկուիլ, երկրորդ, այն մեծ կորուստները — մօտաւորապէս 8000 հոգի — որոնց պիտի ենթարկուի բանակը անխուսափելիօրէն։ Երրորդ, նկատի պէտք է ունենալ թէ ցամաքային բանակի մը ձախողութիւնը շատ աւելի մեծ պիտի ըլլայ քան հին նաւատորմ ներու կորուստը։ Չորրորդ, նոյնիսկ եթէ կարելի ըլլայ Քիլիս-Իւլ-Գահրի չրջանը գրաւել և լեցնել հոն գտնուող թնդանօթները, ատիկան եղերքի ամրոցները և ականները պիտի չարաչահին իրենց ըսպառնալից գոյութիւնը։ Այս բոլորէն կը հետեւի թէ ներկայիս գոյութիւն ունեցող դժուարութիւնները պիտի չարունակուին՝ նոյնիսկ եթէ բանակը գործակցի նաւատորմին և մասնակի յաղթութիւններ ձեռք բերէ։

Այս վտանգներուն առջեւ կ'արժէ քննել այն ապահովութիւնները, որ պիտի ներկայացնէ զուտ նաւային յարձակում մը, երբեք պէտք չէ անկարեւորը

նկատել բարոյական այն հակազդեցութիւնը, որ պիտի գործէ բրիտանական նաւատորմի մը մարմարա մուտքը։ Միայն թէ այդ նաւատորմը պէտք եղածին չափ զօրաւոր պէտք է ըլլայ՝ պարտութեան մատնելու համար թուրքիէրման նաւատորմը։ Կիլիպօլուի թերակղզին կարելի պիտի ըլլայ ամբողջովին չէզոքացնել եթէ մեր մարտանաւերը դիրք բռնեն Զանակալէի պարանոցին երկու կողմերը։ Այս բոլորէն զատ, նկատի պէտք է առնել նաև որ նաւատորմին Զանիս մուտքը քաղաքական տեսակէտով հզօր ազդեցութիւն կրնայ ունենալ։

Հակառակ պարագան մատնելով, եթէ նաւատորմին մարմարա մուտքը նուազագոյն արդիւնքներ միայն տայ, այսինքն, եթէ Կիլիպօլուի թուրք բանակը չարաւնակէ պատերազմիլ և վերջապէս դադրի նեղուցը, և աւելի ըլլալով եթէ ո՛եւ է յեղափոխութիւն չծագի իսկ Զօլոյ մէջ, վերջին պահուն կարելի է դարձեալ զինուոր ցամաք հանել Քիլիս-Իւլ Գահրի չրջանի մէջ՝ և տեսականօրէն ապահովել նեղուցներու ազատ անցքը։

Միւս կողմէ թէ՛ նեղուցին բերանը ազատող պահեստի նաւերուն, և թէ Եգիպտոսէն ազատուած մարտանաւերուն չնորհիւ կարելի է անհրաժեշտ ներքով օժանդակել զինուորական գործողութիւններուն։ Այս բոլոր փաստերը կը հաստատեն թէ ամէն բանէ առաջ անհրաժեշտ է չարաւնակել նաւային գործողութիւնները, որոնց ետեւն հետեւիլ զինուորական գործողութիւնները։ Ամէն պարագայի մէջ, անգամ մը որ նեղուցէն անցնինք, հեզի ի նպաստ հոսանք մը պիտի օգնէ՝ անխուսափելիօրէն, որովհետեւ միանգամընդմիշտ ազատած պիտի ըլլաք ամրոցներու և ական

ներու սպառնալիքէն։ Ասկէ զատ, այդ պարագային երբէք պիտի չընդհատուին ձեր հաղորդակցութիւնները։

Մեզ հոգմէ կը հանի՞ք բացատրել թէ ինչ տեղի ունեցաւ որ, ամսոյս 21էն յետոյ հրաժարեցաք առաջիկայ Ցպասեալոր առիթին ճառային յարձակումը ետուռնակելու ծրագրէն։ Պէտք է նկատի ունենաք որ մենք երբէք նպատակ չունէինք առժամեայ նաւային գործողութիւն մը կատարելու՝ Թշնամի ամրոցներուն առջեւ և ականներու դաշտին մէջ։ Ընդհակառակը, Ծովային Նախարարութեան հրահանգներն ու 109 թիւ հեռագիրը որոշ կերպով կը յանձնարարէին չամբ բայց խոհեմ և տեւական յառաջխաղացում մը կատարել։ Այդ հրահանգները երբէք նկատի առած չէին այն պզտիկները, որոնք հակառակ ձեր տրամադրութեան տակ դրուած նոր օդանաւերուն, քան ձեզի, արգելք կը հանդիսանան նաւային գործողութեանց չարունակութեան։

Մենք գիտենք՝ թէ ամրոցները ռազմամթերքի նեղութիւն ունին։ Հաւանական է որ Թշնամին ականներու մթերք ալ չունի։ Պէտք՝ էր որ դուք յառաջանայիք հետազօտելով և միեւնոյն ատեն պարբերաբար ճնշում մը կատարէիք Թշնամիին վրայ։

Ձեմ կրնար հասկնալ թէ ի՛նչու համար ձեր խոշոր թնդանօթներով նախ հետուէն, իսկ աւելի յետոյ մօտէն չէք քանդեր 7 և 8 թիւ ամրոցները, մանաւանդ որ հիմա նոր օդանաւեր ունիք ձեր տրամադրութեան տակ։

Մինչեւ որ պաշտօնական պատասխան՝ մը ղրկուի ձեր առաջարկին, նոր մանրամասնութիւններ և լուսաբանութիւններ կը սպասեմ ձեզմէ։ Եթէ Զօրավար Համիլթըն ձեր քովն է, ներկայ հեռագրին մասին կրնաք անոր հետ խորհրդակցիլ և այդ խորհրդակ-

ցութենէն յետոյ կատարեալ հեռագիր մը ղրկել ինձ։ Այդ պարագային միայն, Ծովային Նախարարութիւնը պիտի առ իր վերջնական և վճռական որոշումը։

Աւելորդ է ըսել թէ ներկայ հեռագիրը գործադրելի հանգամանք չունի։ Պէտք տեսայ զայն ձեզի ղրկելու, որովհետեւ անհրաժեշտ է որ ներկայ կարեւոր վայրկեաններուն մէջ ոեւէ թիւրիմացութիւն գոյութիւն չունենայ մեր միջեւ։»

Ծովակալութեան Սպայակոյտի Նախագահը, որուն դիմած էր Մ. Զըրչիլ, չէր ուզած վաւերացնել վերի հեռագիրը։ Ճշմարտապէս, Ծովային Նախարարը անձնական ընոյթ վերագրեց անոր և ղրկեց զայն Դեր Ծովակալ Տը Ռոպէքի, յուսալով որ վերջին պահուն ան պիտի անդրադառնար իր սխալին։

Ծովակալութեան Սպայակոյտի Պետը, ընդհակառակը անօգուտ կը նկատէր ոեւէ նոր հրահանգ ղրկել Տարտանէլ, ըսելով թէ լաւագոյն էր սպասել որ դեպքերը ծաւալնան իրենց բնականոն ընթացքին։

Մինչդեռ, այս նոր վարանումն ու յապաղումը նոր դժուարութիւններ պիտի պատճառէին հետագայ գործողութեանց ընթացքին։

Այս մասին անդրադառնալէ առաջ, աւելցնենք թէ Զըրչիլի «անհատական» հեռագիրը ոեւէ ազդեցութիւն չէր գործած Դեր-Ծովակալ Տը Ռոպէքի վրայ, որ հիմնովին փոխած էր իր գործունէութեան ծրագիրը։

Դ

ԾՈՎԱԿԱԼ ՏԸ ՌՕՊԼԻՔ ԿԸ ՓՈԽԷ ԻՐ ԾՐԱԳԻՐԸ

Ի՞նչ պատահած էր Տարանէլի մէջ։ Բանակը արդէն իսկ Տարանէլի առվեւ պարապատ կը գանուէր և Ծովային Նախարարութիւնը ձեռք առած էր այն բոլոր միջոցները, որոնք ուղղակի իրմէ կախում ունէին և ո՛ եւ է ձեւով կրնային օժանդակել նաւային գործողութիւններուն։

Ջօրավար Սըր Եան Համիլթըն Մարտ 18ի յարձակումի նախօրեակին Տարանէլ հասած և Ֆաէրօնի կամրջակէն դիտած էր առաջին վերջին արարքը։

Ծովային Նախարար Մ. Ջըրչիլ, հետեւեալ բառերով կը նկարագրէ Ջօրավար Համիլթընի դիրքը.

«Ձախաւորներու կորուստը, Իրէզիսթիպլի վիրաւորուած վիճակի մէջ, մեծ նահանջը, և վերջապէս ծովէն ազատուած նաւաշներով խճողուած թօփիլանաւերը տեսնելով, Ջօր. Համիլթընի ապերասան սիրտը ծայր առաիճան յուզուած էր, և ան որոշած էր ո՛ եւ է ձեւով օգնութեան հասնիլ իր եղբայրներուն, որոնք կը ապրէին այնքան դառն ներքին։

Հակառակ իր յուզման ատկան, Ջօրավար Համիլթըն միշտամտութեան ո՛ և է փորձ չէր ըրած Մարտ 18ին։ Աւելի յետոյ, երբ այդ մասին իր դէմ քննադատութիւններ կատարուեցան, Ջօրավարը պատասխանեց թէ համոզուած էր որ այդ օրը տեղի ունեցիք ցամաքահանում մը ո՛ եւ է լաւրջ և անմիջական օժանդակութիւն չէր կրնար ապահովել նաւատորմին։

Իրականութիւն է ատկան որ, Մարտ 18ի յաջորդ օրերուն ալ Ջօրավարը այդ ուղղութեամբ տեւէ քայլ չէր առած։ Ատոր փոխարէն, թուրք բանակը ամէն օր, ամէն ժամ կը զօրացնէր իր պաշտպանողական միջոցները և զանազան չրջաններէ զինաւորական նոր ուժեր կը համախմբէր։

Տասնըվինգ օր առաջ, դաշնակիցները պիտի կարենային 40 հազար հոգի ցամաք հանել առանց մեծ գժտաւորութեանց բաղխելու։ Մինչդեռ, նման նոր փորձի պահուն, անխուսափելի էին թուրն և արիւնալի կռիւները։

Գաւերազմական Նախարարութեան ներկայացուցիչը՝ Ջօրավար Գըրավուտ, որ յարձակումի առաջին օրերուն իսկ ներկայ էր գործողութիւններուն, ուժգնօրէն կը պաշտպաներ այս տեսակէտը՝ յայտնելով թէ ցամաքահանումը անհրաժեշտ էր, վճռական յաղթանակ մը ապահովելու համար։

Ջօրավար Գըրավուտ իր այս տեսակէտը հազորդած էր Գաւերազմական Նախարար Լորտ Քիչէների, որ իր կարգին կարծիքը հարցուցած էր Ընդհանուր Սպայակոյտին։

Այս վերջինը, որ մինչեւ այդ վայրկեանը տեսակ մը կրաւորական դիրք բռնած և նոյնիսկ կարծիք

յայտնելէ զղուեցած էր, այս անգամ վճռական դիրք բռնեց և նոր խնդիր մը երեւան հանեց։

Ան, Զօրավար Համիլթընի հաղորդեց թէ ծայրայեղ կերպով ճանրամասն պատրաստութիւններ տեսնելէ յետոյ միայն կարելի է մեծ ուժ մը ցամաք հանել։»

Այս հրամանը, ինքնին որոշ կերպով կը սահմանափակէր Զօրավարին պարծունէութիւնը, և մինչեւ նոյն առեն արդելք կը հանդիսանար ցամաքահանութեան։

Միւս կողմէ, այդ նպատակով իրական ո՛չ մէկ պատրաստութիւն տեսնուած էր տակաւին։ Ցամաքահանութեան առաւելագոյն կերպով օգտուելու համար ամէն բանէ առաջ անհրաժեշտ էր բաւականաչափ թիւով առաջնակարգ մարզուած զինուորներ ունենալ։ Մինչդեռ Զօրավար Համիլթընի տրամադրութեան տակ նման ուժ մը գոյութիւն չունէր։

Աստրալիացիները, որքան ալ քաջամարտիկ ըլլային, 29րդ զօրաբաժնին չափ զինուորական մարզանք տեսած չէին. հետեւաբար կարելի չէր պատրաստական արժէք վերագրել անոնց։ Գալով 29րդ զօրաբաժնին, ան նոր մեկնած էր Անգլիայէն. և հազիւ Ապրիլի առաջին շաբթուն պիտի կարենար Տարատանէլ հասնիլ։ Բայց անկարելի էր անմիջական օգուտ ակնկալել անկէ, որովհետեւ ո՛չ ոք նկատի առած էր թէ Տարատանէլ ժամանումին իսկ պատերազմելու հարկին տակ պիտի գտնուէր ան։

29րդ զօրաբանակի զինուորները տեղաւորուած էին 22 փոխագրանաւերու մէջ։ Ռազմանիւթերը կը գտնուէին տարբեր շոգենաւերու, իսկ փոխագրական միջոցները տարբեր նաւերու մէջ։ Այնպէս որ կարելի պիտի չըլլար այդ մարզուած զինուորները ցամաք հանել և կրակի պիծը փոխադրել, մինչեւ որ քաղաք վայր մը համախմբում չկատարուէր։

Ասկէ զատ, երբ անմիջապէս ցամաքահանութեան ձեռնարկուէր իսկ, այդ պարագային նոր դժուարութիւններ ծայր պիտի տային։ Ամենէն առաջ, ո՛չ մէկ միջոց ձեռք առնուած էր 60000 հոգիի պարենաւորումը կանոնաւոր կերպով ապահովելու համար։ Միւս կողմէ, ո՛չ չրջակայ կղզիներուն մէջ բաւականաչափ հիւանդանոցներ կային, ո՛չ ալ զինուորական հիւանդանոցներ պատրաստուած էին։ Այս պայմաններուն մէջ, ընդհանուր զօսս կը տիրէր Լոնտոնէն մինչեւ Յարատանէլ, և պատասխանատու վարիչներն անգամ չզարմացան մատնուած էին։

Աւելցնենք որ, Զօր. Համիլթընի ապայակոյտի անդամները զանազան ճակատներէ հապճեպով հաւաքուած զինուորականներ էին, որոնք մինչեւ այդ օրը երբեք հաւաքական խորհրդակցութիւն կատարած կամ գործողութեանց որոշ յատակագիծ պատրաստած չէին։

Ամէն բան տեղի ունեցած էր առանց ճշդուած և մշակուած ծրագրի. այնպէս որ, հակառակ չատ մը առաւելութիւններու, Զօր. Համիլթընի չէր կրնար վճռական որոշում մը տալ՝ մանաւանդ որ Ընդհանուր Սպայակոյտը վերջին պահուն կը տանմանափակէր իր իրաւասութիւնները։

Զօրավար Սըր Եան Համիլթընի այս դժնդակ կացութիւնը կը նկարագրէ հետեւեալ ուշագրաւ տողերով։

... Դարձեալ առանձին ինացած եմ, ո՛չ ընդհանուր օգնական, ո՛չ սպայակոյտի պետ և ո՛չ ալ զինուորական մարմին ունիմ, որոնց հետ խորհրդակցիմ՝ որոշելու համար թէ ո՛ւր պէտք է համախմբենք բանակը։ Ո՛չ ոք կրնայ առաջնորդ հանդիսանալ ինծի

այս խնդրին մէջ, նոյնիսկ՝ Ընդհանուր Սպայակոյտը պետը, որու խելքը չի հասներ այս տեսակ վարչական գործերու։ Սահիպուած, փորձառութեան կ՚ապաւինիմ կրկին՝ այս կնճռոտ հարցը լուծելու համար։ Կը տեսնեմ որ, գործնականապէս անկարելի է օգտագործել Լիմոնոսը։ Ցարաէվին վրայ աչք մը դնելէ յետոյ, նախապատուութիւն կուտամ Ալեքսանդրիոյ։ Բայց իսկապէս անհատաւալի է որ այսքան կարեւոր և վտանգաւոր վարչական խնդիր մը լուծելու աշխատինք՝ առանց վարչական Սպայակոյտի...

Վստահ եմ որ, չատոնց ցամաք ելած կ՚ըլլայինք, եթէ հոս գտնուած ըլլայի ո՛չ թէ հինգ, այլ տասը օր առաջ, որովհետեւ այդ պարագային ժամանակ ուներ պիտի ըլլայի ո եւ է ծրագիր մշակելու...

Սահիպուած պիտի ապահեմ 29րդ զօրաբաժինին։ Մինչ այդ, կրնամ և որոշած եմ զօրաւոր յարձակողականի մը յատակագիծը պատրաստել, որպէսզի իմ զինուորներս կարենան առաւելագոյն յաջողութիւնները ձեռք բերել՝ իրենց հետապահ զոհողութիւններու ընթացքին։

Եթէ 29րդ զօրաբաժինը հոս գտնուէր... կամ եթէ գոնէ վստահ ըլլայի թէ յառաջիկայ չաթթալ հոս հասած պիտի ըլլայ ան... եթէ ես եւ սպայակոյտս տասը օր առաջ եկած ըլլայինք՝ այն վայրկեանին, երբ նահատումի մեզի պէտք պիտի ունենար, պիտի կարենայինք խնդրոյ յարձակումի ձեռնարկել՝ մեր արամադրութեան տակ գտնուած ուժերով։

Այն միջոցին, երբ զօրավար Համիլթըն գրեթէ չուառումի մատնուած էր և չէր կրնար վճռական եզրակացութեան մը յանգիլ, իր սպայակոյտը համաձայնեցաւ Լոնտոնէն արուած հրահանգին և առաջ տեսակցելով.

Ինչ որ ալ ըլլան յապաղումի մը վտանգները, անոնք անբաղդատելիօրէն նուազ և չնչին պիտի ըլլան, քան աճապարանքով կամ պէշ պատրաստուած յարձակումի մը ձգտանները։

Ընդհանուր Սպայակոյտին այս վճռական որոշումը պատճառ եղաւ որ նոր յապաղում մը կրէ արշաւանքի ծրագիրը, որու գործադրութիւնն ու իրականացումը այնքան մօտալուտ նկատուներ կային պաշնակից երկիրներուն մէջ։

Այսպէս, Զօրավար Համիլթըն որոշեց Լիմոնոսի իր բանակին խարիսխը փոխադրել Ալեքսանդրիա՝ Եգիպտոսի մէջ պատրաստելու համար զինուորական ամէն կարգի կարեւոր գործողութիւններ, որոնց պէտք պիտի ունենար նաւատորմը։

Ուրիշ խօսքով, Անգլիոյ Գաղերազմական Նախարարութիւնը անգամ մը եւս անորոշ պայմանաժամով յետաձգեց ցամաքային բանակին գործակցութիւնը, որմէ այնքան մեծ արդիւնքներ կը սպասէին մասնաւորաբար Նաւային իշխանութիւնները։

Գաղերազմական Նախարարութեան և Զօրավար Համիլթընի այս ընթացքին հետեւանքով էր որ, Դեր Ծովակալ Տը Ռօպէք յանկարծ փոխեց իր հիմնական տեսակէտները՝ բոլորովին հակառակ ուղղութիւն մը բռնելով։

Արդարեւ Ծովակալ Տը Ռօպէք Մարտ 18ի յարձակողականը դադրեցուցած էր՝ առաջին առիթով պայն վերսկսելու հաստատ մտադրութեամբ։ Բացի Ծովային Նախարարութեան ուղղակի հետապիրներէն, որոնք հրատարակեցինք ամէն առաջ, Մարտ 18ի ի-

րիկուհը, ան հետեւեալը կը հեռագրէր Ծովակալ Վէմիթ, որ Մունարոս կը գտնուէր.

Ծփուն ականներու և ցամաքեն ալեձակուած թոլփիլներու պատճառով աղիտաբեր օր մը անցուցինք այսօր: Իրրեզիսթիլ և Պուվէ ընկղմեցան, Օշիրնը թէեւ կը ծփայ տակաւին, բայց վճռաբար կարելի է կորսուած նկատել զայն: Ինճլէհսիպլը ենթաւեցաւ ականի մը կողմէ, իսկ Կոլուան ծանրօրէն վնասեցաւ հրետանիի կրակին հետեւանքով: Միւս մարտանաւերը լաւ վիճակի մէջ են, և մեր հրետանին գերակչիռ դիրք ունէր՝ բազդատմամբ ամրոցներու թնդանօթներուն:

Օր մը յետոյ, Մարտ 19ին, ան հետեւեալը կը դէր Ճարտանէլի Ճամբային Ղեկավարը Հրամանատար Ջօրալար Սըր Եան Համիլթընի.

Մեր զինուորները սքանչելի կորով ցոյց տուին, և փառք Աստուծոյ, մեր մարդկային կորուստները խիստ սակաւ են: Դէպ խոտաբար սակայն, Պուվէի կորուսաը 100 (?600) նաւաստիներու կեանքը արժեց Ծրան ապրիներուն:

Ջմմգիտեր թէ ի՛նչպէս եղաւ որ մեր մարտանաւերը ականներու բազմեցան այնպիսի գօտիի մը մէջ, որ նախորդ գիշերը մաքրագործուած էր ամբողջովին: Միակ հաւանականութիւնը այն է որ, ծփուն ականներ ալեձակուած են Նեղուցին վերին հոլանդերէն:

Մարտանաւերու կորուստը չատ գէչ ազդեց վրաս և կը տառապիմ՝ ամէն անգամ որ այդ մասին կը մտածեմ: Ամէն պարագայի պէտք է հպատակիլ և վճռականներու ենթարկուիլ, այլապէս չենք կրնար շահիլ:

Բոլորս համաձայն ենք և անվհատ կերպով կը պատրաստուինք նոր յարձակումի մը: Մեծ ամրոցները լուսաբեան դատապարտուած էին երկար առեն համար, և ամէն բան նպաստաւոր կ'ընթանար, երբ Նեղուցէն դուրս ելած պահուն ականի մը բաղխեցաւ Պուվէն: Դժուար է ճշդել այն վնասները, զորս պատճառեցինք թշնամիին, Որոշ է միայն թէ մեծ պայթուածներ տեղի ունեցան ամրոցներուն մէջ:

Դեր-Ծովակալ Ծը Ռօպէք անգամ մը ևս հանդիսաւորապէս կը խոստովանի թէ ուրուցակել յարձակումը, որու մասին համաձայնութիւն կը տիրէ բոլորին միջեւ:

Ծրն նաց Ջօրալար Ամատ, որ մասնակցած էր Մարտ 17ին Դեր Ծովակալ Ծը Ռօպէքի նախագահութեան տակ գումարուած խորհրդակցական ժողովին, հետեւեալ յատկանշական խոստովանութիւնները կ'ընէ.

Մարտ 17ի խորհրդակցական ժողովէն առաջ երբէք չէի հաւատար թէ նաւատորմը պիտի յաջողէր բռնի անցք մը բանալ: Բայց կարծիքս փոխեցի՝ տեսնելով Ծովակալ Ծը Ռօպէքի վճռակամութիւնը և յստակատեսութիւնը: Ծամբային զինուորի իմ անձնահաւատութիւնս սիրայօժար տեղի առաւ այդ կարգի փոլէպէտի մը ժառնագիտական կարծիքին առջեւ:

Զանազան պատասխանատու և ձեռնհաս անձերու խոստովանութիւններէն որոշ կերպով կը հասկըցուի թէ իսկապէս «կատարեալ համաձայնութիւն» կը տիրէր յարձակումը չարաբնակելու առաջին չորքի:

Այս առիթով կ'արժէ մանաւանդ ծանրանալ ուրիշ կէտի մը մասին, որ կը հասատատէ թէ Զօր. Համիլթընի ծանօթ որոշումն անգամ չէր ազդած Ծովակալ Տը Ռօպէքի վրայ: Ընդհակառակը, յամաքային բանակին Մուհարոսէն եգիպտոս փոխադրութիւնը պատճառ եղած էր որ Ծովակալը չատ աւելի ուժգնօրէն կառչած մնայ իր հիմնական առաջադրութեան: Մարտ 20ի իրիկունը, իր կազմէ Զօրավար Համիլթընի ղրկուած հետեւեալ նամակը կ'արդարացնէ այս առաջադրութիւնը.

ԴԷՊ ԾՈՎԱԿԱԼ ՏԸ ՌՕՊԷՔԷՆ՝

ՍԷՐ ԵԱՆ՚ՀԱՄԻԼԹՐՆԻ

Զինուորական առաջադրութիւն կը յայտնեմ որ ձեր բանակատեղին եգիպտոսի մէջ հաստատեցէք: Քաղաքական առաջադրութիւն ալ, կը կարծեմ թէ զինուորներուն Մուհարոսէն այլևս փոխադրութեան խնդիրը լուրջ քննութեան պէտք է առնել:

Եթէ Գալքանեան Գետութիւնները կարծէին թէ այս նահանջը մեր ձախողութեան հետևանքն է և մենք որոշած ենք լքել Տարտանէլի արշաւանքին ծրագիրը, նման կարծիք մը կրնայ ազդարարել հե-

տեւանքներ ունենալ: Որպէսզի զինուորներու փոխադրութիւնը չթուլ մեկնութեանց պատճառ չդառնայ, կ'առաջարկեմ որ անոնց մեկնումը յետաձգուի, մինչեւ որ վերսկսի մեր յարձակումը: Մինչ այդ, Գելիպօլուի թերակղզիին զանազան մասերուն վրայ կեղծ ցամաքահանութիւններ փորձելով թերեւս կարելի կ'ըլլայ զանազանել այն թշնամիին հրետանիները, որոնք դժուարութեան կը մատնեն մեր ափանհատաք նաւերը:

Գարգ է թէ մինչեւ Մարտ 20ի իրիկունը, այսինքն յարձակումէն 48 ժամ յետոյ միայն Տը Ռօպէք ստիպուեցաւ ծովային յարձակումը չարաբնակելու կատարեալ որոշում ընել, և Զօրավար Համիլթընի որոշումէն անդամ չէր ազդուած:

Մարտ 21ին յետոյ էր որ, յանկարծ ան փոխեց իր առաջադրութիւնը: Մարտ 22ին Փուլիէ գնաց զապէրի մէջ տեղի ունեցող խորհրդակցութեան մը, որուն մասնակցեցան՝ Ծովակալ Տը Ռօպէք, Ծովակալ Վեմիս, Սըր Եան Համիլթըն, Զօրավար Պըրտուտ, Զօրավար Պրայտուէյ և Հարիւրապետ Փոլէն:

Անոնցմէ Սըր Եան Համիլթընի յիշատակները այս մասին.

... Երբ նահանջանք, Տը Ռօպէք մեզի ըսաւ որ, նիմա քաղաքականապէս համոզուած է թէ երբեք պիտի

չկարենայ նեղուցէն անցնիլ՝ առանց իմ բոլոր զինուորներուս օժանդակութեանը:

Ժողովի մտնելէ առաջ, գրայթուէյթ, ըըրավուտ և ես համաձայնած էինք որ մենք, ցամաքայիններս — ինչ որ ալ ըլլային մեր կարծիքները — ծովայինները ազատ պիտի ձգէինք լուծելու խնդիր մը՝ որ իրենց կը վերաբերէր եւ իրենցմէ միայն կախում ունէր: Համաձայնած էինք նաև թէ կամ դէմ ո՛ւ է խօսք չընելու ցամաքային կամ խառն զօրծողութեանց մասին՝ մինչեւ որ ծովայինները մեզի չդառնային և չյայտնէին թէ կ՚հրաժարած են ուղղակի նաւային գործողութիւններով նեղուցէն անցնելու փորձի ծրագրէն:

Եւ ծովայինները ըրին այդ քայլը:

Քաջութեամբ վիճաբանութիւն տեղի չունեցաւ և անմիջապէս սկսանք քննել ցամաքային յարձակումի յատակագիծ-ծրագիրը:

Ծովակալ դէպքերը ուրիշ տեղի ունեցան Մարտ 21ի կէսօրէն առաջ կամ գիշերը: Կասկած չկայ թէ ծանրակշիռ քննութ ունէր Ծովակալ Տը Ռոպէքի ընթացքը, որովհետեւ ան հիմնովին հակառակ էր կամաւորութեան և ծովակալութեան ընդդրկած քաղաքականութեան և ուղղութեան: Քաղաքականութիւն մը, որուն հաւանութիւն յայտնած էր ծովակալը մինչեւ այդ վայրկեանը և այդ պատճառով յաջորդ նշանակուած էր Ծովակալ Կօրընի:

Նոյն մարդը սակայն, մէկ հարուածով ոտնակոխ կ՚ընէր նաւատորմին ծրագիրները, որոնց մասին կատարեալ համաձայնութիւն գոյացած էր ծովակալին և Ծովային Նախարարութեան միջև: Այս անակնկալ փոփոխութեան հետեւանքով նաւատորմը քաշուած էր կռիւի տապարէզէն և պատահականատեսութիւնները նաւատորմէն փոխանցուած էին բանակին, որ

ամենէն աննպատակ պայմաններու մէջ, բայց ամենայանգուցն և կարեւոր ձեռնարկի մը կը լծուէր:

Տրուած նոր որոշումը հիմնովին հակառակ էր Մարտ 18ի պատերազմէն յետոյ ծովակալութեան կողմէ Ծովակալ Ռոպէքի ղրկուած հրահանգներուն: Իր այս ընթացքով, ծովակալը դրժած կ՚ըլլար այն յանձնառութիւնները, զորս առանձնած էր նաւատորմի քնդն. հրամանատարութիւնը ընդունած առեն:

Ուրիշ է այլեւս, թէ Մարտ 22ի ժողովը երկու ծանրակշիռ որոշումներ տուած էր.

1.— Նաւային յարձակումը փոխարինել բանակին կողմէ տեղի ունենալիք ընդհանուր յարձակողականով մը,

2.— Բանակը ղրկել Ալէքսանդրիա, ուր պիտի կազմակերպուէր և պատրաստուէր այդ պատերազմին համար, ինչ որ ամենաշատ երեք ամսուան կը կարօտէր:

Իրականին մէջ, բանակը չէր գիտցած կազմակերպուած ըլլալով, ի վիճակի չէր անմիջական յարձակումի ձեռնարկելու: Անոր ժամանումը պատճառ եղած էր սակայն որ նաւատորմը հրաժարի նաւային յարձակումի ծրագրէն: Ամէն պարզ խօսելով զինուորական իշխանութիւնները ուղղակի ազդած էին ծովային իշխանութիւններուն վրայ, և աղճատած պլանը:

Անդիր է թէ ի՛նչ կը մտածէր այդ միջոցին Ծովակալը: Գետնական մարդիկն ու զինուորականները չեն գնահատեր նաւատորմը և պատերազմի ընթացքին մեծ օգուտներ չեն սպասեր անկէ: Ասիկա՝ դժբախտաբար իրականութիւն է պետական և զինուորական վարիչներու մեծամասնութեան համար: Անոնց կարծիքով, նաւատորմը պարզ միջոց մըն է, որմէ կարելի է օգտուիլ կամ ի հարկին զայն գործել՝ զինա-

Ե

ԼԻՄԱՆ ՓԱՇԱ ՏԱՐՏԱՆԷԼԻ ԸՆԴԴ. ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐ

Համաձայն Քուին Էլիզապէթի մէջ կատարուած խորհրդակցութեան Զօրավար Սըր Նան Համիլթըն Մարտ 24ին Եգիպտոս մեկնեցաւ՝ իր ժպայակոյին հետ։

Այն բոլոր փոխադրանաւերը, որոնք զինուորներով և ռազմանիւթերով բեռնաւորուած Արշիպելագոսի կղզիներուն առջեւ կը սպասէին, կամ ճամբան կը գտնուէին, նոյնպէս հրաման առած իրենց ուղղութիւնը փոխելու և Եգիպտոս երթալու։

Այդ օրը, նոյնքան կարեւոր դէպքեր տեղի կ'ունենային նաև Զոլոյ մէջ։ Ինչպէս ակնկալուած էր, Տարտանէլի արշաւանքը ծայրայեղ մտահոգութիւն առաջ բերած էր Օսմ. կայսրութեան մայրաքաղաքին մէջ, ու դաշնակից նաւատորմին մուտքը օրերու ընդհարմիայն կը նկատուէր՝ նոյնիսկ պաշտօնական և պատասխանատու շրջանակներու կողմէ։

Ճաշասրդական դէպքերը ցոյց տուին սակայն թէ անմիջական մտահոգութեան տեղէ լուրջ պատճառ գոյութիւն չունէր, քանի որ դաշնակիցներու միջեւ բուռն հակամարտութիւն կար և Լոնտոնի պաշտօնական շրջանակներն ալ լուրջ վարանումի շրջան մը կ'ապրէին։

Թուրք իշխանութիւնները, որոնք կը կարծէին թէ լուրջ բնոյթ ունի դաշնակիցներու նաւային արշաւանքը, Մարտ 18ի պատերազմէն յետոյ հակառակ թէ ուշ է վճռական ծրագիր չունին անոնք։ Մանաւանդ արտաքին ամրութիւններու անկումէն յետոյ դաշնակիցներու բռնած վարանոտ ընթացքը ա՛լ աւելի ամրապնդեց այս տեսակէտը։

Թուրք իշխանութիւնները հնանալի կերպով օգտագործեցին կացութիւնը և անմիջական փոխադարձ միջոցներ ձեռք առին։ Երբ անցաւ մտահոգութեան և չհաստատուի շրջանը, Գաղերազմական Նախարար Էնվէր փաշա, Մարտ 24ին իր մօտ հրաւիրեց Գերմանի Ջինուորական Առաքելութեան Պետ Զօրավար Լիման Ֆօն Զանդերս փաշան, որ մինչեւ այդ առեն գործնապէս հրամանատարական պաշտօն չէր ստանձնած Թուրքիոյ մէջ։

Երբ Լիման փաշա Գոլիս հասաւ, Գաղերազմական Նախարարը անոր առաջարկեց ստանձնել Կէլիպօլուի թերակղզին պաշտպանող թուրք ուժերու ընդհանուր հրամանատարութիւնը։

Գերման Զօրավարը ընդունեց այս առաջարկը, և երկու օր յետոյ՝ Մարտ 26ին, ստանձնեց Տարտանէլի թուրք ուժերու Ընդհանուր Հրամանատարութիւնը։

Լիման փաշա, հետեւեալ բառերով կը նկարագրէ կացութիւնը։

«Տարտանէլի թրքական հինգ զօրաբաժիններու դիրքերուն տեղի ունեցած էր խիստ անհպատ պայմաններու մէջ։ Այս կացութիւնը, որ չարունակուած

էր մինչեւ Մարտ 26, հիմնական փոփոխութեան մը կը կարօտէր։ Մինչեւ այդ թուականը, անոնք ծովեզերքի երկայնքին դիրք բռնած էին, ինչպէս կ'ըսենք ամմանապահները՝ խազազութեան շրջանին։ Ճամբաքանանուքի մը պարագային թշնամին կրնար ամէն տեղ ընդդիմութեան հանդիպիլ, բայց ո՛չ մէկ տեղ պիտի կարենար իր դէմը գոնել պահեստի ուժեր, որոնք պատրաստ ըլլային անմիջապէս գործադրելու հակայարձակողականի մը ձեռնարկելու»։

Անմիջապէս որ Լիման փաշա Տարտանէլի Օսմանեան Ուժերու Հրամանատարութիւնը ստանձնեց, հիմնովին բարեփոխեց զինուորական կացութիւնը։ Ան, իր հրամաններուն տակ գտնուող բոլոր գերման սպաներն ու մասնագէտները տարաւ Տարտանէլ, արդիական ձեւով ամրացնելու համար դիրքերը։

Գերմանացիներուն այս աննդուռ գործունէութիւնը նոր յուսադրութիւն պատճառած էր պետական շրջանակներուն, մասնաւորաբար Գաղերազմական Նախարար Էնվէր փաշան, որ մօտէն կը հետեւէր Գերմանացիներու կռիւէ ձեռք առնուած միջոցներուն, ամէն առիթով ալ հրապարակով կը հաւաստէր թէ դաշնակիցները պիտի չկարենան նեղուցէն անցնիլ։

Հաստատելու համար թէ հիմնաւոր էին իր այս հաւատամքները Էնվէր փաշա Տարտանէլ ատած էր Թալէաթ պէյը, որ ամէնէն աւելի վստահ կը յայտնէր Նախարարաց Խորհուրդին մէջ։ Էնվէր փաշա, իր պաշտօնակցին ցոյց տուած էր նոր ձեռնարկած քայլերը։

դաւթները և նորաչէն ամրոցները, ապացուցանելու համար թէ իր զինուորները մինչեւ վերջը կրնային դիմադրել գաղնակից մարտանաւերու յարձակումներուն։

Նկատելով սակայն որ այդքանը բաւական չէր Գալլոյ մէջ տիրող տագնապը փարատելու համար, Էնվէր փաշա, հանճարեղ գաղափար մը յղացաւ և այս անգամ Տարտանէլ ատած թուրք և օտար բազմաթիւ անձեր, որոնք ատրակոյսի մէջ էին։

Ամերիկեան գեսպան Մ. Հենրի Մօրիընթաու, որ այդ ատենները մէջ կը գտնուէր, հետեւեալ բառերով կը նկարագրէ իր տպաւորութիւնները.

« ... Գալիպէն մեկնեցանք Եւրիւկ չոգենաւով։ Էնվէր մեզի ընկերացաւ մինչեւ Պանտըրմա, որ Մարմարա Ծովին վրայ տիտական քաղաք մըն է։ Մեր խօսքերուն մէջ կային ուրիշ բարձրաստիճան անձնաւորութիւններ, Դատական Նախ. Իպրահիմ պէյ, «Ծէօն Թիւրք»երու յեղափոխութեան առաջ Ապտիւլ-Համիտը գործնկեր ընող բանակին հրամանատարը՝ զօրավար Հիւսնի փաշա, Մարգարէին սերունդէն Արաբ մը՝ ծերակուտական Շեյխ Զաֆէր փաշա։ Մասնաւորապէս համակրելի ընկեր մը՝ Ջեւատ փաշա, ծերունի ֆելտ-մարշալ մը, որ արկածախնդրական ապրելակերպ մը ունեցած էր, հակառակ իր տարիքին, անհուն հակում մը ունէր զուարճութեան, սոսկալի ուտող մը և դիմացկուն խմող մըն էր, և աքսորի, պատերազմի և հրաշապատում փախուստներու ա՛յնչափ շատ պատմութիւններ ունէր, որչափ Օթելլօ։ Բոլոր այս ան-

ձերը ինվերէրին չատ տարբեր էին և բոլորն ալ չատ աւելի նշանաւոր ընտանիքներու չառաւիղներն էին, բայց Ինվերքի հանդէպ վերջին ծայր ակնածանքով կը վարուէին:

Ինվեր առանձնապէս ուրախ կը թուէր կացութեան վրայ խօսելու այդ պատեհութենէն. Ն սխամաչէ անմիջապէս եաքը, գիս մէկ կողմ քաշեց եւ միսսին կամրջակը ելլանք: Արեւուտ դեղեցիկ օր մըն էր եւ Մարմարայի երկինքը զգեցած էր այն մուխ-կապոյտը՝ զոր աշխարհի այս մասին մէջ միայն կը գտնենք: Ինչ որ ամենէն աւելի տպաւորութիւն գործեց իմ վրայ, այդ ջուրերուն մէջ տիրող անասնական խաղաղութիւնը, գրեթէ ամայական անշարժութիւնն էր: Մեր նաւը գրեթէ առանձին էր, և այդ ցամաքափակ ծովը, որ աշխարհի առեւտրական մեծագոյն ճամբաներէն մէկն էր, նախնական անապատի մը երեւոյթը կը պարզէր: Ամբողջ տեսարանը պատկերն էր միայն այն մեծ յաղթանակին՝ զոր գերման դիւանագիտութիւնը չահած էր Մերձաւոր Արեւելքի մէջ: Գրեթէ վեց ամիսէ ի վեր ո՛չ մէկ ռուսական առեւտրական նաւ անցած էր նեղուցէն: Ռումանիոյ և Պուլկարիոյ ամբողջ վաճառականութիւնը, որուն դէպի Եւրոպա բնական ճամբան այս անցքը եղած էր չատանց անհետացած էր: Եւ այս բովանդակ ամայութեան դերագոյն պատճառը ան էր որ, Ռուսիա արգելափակուած և իր դաշնակիցներէն կատարելապէս կղզիացուած էր: Այդ դէպքը որչա՛փ մեծ նշանակութիւն ունեցաւ վերջին տարիներու տիեզերական պատմութեան մէջ. և հիմա Անգլիա և Ֆրանսա կը ջանային այդ անպատեհութիւնը չնչել, իրենց զինուորական միջոցները միացնելով իրենց արեւելեան մեծ դաշնակիցին միջոցներուն: Անոնք կ'ուզէին Տարանել և Մարմարա վերադարձնել հազարաւոր նաւերը,

ինչ որ Ռուսիոյ գոյութիւնը կը նշանակէր, իբր զինուորական և տնտեսական, և նոյն խակ, ինչպէս յաջորդ դէպքերը ցուցուցին, իբր քաղաքական ուժ, կը մօտենայինք պատերազմի մեծագոյն մէկ տեսարանին:

Անգլիա և իր դաշնակիցները պիտի յաղթէ՞ն այս ձեռնարկին մէջ: Իրենց մարտանաւերը Տարտանէլի ամրութիւնները պիտի խորտակէ՞ն, պիտի անցնէ՞ն հոնկէ և Ռուսիան կրկին տեւական ուժ մը պիտի դարձնէ՞ն պատերազմին մէջ. Ա՛յս էր հիւթը որուն վրայ ես ու Ինվերը խօսեցանք գրեթէ երեք ժամ, մինչ կամրջակին վրայ մեկ ծայրէն միւսը կ'երթեւեկէինք: Ինվեր կրկին ակնարկեց այն «անմիտ վախ»ին, որով պաշարուած էին բոլոր դաւակորդները մայրաքաղաքին մէջ: «Երբ Ցոյն խակ Պուլկարիա եւ Ցուճասլաւն մեզի դէմ դարձան, ըսաւ, մեքմ Պոլիսը մինչեւ վերջը պիտի պաշտպանեմ: Մենք բազմաթիւ թնդանօթներ և առատ ռազմանիւթ ունինք, որոնք հաստատուն հողի վրայ կը գտնուին, մինչդեռ անգլիական և ֆրանսական մարտանաւերը ծփուն են: Եւ նեղուցին բնական առաւելութիւնները այնքան մեծ են որ՝ մարտանաւերը անոնց դէմ չնչին յաջողութիւն մը միայն կրնան ունենալ: Ես հոգ չեմ ըներ թէ ուրիչ մարդիկ ի՞նչ կը խորհին: Կը զգամ որ այս խնդրին մէջ աւելի՛ իրաւունք ունիմ: Ո՛ՉԱՓ ԱՏԵՆ ԱՐ ԵՍ ՊԱՏՐԱԶՄԱԿԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐ ԵՄ, ԱՆԶՆԱՏՈՒՐ ՊԻՏԻ ՉԸԼԼԱՆՔ ՍԵՆՔ: Իրա՛ւ որ, չեմ գիտեր թէ այդ անգլիական և ֆրանսական մարտանաւերը ի՛նչ նպատակի կը ձգտին: Կ'ենթադրենք որ՝ անոնք Տարտանէլը անցնին, Մարմարա մտնեն և Պոլիս հասնին: Ի՛նչ օգուտ պիտի քաղեն ատկէ: Էրնան քաղաքը ամրակոծել և զայն քանդել, կ'ընդունի՛մ. բայց չեն կրնար զայն գրաւել, քանի որ ցամաք հաւելիք քիչ

զօրք ունին։ Եթէ հակայ բանակ մը չբերուն, անոնք պարզապէս ցանցի մը մէջ պիտի բռնուին։ Թերեւս երկու-երեք չաբաթ կրնան ձգել հոս, մինչեւ որ իրենց ննդեղէնը և պարէնը ապահի։ Անկէ ետքը, ստիպուած են ետ գառնալ, ծրկին յարձակում գործել Նեղուցին վրայ, և ծրկին աչնչանալու վտանգին ենթարկուիլ։ Այդ միջոցին մենք ամբոխիւները վերանորոգած, ներսը զօրք համախմբած կ'ըլլանք, պատրաստ գտնուելով անոնց դիմադրելու։— Անոնց ձեռնարկը չատ յիմարական կը թուի ինծի։»

Քնվէր իրեն մատնիպար ըրած էր Նափոլէոնը. հիմա Տարտանէլի այս արշաւանքին մէջ, ան յայտնապէս Նափոլէոնեան պատեհութիւն մը կը գտնէր։ Մինչ կամրջակին վրայ կը պաըակէինք, Քնվէր կանգ առաւ պահ մը, ձիս դիտեց և ըսաւ.

Ես պատմութեան մէջ պիտի անցնիմ իբր այն մարդը՝ որ ապացուցած է Անգլիոյ և իր նաւատորմին պարեւլիութիւնը։ Պիտի ցուցնեմ որ՝ Անգլիոյ նաւատորմը անյաղթելի չէ։ Պատերազմէն քանի մը տարի առաջ Անգլիա կը գտնուէի և Անգլիոյ կացութեան վրայ վիճաբանեցայ բազմաթիւ ազդեցիկ անձերու հետ ինչպէս Էսքուիթ, Զըրչիլ, Հէյուէյն։ Ըսի ամենց թէ իրենց ծամբան սխալ էր, Ուինսթըն Զըրչիլ յայտարարեց թէ Անգլիա կրնար միա՛յն իր նաւատորմովը ինքնապաշտպանուիլ և մեծ բանակի չէր կարօտեր։ Զըրչիլի ըսի թէ ո՛չ մէկ մեծ կայսրութիւն կրնար իր գոյութիւնը պահել, առանց թէ՛ բանակ և թէ՛ նաւատորմիզ ունենալու։ Տեսայ որ Զըրչիլի կարծիքը ընդհանուր էր, Անգլիոյ մէջ։ Միակ մարդը որ հակառակն էր ինծի, Լօրտ Թօպըրդընն էր։ Հիմա, Զըրչիլ իր նաւատորմիզը հոս զրկած է՝ թերեւս ինծի ցուցնելու համար որ իր նաւատորմը կրնայ քնել ամէն ինչ որ ինք ըսաւ թէ կրնայ։ Լա՛ւ, պիտի տեսնենք։

Քնվէր փաչա, Զըրչիլի նաւային արշաւանքը ապնոր կողմէ իրեն դէմ ուղղուած անձնական մարտահրաւէր մը կը նկատէր։

«Դո՛ւք ալ, պէտք է մեծ բանակ մը ունենաք, ըսաւ Քնվէր, Միացեալ Նահանգներուն ջակնարկելով։ Ես չեմ հաւատար որ, չարունակեց, Անգլիա կը ջանայ Տարտանէլը ձեղքել անոր համար որ Ռուսիա իրմէ պահանջած է ատիկա։ Երբ Անգլիա էի, Զըրչիլի հետ խօսեցայ համաշխարհային պատերազմի մը կարելիութեանը վրայ։ Ինծի հարցուց թէ՝ այդ տեսակ պարագայի մը մէջ Թուրքիա ինչ պիտի ընէր. և յայտնեց որ եթէ մենք Գերմանիոյ կողմը չանցնէինք, բրիտանական նաւատորմիզը պիտի անցնէր Տարտանէլէն և Գոլիսը պիտի գրաւէր։ Զըրչիլի նպատակը Ռուսիոյ օգնել չէ. ան Լոնտոնի մէջ ինծի ըրած ապահովութիւնը կը գործադրէ»։

Քնվէր կը խօսէր ծայրայեղ վճռակամութիւնով և համոզումով. ըսաւ թէ արտաքին ամրութիւններու հասցուցած գրեթէ բոլոր ճանները գործածուած էին, և թէ Թուրքերը ունէին պաշտպանողական միջոցներ՝ որոնց գոյութենէն թշնամին տեղեկութիւն անգամ չունէր։ Մեծ զայրոյթ ցուցուց Անգլիացիներուն դէմ զանոնք ամբաստանելով թէ Թուրք պաշտօնեաները կաշառել ջանացած են և նոյնիսկ ըսաւ թէ՝ Անգլիացիները իր կեանքին դէմ մահափորձեր ձեռնարկած էին։ Միւս կողմէ, մանաւանդ բարեկամութիւն չէր ցուցներ Գերմաններուն հանդէպ։ Վանկենհայմի ամբարտաւան վարմունքները մեծ դրգռութիւն պատճառած էին իրեն, և Թուրքերը, ըսաւ, Գերման սպաներուն հետ չատ լաւ հասկացողութեան մէջ չեն։

դարու առաջին մասին՝ հիւսիսէն մանող թշնամի նաւերը արգիլելու նպատակով։ Սակայն, այդ ամրոյթիւնները այնչափ անչմարելի էին որ գանոնք չկրցայ տեսնել։ Հիւրընկալներս տեղեկացուցին ինձի որ անոնք մարտական ուժ չունէին, և թէ իրաւցնէ, Նեղուցին հիւսիսային մասին մէջ, Նազարայի հրուանդանէն մինչեւ Մարմարա ոչինչ կար, որ կարենար դիմադրութիւն ընծայել ո՛եւ է արդիական նաւատորմի։ Տարտանէլի այս մասին մէջ ինչ որ գլխաւորաբար չանդրդուական գտայ, զուտ պատմական և աւանդական էր։ Հին Լափսաքոս քաղաքը կ'երեւար նոր Լափսաքիին մէջ, ճիշդ կէլիպօլուի դէմը. իսկ Նազարայի հրուանդանը՝ հին Ափիտոսի տեղն է. այդ դիւղէն է որ Լէանդր սովոր էր գիշերները լողալով անցնիլ Հելլէսպոնտոսը՝ Հերօն գտնելու—քաջագործութիւն՝ որ հարիւր տարի առաջ կրկնուած է Լորտ Պայրընի կողմէ։ Այս տեղէն է որ Քաբրքսէս Աթիայէն Յունաստան անցաւ, նաւերէ կազմուած կամուրջներու վրայէն, վարելով այն հռչակաւոր արշաւանքը, որ կը ձգտէր զինքը մարդկութեան աչերը դարձնել։ Անոր քաջագործութեան տեսարանը միտք բերելով, խորհեցայ որ, Քսէրքսէսի ոգին տակաւին կատարելապէս կենդանի է աշխարհի մէջ։

Նազարայի պատմական հրուանդանէն գտնելէ ետքն է որ տափակ ծովափերուն տխուր միօրինակութիւնը տեղի տուաւ աւելի՛ պէսպիսուն գիւղակարի մը։ Եւրոպական կողին վրայ, նշմարեցի այն բլուրները և լեռնաշղթաները, որոնք ետքէն այնքան տղերգական խոչընդոտներ դարձան դաշնակից բանակներուն։ Նազարայի հարաւը գտնուող ցամաքին տրտաքին ձեւը, իր քաղաքիւ բլուրներով և կատաղերով, քացատրեց թէ՝ ինչո՞ւ զինուորական մասնագէտները Տարտանէլի այդ տարածութիւնը

«Թուրքերը և Գերմանները, աւելցուց, զիրար չեն սիրեր։ Մենք անոնց հետ ենք, որովհետեւ մեր շահը անոնց հետ կը պահանջէ. անոնք մեզի հետ են, որովհետեւ անոնց շահը ատո՛նկ կը պահանջէ։ Գերմանիա Թուրքիոյ պիտի օգնէ ա՛յնչափ ատեն՝ որքան Թուրքիա օգնէ Գերմանիոյ. Թուրքիա Գերմանիոյ պիտի օգնէ ա՛յնչափ ատեն՝ որքան Գերմանիա օգնէ Թուրքիոյ։

Ժամը երկուքին մօտ Պանտըրմա հասանք։ Հոս ի վեր և իր ինքնաշարժը ցամաք հանուեցան և մեր խումբը կրկին ճամբայ ելաւ. մեր նաւը իրիկուան դէմ կէլիպօլու հասաւ։ Նաւահանգիստին մէջ խարբախեցինք և գիշերը նաւին մէջ անցուցինք։ Ամբողջ գիշերը լսեցինք ռմբակոծման ձայները։ Բայց պատերազմի և մահուան այդ յուշարարները աղեցութիւն չէին գործեր իմ թուրք հիւրընկալներուս միտքին վրայ։ Անոնք կատակաբանութիւններ և պատմութիւններ կ'ընէին, այլանդակ երգեր կ'երգէին, ազատական չարաճճիութիւններ կ'ընէին իրարու։ Պատկառելի Ֆուատը, հակառակ գրեթէ իր իննսուն տարիներուն, զուարճասէրի մեծ յատկութիւններ երեւան բերաւ։

Առաւօն, դարձեալ ճամբայ ելանք։ Հիմա ա՛լ Տարտանէլ հասած էինք և կէլիպօլուէն մինչեւ Զանաք Քալէ գրեթէ քսանըհինգ մղոց ճամբայ կարելու էինք։ Նեղուցին այս հատուածը մեծ մասով հետաքրքրական, իսկ զինուորական տեսակէտով անկարեւոր է։ Նեղուցը գրեթէ երկու մղոն լայնք ունի և երկու ափերը ցած ու ծանծաղուտ են. քանի մը ցանցուած գիւղեր միայն կեանքի նշան ցոյց կուտան։ Ըսին ինծի թէ քանի մը հին ամրոցներ կային, որոնց ժանգոտ թնդանօթները կը ցցուէին Մարմարայի վրայ։ այդ ամրոցները չէնուած էին տասնըիններորդ

ընտրած էին, իբր պաշտպանողական յարմարագոյն մասը։ Հիմա մեր նաւը կը մօտենար այն վայրին, որ թերեւս ամենէն իշխող կէտն էր ամբողջ Նեղուցին մէջ—Զանաք քաղաքը, կամ, իր ժամանակակից եւրոպական անունը տալով, Տարտանէլը։ 16 000 բնակիչներով բարգաւաճ նաւահանգիստ մըն էր, փայտաշէն տուներով եւ կեդրոնն էր բուրդի եւ ուրիշ արտադրութիւններու կարեւոր վաճառականութեան մը, եւ դարերով զինուորական կարեւոր կայան մը եղած էր։ Հիմա, զինուորները բացառութիւն համարելով, ան ամայացած էր, որովհետեւ քաղաքային բնակչութեան մեծ մասը Անատոլու փոխադրուած էր։ Լսած էինք որ բրիտանական նաւատորմը ռմբակոծած էր քաղաքը։

Տարտանէլի ընդհանուր հրամանատար Ճէվատ փաշա դիմաւորեց մեզ եւ մեր խումբին ընկերացաւ դէպի բանակատեղի։ Զարգացած, հաճոյական եւ համակրելի կերպարանքով մարդ մըն էր Ճէվատ։ Սքանչելի գերմաներէն կը խօսէր։ Ճաշ ղգածուեցայ այն ակնածանքէն, որով գերման սպաները կը վարուէին անոր հետ։

Առաջին ամրութիւնը ուր այցելեցի, Անատոլուի Համիտիէն էր (այսինքն ասիական Համիտիէ), գեղեցիկ ջուրին եզրը, Զանաքի ճիշդ դուրսի կողմը։ Գերմանիա գտնուելու ապացոյցներ դեռ ամէն քայլին անդամ։ Սպաները գրեթէ բոլորն ալ Գերմաններ էին եւ ամէն կողմ Գերմանները աւազէ պարիսպով հակապաշտպանողականներ կը շինէին եւ ուրիշ միջոցներով կ'ամրացնէին թնդանօթները։ Հոս, ամէն կողմէ, կը լսուէր գերմաներէնը, ո՛չ թէ թուրքերէնը։ Ընդհատ Վէռէյ որ դիս կ'առաջնորդէր այդ հրետանիներուն չուրջը, շատ մեծ հաճոյք կը զգար ինծի ցուցնելով Գերմանացիները։ Ան ինծի յայտնեց

ային երջանկութիւնը՝ զոր զգացած էր իր կեանքին մէջ, երբ Գերմանիա վերջապէս պատերազմի սկսած էր։ Իր ամբողջ կեանքին մէջ, ըսաւ, զինուորական պաշտօններու նուիրուած էր, եւ, շատ մը Գերմաններու պէս, ձանձրացած էր ռազմախրճիթէ, կղզի պատերազմներէ։ Ճրդէյն յիսուն տարեկանին կը մօտենար, գնդապետ եղած էր եւ կը վախնար որ իր առաջադէմը կը դադրէր, առանց զինուորական գործնական ծառայութեան մասնելու, երբ իր երակները պաղկուեցան եւ հիմա կը կուռէր իրական թշնամիի մը դէմ՝ որ Անգլիացին էր, իրական թնդանօթներ եւ իրական ռումբեր գործածելով վէլէլի վաքմունքին մէջ կայտ քան մը, Պաէնցի ղուարթախոհ և խաստաբեղպէս հաճելի ճեղդլմեն մըն էր առ. բայց ամբողջովին թրծուած էր «Der Tag»ի ոգիով։ Իր կեանքը պարզապէս անցուցած էր նման մարդու մը՝ որ առեւտուր մը սորված է եւ որ հիմա կ'ուրախանար գայն կիրարկելու առիթէն։

Ինքզինքս կատարելապէս գերման հողի վրայ զգալով, հարցուցի գնդապետ Վէռէյի թէ՝ Նեղուցին այդ եզերքին վրայ ինչո՞ւ այնչափ քիչ թուրքեր կը գտնուէին։ «Այդ հարցումը պիտի չընէք ինծի այս երեկ-եօթը, ըսաւ ժպտալով, երբ անցնիք միւս եզերքը»։

Անատոլու Համիտիէի դիրքը ինծի իսկապէս երեւցաւ։ Ան կը գտնուի ճիշդ ծովափին վրայ եւ ունի — գոնէ ունէր այդ ատեն — տասը թնդանօթներ ամենքէն ալ Տարտանէլի վրայ հսկող։ Անոր եզերքը եւլեւլով, որոշակի կը տեսնէի Նեղուցը, մուտքին վրայ Գում Գալէն տասնըհինգ մղոն հեռուէն յստակօրէն կը նշմարուէր։ Ո՛չ մեկ մարտանաւ կրնար մտնել այս

ջուրերուն մէջ, առանց հրետանիներէն անմիջապէս և կատարելապէս տեսանելի ըլլալու։ Բայց ամրոցը ինքնին, ոչ մասնագէտի մը համար, մասնաւորապէս ուշագրաւ բան մը չուներ։ Ամրափակները և չեղքերը պարզ հողաթումբեր էին և կը նմանային այն վիճակին մէջ ինչպէս չինուած էին 1837ին, ֆրանսացի ճարտարագէտներու կողմէ։ Ընդհանուր կարծիք մը կայ, թէ Գերմանները կատարելապէս արդիականացուցած էին Տարատանէլի ամրոցները, բայց իմ տեսած առանց ճիշդ չէր այդ տեսակէտը։ Անատոլու Համիտիէի ամրոցը պաշտպանող թնդանօթները երեսուն տարիէ աւելի հնութիւն ունէին. ամէնքն ալ Քրուփի 1885ի տիպարով չինուած էին և անոնց ժանգոտ արտաքինը իրենց տարիքը կը մատնէր։ Իրենց հանդուրժողութիւնը ինը մղոնի չափ էր միայն, մինչդեռ յարձակող մարտանաւերուն հասողութիւնը տասը մղոնի մօտ էր և Քուին Էլիզապէթինը տասնըմէկէն պակաս չէր։ Անատոլու Համիտիէի մասին նկարագրութիւններս կատարելապէս կը պաշտպանեն նաեւ ուրիշ բոլոր գործօն ամրոցներու թնդանօթներուն։ Հետեւաբար, հասողութեան առաւելակշռութեան տեսակէտով՝ դաշնակից նաւատորմը վճռական գերազանցութիւն ունէր և մի՛յն Քուին Էլիզապէթը անոնց բոլորին կ'իյնէր գրպէտ։ Ամրութիւնները ռազմանիւթի մեծ պաշար ալ չունէին։ Այդ միջոցին եւրոպական և ամերիկեան թերթերը տեղեկութիւններ կը հրատարակէին թէ՝ Գերմանիայէն կառախումբեր լեցուն ռումբեր և թնդանօթներ կը հասնէին Տարատանէլ, Ռումանիայ ճամբով։ Այդ առեն և ետքէն լսուած իրողութիւններէ համոզուած եմ որ, այդ տեղեկութիւնները պարզ առասպելներ էին։ Քիչ թիւով «կարեւոր գլուխ»ներ — այսինքն զրահ չծակող ռումբեր՝ որոնք ցամաքահանութեան դէմ կռուելու միայն

օգտակար են — բերուած էին Ադրիանուպոլիսէն, և իմ այցելութեանս միջոցին Համիտիէ մթերուած էին, բայց առանց քիչ քանակութիւնով էին և մարտանաւերու դէմ կռուելու մէջ արժէք չունէին։ Համիտիէի վրայ կը ծանրանամ, որովհետեւ ան Տարատանէլի ամենէն կարեւոր ամրութիւնն է։ Ռմբակոծութեան ամբողջ ընթացքին՝ դաշնակից կրակը անոր ուղղուեցաւ, քան ուրիշ որ եւ է դիրքի և յարձակող մարտանաւերուն հասցուած մեծ մասին հարիւրին 60ը ան է որ գործեց։ Անատոլու Համիտիէն էր որ՝ 18 Մարտի մեծ ռմբակոծութեան միջոցին ընկղմեց փրանսական պուվէ մարտանաւը. ան է որ, յարձակումին ամբողջ ընթացքին անկարողութեան մատնեց ուրիշ զանազան միութիւններ։ Անոր բոլոր սպանները Գերմաններ էին՝ հարիւրին 85ը կէօպհենի Պէհլաւսի նետաձիներ։

Ինքնաշարժը մտնելով, սուրացինք Տարատանոս առնող ուղիին վրայ։ Տարատանոսի մարտկոցը ա՛յնչափ կատարելապէս թրքական էր, որչափ Համիտիէն գերմանական։ Տարատանոսի թնդանօթները առտիճան մը աւելի՛ արդիական էին քան Համիտիէինները — անոնք Քրուփի 1905ի տիպարովն էին։ Հոս ալ, կարծես այն միակ նոր մարտկոցը, զոր Գերմանները հասցուցած էին իմ այցելութեանս միջոցին, անոնք կը բռնկանային այն զանազան թնդանօթներէն, զորս առած էին Վոսփորի մէջ խարխափած գերմանական և թրքական մարտանաւերէն։ Մեր քննական այցելութենէն քանի մը օր առաջ, դաշնակից նաւատորմը մտած էր Էրէն-Քէօյի ծոցը և Տարատանոսը ենթարկած էր ղարնուրելի ռմբակոծութեան մը, որուն արդիւնքները տեսայ ամէ՛ն կողմ։ Հողը չուրջ անակի կէս մղոն տարածութեան վրայ կատարելապէս տակն ու վրայ եղած կ'երեւար. տարօրինակը

ջուրերուն մէջ, առանց հրետանիներէն անմիջապէս և կատարելապէս տեսանելի ըլլալու։ Բայց ամրոցը ինքնին, ոչ մասնագէտի մը համար, մասնաւորապէս ուշագրաւ բան մը չուներ։ Ամրափակները և չեզոքլուրները պարզ հողաթումբեր էին և կը մնային այն վիճակին մէջ ինչպէս չինուած էին 1837ին, ֆրանսացի ճարտարագէտներու կողմէ։ Ընդհանուր կարծիք մը կայ, թէ Գերմանները կատարելապէս արդիականացուցած էին Տարտանէլի ամրութիւնները, բայց իմ տեսած առաջին ճիգէ չէր այդ տեսակէտը։ Անատոլու Համիտիէի ամրոցը պաշտպանող թնդանօթները երեսուն տարիէ աւելի հնութիւն ունէին. ամէնքն ալ Քրուփի 1885ի տիպարով չինուած էին և անոնց ժանգոտ արտաքինը իրենց տարիքը կը մատնէր։ Իրենց հաստոցները ինչ մզոնի չափ էր միայն, մինչդեռ յարձակող մարտանաւերուն հասցուցած մզոնի մօտ էր և Քուիք Էլիզապէթինը տասը պակաս չէր։ Անատոլու Համիտիէի մասին նկարագրութիւններս կատարելապէս կը պաշտպանին նաեւ ուրիշ բոլոր գործօն ամրութիւններու թնդանօթներուն։ Հետեւաբար, հաստոցներուն առաւելակշռութեան տեսակէտով՝ դաշնակից նաւատորմը վճռական դերը պիտի ունենար և մի՛այն Քուիք Էլիզապէթը անոնց բոլորին կ՚իյնէր դրական։ Ամրութիւնները ռազմանաւի մեծ պաշար ալ չունէին։ Այդ միջոցին եւրոպական և ամերիկեան թերթերը տեղեկութիւններ կը հրատարակէին թէ՝ Գերմանիայէն կառախումբեր լեցուն ռումբեր և թնդանօթներ կը հասնէին Տարտանէլ, Ռումանիոյ ճամբով։ Այդ առեն և ետքէն լսուած իրողութիւններէ համոզուած եմ որ, այդ տեղեկութիւնները պարզ առասպելներ էին։ Քիչ թիւով «կարեւոր գլուխ»ներ — այսինքն զրահ չծակող ռումբեր՝ որոնք ցամաքամասնութեան դէմ կռուելու միայն

օգտակար են — բերուած էին Ադրիանուպոլիսէն, և իմ այցելութեանս միջոցին Համիտիէ մթերուած էին, բայց առանց քիչ քանակութիւնով էին և մարտանաւերու դէմ կռուելու մէջ արժէք չունէին։ Համիտիէի վրայ կը ծանրանամ, որովհետեւ ան Տարտանէլի ամէնէն կարեւոր ամրութիւնն է։ Ռմբակոծութեան ամբողջ ընթացքին՝ դաշնակից կրակը անոր ուղղուեցաւ, քան ուրիշ որ եւ է դիրքի և յարձակող մարտանաւերուն հասցուած ընդհանուր 60ը ան է որ գործեց։ Անատոլու Համիտիէն էր որ՝ 18 Մարտի մեծ ամբակոծութեան միջոցին ընկզմեց Ֆրանսական պուվէ մարտանաւը. ան է որ, յարձակումին ամբողջ ընթացքին անկարողութեան մատնեց ուրիշ զանազան միւսութիւններ։ Անոր բոլոր սպաններն Գերմաններ էին՝ հարիւրին 85ը Կէօպհէնի Պէսլաուի նաւաստիներ։

Ինքնաշարժը մանելով. սուրացինք Տարտանոս առնող ռազմական ճամբայէն։ Տարտանոսի մարտկոցը ա՛յնչափ կատարելապէս թրքական էր, որչափ Համիտիէն գերմանական։ Տարտանոսի թնդանօթները աստիճան մը աւելի՛ արդիական լէին քան Համիտիէնները — անոնք Քրուփի 1905ի տիպարովն էին։ Հոս ալ, կար այն միակ նոր մարտկոցը, զոր Գերմանները հաստատած էին իմ այցելութեանս միջոցին, անոնք կը բռնկանային այն զանազան թնդանօթներէն, զորս առած էին Վոսփորի մէջ խարխափած գերմանական և թրքական մարտանաւերէն։ Մեր քննական այցելութենէն քանի մը օր առաջ, դաշնակից նաւատորմը մտած էր Էրէն-Քէօյի ծոցը և Տարտանոսը ենթարկած էր ղարնուրելի ռմբակոծութեան մը, որուն արդիւնքները տեսայ ամէ՛ն կողմ։ Հոդը չուրջ անակն կէս մզոն տարածութեան վրայ կատարելապէս տակն ու վրայ եղած կ՚երեւար. տարօրինակը

ջուրերուն մէջ, առանց հրետանիներէն անմիջապէս և կատարելապէս տեսանելի ըլլալու։ Բայց ամրոցը ինքնին, ոչ մասնագէտի մը համար, մասնաւորապէս ուշագրաւ բան մը չուներ։ Ամրափակները և չեղաբլուրները պարզ հողաթումբեր էին և կը նմային այն վիճակին մէջ ինչպէս չինուած էին 1837ին, Ֆրանսացի ճարտարագէտներու կողմէ։ Ընդհանուր կարծիք մը կայ, թէ Գերմանները կատարելապէս արդիականացուցած էին Տարատանելի ամրոցները, բայց իմ տեսած առենս ճիշդ չէր այդ տեսակէտը։ Անատօլու Համիտիէի ամրոցը պաշտպանող թնդանօթները երեսուն տարիէ աւելի հնութիւն ունէին. ամէնքն ալ Ղրուփի 1885ի տիպարով չինուած էին և անոնց ժանգոտ արտաքինը իրենց տարիքը կը մատնէր։ Իրենց հնաոճութիւնը ինք մզոնի չափ էր միայն, մինչդեռ յարձակող մարտանաւերուն հասողութիւնը տասը մզոնի մօտ էր և Գուիճն Էլիզապէթինը տանըմէկէն պակաս չէր։ Անատօլու Համիտիէի մասին նկարագրութիւններս կատարելապէս կը պատշաճին նաեւ ուրիշ բոլոր գործօն ամրոցներու թնդանօթներուն։ Հետեւաբար, հասողութեան առաւելակշռութեան տեսակէտով՝ դաշնակից նաւատորմը վճռական գերազանցութիւն ունէր և մի՛յն Գուիճն Էլիզապէթը անոնց բոլորին կ՚իյնէր գրպէս։ Ամրոցիները ռազմանաւի մեծ պաշար ալ չունէին։ Այդ միջոցին եւրոպական և ամերիկեան թերթերը տեղեկութիւններ կը հրատարակէին թէ՝ Գերմանիայէն կատախուզքեր լեցուն ռումբեր և թնդանօթներ կը հասնէին Տարատանէլ, Ռումանիայ ճամբով։ Այդ տեղն և ետքէն լսուած իրողութիւններէ համոզուած եմ որ, այդ տեղեկութիւնները պարզ առասպելներ էին։ Փիչ թիւով «կարթիր գլուխ»ներ — այսինքն զրահ չծակող ռումբեր՝ որոնք ցամաքահանութեան դէմ կռուելու միայն

օգտակար են — բերուած էին Ադրիանուպոլիսէն, և իմ այցելութեանս միջոցին Համիտիէ մթերուած էին, բայց տակնուքեւ քիչ քանակութիւնով էին և մարտանաւերու դէմ կռուելու մէջ արժէք չունէին։ Համիտիէի վրայ կը ծանրանամ, որովհետեւ ան Տարատանէլի ամենէն կարեւոր ամրութիւնն է։ Ռմբակոծութեան ամբողջ ընթացքին՝ դաշնակից նաւերը ուղղուեցան. քանի ուրիշ որ եւ է դիրքի և յարձակող մարտանաւերուն հասցուած մը սակն հարիւրին 60ը ան է որ գործեց։ Անատօլու Համիտիէն էր որ՝ 18 Մարտի մեծ ռմբակոծութեան միջոցին ընկղմեց Ֆրանսական պուվէ մարտանաւը. ան է որ, յարձակումին ամբողջ ընթացքին անկարողութեան մատնեց ուրիշ զանազան միւսիւններ։ Անոր բոլոր սպանները Գերմաններ էին՝ հարիւրին 85ը Կիօպէնը Պէսլաուի նաւաղներ։

Ինքնաչարժը մանելով, սուրացինք Տարատանոս տանող ռազմական ճամբայէն։ Տարատանոսի մարտկոցը ա՛յնչափ կատարելապէս թրքական էր, որչափ Համիտիէն գերմանական։ Տարատանոսի թնդանօթները աստիճան մը աւելի՛ արդիական էին քան Համիտիէները — անոնք Ղրուփի 1905ի տիպարովն էին։ Հոս ալ, կար այն միակ նոր մարտկոցը, զոր Գերմանները հաստատած էին իմ այցելութեանս միջոցին, անոնք կը բաղկանային այն զանազան թնդանօթներէն, զորս առած էին Վոսփորի մէջ խարխափած գերմանական և թրքական մարտանաւերէն։ Մեր քննական այցելութենէն քանի մը օր առաջ, դաշնակից նաւատորմը մտած էր Էրէն-Քէօյի Ծոցը և Տարատանոսը ենթարկած էր զարհուրելի ռմբակոծութեան մը, որուն արդիւնքները տեսայ ամէն կողմ։ Հազը չուրջ անակէ կէս մզոն տարածութեան վրայ կատարելապէս տակն ու վրայ եղած կ՚երեւար. տարօրինակը

այն է որ, հակառակ այդ բոլոր ահերին, մարտկոցները անեղծ կը մնային. առաջնորդները ինծի ըսին թէ՝ միակ թնդանօթ մը խափ փճացած չէր:

«Պահերս ղմէն հաքէ, ըսաւ զօրավար Մառքէնս, հոս պըօսաչըլչինները ժամադրավայր մը պիտի հաստատանք, պանդոկ մը պիտի չինենք և ձեղի, Ամերիկացիներուն մասնաւոր պիտի ծախենք: Պէտք պիտի չունենանք պեղումի կատարելու — բրիտանական նահատորմը մեր տեղը այդ աշխատանքը կը կատարէ»:

Կատակի մը կը նմանէր այդ խօսքը, բայց ըսածը առաւոտեան ճշմարիտ էր: Ա՛յն տեղը՝ ուր Տարատանոս հաստատուած է, հին աշխարհի ամենէն հռչակաւոր քաղաքներէն մէկը կար: Հոմերոսի ժամանակ՝ ան մաս կը կազմէր Փռիւգիոյ իշխանապետութեան: Նոյակներու և սիւներու բեկորներ կը տեսնուին դեռ հոն: Եւ դաշնակից նահատորմին ռումբերը ձիմա երեւան կը հանէին այն բազմաթիւ նշխարները՝ որոնք հազարաւոր տարիներէ ի վեր թաղուած էին: Բարեկամներէս մէկը գեանէն գտաւ ջուրի սափոր մը՝ որ թերեւս գործածուած էր Տրովադայի ժամանակները: Գժբախտաբար այդ նշխարները անեղծ կերպով չէին հասնիր մեզի:

Թուրք Զօրավարները չափազանց հպարտ էին այն կռիւին համար, զոր Տարատանոսի մարտկոցը մղած էր բրիտանական մարտանաւերուն դէմ: Անոնք պիտ կ'ատրաջորդէին այն թնդանօթներուն քով, որոնք մասնաւորապէս լուրջ ծառայութիւն կատարած էին ու պանդանք խանգաղատանքով կը գգուէին: Պիտ պատահելու համար, ձէվատ կանչեց տեղակալ Հասանը, այն թուրք սպան, որ այս դիրքը պաշտպանած էր: Մանրուկ մարդ մըն էր ան, աթի պէս սեւ մազերով, սեւ աչքերով, չափազանց համեստ և երկչոտ՝ այս մեծ

զօրավարներուն ներկայութեանը: Ձէվատ չոյեց Հասանի երեւները, մինչդեռ ուրիշ բարձրաստիճան Թուրք սպայ մը փայփայեց անոր մազերը:

«Զեզի պէս մարդերէն է որ մեծ դիւցազներ կ'ելլեն», ըսաւ Ձէվատ: Ան Հասանի առաջարկեց նկարագրել յարձակումը և կատարուած դիմադրութիւնը: Շփոթահար տեղակալը հանդարտօրէն ըրաւ իր պատմութիւնը, թէեւ գրեթէ լալու չափ յուզուած էր՝ իր յափշտակուած պետերուն գնահատութիւններէն:

«Բանակին մէջ մեծ ապագայ մը վերապահուած է Ձեզի». ըսաւ զօրավար Ձէվատ, երբ կը բաժնուէինք Հասանէն:

Ինչո՞ւ Հասանի «պատմութեան» հասաւ երկու օր ետքը երբ դաշնակից նահատորմը իր մեծագոյն յարձակումը կատարեց: Ռումբերէն մէկը զարկաւ իր պատասանատունին, քար ու քանդ ըրաւ զայն և երիտասարդը պատնաւեցաւ: Բայց մարտկոցին այցելութեանս օրը, իր վարմունքը կը ցուցնէր որ Հասան իր զօրավարին դրուատիքը գոհացուցիչ վարձատրութիւն մը կը նկատէր, իր կրած կամ դեռ կրելիք բոլոր տառապանքներուն:

Շատ կը զարմանայի որ դաշնակից նահատորմը, հակառակ ռազմանիւթի իր առատ վատնումին, կրցած չէր Տարատանոսի դիրքը հարուածել: Բնականաբար նախ խորհեցայ թէ այդ տեսակ ձախողութիւն մը խեղճ նշանառութիւն մը կը մատներ. բայց գերման առաջնորդներս ըսին թէ պատճառը այդ չէր: Այդ անյաջող նշանառութիւնը, իրաւ է թէ անգամ մըն ալ կը հաստատէր այն ծանօթ պարագան՝ որ արագօրէն չարժուած կատարող մարտանաւ մը՝ մեծապէս աննպատակ պայմաններու մէջ կը գտնուի հաստատուն

ամրութիւն մը ոմբակոծած աւեն: Բայց ուրիշ կարեւոր կէտ մը կար. հիւրընկալները ուշադրութիւնս հրաւիրեցին Տարտանոսի դիրքին վրայ. ան թառած էր բլուրի մը կատարը՝ իչխելով մարտանաւերուն վրայ և կազմելով հորիզոնին մէկ մասը: Տարտանոս պղպատէ հինգ աշտարակներ միայն ունէր իրա-քանչիւրը մէկ թնդանօթով զինուած և չրջապատուած էր ոլորապտոյտ խրամով մը:

«Աչխարհի ամենէն դժուար բանն է անոր ոումբ հանդիպեցնել, ըսին: Այնչափ որոչակի տեսանելի է որ՝ դիւրին կը թուի բայց երեւցածը պատրանք մըն է միայն»:

Դիրքի տեսաբանութեան (optics) կատարելապէս տեղեակ չեմ. բայց կ'արհեայ թէ հորիզոնի գիծը կը տեղջէ տեսակ մը կրկներեւոյթ, այնպէս է պարզապէս անկարելի է այդ կէտին վրայ բանի մը զարնել, բացի դիպուածով եղածէն: Նշանառուն կրնայ տեսնել նաւածին համեմատ ճիշդ ձչան առնել, բայց ո՛րչէն ոումբը պիտի մոլորի, Տարտանոսի պատմութիւնը առասպելականէն քիչ պակաս բան մը եղած է: Մինչեւ Մարտ 18, մարտանաւերը անոր վրայ արձակած էին 4,000ի մօտ ոումբեր: Աչտարակներէն մէկը հարուածած կերած էր պայթուցիկի մը կողմէ, որ նաև սկըրդած էր անոր ներկը. ուրիշ աչտարակ մը զարնուած և թեթեւօրէն հակած էր. ուրիշ մը հարուածուած էր խարխափէն ուրկէ մարդու ձեռքի մեծութիւնով կտոր մը փրթած էր: Բայց մէկ թնդանօթ մը անգամ նոյնիսկ թեթեւօրէն, վնասուած չէր: Ուժը մարդեր սպաննուած էին, որոնց մէջ նաև տեղակալ Հասան, և Բառատունի չափ վիրաւորուած էին: Ա՛յդչափ էր գործուած աւերը:

«Տեսողական պատրանքն էր որ փրկեց Տարտանոսը», դիտել տուաւ Գերմաններէն մէկը:

Ներչն ինքնաչարժ մտնելով, ճամբորդեցինք ծովափին երկայնքէն. հիւրընկալս ուշադրութիւնս հրաւիրեց ականներու դաչտերուն վրայ, որոնք Չանաքի հարաւակողմը կը տարածուէին, չորչ հօրը մղոն հեռաւորութեամբ: Այս չրջանակին մէջ, Գերմանները և Թուրքերը քանի մը էին գրեթէ 400 ականներ: Մեծ ճոխութեամբ ըսին թէ՝ այդ աւերիչ գործիքներուն մեծ մասը նայթայրած էին Ռուսերը: Ամեն or ռուսական բորփիլ ձակներ Վոսփորի բերանը՝ Սեւ Ծովի մէջ ականներ կը ցանէին, յուսալով որ անոնք նոսաւին ի վար պիտի իջուէին եւ իրենց յուսուկ պատսօնը պիտի կատարէին: Բայց ամեն առտու, քուրմ եւ գերման ականանաւաւորներ նոսաւին ի վեր կ'երթային, կ'որսային ականներ եւ Տարտանէլի մէջ կը գետեղէին զանոնք:

Էրէն Բէօյի հրետանին ալ ծանր ոմբակոծութեան մը ենթակայ եղած էր, բայց քիչ վնաս կրած էր: Տարտանոսի հակառակը ըլլալով, այդ մարտկոցը բլուրի մը եռեւը հաստատուած էր, կատարելապէս տեսողութենէ ծածկուած: Ինձի ըսին թէ՝ այս վայրը ամրացնելու համար Թուրքերը դրապէս պարտաւորուած էին ներքին նեղուցին ամրութիւնները քանդելու.—Նեղուցին այն մասը, որ կը տարածուի Չանաքէն Նագարայի ծայրը: Այս էր պատճառը որ, Տարտանէլի այդ մասը ներկայիս ամրացուած չէր պէտք եղածին պէս: Իբր ամրացում, հոն գետեղուած թնդանօթները Քրուփի 1885ի հին ափսարով հրացէններու նմոյչներ էին:

Էրէն-Բէօյի հարաւը, ճամբան եզերող բլուրներուն վրայ, Գերմանները նորութիւն մը մտցուցած էին: Գտած էին պուլկարական պատերազմէն լքուած Բոփի զանազան հրացանդներ, զորս հաստատած էին ծոցին հիմերու վրայ: Իւրաքանչիւր մարտկոց

այդ խարիսխներէն ունէր չորս կամ հինգ հատ, այնպէս որ, երբ անոնց մօտեցայ, տեսայ կարեւոր խարիսխներ, որոնք բնաւ թնդանօթ չունէին: Ա՛լ աւելի զարմացայ, երբ տեսայ խումբ մը գոմէշներ — ֆարծեմ գործի լծուած, սասնըվեց հատ համրեցի — որոնք այդ հրաւառդերէն մէկը մէկ խարիսխին մի օր կը փոխադրէին: Կ'երեւայ թէ ասիկա պաշտպանողական ծրագիրին մէկ մասը կը կազմէր: Անմիջապէս որ նաւատորմին նշանառութիւնը ճնդուէր, հրաւանդը գոմէշներու միջոցով կը փոխադրուէր ուրիշ խարիսխ մը:

— Ատկէ՛ աւելի աղէկ հնարք մըն ալ ունինք, դիտել տուաւ սպաներէն մէկը:

Կանչուեցաւ յիսնապետ մը՝ որ պատմեց իր ըրածները: Այս գինուորը վարիչն էր գործիքի մը, որ հեռուէն կը նմանէր իրական թնդանօթի: Բայց երբ զայն մօտէն քննեցի, տեսայ որ ան կոյուղիի խողովանի երկայն կտոր մըն էր: Բլուրին ետեւը, նաւատորմէն կատարելապէս անտեսանելի, զետեղուած էր թնդանօթ մը, որու հետ կը գործակցէր այս յիսնապետը: Երկու կողմերը հեռաձայնով կը հաղորդակցէին: Երբ կրակելու հրամանը գար, հրաւանդը վարող թնդանօթաձիգը ռումբը կ'արձակէր, մինչդեռ կոյուղիի խողովակը վարող մարդը կրակ կուտար քիւֆներով ան վառօթի և կ'արձակէր ան ծուխի ուշագրաւ ամպ մը: Բնականաբար մարտանաւերուն մէջ գտնուող Ընդլիացիները և Ֆրանսացիները կը կարծէին թէ իրենց ուղղութիւնովը ստացող ռումբերը կուգային այդ տեսանելի ծուխի ամպէն և կը ջանային իրենց ամբողջ ուշադրութիւնը կեդրոնացնել այդ տեղին վրայ: Այս ձի՛ազելի թնդանօթին չուրջը գտնուող հողը ռումբի ձակերով նիւսուած էր. ինծի քսին թէ այդ պաշտօնը կատարող յիսնապետը 500է

հարուածներ հրաւիրած էր իր վրայ, մինչդեռ իրական հրետանիքը դեռ կը մնար անեղծ և անյայտ:

Իրէն ետքէն հետ դարձանք զօրավար Ճէվատի բանակատեղը, ուր պիտի նախաճաշէինք: Ճէվատ զիս դիտարան մը հանեց. հոն աչքս առջեւ պարզուեցաւ Եղէսկանի կապոյտ գեղեցիկ տարածութիւնը: Կը տեսնէի Տօրտանէլի մուտքերը Սէտ-իւլ-Պահր և Գում Գալէն, որոնք դուռի մը պահապաններուն պէս կանգնած էին. իրենց միջեւ կը տարածուէին արեւածագ վէտվէտուն ջուրերը: Հեռուն նշմարեցի Անգլիոյ և Ֆրանսայի վեհապանծ մարտանաւերը՝ որոնք դէպի մուտքը կ'առաջանային. աւելի հեռուն, նշմարեցի Թենեդոս կղզին, որուն ետեւը գիտէինք թէ՝ ա՛լ աւելի մեծ նաւատորմ մը պահուըտած էր: Բնականաբար այս տեսարանը ինծի յիշեցուց պատմական և առասպելական հազարաւոր յիշատակներ: Թուրք բնակերս՝ զօրավար Ճէվատ հետդիտակը առաւ և ուղղեց սև տարածութեան մը վրայ, հաւանօրէն վեց մղոն հեռուն:

— Նայեցէ՛ք այդ տեղին, ըսաւ, ինծի երկաթելով հետդիտակը: Գիտէ՞ք թէ ի՛նչ է ան:

— Ատոնք Տրովադայի դաշտերն են, ըսաւ: Եւ այն գետը՝ որ ոլորապտոյտ կը տեսնէք, աւելցուց, մենք Թուրքերս զայն կը կոչենք Մենաէրէս. Հոմերոսի Սքամանտր ըսածն է ան: Մեր կռնակը, քանի մը մղոն միայն հեռուն, կը գտնուի Իտա լեռը:

Ճետոյ հետդիտակը ուղղեց ծովին, պտըտցուց այն դաշտին վրայ, ուր բրիտանական մարտանաւերը կը կենային և կրկին առաջարկեց ինծի դիտել ցուցուցած կէտը: Ճանկարծ, աչքիս դէմ ցցուեցաւ անդլիական չքեղ մարտանաւ մը, կազմաւ պատրաստ պա-

աերազ՛ի, հանգարտօրէն չրջելով՝ պահակի պաշտօն կատարող մարդու մը պէս։

— Ա՜տիկա Ակամիմցօնն է՞ ըսաւ զօրավար Ճեվատ։ Ռումմ մը արձակե՞մ անոր, հարցուց։

— Այո՛, եթէ կը խոստանաք որ ռումմը չէք հանգիպեցներ, պատասխանեցի։

Նախաճաշեցինք բանակատեղը ընկերակցութեամբ ծովակալ Ուզէտոմի, զօրավար Մառթէնսի և Պոլսոյ աւստրիական զինուորական կցորդ զօրավար Փօմիանքովսքիի, խօսակցութեան մէջ տիրող կարծիքն էր ապագային համար բացարձակ վստահութիւնը։ Պոլսոյ մէջ դիւանագէտները և քաղաքագէտները ի՛նչ որ ալ խորհէին, այս մարդիկը՝ Թուրք և Գերմանացիները, չէին յուսար որ դաշնակից մարտանաւերը պիտի անցնէին իրենց գիմադրութեան մէջէն։

— Եթէ միայն կարենայինք հարուածել Գուլիճ Եղիզապէքը, ըսաւ խանդոտ Գերման մը, ակնարկելով բրիտանական նաւատորմի ամենէն մեծ մարտանաւին, որ այդ միջոցին Նեղուցին բերանը կը կենար։

Անատոլուի ղեղերին վրայ, այցելելով բոլոր կարեւոր վայրերը, մեծ նաւակ մը նստանք և անցանք Կէլիպոլուի հրուանդանը։ Հոդ, բոլորովին աղիտալի արկածի մը պիտի ենթարկուէինք, երբ Կէլիպոլուի ափունքին կը մօտենայինք, մեր նաւուղիղին հարցուցինք թէ՝ գիտե՞ր ականներու դաշտին տեղը և կրնա՞ր ջրանցքին մէջ ղեկավարել։ «Այո՛»։ ըսաւ և ուղղակի դէպի ականները ղեկավարեց։ Բարեբախտաբար միւս մարդը ժամանակի՛ն նշմարեց սխալը և այդպէսով անվտանգ հասանք Քիլիտ իւլ-Պահր։ Հոս, մարակոցները միւս կողմը գտնուածներուն ձեւը ուներէին գրեթէ. անոնք նեղուցին պաշտպանութեան գլխաւոր ուժերն էին մէկը կը կազմէին։ Հոս, ամէն բան, որչափ որ ոչ զինուորական մը կրնար դատել,

աքանչելի պայմանի մէջ էր, բացի այն պարագայէն որ՝ մարակոցներու թնդանօթները հին ձեւով էին և ռազմանիւթը երբեք առատ չէր։

Մարակոցները ծանր կերպով ռմբակոծուած ըլլալու նշաններ կը ցուցնէին։ Ոչ մէկը սւերուած էր. բայց ռումմի ծակերէ չրջապատուած էին ամրութիւնները։ Թուրք և Գերման ընկերներս աւերումի այդ հետքերը կատարեալ չրջութիւնով կը դիտէին և և իրենց հիացումը կ՛արտայղղէին դաշնակից կրակին ճշդութեանը համար։

— Ի՞նչպէս կարող կ՛ըլլան այսչափ ճիշդ նշան առնելու։ Այս հարցումը կ՛ուղղէին իրարու։ Ինչ որ ռմբակոծութիւնը աւելի մօտէն կը դարձնէր, այն պարագան էր որ՝ անիկա կ՛ուղղուէր ոչ թէ նեղուցին բերանը գտնուող դաշնակից մարտանաւերէ, այլ՝ Կէլիպոլուի հրուանդանին միւս կողմը՝ եգէական ծովին մէջ գտնուող մարտանաւերէ։ Հրետանիները երբեք չէին տեսներ իրենց նշանակէտը, այլ պարտաւոր էին՝ բարձր բլուրներ պարզող մօտաւորապէս տասը մղոն հեռաւորութենէ մը կրակել, և սակայն իրենց ռումմերէն չատերը չատ քիչ վրիպած էին Քիլիտ իւլ-Պահրի մարակոցներէն»։

Հոս կ՛ընդհատեն ամերիկեան դեսպանին նկարագրութիւնը, որու յաջորդ մասերը ուղղակի կապ չունին մեր նիւթին հետ։

Այս այցելութենէն երկու օր առաջ էր որ տեղի ունեցած Մարտ 18ի մեծ յարձակողականը, որ վերջացաւ դաշնակիցներու ձախողանքով։ Թուրք եւ Գերման իշխանութիւնները մեծապէս հրճուեցան այս յաղթանակէն։ Մասնաւորաբար Պոլսոյ մէջ, դրօշա-

զարդուեցան բոլոր հանրային, պետական ու մասնաւոր չէնքերը:

Հակառակ այս յոյզուխեան, մայրաքաղաքին մէջ մտահոգութիւնը փարատած չէր դեռ բոլորովին և չատը կ'ենթադրէին թէ դաշնակիցները նոր և չատ աւելի զօրաւոր յարձակում մը պիտի փորձէին:

Արդարև, ո՛չ գերման դեսպան վանկենհայմ, ո՛չ աւստրիական դեսպան Փ լլավիչինի չէին հաւատար թէ Մարտ 18ի ադիտալի փորձը վերջ պիտի դներ նաւային յարձակումին: Անոնք օրերով և անձկութեամբ սպասեցին դաշնակից նաւատորմի վերադարձին:

Այս անձկալից սպասողական վիճակը տեւեց ամբողջ օրեր և չաբաթներ, բայց համաձայնական մարտանաւերը ո՛ւ և է նոր յարձակում չգործեցին Տարտանէլի Թրքական դիրքերուն դէմ:

Թուրք և գերման զինուորական չրջանակներու մէջ տակաւին այն համոզումը կը տիրէր թէ դաշնակիցները կրկին պիտի վերադառնային: Պատերազմական նախարար Էնվէր փաչան միայն հակառակ կարծիք ուներ, և երբեք հաւանական չէր նկատեր որ դաշնակիցներու կողմէ նոր ձեռնարկ մը կրնար կատարուիլ:

Ծովեզոյն պարագային իսկ, ան գրեթէ վճռաբար համոզուած էր որ անխուսափելիօրէն ձախողանքի պիտի մատնուէր տեղի ունենալիք ո՛ւ և է նոր ծովային յարձակում:

Ինչպէս ասկէ առաջ ամերիկեան դեսպանին բերնով պատմեցինք, Էնվէր փաչա բացէ ի բաց կը յայտարարէր թէ «բազմաթիւ թնդանօթներ և առատ ռազմանիւթ» ունէր: Այդ միջոցին ասկայն, բոլորովին իրականութեան համապատասխան չէր այդ յայտարարութիւնը:

Բաւական է քարտէսին վրայ աչք մը նետել, հասկնալու համար թէ այդ միջոցին ինչո՞ւ Թուրքիա ռազմանիւթ չէր ստանար Գերմանիայէն և Աւստրիայէն: Իրականին մէջ, այդ չրջանին, Թուրքիան ալ Ռուսիոյ նման կատարեալ կղզիացուած էր իր զինակիցներէն:

Ինչպէս յայտնի է, Պոլիսը Գերմանիոյ կապուած է երկու երկաթուղագիծերով: Առաջինը կ'անցնի Պուլկարիոյ և Սերպիոյ, իսկ երկրորդը՝ Ռումանիոյ (Պուքրէշ) ճամբով: Արդ, այդ չրջանին Պուլկարիա տակաւին չէր մասնակցած պատերազմին, հետեւաբար անկարելի էր այդ ճամբան օգտագործել: Մնաւանդ որ եթէ Պուլկարիան աչք դոցէր իսկ, անդին կար Սերպիան, որ արդէն իսկ պատերազմի մէջ էր Թուրքիոյ զինակից Աւստրիոյ դէմ. հետեւաբար նիւթապէս անկարելի էր Սոֆիա-Պելկրատ երկաթուղիէն օգտուիլ՝ Գերմանիայէն զէնք և ռազմանիւթ փոխադրելու համար Թուրքիա:

Կը մնար ուրեմն ռումանական ճամբան: Այս գործը Սերպիայէն կախում չուներ, և եթէ ռումէն կամաւորութիւնը հաւանութիւն յայտներ, ապահով և ուղղակի ճամբայ մը հաստատուած պիտի ըլլար Գերմանիոյ հզակառոր գործարաններէն մինչեւ Տարտանէլի նեղուցը:

Աքէն այդ միջոցին յամառ զրոյց կը չրչէր թէ Պուքրէշի կառավարութիւնը թոյլ կուտար որ Գերմանիա օգտագործէ Պերլին-Պուքրէշ-Պոլիս երկաթուղին՝ զինուորական փոխադրութիւններ կատարելու համար:

Այն ատենն տարածուեցան այս զրոյցները, որ Պուքրէշի դաշնակից դեսպանները պաշտօնական դի-

մուն կատարելով, բուռն կերպով բողոքեցին Ռուսմանիոյ այս ընթացքին դէմ, յայտնելով թէ այդ թոյլտուութիւնը հակառակ էր չէզոքութեան սկզբունքներուն:

Ռումէն կառավարութիւնը վճռաբար հերքեց իրեն վերագրուած ընթացքը, յայտնելով թէ պարկեշտ չէզոքութիւն կը պահէ ինքը: Պատերազմէն յետոյ միայն օրշ կերպով յայտնի եղաւ թէ բացարձակապէս ճիշդ էին ռումէն կառավարութեան այս հաւաստիքները:

Այս առիթով հասկցուեցաւ նաև որ, Գերմանացիները նպատակաւոր կերպով հնարած էին այդ առասպելը՝ խաբելու համար դաշնակիցները, իրենց այդ նպատակին մէջ յաջողեցան Գերմանացիները, քանի որ դաշնակիցները կը կարծէին թէ Գերմանացիները ամէն կերպով զօրացուցած էին Տարտանէլը և անպատ ռազմանիւթ մթերած էին հոն:

Մինչդեռ անվիճելի է այսօր, որ չատ քիչ ռազմանիւթ գոյութիւն ունէր մանաւորաբար Տարտանէլի մէջ: Մարտ 18ի յարձակողականի ընթացքին, թրքական ամրութիւնները սպառած էին իրենց գրեթէ ամբողջ մթերքը, այնպէս որ եթէ դաշնակից նաւատորմը յաջորդ առտուն նոր փորձ մը կատարէր իրեն դէմ պիտի գտնէր թրքական ամրոցներուն... լռութիւնը:

Ամերիկեան էսօսիէյթըս Փրես թերթերու Պալքան թղթակիցը Մ. Ճօրճ Շրայնըր, որ մանաւանդ արտօնութեամբ Տարտանէլ գացած և ներկայ գտնուած էր Մարտ 18ի դէպքերուն, այս պարագան հաստատած է իր թերթին ղրկած թղթակցութիւններով:

Մարտ 18ի գիշերը, Ճօրճ Շրայնըր կացութեան մասին տեսակցած էր զօրավար Մէրթէնսի հետ, որ նեղուցին գլխաւոր մասնագէտ պաշտօնատարն էր:

Զօրավար Մէրթէնս իր յոռետեսութիւնը յայտնած էր հետեւեալ բառերով.

«Կը կարծեմ թէ Անգլիացիները վաղն առտու կաւնուխ պիտի վերադառնան, եթէ վերադառնան, հանի մը ժամ միայն կրնամ դիմադրել անոնց.»

Միւս կողմէ, Լիման ֆոն Զանտերս փաշա ևս իր յիշատակներուն մէջ հետեւեալ յատկանշական խոստովանութիւնները կ'ընէ.

«Համիտիէ ամրոցը, որ ասիական եզերքի պատպաշտպանական ամենազօրաւոր դիմումն էր, զրահաթափանց ՏԱՍՆԸՈՒԹԸ ունէր միայն ունեւր, իսկ Քիլիս իլ Պահրի ամրոցը, որ եւրոպական եզերքի պատպաշտպանական գլխաւոր դիրքն էր. ընդամէնը ՏԱՍԸ ՈՒՈՒՄԲ ՄԻԱՑՆ ՈՒՆԷՐ.»

Հակառակ այս գրեթէ յուսահատական կացութեան, զինուորական իշխանութիւնները մտադրած էին մինչև վերջին ռումբը չարձակել պատերազմը:

Բոլոր ամրութիւններու զինուորները հրամանատացած էին վերջին ռումբը արձակելէ յետոյ միայն լքել ամրոցները:

Աւելորդ է ըսել թէ դաշնակիցները այս կացութեան մասին գաղափար անգամ չունէին և կ'ենթադրէին թէ անպարտելի ուժերու առջեւ կը գըտ-

մուխներ կատարելով, բուռն կերպով բողոքեցին Ռուսմանիոյ այս ընթացքին դէմ, յայտնելով թէ այդ Թոլստոյեանութիւնը հակառակ էր Հէզոքութեան սկզբունքներուն:

Ռումէն կառավարութիւնը վճռաբար հերքեց իրեն վերագրուած ընթացքը, յայտնելով թէ պարկեշտ Հէզոքութիւն կը պահէ ինքը: Պատերազմէն յետոյ միայն օրօշ կերպով յայտնի եղաւ թէ բացարձակապէս ճիշդ էին ռումէն կառավարութեան այս հաւատիքները:

Այս առիթով հասկցուեցաւ նաև որ, Գերմանացիները նպատակաւոր կերպով հնարած էին այդ առասպելը՝ խաբելու համար դաշնակիցները, իրենց այդ նպատակին մէջ յաջողեցան Գերմանացիները, քանի որ դաշնակիցները կը կարծէին թէ Գերմանացիները ամէն կերպով զօրացուցած էին Տարտանէլը և անպատ ռազմանիւթ մթերած էին հոն:

Մինչդեռ անվիճելի է այսօր, որ չատ քիչ ռազմանիւթ գոյութիւն ունէր մանաւանդ Տարտանէլի մէջ: Մարտ 18ի յարձակողականի ընթացքին, Թրքական ամրութիւնները սպառած էին իրենց գրեթէ ամբողջ մթերքը, այնպէս որ եթէ դաշնակից նաւատորմը յաջորդ առտուն նոր փորձ մը կատարէր իրեն դէմ պիտի գտնէր Թրքական ամրոցներուն... լռութիւնը:

Ամերիկեան էսօսիէյթըս Փրես թերթերու Պալթոյ Թղթակիցը Մ. ճօրճ Շրայնըր, որ մանաւանդ արտօնութեամբ Տարտանէլ գացած և ներկայ գտնուած էր Մարտ 18ի դէպքերուն, այս պարագան հաստատած է իր թերթին ղրկած Թղթակցութիւններով:

Մարտ 18ի գիշերը, ճօրճ Շրայնըր կացութեան մասին տեղեկացած էր զօրավար Մէռթէնի հետ, որ նեղուցին գլխաւոր մանագէտ պաշտօնատարն էր:

Զօրավար Մէռթէնս իր յուշերուն մէջ կ'ըսէ.

«Կը կարծեմ թէ Անգլիացիները վաղն առտու կանուխ պիտի վերադառնան, եթէ վերադառնան, հանի մը ժամ միայն կրնանք դիմադրել անոնց.»

Միւս կողմէ, Լիման ֆոն Զանտերս փաշա ևս իր յիշատակներուն մէջ հետեւեալ յատկանշական խոստովանութիւնները կ'ընէ.

«Համիտիէ ամրոցը, որ ասիական եզերքի պատպաշտպանական ամենազօրաւոր դիմադիրն էր, զրահաթափանց ՏԱՍՆԸՈՒԹԸ ունէր միայն ունէր, իսկ Քիլիս իլ Պահրի ամրոցը, որ եւրոպական եզերքի պատպաշտպանական գլխաւոր դիրքն էր, ընդամէնը ՏԱՍԸ ՌՈՒՄԲ ՄԻԱՅՆ ՈՒՆԷՐ.»

Հակառակ այս գրեթէ յուսահատական կացութեան, զինուորական իշխանութիւնները մտադրած էին մինչև վերջին ռումբը չարունակել պաշտպանել նեղուցը:

Բոլոր ամրութիւններու զինուորները հրամանատացած էին վերջին ռումբը արձակելէ յետոյ միայն լքել ամրոցները:

Աւելորդ է ըսել թէ դաշնակիցները այս կացութեան մասին գաղափար անգամ չունէին և կ'ենթադրէին թէ անպարտելի ուժերու առջև կը գըտ-

նուին։

Մինչդեռ ամէն կողմ յուսալքում կը տիրէր և քաղաքական պայմանները նպաստաւոր էին ձեռնարկին յաջողութեան համար։

Այս առիթով զարձեալ կը դիմենք ամերիկեան դեսպան Մ. Հէնրի Մօրկընթաուի, որ իր պաշտօնին բերումով ծանէն տեղեակ էր քաղաքական անցուդարձերուն։ Մ. Մօրկընթաու հետեւեալ բառերով կը նկարագրէ այդ օրերու կացութիւնը.

Անգամ մը որ Տարտանէլի պաշտպանողական դիրքերը անզօր դառնային, դաշնակից նաւատորմին գործը չատ պարզ պիտի ըլլար։ Իրենց դէմ միակ արգելքը պիտի ըլլար ականներու դաշտը. որ Էրէնքէօյի հիւսիսակողմը գրեթէ երկու մղոն հեռու կէտ մը՝ կը տարածուէր մինչեւ Քիլիա-իւլ-Պահր։ Բայց դաշնակից նաւատորմը բաղմաթիւ ականահաւաք նաւեր ունէր, որոնք քանի մը ժամուան մէջ նեղուցը կրնային մաքրել։ Ջանաքի հիւսիսը, քանի մը թընդանօթներ կային, 1878ի ռուս-թուրք պատերազմին օրոնք չէին կրնար արդիական զրահապատ նաւերը ծակող ռումբեր արձակել։ Նաղարայի հրուանդանին հիւսիսը, միայն երկու մարտկոցներ կային, երկուքն ալ 1835 թուականէն։ Այնպէս որ, անգամ մը նեղուցին արտաքին ամրոցները լռեցնելէ ետքը, Գալիփի ճամբուն արգելք ըլլալու ոչինչ կար, բացի գերմանական և թրքական մարտանաւերէն։ Երկու նաւատորմերուն մէջ, կեօպէնը միակ ռազմական առաջնակարգ մարտանաւն էր բայց ան երկար ատեն չէր կրնար դիմադրել Գուլիճ Էլիզապեթի։

Այսպէս, դաշնակից նաւատորմիղը ամուսն քանի առաուն, Գալիփի ուղեւ պիտի ցցուէր։ Ի՞նչ պիտի պատահէր այն ատեն։ Շատ վիճաբանութիւն կատարուած էր այդ տեսակ զուտ նաւային յարձակումի մը հաւանականութեանը մասին։ Ինվէր, ինծի հետ իր տեսակցութեանը մէջ, ուժգնապէս ծանրացած էր Գալիս նաւատորմիղ մը զրկելու անհեթեթութեան մասին, առանց պաշտպանութեանը ցամաքէն ուժեղ համազօր ուժի. արդէն Տարտանէլի արշաւանքին չորրորդ կատարուած քննադատութիւններուն մեծ մասը այդ կէտին վրայ կեդրոնացած են։ Սակայն իմ կարծիքս ա՛ն է որ, այդ տարամերժօրէն նաւային յարձակումը պաշտպանելի էր։ Ես այս դատաստանը կ՚ընեմ այդ ատեն Թուրքիոյ մէջ գոյութիւն ունեցող քաղաքական կացութիւնը նկատի ունենալով։ Սովորական պարագաներու մէջ, այդ տեսակ ձեռնարկ մը հաւանօրէն յիմարական պիտի ըլլար. բայց այդ ժամանակ Գալիս տիրող քաղաքական պայմանները սովորական չէին։ Այդ միջոցին, Թուրքիոյ մէջ ամրապէս հաստատուած կառավարութիւն գոյութիւն չունէր։ Քաղաքական խմբակցութիւնը մը, որ սահմանափակ թիւով անդամներ միայն ունէր և որուն գլուխը կը գտնուէին Թալէաթ, Ինվէր և Ճէմալ, կը վարէին կեդրոնի կառավարութիւնը բայց ամբողջ կայսրութեան մէջ իրենց հեղինակութիւնը չափազանց տկար էր։ Իրականութեան մէջ, բովանդակ Օսմանեան պետութիւնը, 1915 Մարտ 18ի օրը, երբ դաշնակից նաւատորմիղը լքեց յարձակումը, կազմալուծման եղրը հասած էր։ Թուրքիոյ ամէն կողմը, վատամոլ առաջնորդներ բռնած էին, որոնք ամէն վայրկեան պետութեան անկումին կը սպասէին և որոնք առիթը

կը փնտռէին ժառանգութենէն իրենց բաժինը յափշտակելու, Սուրիոյ մէջ ձեմալ արդէն կազմակերպած էր տեսակ մը անկախ կառավարութիւն՝ Իզմիրի մէջ, կառավարիչ Րահմի պէյ յաճախ մայրաքաղաքի իշխանութեան անատամած էր՝ Ադրիանուպոլիսի մէջ, Հաճի Ապտիլ, օրուան ամենէն յանդուգն թուրքերէն մէկը, կ'ըսուէր թէ ինքնագլուխ իշխանութիւն մը հիմնել կը ծրագրէր: Արաբիա արդէն գրեթէ անկախ պղտ եղած էր: Հպատակ ցեղերուն մէջ, ապստամբութեան ոգին արագօրէն կը տարածուէր: Տիրող ելմըտական և ճարտարարուեստական պայմանները կը թուէին յեղափոխութիւնը անխուսափելի դարձնել: Բազմաթիւ հողատէրեր գլուխ վերցուցին. անոնք ցանքի հունտ չունէին և չէին ուզեր կառավարութենէն իրր ձրի նուէր ընդունիլ զայն, որովհետեւ, կ'ըսէին թէ՝ հունձքը համբարուելուն պէս՝ բանակը անմիջապէս պիտի գրաւէր Գալով Գալաց, հոն՝ ժողովուրդը և Թուրքերու լաւագոյն տարրերը, հետո՛ւ դաշնակից նաւատորմիղին գալուն հակառակելէ, հաճոյքով պիտի ողջունէին զայն: Նոյնիսկ Թուրքերը կ'աղօթէին որ Անգլիացիները և Ֆրանսացիները գըրաւէին իրենց քաղաքը, որովհետեւ ատիկա պիտի փրկէր զիրենք իշխող խմբակէն, պիտի պատագրէր ռեալի Գերմաններէն, խաղաղութիւն պիտի բերէր և վերջ պիտի դնէր իրենց տառապանքներուն:

Ո՛չ ժէկը ա՛յնչափ լաւ կ'ըմբռնէր այս բանը, քան Թալէաթ: Ցարմար չէր նկատեր յանկարծակի նահանջ մը կատարել, այն պարագային, երբ դաշնակից նաւատորմիղը քաղաքին առջեւ երեւար: Ամիւներէ ի վեր Թուրք վարիչները նախանձաւոտ ակնարկներ կ'ուղղէին Միներվա ինքնաշարժի մը, որ Թուրքիոյ պատերազմ յայտարարելէն ի վեր կը հանգչէր պելճիքական դեսպանատունը, վերջապէս Թա-

լաթ միրացաւ ցանկացուած աւարին: Տեղէ մը ձեռք անցուցած էր նաեւ ուրիշ ինքնաշարժ մը, զոր բեռնաւորած էր անհուն քացառիկ զօտիներով, պենզինով և ուրիշ բոլոր անհրաժեշտ պիտոյքներով երկարատեւ ճամբորդութեան մը համար: Վատահաքար, անոր պաշտօնն էր ընկերանալ յանդուգն մեքենային՝ իրրեւ տեսակ մը «Մայր Նաւ»: Թալէաթ այս ինքնաշարժերը կը սպասցնէր քաղաքին ասիական կողմը, մի՛շտ կազմ ու պատրաստ չարժավարներով: Ան ամէն բան պատրաստած էր, ի հարկին անմիջապէս Անատոլու անցնելու համար:

Այդ ճգնաժամային չրջանին էր, որ անակնկալ կերպով Գերմանիայէն Պոլիս կը հասնէր նոր և ուժգին դէմք մը — Ֆոն Տէր Կոլց փաշա:

Հռչակաւոր գերման զօրավարը նոր կը վերադառնար Պելճիքայէն, ուր զինուորական կառավարիչի պաշտօն վարած էր: Անոր մասին զանազան անդադար զրոյցներ կը չրջէին: Մասնաւորաբար կ'ըսուէր թէ ան պատրաստած էր Պելճիգացիները Գերմանիա տարագրելու ծրագիրը: Արտաքին երեւոյթով հեզահամբոյր և համակրելի այդ զինուորականը իրականին մէջ ծայր աստիճան անգութ և միջոցներու մէջ խտրութիւն չդնող անձ մըն էր:

Հակառակ իր ծերանասունչորս տարիներուն, հազիւ վաթսուն տարեկան կ'երեւար ան: Զօրավար Ֆոն Տէր Կոլցի այցելութեան մասին «պաշտօնապէս» կը յայտարարուէր թէ ան Պոլիս եկած էր Ռայլերին կողմէ պատասխանչան մը յանձնելու Սուլթանին: Կ'ըսէին նաեւ որ Սուլթանը փոխադարձաբար Ֆոն Տէր Կոլցի միջոցով մեծարանքի նման նշան մը կը ղրկէր վիլհելմ կայսր:

Ինչ որ ալ ըլլար Ֆոն Տէր Կոլց փաշայի այցելու-

թեան մասին տրուած պաշտօնական բացատրութիւնը, այլեւս որոշ էր թէ Գերմանացիները մասնաւոր մտահոգութիւն ցոյց կուտային Տարտանէլի դէպքերուն, և իրենց ամենէն կարող դիւանագէտները կը ղրկէին Թուրքիա, կացութիւնը տեղւոյն վրայ ուսումնասիրելու և միջոցներ ձեռք առնելու համար։

Գերման դեսպան Վանկէնհայմ, որ ամբ տրտաւան դիւանագէտի համբաւ չահած էր Պոլսոյ դիւանագիտական շրջանակներուն մէջ, ամերիկեան դեսպանին յայտնած է թէ Անգլիա պարզապես ցոյց մը կը կատարէ Տարտանէլի առջեւ, եւ թէ ան երբեք պիտի չուզէ ճեղուցէն անցնիլ եւ Պոլիսը գրաւել։ Վանկէնհայմ իր այս տեսակէտը պաշտպանած է ապացուցնելով թէ Անգլիոյ շահը կը պահանջէ չգրաւել Պոլիսը, որովհետեւ եթէ գայն գրաւէ, ստիպուած պիտի ըլլայ Ռուսիոյ յանձնել՝ համաձայն դաշնակիցներու միջեւ կնքուած գաղտնի դաշինքին։

Եւ որպէս զի, բացի կ գերման դեսպանը, Անգլիա ինքզինքը արդարացնէ Ռուսիոյ առջեւ, Տարտանէլի դէմ ռազմախրձատներ կը կատարէ, ցոյց տալու համար թէ հակառակ կատարուած մեծ զոհողութիւններուն՝ կարելի չէ եղած ճեղուցներէն անցնիլ։

Բացի Վանկէնհայմէն, զօրավար Ֆօն տէր Կոլց և ուրիշ գերման բարձրաստիճան պաշտօնատարներ եւս նոյն տեսակէտը կը պաշտպանէին և կ՚ըսէին թէ իր զոհողութիւններուն իրականութեան մասին գաղափար տալու համար էր որ Անգլիա պաշտօնապէս կը ծանուցանէր Տարտանէլի մէջ ընկղմած և վնասուած նաւերուն անուններն ու քանակութիւնը։

Չ

ԹՈՒՐՔԻՈՅ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ

ԴԱՐՁԵԱԼ ՍԵՂԱՆԻ ՎՐԱՅ

Մինչ Թուրքիոյ մէջ այս դէպքերը տեղի կ՚ունենային, դաշնակիցները կը չարունակէին նոր բանակցութիւններ կատարել Թուրքիոյ բաժանման մասին։

Մասնաւորաբար Ռուսիա, Պոլսոյ գրաւումը մօտալուտ նկատելով, կ՚ուզէր նոր հաւաստիքներ ստանալ՝ նեղուցներուն և Օսմանեան պետութեան մայրաքաղաքին մասին։

Պատասխանելով Ռուսիոյ դիմումներուն, Ֆրանսական կառավարութիւնը հետեւեալ պատասխանը տուած էր արտաքին նախարար Սազանօֆին.

ՓԵՏՐՈԿՐԱՏԻ ՖՐԱՆՍԱԿԱՆ ԴԵՍՊԱՆԱՏԱՆ ՑԻՇԱՏԱԿԱԳԻՐԸ՝ ՌՈՒՍԻՈՅ ԱՐՏԱՔԻՆ ՆԱԽԱՐԱՐ Ս. Դ. ՍԱԶԱՆՕՖԻՆ

ՀԵՌԱԳԻՐ

Թիւ 29 21 Mars, 1915

Իր կառավարութեան հրահանգով եւ մասնաւորելով այն պահանջները, որ կայսերական կառավարութիւնը ձեւակերպած էր 4 Mars 1915 թուակիր յիշատակագրով, Ֆրանսական դեսպանը պատիւ ունի յայտնելու Նորին Վսեմութիւն Պ. Սազանօֆին, որ կայսերական կառավարութիւնը լիովին կրնայ յոյս դնել հաւերապետական կառավարութեան բարեացակամ վերաբերումին՝ ի մասին Պոլսոյ եւ նեղուցներու հարցը Ռուսիոյ ցանկութիւններուն համաձայն լուծելու խնդրին։

Այս հարցը թէ՛պէտ նաեւ այն խնդիրներէն, որոնց մով շահագրգռուած են Ֆրանսան ու Անգլիան՝ Արեւելքի եւ ուրիշ շրջաններու մէջ. իրենց վերջնական լուծումը կը սպասուի հաշտութեան դաշնագրի մէջ, զոր 4 Սեպտեմբեր 1914 թուակիր յայտարարութեան համաձայն պիտի է ընեն միասեղ եւ միաժամանակ ստորագրեն երեք դաշնակից պետութիւնները։

Միւս կողմէ, Անգլիական կառավարութիւնն ալ հաւանեցաւ յիշատակագրով պատասխանած էր Ռուսիոյ։

ՓԵՏՐՈԿՐԱՏԻ ԱՆԳԼԻԱԿԱՆ ԴԵՍՊԱՆԱՏԱՆ ՑԻՇԱՏԱԿԱԳԻՐԸ՝ ԱՐՏԱՔԻՆ ՆԱԽԱՐԱՐ Ս. Դ. ՍԱԶԱՆՕՖԻՆ

ՀԵՌԱԳԻՐ

Թիւ 1150 18 Մարտ, 1915

Այն պարագային երբ պատերազմը հասնի իր յաղթական վախճանին եւ երբ իրականանան Մեծն Բրիտանիոյ եւ Ֆրանսայի ցանկութիւնները՝ ինչպէս Օսմանեան կայսրութեան նոյնպէս ուրիշ վայրերու մէջ, Ն. վ. կառավարութիւնը կատարեալ համաձայնութիւն կը յայտնէ Պոլսոյ և նեղուցներու մասին կայսերական (ռուսական) կառավարութեան տուած յիշատակագրին, որու բնագիրը մեզի յանձնուած էր Մարտ 4-ին Մ. Սազանօֆին կողմէ։

Այս առիթով Ն. վ. կառավարութիւնը անհրաժեշտ կը նկատէ խլամական քաղաքական կեդրոնի մը մէջ ստեղծել անկախ իսլամական իշխանութիւն մը՝ երբ Թուրքերը հեռանան Պոլսէն։ Անհրաժեշտ է նաեւ որ նման իշխանութիւն մը անպայման ըլլայ իսլամական, բայց ո՛չ Թրքական։ Խնդիրը այն է արդեօք թէ փոքր Ասիոյ ո՞ր եւ է մասը պէ՞տք է մտնէ այդ կազմին մէջ, և եթէ այո, ո՛ր մասերը

պէտք է ըլլան անոնք։

Ն. վ. կառավարութիւնը անժամանակ կը նկատէ Միջագետքի, Սուրիոյ և Պաղեստինի չրջակայ մարզերու բաժանման խնդրին քննութիւնը։

Այս վաւերաթուղթերէն որոշ կերպով կը հասկցուի թէ Ռուսիա կենսական կարեւորութիւն կուտար Պոլսոյ և նեղուցներու գրաւման խնդրին և առականօրէն ձեռնարկներ կը կատարէր դաշնակիցներուն մօտ՝ նոր և վճռական հաւաստիքներ ստանալու համար անոնցմէ։

Աւստր փոխարէն, ան կը հաւանէր Սուրիոյ և Միջագետքի բաժանումին՝ համաձայն անգլիական և ֆրանսական բաղձանքներուն։

Այսպէսով, Ռուսիա կ'ուզէր սիրաշահիլ իր դաշնակիցները, որպէս զի անոնք ալ կատարէին իրենց խոստումը և իրեն յանձնէին Պոլիսն ու նեղուցները։

Մասնաւորաբար անգլիական կառավարութիւնը սակայն, երեւութապէս միայն հաւանութիւն կը յայտներ ռուսական պահանջներուն, և կը խուսափէր Միջագետքի և՝ Սուրիոյ խնդիրները յարուցանել, որպէս զի Ռուսիա իրաւունք չունենայ փոխադարձաբար գոհացում պահանջելու։

Այսպէսով, անգամ մըն ալ կը հաստատուի այն տեսակէտը թէ Անգլիա չէր ուզեր, աւելի ճիշդ, Անգլիոյ չահերուն համապատասխան չէր Պոլսոյ ազատ միջնակարգ գրաւումը։

Փոխանակ այս պարագան բացէ ի բաց խոստովանելու, Անգլիա կողմնակի միջոցներու կը դիմէր՝ կատարուած իրողութեան մը առջեւ դնելու համար իր մեծ դաշնակիցը։

Ուրիշ կերպով կարելի չէ բացատրել այն յարատեւ փոփոխ ընթացքը, զոր անգլիական իշխանութիւնները բռնեցին Տարտանէլի արշաւանքին հանդէպ։

Արդարեւ, ինչպէս ակնառու առանձնայատկութիւն, հակառակ Ճըրչիլի յամառ պնդումներուն, Անգլիոյ պատերազմական նախարարութիւնը և ամեն հորացայր դեր-ծովակալ ալ Ռոպէք վերջին պահուընջրը ձգած էին ամիսներու խորհրդակցութեան հետեւանքով պատրաստուած Տարտանէլի ծրագիրը։

Ծովային նախարար Մ. Ճըրչիլ, մարտ 28ին պաշտօնապէս նախարարաց խորհուրդին տեղեկացուց թէ Դեր-Ծովակալ Ջը Ռոպէք կը մերժէր նաւային յարձակումը չարունակել։ Ճըրչիլ աւելցուց թէ իր կարծիքով դանդաղ առաջիկ պէտք էր հրաժարիլ Տարտանէլի արշաւանքի ծրագրէն։

Ծովային նախարարը բուռն վէճ մը ունեցաւ Լորտ Ֆիշըրի հետ, որ կատարելապէս կ'արդարացնէր Ծովակալ Ջը Ռոպէքի և Ջօրավար Համիլթընի քննութիւնը։ Տեսնելով որ պատերազմական նախարարը կը յամառի իր տեսակէտին վրայ, Ճըրչիլ առաջարկեց պաշտօնական որոշում մը տալ՝ վերջնականապէս երաժարելու համար Տարտանէլի ծրագրէն։

Լորտ Ֆիշըր ուժգնօրէն դիմադրեցաւ այս առաջարկին և յայտնեց թէ անձնապէս ջերմօրէն կուսակից է Տարտանէլի արշաւանքին, և անհրաժեշտ կը նկատէ ցամաքային բանակին գործակցութիւնը։ Միայն թէ քաւ ան, զինուորական տեսակէտով բացարձակապէս անհրաժեշտ է զօրաւոր բանակ մը ցամաք հանել և իրական գրաւման տակ առնել Գելիպոլուի թերակղզին։

Իսկ աւստր համար՝ Լորտ Ֆիշըր կը կարծէր թէ

մէկ չաթաթը բաւական էր, որպէսզի Զօրավար Համիլթըն կարենար աւարտել իր պատրաստութիւնները՝ անմիջապէս գործողութեան ձեռնարկելու համար։

Լորա Քիչներ առաջարկեց որ, մինչ այդ, Մալակալ մը Ռոպէքի չարունակէր ճնշել Թուրքերը՝ որպէս զի ժամանակ չունենան իրենց դիրքերը զօրացընելու։ Այս առիթով ան իր ձեռքով խմբագրեց հետեւեալ հեռագիրը, առաջարկելով Դեր. Մալակալ Տը Ռոպէքի ղրկել զայն.

Կասկած չկայ, թէ պէտք է բանդել լուրեաց մատնուած բնդաճօքներր։ Կրնամ զինուորական իշխանութիւններուն դիմել՝ ամեն անգամ որ անհրաժեշտ նկատէ զինուորական ուժեր ցամաք հանել։ Մինչ այդ, անհրաժեշտ է շարունակել ռմբակոծումն եւ նոր փորձեր կատարել՝ նաւերուն համար նեղուցեն անցք մը բանալու նպատակով։ Անգամ մը որ նաւերը անցնին, կրնայ զօրավար Համիլթըն իր կարեւորութիւնը։

Մխա կողմէ, Նախարարաց Խորհուրդի նիստի ընթացքին իսկ, լորա Քիչներ հետեւեալ հեռագիրը ուղղեց զօրավար Համիլթընի.

Լոնտոն, 23 Մարտ

Կը տեղեկանամ թէ մտադիր էք զինուորական գործողութեանց ձեռնարկելու Ապրիլ 14ին երբ մինչեւ այդ ատեն նաւատորմը ճամբայ մը բացած չըլլայ նեղուցին մէջ։ Կը փութամ Ձեզի նաղորդել թէ ծան երկար կը տեւեմ այդ պայմանաժամը եւ ն'ուզեմ նօգտուիլ գիտնալ թէ ե՞րբ ցամաքային գործողութեանց պիտի ձեռնարկէք։

Զօրավար Համիլթըն նոյն օրն իսկ հետեւեալ պատասխանը տուաւ այս հեռագրին.

ՍՊՐ ԵԱՆ ՀԱՄԻԼԹՐՆԷՆ ԼՈՐԱ ՔԻՉՆԷՐԻ

Տակաւին վճռական բան չեմ ճոդած, որովհետեւ ամիկա կախում ունի 29րդ զօրաբաժնի ժամանումեն։ Մանաւանդ որ այդ մասին վճռական հրամանները տուած էք ինձի ամէն առաջ։ Հիմա որ տեղւոյն վրայ կը գտնուիմ եւ մօտեն կը նետեւիմ դէպքերուն, կատարելապէս կը գնահատեմ Ձեր հրահանգներուն բանաւոր բնոյթը։

Ինչպէս կը տեսնուի, հակառակ այս երեւոյթական փուճկոտութեան, իրականին մէջ ո՛չ ոք վըճռական քայլ կ՚առնէր, և բոլոր չանգրդուռող անձերը ձգձգումի քաղաքականութիւնը կը չարունակէին։ Այս պատճառով էր որ, հակառակ ծովային նախարար Ջըրչիլի յամառ պնդումներուն, լորտ Քիչնէր խուսափողական պատասխաններ կուտար, իսկ զօրավար Համիլթըն ամէնէն ճգնաժամային վայրկեանին Տարտանէլէն Եգիպտոս կը փոխադրէր իր բանակատեղին։

Կասկած չկայ թէ Անգլիոյ պետական վարիչները այդ ընթացքը պիտի չունենային եթէ ճշգրիտ գաղափար մը ունեցած ըլլային Թուրքիոյ ընդհանուր կացութեան մասին։

Է

ՕՏԱՐ ԴԵՍՊԱՆՆԵՐՈՒՆ ԿԱՐԾԻՔԸ

Ինչպէս ակնէ առաջ նկատգրեցինք, Պոլսոյ մէջ ընդհանուր յուզումը կը տիրէր այդ միջոցին և ընդհանուր կարծիքը այն էր թէ դաշնակից նաւատորմը նոր փորձ մը պիտի կատարէր նեղուցներուն դէմ։

Թուրք պաշտօնատարներու և ժողովրդեան մեծամասնութեան կարգին՝ այդ կարծիքը կը բաժնէին նաեւ օտար դիւանագէտները։ Մասնաւորաբար ռուսական գեսպան Փալէվիչինին մեծ մտահոգութեան մէջ էր, որովհետեւ այդ չրջանին գործերը չատ ձա-

խորդ կ՚երթային Ռուսերուն համար, և Ռուսները յաղթական յառաջխաղացումներ կ՚ունենային։ Փոքր Սերպիան անգամ յաջողած էր ոտնմանին միւս կողմը նետել հակայական Աւստրահունգարիան, և Բոսպորան մամուլը արդէն իսկ Աւստրահունգար կայսրութեան քայքայումը կը նախատեսէր։

Այս պատճառներով, ծայրայեղ յուզումի և մտահոգութեան մատնուած էր Պոլսոյ Աւստրիական դեսպանը։

Ջգայուն և հպարտ մարդ մըն էր ան. հպարտ իր կայսրին համար և հպարտ՝ աւստր և հունգար կայսրութեան պատկանելուն համար։ Իսկ հիմա, կը թուէր ընկճուած ըլլալ այն վախով որ՝ այդ Հապսպուրկեան հսկայ չէնքը, որ ա՛յնչափ դարերու յարձակումներուն դիմադրած էր, արագօրէն քայքայելով կը փլչէր։ Ինչպէս մարդկային չատ էակներ, փալէվիչինի համակրանքի կը կարօտէր. ո՛չ մէկ համակրանք կրնար գտնել վանկենհայմէն, որ դինքը մտերիմ չէր նկատեր ազգի մը՝ որ դատապարտուած էր Գերմանիոյ գերիշխանութեանը հպատակիլ։ Եւ հիմա Տարտանէլը ռմբակոծումը՝ իր վիչտերուն լրումը եղաւ։ Այդ միջոցին, հեդքոնի Տէրութիւնները կը հաւատային թէ Ռուսիան ամրափակ, Տարտանէլը խցած կին, և թէ Ռուսիա պիտի չկրնար ո՛չ իր ցորենը արտածել, ո՛չ ալ պատերազմը չարունակելու համար անհրաժեշտ ռազմանիւթը ներածել։ Գերմանիա և Աւստրիա այսպէս խեղդիչ աքցան մը դրած էին իրենց հսկայ թշնամիին կոկորդին, և, եթէ այս վիճակը կարենար պահպանուիլ անհնազանդէն, Ռուսիոյ քայքայումը անխուսափելի պիտի ըլլար։ Ճիշդ է որ այդ միջոցին Զարին ուժերը յաղթական պայքար մը

կը մղէին և ասիկա ինքնին բաւականաչափ վրդովիչ էր Աւստրիոյ համար, բայց իրենց ներկայ ռազմ-նիւթի մթերքը եռքէն պիտի սպառէր և ան ատեն իրենց զինուորի թիւի զերակշռութիւնը ոչինչի պիտի ծառայէր և իրենք անխուսափելիօրէն պիտի քայքայուէին։ Բայց եթէ Ռուսիա Պոլսոյ տիրանար, իւրացնելով Տարտանէլի և Վոսփորի, պատերազմը շարունակելու համար անհրաժեշտ ամբողջ ռազմանիւթը պիտի կրնար ստանալ մեծագոյն չափով, և կեդրոնի Տէրութիւններու պարտութիւնը կրնար անմիջապէս յաջորդել. և Փալլավիչինի կ'ըմբռներ թէ՛ այդ տեսակ պարտութիւն մը աւելի՛ ծանրակշիռ պիտի ըլլար Աւստրիոյ, քան Գերմանիոյ։ Վանկէնհայմ մտերմաբար յայտնած էր թէ՝ աւստրիահունգարական կայսրութեան քաժանումի պարագային, Գերմանիոյ ծրագիրն էր՝ անոր 12,000,000 Գերմանները կցել Հօհէնցօլլերնեան երկրամասին, և Փալլավիչինի, անշուշտ, ծանօթ էր այս վտանգին։ Այսպէս, Տարտանէլի վրայ գաղնակիցներու յարձակումը Փալլավիչինի համար կը նշանակէր իր երկրին խաւարումը, որովհետեւ եթէ ուզենք որոշապէս հասկնալ իր միտքի վիճակը, պէտք է յիշենք որ հաստատապէս կը հաւատար թէ այդ յարձակումը պիտի կրկնուէր։

Նոյնքան մտահոգ էր նաև գերման դեսպանը։ Վանկէնհայմի կեանքն ալ այս նոյն հալածող հարցէն խռովուած էր։ Ինչպէս ակէ առջ տեսանք, Ռուսիոյ ամրապակումը գրեթէ տարամերժօրէն գերման Դեսպանին գործն էր։ Ան Պոլիս ըներած էր կեցպահը և Պրեսլաուն և այդ դարձուածքով Թուրքիան մղած էր պատերազմի։ Նեղուցը ճեղքելը մեծ նշանակութիւն պիտի ունենար։ Տարտանէլի բացումը պիտի նշանակէր, ինչ որ Վանկէնհայմի համար երբ՛ք անկարեւոր նկատում մը չէր իր անձնական մեծ ձեռ-

նարկին չլսուումը։ Սակայն, Վանկէնհայմ իր վախը փալլավիչինիին բազմօրվին տարբեր կերպով մը կ'արտայայտէր։ Իբր ճշմարիտ Գերմանացի, կը դիմէր սպառնալիքներու և մեծամտութեան։ Վհատութեան արտաքին նշաններ ցոյց չէր տար, բայց իր ամբողջ մարմինը կատազութենէ կը դողար։ Իր ճակատագիրը չէ՛ր ողբար, այլ միջոցներ կը փնտռէր վրէժ լուծելու։ Այն քանը, որ մանաւանդ կը ճնշէր Վանկէնհայմի միտքը, գերման Դեսպանատունին ալքատուրքն էր։ Ան բլուրի մը վրայ կանգնած էր և քաղաքին ամենէն աչքի զարնող չէնքերէն մէկն էր, կատարեալ նշանակէտ մը անգլիացի յոնդուզն ծովակալի մը համար։ Բրիտանական նաւատորմիղը նաւահանգիստ մտնելուն պէս, գրեթէ առաջին առարկան որ տեսնելի պիտի ըլլար, Հօհէնձօլլերններուն այդ դեղին չէնքն էր և զայն ռմբակոծելու փորձութիւնը անդիմադրելի պիտի դառնար։

Տեսնեմ թ'ուչպէս պիտի համարձակին քանդել Դեսպանատունը, կ'ըսէր Վանկէնհայմ։ Անոնց ընելիքս գիտեմ։ Եթէ միակ ռումբ մը արձակեն անոր վրայ, Ֆրանսական և անգլիական Դեսպանատուները օդը պիտի հանենք։ Գացէք ծովակալին ըսէք որ հոգը պիտի չընէ՞ր. քսա՛ք անոր նաև թէ՝ ատոր համար մեր ուժանակը արդէ՛ն պատրաստ է։

Վանկէնհայմ նաև մեծ ապշանք կը ցուցնէր կառավարութեան Էնվեր-Շէհիր փոխադրուելու մասին դրութեանը մասին։ Յունվարի սկիզբը, երբ ամէն մարդ համաձայնական նաւատորմին ժամանումին կը սպասէր, պատրաստուած էին կառավարութիւնը փոխադրել Ասիա։ Եւ հիմա, երբ բրիտանական և ֆրանսական թնդանօթներու առջեւն որոտումին, մ սնաւոր կառախումբերը անգամ մըն ալ պատրաստուած էին, Վանկէնհայմ և Փալլավիչինի երկուքն

ալ չէին ուզեր Սուլթանին և կառավարութեան ընկերանալ դէպի Փոքր Ասիա։ Եթէ դաշնակիցները գրաւէին Գալիփոլը, Կեդրոնի Տէրութիւններու Դեսպանները իրենց մայր-հայրենիքէն անջատուած և կատարեալ պէս Թուրքերուն ձեռքը մնացած պիտի ըլլային։ «Այն առեն, Թուրքերը կրնան մեզ իբր պատանդ վար գնել», կ'ըսէր վանկէնհայմ։ Անոնք դէրդեցին Թալէաթը՝ որ գաղթական կառավարութիւնը Ադրիանուպոլիս հաստատէ, ուրկէ կրնային Գալիփոլի երթեւեկել, և մայրաքաղաքին գրաւուելու պարագային հայրենիք փախչիլ։

Միւս կողմէ սակայն, Թուրքերը մերժեցին անալ այդ թելադրութեան, որովհետև պուլկարական յարձակումէ մը կը վախնային։ Վանկէնհայմ և Փալլավիչինի, իտալական դեսպան Կառոնի, չուէտական դեսպան տ'Անքէրվէա պուլկարական դեսպան՝ Քոլուչէֆ, Բիւլման և գերմանի դեսպանատան առաջին քարտուղար՝ Շառֆէնպէրկ ամենուն կարծիքը այն էր թէ Դաշնակիցները պիտի յաջողէին։ Մասնաւորաբար կը յիշեմ Բիւլմանի աղատայատութիւնը։ Գալոյ գրաւումին վրայ գրեթէ կը խօսէր ա՛նպէս՝ իբր թէ արդէն կատարուած բան մը ըլլար։ Գարմական դեսպանը մեծ անձկութիւն կը ցուցնէր. իր դեսպանատունը Բ. Դրան մօտ կը գրաւնուէր. ինծի ըսաւ թէ՝ կը վախնար որ այս վերջին չէնքը ռմբակոծուէր և թէ քանի մը մոլորած ռումբեր կրնային դիւրին կերպով հրկիզել իր պաշտօնատունը. ու հարցուց որ կրնա՞ր իր դիւանաթուղթերը ամերիկեան դեսպանատուն փոխադրել։ Ամենատակալի զրոյցներ կը շրջէին. կը հաւաստուէր որ Սթամպուլի Օլլի գործակատարը Տարտանէլի մէջ համրած էր ատաղձեօթը փոխադրանաւեր՝ զինուորներով բեռնաւորուած. թէ մարտանաւերը արդէն 800 ռումբ արձակած էին և բոլոր բլուրները հարթած. թէ Թալէաթի անձնապահը զարնուած էր, ինչ որ ծածուկ լեզուով կը նշանակէր որ դինդակը իր նպատակէն վրիպած էր։

Եւ այս բոլոր գրգռութեան մէջ միակ յուսահատ դէմք մը կար. Թալէաթն էր ան։ Երբ գինքը այցելեցի օրերուն մէջ տեսայ, ան վհատութեան և հպարտութեան պատկերը կը ներկայացնէր։ Վատահօրէն՝ Նեղուցին մէջ թնդանօթներու որոտումը Թալէաթին վերջին դատաստանը կարդաց։ Նորէ՛ն խոստովանեցաւ ինծի իր ակնկալութիւնը թէ՛ Անգլիացիները պիտի գրաւէին մայրաքաղաքը և անդա՛մ

պատահէր, եթէ մտնէին։ Ամեն մարդ կարծիք մը յայտնեց. վանկէնհայմ, Փալլավիչինի, իտալական դեսպան Կառոնի, չուէտական դեսպան տ'Անքէրվէա պուլկարական դեսպան՝ Քոլուչէֆ, Բիւլման և գերմանի դեսպանատան առաջին քարտուղար՝ Շառֆէնպէրկ ամենուն կարծիքը այն էր թէ Դաշնակիցները պիտի յաջողէին։ Մասնաւորաբար կը յիշեմ Բիւլմանի ազատայատութիւնը։ Գալոյ գրաւումին վրայ գրեթէ կը խօսէր ա՛նպէս՝ իբր թէ արդէն կատարուած բան մը ըլլար։ Գարմական դեսպանը մեծ անձկութիւն կը ցուցնէր. իր դեսպանատունը Բ. Դրան մօտ կը գրաւնուէր. ինծի ըսաւ թէ՝ կը վախնար որ այս վերջին չէնքը ռմբակոծուէր և թէ քանի մը մոլորած ռումբեր կրնային դիւրին կերպով հրկիզել իր պաշտօնատունը. ու հարցուց որ կրնա՞ր իր դիւանաթուղթերը ամերիկեան դեսպանատուն փոխադրել։ Ամենատակալի զրոյցներ կը շրջէին. կը հաւաստուէր որ Սթամպուլի Օլլի գործակատարը Տարտանէլի մէջ համրած էր ատաղձեօթը փոխադրանաւեր՝ զինուորներով բեռնաւորուած. թէ մարտանաւերը արդէն 800 ռումբ արձակած էին և բոլոր բլուրները հարթած. թէ Թալէաթի անձնապահը զարնուած էր, ինչ որ ծածուկ լեզուով կը նշանակէր որ դինդակը իր նպատակէն վրիպած էր։

Եւ այս բոլոր գրգռութեան մէջ միակ յուսահատ դէմք մը կար. Թալէաթն էր ան։ Երբ գինքը այցելեցի օրերուն մէջ տեսայ, ան վհատութեան և հպարտութեան պատկերը կը ներկայացնէր։ Վատահօրէն՝ Նեղուցին մէջ թնդանօթներու որոտումը Թալէաթին վերջին դատաստանը կարդաց։ Նորէ՛ն խոստովանեցաւ ինծի իր ակնկալութիւնը թէ՛ Անգլիացիները պիտի գրաւէին մայրաքաղաքը և անդա՛մ

մըն ալ յայտնեց թէ կը ցաւէր որ Թուրքիա պատերազմի մտած էր: Թալէթ լաւ դիտէր թէ դաշնակից նաւատորմը Մարմարա մտնելուն պէս ի՛նչ պիտի պատահէր: Բրօմըր Յանձնախումբի տեղեկագրին հաստատած, Լորա Բիչնէր նաւային արշաւանքին հաւանութիւն յայտնած առեն ապաւինած էր յեղափոխութեան մը՝ արշաւանքը յաջողցնելու համար: Տարտանէլի յարձակումին համար լորա Բիչնէր չատ քննադատուած է: Բայց իր յիշատակին իրր յարգանք պէտք է ըսեմ թէ՝ այս կէտին մէջ բացարձակապէս իրաւունք ունէր: Անգամ մը որ դաշնակից մարտանաւերը Նեղուցին պաշտպանութեան գիծերը անցնէին, ժէօն Թուրքերու վարչութիւնը արիւնալի վախճանի մը պիտի հասնէր: Թնդանօթներուն կրակը հազիւ սկսած էր, երբ ձողերու վրայ ազդեր երեւցան, որոնք կը դատապարտէին Թալէթը և իր ընկերակիցները՝ իրր պատասխանատու այն բոլոր աղէտներուն որոնք Թուրքիոյ գլխուն եկած էին: Ոստիկանապետ Պէտրին նուիրուած էր հաւաքելու բոլոր անգործ երիտասարդները և զանոնք քաղաքէն դուրս հանելու: Իր նպատակն էր Պոլիսը փրկել բոլոր անոնցմէ՝ որոնք կրնային ժէօն Թուրքերու դէմ յեղափոխութիւն մը յարուցանել: Հաւանական էր թէ Պէտրի այդ յեղափոխութենէն աւելի՛ կը վախնար,, քան անգլիական նաւատորմիղէն: Եւ այս նո՛յն Նեմեսիս էր որ, ամէն վայրկեան կը հալածէր Թալէթը:

Միակ դրուագ մը կը պատկերացնէ այն ջղային յուզումը՝ որ կը տիրէր: «Պերլիներ Թակեպլաթ»ի թղթակիցը Տօքթ. Լիմբուրգ, կարճ այցելութիւն մը կատարեց Տարտանէլ, եւ դարձին, դիւանագիտական չրջանակի տիկիններէ ոմանց տեղեկացուց որ գերման սպաները իրենց յայտնած էին թէ պատրաստ կը կրնին, որովհետեւ մեկ վայրկեանին միւսը նոն բալ-

ւելու կը սպասին: Այս խօսքերը կայծակի արագութեամբ տարածուեցան քաղաքին մէջ և Տօքթ. Լիմբուրգի ձերբակալութեան սպառնալիք եղաւ, այդ զրոյցը հանելուն համար: Իմ օգնութեանս դիմեց. ինքը տարի վանկենհայմին, որ մերժեց անոր հետ ո՛եւ է գործ ունենալ: Լիմբուրգ, ըսաւ, աւստրիական հպատակ մըն է, թէեւ զերման թերթի մը ներկայացուցիչը ըլլայ: Լիմբուրգի դէմ չի պզտնց գայրոյթ կը զգար այդ անգթասպանութեան համար: Վերջապէս յաջողեցայ այդ անժողովրդական լրագրողը աւստրիական դեսպանատունը ընդունիլ տալ ուր գիչերեց: Քանի մը օր ետքը Լիմբուրգ ստիպուեցաւ մեկնիլ քաղաքէն:

Այս բոլոր յուզումներուն մէջ մէկ անձ միայն կար որ վրդովուած չէր երեւար: Թէեւ դեսպանները, զօրավարները և քաղաքագէտները կը կանխատեսէին յոռետես աղէտները, բայց Էնվէրի խօսքը արտապնդիչ և խաղաղ էր: Երբեք լաւատես առիթ մը չէր եղած՝ մարդուն պազարիւնութեան և իրապէս քաջասիրտ ոգիին փայլելուն: Վերջին Դեկտեմբերին և Յունվարին, երբ քաղաքը ռմբակոծութեան առաջին զարհուրանքը ունեցած էր, Էնվէր Կովկասի մէջ Ռուսերուն դէմ կը կռուէր: Այդ կռիւին մէջ իր քաղաքական արդիւնքները, ինչպէս արդէն նկարագրուեցաւ, չատ հեռու եղած էին փառապսակ ըլլալէ: Էնվէր Պոլիսէն մեկնած էր Նոյեմբերին, միանալու իր բանակին իրր ապագայ յաղթական. բայց Յունվարի վերջերը դարձաւ, իրր հրամանատարը ամբողջովին պարտուած և բարոյալքուած ուժի մը: Այդ տեսակ աղիտալի վախճան մը գրեթէ բոլորովին պիտի կործաներ ուրիշ ո՛եւ է զինուորական պետ, և Էնվէրի՝ իր ճախողութիւնը զգալը որոշապէս ակներեւ էր այն վարմունքէն՝ որով հասարակութենէն իր երեսը պահեց: Իր

դարձէն ետքը, զինքը առաջին անգամ տեսայ կար-միր Մահիկի նպատակին տրուած հանդիսի մը մէջ։ Հոդ, Լինվէրը նստած էր հեռուներէը գանուող օթեակի մը մէջ, կարծես ուզած ըլլար կարելի եղածին չափ աչքէ հեռու մնալ. կատարելապէս յայտնի էր որ՝ կատկած ոանէը հանրութեան օրատգին ըլդունելութեանը։

Գալիսի բոլոր ականաւոր անձնաւորութիւնները, գահաժառանգ Իչխանը, Գահլիճին անդամները և դես պանները ներկայ էին այդ հաւաքոյթին, և սովորութեան համաձայն, գահաժառանգ Իչխանը, այդ բարձրաստիճան անձերը յաջորդաբար կանչեց, բարեւի և չնորհաւորութեան քանի մը խօսք ուղղելու անոնց։ Ասկէ ետքը, օթեակէ օթեակ այցելութիւնը սովորական դարձաւ։ Գահաժառանգը միւսներուն ըրածին պէս, Լինվէրն ալ հրաւիրեց. այս մեծարանքը անշուշտ նոր քաջալերանք մը տուաւ անոր, որովհետեւ ան սկսաւ դիւանագէտներուն մէջ մտնել, որոնք նոյնպէս իրեն հետ վարուելցան ծայրայեղ մեծարանքով և մեծարանքով։

Լինվէր այդ նպատակաւոր վերաբերումէն վատահորէն իր դիրքը ամրապնդուած նկատեց և անգամ մըն ալ առաջնորդող դեր ստանձնեց տիրող տագնապին մէջ։ Քանի մը օր ետքը՝ կացութեան վրայ ինծի հետ տեսակցութիւն մը ունեցաւ։ Ըսաւ թէ չատ զարմացած էր ամէն կողմ տիրող վախին մասին և տհաճութիւն զգացած էր՝ մայրաքաղաքը պարզապէս Անգլիացիներուն իբր աւար լքելով՝ Սուլթանը և կառավարութիւնը փոխադրելու համար կատարուած պատրաստութիւններէն։ Չէր հաւատար որ գաշնակից մարտանաւերը կրնային անցնիլ Տարտանէլէն։ Վերջերս այցելած էր բոլոր ամրութիւնները և կատարեալ վստահութիւն ունէր անոնց յաջողապէս դիմադրելու ուժին վրայ։ Կը պնդէր որ՝ եթէ մինչեւ

անգամ մարտանաւերը մտնէին, Գալիսը պէտք էր պաշտպանուիլ մինչեւ վերջին մարդը։

Բայց Լինվերի վստահեցումը չի գոհացուց իր ընկերակիցները։ Անոնք ամէն պատրաստութիւն տեսան՝ բրիտանական նաւատորմին մուտքին պատահականութեան դէմ։ Եթէ հակառակ բոլոր... դիւցազնական դիմադրութեան՝ զոր թուրք բանակները կրնային կատարել, պատահէր որ՝ Դաշնակիցներուն քաղաքը գրաւելը հաւանական ըլլար, կառավարական իչխանութիւնները պատրաստած էին իրենց վճռական ծրագիրները։ Անոնք որոշած էին այս մեծ մայրաքաղաքին ընել այն՝ ինչ որ Ռուսները ըրած էին Մոսկուայի, երբ Նափոլէոն երեւցաւ անոր առջեւ։

«Քաղաք մը չէ՛ որ պիտի գրաւեն, ըսին ինծի, այլ մոխիրներու դէզ մը»։ Ձիշդը ըսելու համար, ատիկա չոր սպառնալիք մը չէր։ Տեղեկացած էի թէ՝ թիթեղներով զարիւզ մթերուած էր արդէն բոլոր պահականոցներու և ուրիշ վայրերու մէջ, պատրաստ՝ քաղաքը կրակելու, նշան որուած վայրկեանին։ Որովհետեւ Գալիս մեծ մասով փայտաչէն է, չատ դիւրաւար գործ պիտի չըլլար ատիկա։ Բայց որոշած էին այդ նոր չէնքերէն չատ աւելին աւերել. մտադրած էին ջնջել այն ճարտարապետական յրչատակարանները որոնք թուրք տիրապետութենէն առաջ կառուցուած էին։ Մասնաւորաբար մտադրած էին Այա-Սոֆիայի մզկիթը օդը հանել։ Բնականաբար այդ տեսակ արարքի մը մասնակիցը մեզ ամէնքս զայրացուց և ես թալաթէն պահանջեցի որ Այա-Սոֆիան խնայուի։ Թալաթէն վերաբերուեցաւ և պատասխանեց.

«Միութիւն և Առաջդիմութիւն Կոմիտէին մէջ վեց մարդ չկայ որ մտածէ ըլլայ հնութեան մը հա-

մար։ Մենք ամէնքս նոր բան կը սիրենք»։

Այդ խնդիրին մասին, այդ ատեն ինձի արուած պոհացումը ալ եղաւ միայն»։

Թալէթ փաշայի և օտար դեսպաններու մտահոգութիւնը առանց պատճառի չէր, որովհետեւ զինուորական ձեռնհաս անձնաւորութիւնները վերահաս ու անխուսափելի կը նկատէին վտանգը։

Ծովակալ Ջուխօն օրինակ, Կէօպէնի հռչակաւոր հրամանատարը, այն կարծիքը կը յայտնէր թէ դաշնակիցները պիտի յաջողին Տարտանէլէն անցնիլ։ Անոր ապացոյցի պէտը, որ Թուրք սպայ մըն էր, համակարծիք չէր, բայց կ'ըսէր.

«Եթէ Անգլիացիները յաջ ղեին Տարտանէլը անցնիլ եւ Պոլսոյ առջեւ գալ, Թուրքերը պիտի փորձին հաւատուրիւն կնիել։ Մանաւանդ որ երբ դաշնակից նաւատորմը նեղուցը անցնէր՝ անխուսափելիօրէն յեղափոխուրիւն մը պիտի ծագէր Էնվէր փաշայի դէմ։

Գերման հարիւրապետ Պալզէր, որ ծովային նախարարի խորհրդականի պաշտօնը կը կատարէր, պատերազմէն յետոյ հետեւեալը գրած է.

«Պերլինի մէջ այն համոզումը կը տիրէր թէ բրիտանական նաւատորմը պիտի կարենար անցնիլ Տարտանէլէն։ Մանաւանդ որ Մարտ 18էն առաջ, սպառած էր Թուրքերուն ռազմանիւթի մթերքը։

Գերմանացիները փորձեցին ռազմանիւթի գործարան մը բանալ Պոլսոյ մէջ, սակայն գործիքներու անբաւականութեան հետեւանքով գործարանին արտադրութիւնը բոլորովին անգոհացուցիչ եղաւ։

Միւս կողմէ, ծփուն ականներն ալ ապահով զէնք մը չէին, որովհետեւ ամրոցները լռութեան մատնելէ յետոյ չատ դիւրին էր ծփուն ականները հաւաքել։

Այս պայմաններուն մէջ, անգամ մը որ դաշնակից նաւատորմը Պոլսոյ առջեւ հասնէր, անխուսափելիօրէն պիտի ըմբռատանար ժողովուրդը»։

Ատոնց փոխարէն սակայն Տարտանէլի ցամաքային բանակներու հրամանատար Ճէվատ փաշան այն կարծիքը կը յայտնէր թէ դաշնակից նաւատորմին Մարմարա մուտքը ոեւէ վճռական արդիւնք չէր կրնար ունենալ։

Անոր կարծիքով, վճռական արդիւնք կարելի էր ձեռք բերել այն պարագային միայն, երբ Մարտ 18ի փորձը կրկնուէր և մեւնոյն ատեն զօրաւոր բանակ մը ցամաք հանուէր։

«Այդ միջոցին, յայտարարած է Ճէվատ փաշա, ընդամէնը երեք զօրաբանակ միայն ունէի Կէլիպօլուի թերակղզին պաշտպանելու համար։ Մարտ 18էն յետոյ յարձակումը չկրկնուեցաւ։ Ասոր վրայ, ստիճանաբար պաշտպանողական միջոցներ ձեռք առնուեցան՝ կացութիւնը բարւոքելու համար»։

Գալով Ճէվատ փաշայի ապացոյցի պէտ գնդապետ Մալահէտտին պէյի, ան համոզուած էր թէ որքան ատեն որ ծփուն ականները գոյութիւն ունենային, դաշնակից մարտանաւերը չէին կրնար նեղու-

ցէն անցնիլ։

Թեր ու դէմ յայտնուած այս բոլոր կարծիքներէն որոշ կերպով կը տեսնուի թէ գրեթէ բոլոր պատասխանատու չրջանակները անխուսափելի կը նկատէին դաշնակիցներու յաջողութիւնը։

Միայն իւրովնք դաշնակիցներն էին որ չէին կըրցած գնահատել կացութիւնը։ Ասկի ճ/չդ, քաղաքական գործառնական նկատումներէ առաջնորդուած՝ չէին ուզած վճռական քնոյթ մը տալ իրենց ծրագրին։

Ընդհակառակը, ամբողջ Մարտ ամիսը ակադեմական վիճաբանութիւններով անցուցին։ Իսկ Ապրիլ ամիսը նոյնքան աննպատակ և ապարդիւն անցաւ։

Զօրավար Սըր Եան Համիլթընի բանակը իր պատրաստութիւնները առաջ կը տանէր և փոխադրանաւերու վրայ կը վերադրէր իր ռազմամթերքը։ Միւս կողմէ ծովակալ Ֆը Ռօպէք իր ամբողջ ուշադրութիւնը նուիրած էր ցամաքանոամին։

Նոյնքան տենդոտ պատրաստութիւններ կը տեսնէին նաև Թուրքերը։ Իտալիա և Պալքանները տակաւին վարանոտ ընթացքի մը մէջ էին, իսկ Ամերիկայի դիրքը դեռ ճշդուած չէր վերջնական կերպով։ Քաղաքական ընդհանուր կացութիւնը ամէն տեսնէ ուշի ձգտուած վիճակ մը ունէր։

Ասկէ զատ, ռազմանիւթի տագնապն ալ սուր քնոյթ մը կը տանար հետզհետէ։ Կացութիւնը քննելու և անհրաժեշտ միջոցներ ձեռք առնելու նպատակով կազմուեցաւ յանձնաժողով մը, որու կ'անդամակցէին Մ. Մ. Լոյտ Ճօրճ, Պալֆուր և Լորտ Փրիչըր։ Այդ չրջանին, անգլիական բանակը զօրացընելու և զօրաբանակներուն թիւը 70ի կամ 100ի բարձրացնելու քնդիրը օրակարգի վրայ կը գտնուէր։ Միւս կողմէ ռակայն հրամանատարներու, մանաւանդ բաթար քնդանօթաձիգ ուժերու հրամանատարի պա-

կասը զգալի էր ամէն տեսնէ ուշի։ Իսկ ամենէն մտահոգիչը, ռումբերու նուազութիւնն էր, որովհետև գործառնութիւնները արտագրութիւնը անհամապատասխան էր պատումի քանակին։

Ռազմանիւթի այս տագնապին հետեւանքով, Լորտ Փրիչըր կը վարանէր նոյնիսկ ֆրանսական ճակատ զրկել տանելիք հազարներով զինուորները, որոնք մարզանք տեսած և կազմուած պատրաստ էին։ Լորտը կը վախնար որ անոնց ճակատ մեկնումը ուշի սուր քնոյթ մը պիտի տար պայքարին։

Պատերազմական նախարարին այս մտավախութիւնը արդարանալի էր, որովհետև անգլիական բանակը, նախապատերազմեան չրջանին բանակին բազդատմամբ 10-15 անգամ մեծցած էր։ Հակառակ սակայն, բանակին անմիջական անհրաժեշտութիւնները (զէնք, հագուստ, ռազմանիւթ, փոխադրական միջոցներ և.այլն) կը պահէին իրենց նախկին համեմատութիւնը։

Այս ճգնաժամային չրջանին էր, որ Սըր Եան Համիլթընի պատրաստութիւնները լրացնելով կը վերադառնար Տարանէլ՝ ցամաք հանելու համար իր տրամադրութեան տակ գտնուած բանակը։

Այսպէս, Ապրիլ 25ի առաւօտն, Սըր Եան Համիլթընի զինուորները ցամաք կ'ելլէին, և այդ թուականէն սկսեալ նոր փուլի մը մէջ կը մտնէր Տարանէլի արշաւանքին ծրագիրը։

Ուրիշ խօսքով, վերջ կը գտնէր Տարանէլի ծրագրին առաջին մասը, և կը սկսէր երկրորդը՝ որ չատ աւելի կարեւոր դրուագները պարզեց և որու ընթ-

Թացքին տեղի ունեցած դէպքերը կարեւոր դրոշմ մը դրին ընդհանուր պատերազմի պատմութեան, ինչպէս նաեւ Մերձաւոր Արեւելքի և հայկական խընդիրներուն վրայ։



ՎԵՐՋ